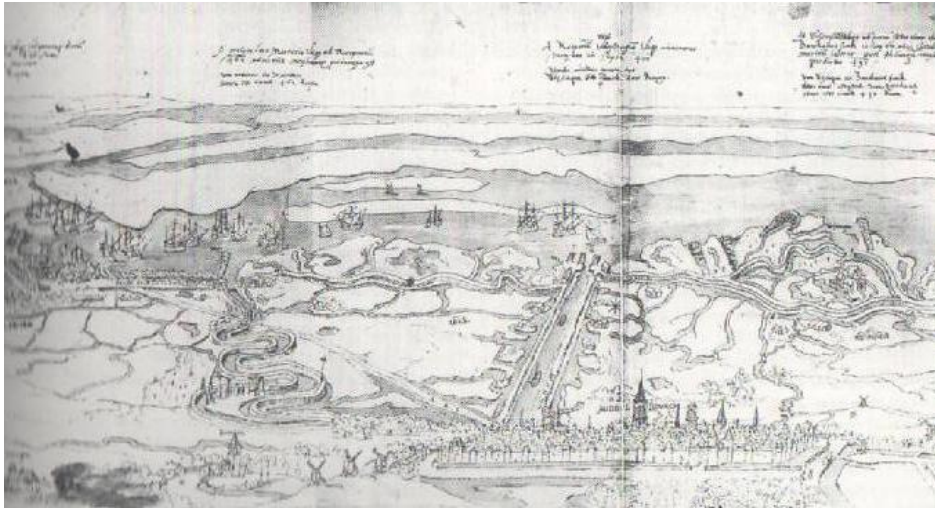

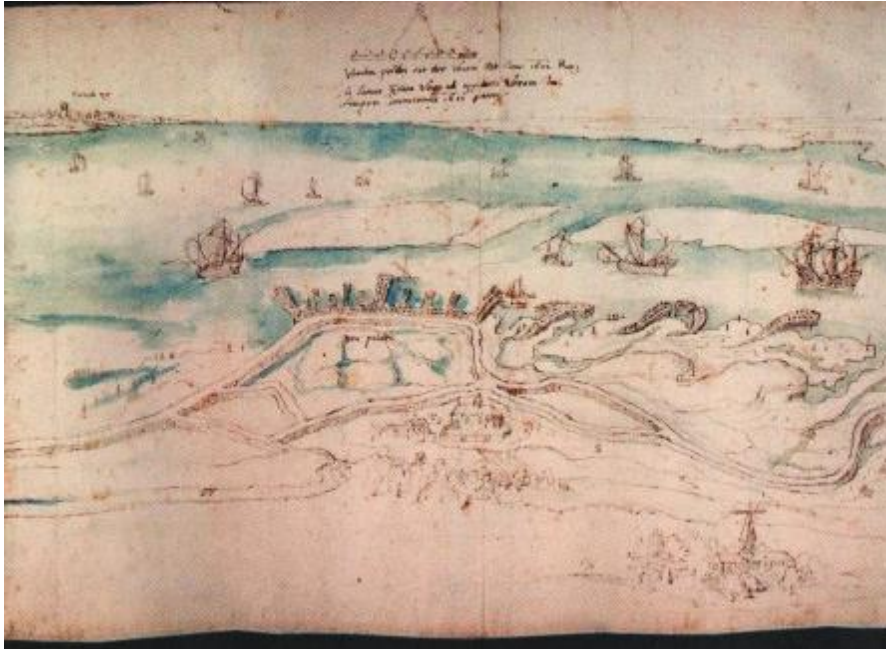
Tekens van Toestanden in de Polders

Biografie van de Vrouwenpolder en de Nieuwlandse polder van inpoldering tot en met de watersnood.

Henriette HJ de Savornin Lohman

(afb. 1. Beenhakker, 1996. Anton van Wijngaerden, detail vogelvluchtafbeelding *Zelandiae Descriptio*, 1550) Havenkanaal van Middelburg, aangelegd in 1535. Er tegenover liggen de later ingedijkte schorren van Nieuwland. Links ligt Arnemuïden, op de voorgrond Middelburg. De schorren van de latere Zaagmolenpolder liggen links van het havenhoofd)

(afb. 2. Van Vrouwenpolder zijn getekend de Beekshoekspolder, Gerstepolder en Noorder Nieuwlandpolder, evenals de nederzetting met prominent de kerk. Ook zijn de paalhoofden tegen de zeedijk van de Noorder Nieuwlandpolder en de haven ingetekend)

Begeleider: Dr. J. Renes
Vrije Universiteit Amsterdam

student nummer: 1533002
2011

Tekens van Toestanden in de Polders

Inhoudsopgave

	VOORWOORD	4
1	INLEIDING	5
1 I	BEGRIPPENKADER en VERANTWOORDING	8
	Afbeeldingen	18
2	POLDERS VAN VROUWENPOLDER EN NIEUWLAND NU	20
2 I	Vrouwepolder	20
2 II	Nieuwland	22
2 III	Overeenkomsten en verschillen in cultuurhistorie	25
	Afbeeldingen	26
3	BIOGRAFIE VAN DE POLDERS	37
	Afbeeldingen	40
3 I	Lange termijn wordingsgeschiedenis van de polders	42
	Afbeeldingen	48
3 II	Gelaagdheid van de polders	52
	Afbeeldingen	55
3 III	Natuur in relatie tot Cultuur in polders	61
	Afbeeldingen	69
3 IV	Auteurs	74
	Afbeeldingen	85
4	GEBOUWD ERFGOED IN HET POLDERLANDSCHAP	88
	Afbeeldingen	79
4 I	Ontsluiting	90
	Afbeeldingen	93
4 II	Nederzettingen	95
	Afbeeldingen	100
4 III	Gebouwde Constructies	102
	Afbeeldingen	118
4 IV	Groenvoorziening	124
	Afbeeldingen	126
5	ONTSTAAN EN INRICHTING VAN POLDERS: 1100-1795	128
5 I	Spaanse periode: 1200-1566	129
5 I.1	Vrouwepolder	129
5 I.2	Nieuwland	136
5 I.3	Overeenkomsten en verschillen in cultuurhistorie	138
	Afbeeldingen	140
5 II	Opstand in Vrouwepolder van 1566 - 1572	143
5 II.1	Vrouwepolder	143
5 II.2	Overeenkomsten en verschillen in cultuurhistorie	146
	Afbeeldingen	146

5 III	Van Gouden eeuw tot Franse tijd	148
5 III.1	Vrouwepolder	148
5 III.2	Nieuwland	153
5 III.3	Overeenkomsten en verschillen in cultuurhistorie	164
	Afbeeldingen	166
6	VAN MULTIFUNCTIONEEL TOT MONOFUNCTIONEEL LANDSCHAP: 1795- DELTAWERKEN	179
6.1	Vrouwepolder	179
	Afbeeldingen	179
6 I	Tekens van Infrastructuur en Industrialisatie: 1813-1940.	181
6 I.1	Vrouwenpolder	181
6 I.2	Nieuwland	185
6 I.3	Overeenkomsten en verschillen in cultuurhistorie	190
	Afbeeldingen	193
6 II	Oorlogslandschap, toerisme en verkaveling: 1940-Deltawerken	200
6 II.1	Vrouwenpolder	200
6 II.2	Nieuwland	206
6 II.3	Overeenkomsten en verschillen in cultuurhistorie	211
	Afbeeldingen	213
7	WEERLOZE WAARDE	217
	Afbeeldingen	227
8	SAMENVATTENDE CONCLUSIE	229
	Afbeeldingen	233
	BIJLAGEN	
	1 Plattegrond Vrouwenpolder	234
	2 Plattegrond Nieuwland	235
	3 Gebouwd Erfgoed Vrouwenpolder en Nieuwland	236
	4 Interview dhr. Konings	241
	5 Interview mevr. Maljaars	244
	6 Interview dhr. Mesu	245
	7 Interview mevr. de Visser	246
	8 Interview dhr. Voets	249
	9 Monumenten Vrouwenpolder	251
	10 Monumenten Nieuwland	253
	BIBLIOGRAFIE	255
	Illustraties verantwoording	263

Voorwoord

Deze scriptie is het resultaat van een al jarenlang bestaande nieuwsgierigheid naar het wonen in de Walcherse zeeleipolders. Dat leidde uiteindelijk tot onderzoek naar en beschrijven van de landschapsbiografieën van twee polders. Velen waren mij daarbij behulpzaam. De heer Wim van der Heijden en zijn echtgenote gaven mij de eerste exemplaren te leen van onderzoeksliteratuur over de polder Nieuwland. Bij hen startte mijn onderzoek naar de voor mij grotendeels onbekende poldergeschiedenis. Hun expertise ligt daarnaast in de cultuur van de Zeeuwse klederdrachten.

Niet in het minst waren de bewoners zelf mijn inspiratiebronnen. Met enkelen sprak ik tijdens dorpsfeesten, markten, ringrij-evenementen, kerkbezoeken en herdenkingsbijeenkomsten. Enkelen heb ik geïnterviewd, waarbij vooral de contacten met de vertegenwoordigers van de beide dorpsverenigingen mij veel inzicht boden in het wel en wee van de dorpsgemeenschappen en hun toekomstverwachtingen ten aanzien van de cultuurhistorische kwaliteiten in hun gemeenschappen. Krina de Visser, Ron Konings, mevrouw Maljaars, Pieter Voets en de heren Mesu en Reijnoudts: hartelijk dank. Van enkelen van hen ontving ik foto's, CD's en boekwerkjes over hun dorpen.

Op zoek naar historische bronnen bracht ik vele dagen door in het Zeeuws Archief en sprak daar met kenners van de beide polders, die mij de juiste kant op hielpen. Ook de Zeeuwse Bibliotheek in Middelburg bezit een schat aan relevant materiaal, die de medewerkers voor mij ontsloten.

Tenslotte bedank ik mijn docenten, studiegenoten en naaste familie. Prof. Dr. Jan Kolen inspireerde mij met zijn colleges over de landschapsbiografie, die mij op het juiste spoor zetten voor mijn onderzoek. Dr. Hans Renes gaf mij veel ruimte in de opbouw en uitwerking van mijn scriptie, gewend als ik was aan vastgestelde grenzen aan woord- en pagina maxima. Zijn kritiek en steun was altijd opbouwend en opbeurend. De co-lezer van mijn scriptie, Irmgard van Koningsbruggen: veel dank voor al je heldere colleges architectuurgeschiedenis en je inzet bij de beoordeling van dit produkt. Frank Baas, mijn studiegenoot, heeft zich vele vroege morgens verdiept in de ellenlange conceptepistels en ze fraai voorzien van in rood geprinte vragen en opmerkingen. En natuurlijk mijn man Krik en onze kinderen. Wat een Sinterklaasgedichten en verjaarstoespraken zijn er gewijd aan mijn studie en dit slotwerk en wat een fietstochten, wandelingen en telefoongesprekken betroffen steeds weer polders, dijkwoningen en kloosterlingen.

Allen veel dank voor jullie geduld, steun en betrokkenheid.
Ik verwacht dat de polders er wel bij zullen varen.

Tekens van toestanden in de Polders

Biografie van de Vrouwenpolder en de Nieuwlandse polder van inpoldering tot en met de Deltawerken.

Inleiding

‘Daar is geen land dat zo verliefd
door het water wordt omarmd
als tussen Wester-Schelde en Sloe
van Walcheren het strand.’¹

Die liefderijke omhelzing, dichtregels van Jan Campert, logenstrafte de eeuwige strijd van de Zeeuwen op Walcheren, tegen continue dreiging van overstromingen en vreemde invallers. ‘*Sleutel tot de Nederlanden*’, noemde Keizer Karel V Walcheren ooit.² De geschiedenis van Vrouwenpolder startte met de inpoldering van een kreek achter de duinen rond 1300. Op *de Zeelandia Descriptio*, ca. 1550 getekend door Anton van Wijngaerden, staat het landschap van Vrouwenpolder afgebeeld.³ (afb.2) Jacob van Deventer gaf meetkundig correct haar polderstructuur weer op zijn *kaart van Zeeland*, ca. 1570.⁴ (afb. 5 II.1) Nieuw- en Sint Joosland is op die kaart nog een zandplaat. Nog een kunstenaar zette het dorp ‘op de kaart’: de schilder van *Onze Lieve Vrouwe in de Polre*. (afb. 3 IV.1) Bij nadere beschouwing blijken meer auteurs te hebben bijgedragen aan haar wordingsgeschiedenis, waar plaatselijke tekstborden van getuigen. (afb. 2.8)

Vrouwenpolder is nu een doorsnee toeristendorpje met diverse horecagelegenheden, bungalow- en kampeerbedrijven, gelegen achter het duin van Noordoost Walcheren. Ik kom er vaak, net als menig toerist, om te genieten van duin- en zeelandschap. Toeristen passeren op doortocht naar Vrouwenpolder de ‘jonge’ polders van Nieuw- en Sint Joosland. Zij ervaren uitsluitend de uitgestrektheid. Het landschap roept geen eilandgevoel meer op en het dorp wordt voorbij gesneld. Opvallende structurende relictten domineren de dorpsilhouetten. Het zijn, naast de polderdijken, in Vrouwenpolder de zeventiende-eeuwse zaalkerk en in Sint Joosland de achttiende-eeuwse korenmolen. In beide polders zijn oorlogsmonumenten geplaatst. Vlak naast de Veersche Dam zijn structuren herkenbaar van Fort Den Haak en bij Sint Joosland de voormalige haven van de houtzaagmolens.

Al jaren, stelde sociaal geograaf van Velsen, wordt veel ‘*misverkaveld, kapot gegraven en gebulldozerd*’. De tekenen in de polders dreigen op te lossen. Er zijn maar een gering aantal beschermde dorpsgezichten in Zeeland. Industrialisatie van het Sloegebied en toerisme worden als bedreigend ervaren.⁵ Een kans voor behoud kan zijn de verwachte krimp van de Zeeuwse bevolking na 2012.⁶ Deze cultuurhistorische monumenten en straat- en bedrijfsnamen, roepen bij mij de volgende vragen op:

¹ Eerste alinea uit gedicht van Jan Campert (1902-1943); *Het lof van Walcheren*.

² Blom, 2009, 5.

³ Bos, 2009, 76-81. Ook genoemd, het *Panorama van Walcheren*, het is getekend vanuit het midden van Walcheren, kijkend naar de kusten.

⁴ Blom 2009, 18.

⁵ *De Wete* 1974, 9. Het pleidooi van Van Velsen is opgenomen in ‘*Nederland zal ons een zorg zijn*’.

⁶ *De Wete* 2010, 46.

- Waar zijn de zichtbare overblijfselen getuigen van?
- In hoeverre zijn overeenkomsten en verschillen te onderscheiden in beide polders?
- Maken de relictten deel uit van een collectieve identiteit?
- En hoe is de cultuurhistorie te behouden en in te zetten voor de toekomst?

Om deze vragen te kunnen beantwoorden beschrijf en vergelijk ik de levensloop van beider landschappen, hun biografie, in chronologische volgorde. Deze globale analyse beslaat de periode van het ontstaan van de polders tot en met de gevolgen van de watersnoodramp in 1953.

Ik hanteer bij mijn analyse de biografische onderzoeksmethode. De vormen in een landschap tonen, als anonieme grootheden, de materiële wereld van sociaaleconomische ontwikkelingen. De interpretatie van die wereld kan licht werpen op de subjectief beleefde leefwereld: de betekenis van het specifieke landschap voor de samenleving. Landschap en natuur zijn abstracte grootheden, die iedereen verschillend interpreteert. 'Landschap' beschouw ik als het resultaat van een interactie tussen natuurlijke processen en menselijk handelen. 'Natuur' omvat voor mij de dode en levende natuurlijke ingrediënten die een landschapstype bepalen.

De biografische onderzoeksmethode, ontwikkeld door archeoloog Prof. Dr. J.C.A. Kolen, hoogleraar Erfgoed van Stad en Land, is daar een geëigende methode voor.⁷ Het omvat een aantal ideeën en concepten, die elkaar soms overlappen. Een daarvan is de lange termijngeschiedenis. Catastrofes veroorzaken een heftige breuk in leefwerelden van gemeenschappen en zijn vaak aanleiding tot transformaties. De Walcherse landschapsgeschiedenis kent een aantal van deze breuklijnen. Per historische fase, vaak ingeluid door een catastrofe, analyseer ik de biografieën van Vrouwenpolder en Nieuwland aan de hand van enkele andere concepten uit de biografie-methode. De cultuurhistorische landschapsbiografie combineert die gegevens. Het uiteindelijke doel van de biografie is dat de cultuurhistorie in alle aspecten en op alle schaalniveaus meegewogen wordt in de ruimtelijke ordening van het polderlandschap.

Voor Vrouwenpolder beperk ik mij voor dit onderzoek tot de kadastrale secties A, Duinen en B, het Dorp. (afb.1.3, 2.3, 2.4, 2.5) Dat zijn de rond 1100 ingedijkte polders van het nieuwe land. Bovendien bevindt zich in sectie B het dorps centrum. Vrouwenpolder is tot 1930 de naam, die daarna wijzigde in Vrouwenpolder. Nieuw- en Sint Joosland staat in de Zeeuwse volksmond bekend als *Nieuwland* en de bewoners als *Nieuwlanders*. Die termen zal ik daarom waar mogelijk hanteren.

Aanwezige artefacten, de zichtbare structuren, vormden het uitgangspunt van mijn zoektocht, schematisch weergegeven op Bijlage 3; Gebouwd Erfgoed. Andere multidisciplinaire bronnen over de ontstaansgeschiedenis boden mij zicht op het grote scala aan invloeden en op de dynamiek van de polders. Door korte interviews met leden van relevante dorpsverenigingen kreeg ik een idee over de beleving van de plek, het verleden, heden en de toekomstverwachting van de dorpsgemeenschappen.⁸

Na de toelichting op gehanteerde begrippen en mijn verantwoording beschrijf ik hoe Vrouwenpolder en Nieuwland er heden ten dage uitzien en wat er leeft binnen de dorpsgemeenschappen ten aanzien van hun cultuurhistorisch erfgoed. In het hoofdstuk De Biografie van de Polders licht ik de gehanteerde onderzoeksmethode toe en beschrijf ik de ontwikkelingen van Walcheren over een lange periode, als volgt

⁷ Kolen 2005.

⁸ Bijlagen: 5,6,7,8.

de historische gelaagdheid, *the past in the past*, daarna de relatie natuur en cultuur en ten slotte de auteurs van de dorpsgemeenschappen. Een niet onbelangrijk structurerend ordeningselement in de polders vormt het gebouwde erfgoed. Dat komt in het volgende hoofdstuk aan de orde. Ook die structuren, zijnde ontsluiting, nederzettingen, architectuur en groenvoorzieningen, zijn deel van het biografische verhaal van de polders. Als uitwerking van deze theoretische uiteenzettingen richt ik mij daarna op de specifieke ontwikkelingen in Vrouwenpolder en Nieuwland: van ontstaan tot de Franse Tijd en vanaf de Franse Tijd tot en met de Deltawerken.

De beide Walcherse polders, op een dagmars afstand van elkaar gelegen, zijn desondanks verschillend. Onder invloed van ingrijpende gebeurtenissen zijn beider landschappen gevormd, getransformeerd en toenemend homogeen geworden in de afgelopen duizend jaar. Bedreigingen in de polders blijken grotendeels identiek. De weerloosheid van de landschappen en hoe hun cultuurhistorie te behouden voor de toekomst komt naar voren in het voorlaatste hoofdstuk. Nadat in de voorgaande hoofdstukken de vragen beantwoord zijn vat ik in de conclusie samen waarvan de tekens in de polders getuigen. Die tekens, het cultuurhistorisch erfgoed, zijn richting gevend voor de toekomstige toestand in de polders.

1 Begrippenkader en verantwoording

Wonen op polderdijken intrigeerde mij, opgegroeid in Dordrecht, dat in open verbinding met de zee stond en waar tot circa 1970 bij hoog water en springtij grote buitendijkse gedeelten van de stad onderliepen. Een dergelijke woonwijze is een uitermate karakteristiek cultuurhistorisch element op dijken en valt zeker onder het predikaat Hollands Erfgoed. In Vrouwenpolder waar ik frequent verblijf, staan enkele dijkwoningen, gebouwd in een gebied waar de zee noopt tot veilige onderkomens. Ik verwachtte om die reden dat er vele dijkwoningen op Walcheren zouden zijn. Die wilde ik als studieonderwerp in het kader van mijn masterscriptie Erfgoed beschrijven. De nog resterende dijkwoningen in Vrouwenpolder bleken schaars en zelden authentiek. Mijn onderzoek richtte ik daarop op dijkwoningen in de andere Walcherse zeeleipolders, namelijk de polders van Nieuwland. Er bleek echter onvoldoende bronnenmateriaal beschikbaar over deze alledaagse architectuur en de primaire artefacten, de dijkhuizen zelf, bleken op heel Walcheren dun gezaaid. Mijn onderzoek naar dijkwoningen op Walcheren liep dus vast. Vandaar dat ik mijn focus richtte op de beide zeeleipolders. In deze landschapsbiografieën spelen dijkwoningen toch een rol, zij het ondergeschikt.

Begrippenkader

De gehanteerde begrippen in deze analyse verdienen een nadere toelichting. De laatste jaren zijn de begrippen erfgoed en identiteit gemeengoed geworden en zelfs verworpen tot containerbegrippen. Er bestaat geen eensluidende definitie van erfgoed en het begrip is geëvolueerd in de loop der jaren.

Toelichting over de gehanteerde begrippen is noodzakelijk om de relatie te kunnen aantonen tussen erfgoed en identiteit en het geanalyseerde landschappelijk erfgoed van Vrouwenpolder en Nieuwland.

Erfgoed

Een breed gedragen definitie voor Erfgoed bestaat nog niet. Ik versta onder erfgoed een materieel object en een immateriële categorie waarvan de betekenis door iedereen in een specifieke groep wordt gedeeld. Ingezet in het heden bevordert het de identiteit en continuïteit van de groep. De subjectieve selectie van een object of gegeven uit het verleden vindt plaats op grond van politieke, economische en toeristische exploitatie.

Erfgoed krijgt nu veel aandacht als breedgedragen begrip en wordt beschermd wereldwijd door de UNESCO en in Nederland door de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE). De waardering van erfgoed komt voort uit een gevoel van dreiging. De dreiging is, volgens historicus Willem Frijhoff, ingezet door de onverantwoordelijke moderniseringsgolf van de jaren zestig van de twintigste eeuw, die gepaard ging met afbraak van authentieke locaties.⁹ Maatschappelijke veranderingen gaan sindsdien te snel, zijn te talrijk en veroorzaken onthechting. Erfgoed levert betekenis aan onze identiteit. Bij afbraak van dit erfgoed ontstaat ontworteling van de bron, het verleden. 'Wie vernietigt is zijn verleden onherroepelijk kwijt', stelt Frijhoff.¹⁰

⁹ Frijhoff 2007, 7.

¹⁰ Frijhoff 2007, 38.

Het juridisch kenmerk van erfgoed is het meest objectief: de goederen die je erfrechtelijk toekomen, gebaseerd op schriftelijke, historische en authentieke bronnen. Tegenwoordig kent het begrip erfgoed meerdere invullingen. Uit Wagening's onderzoek blijkt erfgoed drie invullingen te omvatten: geestelijk, cultureel en immaterieel.¹¹ Geestelijk erfgoed omvat de geestelijke erfenis van een denker of kunstenaar, tradities, een geloof of de culturele prestaties van een hele cultuur. Cultureel erfgoed betreft 'tastbare voorwerpen en scheppingen of daarvan afgeleide voorstellingen', zoals de korenmolen van Nieuwland en oorlogsmonumenten. (afb. 2.22, 6 II.10) Als derde invulling geldt immaterieel erfgoed met vormen van culturele representatie zoals rituelen en feesten.¹² Ringsteken en klederdrachten zijn daar in beide polders voorbeelden van.

Een specifiek kenmerk van erfgoed is de romantische cultus van oorspronkelijkheid, niet gestoeld op objectieve bronnen maar op emoties en beleving. De werkelijkheid wordt zo geconstrueerd met zingeving, een waardevolle identiteit, als doel. Die werkelijkheid is dynamisch, omdat de constructie plaats vindt door groepen mensen die selecteren uit hun verleden met betekenisgeving voor hun heden, generatie na generatie. Er kan zo geen canon ontstaan van materiële objecten die de moeite van het bewaren waard zijn voor het nageslacht. Iedere groep selecteert haar eigen objecten.

Mystificatie en vergissingen worden geaccepteerd en zelfs omarmd voor zover bepalend voor de groepsidentiteit. Subjectiviteit en tijdelijkheid zijn troef.

Erfgoed en geschiedenis

Zoals uit vorenstaande blijkt vormt geschiedenis een belangrijke component van erfgoed. Echter het moderne erfgoeddebat wordt geschiedvervalsing verweten. De Amerikaan Lowenthal beargumenteert dat erfgoed niet een verkeerde maar een andere omgang met geschiedenis hanteert. Hij stelt dat het geen analytisch begrip is, zoals geschiedenis, maar een ervaringscategorie. Erfgoed is meer verwant aan herinnering dan aan geschiedenis. Herinneren is individueel bepaald, hetgeen impliceert dat het moeilijk op wetenschappelijk wijze te bestuderen valt.¹³ Bronnen waar historici zich op baseren zijn geschriften waarin na een bepaalde invloedrijke gebeurtenis gedachten, gevoelens en hypothesen zijn opgeschreven en doorgegeven. Deze zijn zelden genoteerd door ooggetuigen of genoteerd door ooggetuigen waarvan de objectiviteit in twijfel kan worden getrokken. De historicus selecteert die bronnen en hanteert al of niet bewust een selectiecriteria ter bescherming van de culturele waarden van de samenleving. De neutrale feitelijke historie fundeert zich op wetenschappelijke analyses, chronologische rangschikking en interpretaties.

Erfgoed echter omvat meer. Het kenmerkt zich door subjectieve waardetoekenning. Ook erfgoed baseert zich op historische bronnen die associaties oproepen met een glorierijk verleden en ingezet worden voor een gewenste identiteit: superioriteit van de eigen groep. Niet glorierijke perioden, zoals slavernij, koloniale uitbuiting, collaboratie, worden bij voorkeur niet of slechts beperkt onderzocht. Ze dienen geen samenvoegend doel en kunnen het identificatieproces zelfs tegengaan.

¹¹ Groot, R. e.a., *Speculatieve cultuurhistorie. Een onderzoek naar de mechanismen van waardering*, Wageningen 2005, pp. 27, 28.

¹² Bosma 2008, p. 21.

¹³ Van der Laarse 2005, 9, 10.

Zowel erfgoed als geschiedenis vertellen een verhaal over het verleden. Beide dikken het verhaal aan en construeren 'waarheden' met identiteitsvorming als representatief doel.¹⁴ Het is een kwestie van beleving door mensen, die er een waarde aan toekennen, die er betekenis aan geven, vaak geëxpliciteerd in verhalen over het object of de streek.¹⁵ En dat vermeerdert de maatschappelijke waarde en betekenis nu en in de toekomst. Het doel, identiteitsvorming, is dus bij geschiedenis en erfgoed overeenkomstig, maar de methode om dat doel te bereiken verschilt op vele punten.

Bewuste selectie is het kenmerk van erfgoed, net als vooroordeel. De erfgoedleek en -specialist zal zijn vakkennis eerder dan een historicus inzetten om een historische periode uit te lichten, een traditie en cultuurvormen extra te benadrukken. Daaruit blijkt een grotere betrokkenheid, met het risico van vertekening, ten opzichte van een historicus.¹⁶ Bij erfgoed vindt selectie eerder plaats op basis van gevoelens, die dus subjectief zijn en een 'gewenste' herinnering, toegepast om de werkelijkheid te sturen. Die herinnering is niet puur authentiek, maar het resultaat van historische overlevering. Die selectiepraktijk, gericht op representatie en zingeving, lijkt tendentiek. En het onderzoek is gesloten, staat niet open voor wetenschappelijk onderzoek naar al of niet gehanteerde bronnen en hoeft niet gepubliceerd te worden. Fabels en mythen worden met opzet gevormd met toepassing van overdrijving en zijn immuun voor kritiek.

Geschiedenis werkt met name monodisciplinair met statische gegevens en concentreert zich op de historie van de elite, machthebbers en helden als vormgevers van de samenleving. Het historisch onderzoek wordt gedaan door wetenschappelijke experts die authentieke onveranderlijke bronnen hanteren bij het streven naar objectiviteit. Die bronnen zijn openbaar toegankelijk, evenals het onderzoeksrapport. De maatstaf ligt daarbij niet op het verleden van de specifieke groep, maar in de toekomst voor het collectief.¹⁷ Niet het begrijpen, 'iets leren' over het verleden staat centraal bij de erfgoedsspecialist, maar het 'iets worden' door te ervaren.¹⁸

Verondersteld wordt dat experts objectief en niet-experts subjectief erfgoed selecteren. Het blijkt echter uit onderzoek door Martijn Duineveld dat beider expertises elkaar overlappen.¹⁹ De inschakeling van leken-erfgoedbepalers kan dus productief zijn en verrassende resultaten bieden, vooral wat betreft het geven van betekenis aan erfgoed.

In het definiëren van erfgoed wordt veelvuldig gebruik gemaakt van mondeling overgeleverde verhalen van het leven van 'Jan en Alleman'. De Nieuwlander F.P. Polderdijk (1860-1944) en de andere Nieuwlandse auteurs Dellebeke en Reynoudt zijn hier exponenten van. (afb. 1.1) Het kent een dynamische invalshoek, namelijk het alledaagse leven vol complexe zingevingprocessen. Aandacht voor erfgoed is ontstaan door initiatieven van onderaf en kent multidisciplinaire invalshoeken.

Omdat erfgoed zich richt op de beleving van de geschiedenis, de historische evocatie, zijn authentieke materiële en immateriële objecten nodig. De daardoor opgeroepen 'beleefde' identiteit vervangt de rituelen die door secularisatieprocessen

¹⁴ Frijhoff 2007, 55-59.

¹⁵ Groot 2005, pp. 27- 28.

¹⁶ Frijhoff 2007, 40.

¹⁷ Frijhoff 2007, 38.

¹⁸ Van der Laarse 2005, 10.

¹⁹ Martijn Duineveld, 2006: *Van oude dingen, de mensen, die voorbij gaan. Over de voorwaarden meer recht te kunnen doen aan de door burgers gewaardeerde cultuurhistories*, Wageningen, pp. 81-99.

verloren zijn geraakt. Erfgoed richt zich dus meer op geloof dan op bewijs. Het hanteert het verleden als maatstaf. Het geromantiseerde verleden wordt als richtsnoer ingezet omdat de toekomst als bedreigend, duister en angstig ervaren wordt. Historici daarentegen pogen de waarheid te achterhalen rondom maatschappelijke vraagstukken door kritische analyse van de feiten. De authentieke bron kan verstoring werken. Niet de beleving is het doel van onderzoek maar de waarheid. De maatstaf van het historisch onderzoek ligt in de toekomst: wat is beter voor de cohesie van de samenleving. Historici onderbouwen een positieve toekomstverwachting.

Bovendien heeft erfgoed een grote informatiewaarde. Uniformiteit en grootschaligheid zijn passé en specifieke kennis van een uniek gebied moet ingezet worden voor kleinschalige, duurzame gebiedsontwikkelingen. Initiatieven van onderop krijgen de ruimte en zo ontstaat een rijke voedingsbodem voor nieuwe samenwerkingsverbanden. Vrouwenpolder zowel als Nieuwland bezitten een grote verhalenschat. Ook de alledaagsheid heeft er zich een plek verworven. Vrouwenpolder en Nieuwland zijn alledaagse gebieden met voor het collectief uniek erfgoed.²⁰

Erfgoed dat na selectie tot beschermd monument is verklaard wordt door het collectief in het heden als waardevol ervaren. Het is de moeite waard om voor de toekomst te behouden.

Identiteit

Zonder erfgoed geen identiteit. Persoonlijke identiteit wordt gevoed door eigen herinneringen, die betekenis geven aan de eigen omgeving, het eigen 'levend erfgoed'.²¹ Naast persoonlijke identiteit bestaan meerdere niet scherp te onderscheiden categorieën, waaronder collectieve en regionaal-politieke, die tezamen een gebiedsidentiteit vormen. Ingezet in het heden, met selectief gebruik van de historie, bevordert erfgoed de identiteit en continuïteit van een groep. Dat ontstaat als de betekenis van erfgoed wordt gedeeld door iedereen in een specifiek collectief.

Den Boer stelt in *Bezeten van Vroeger* dat na catastrofes, crises en andere ingrijpende cesuren historisch bewustzijn toeneemt.²² Hoe onzekerder de toekomst, hoe sneller de veranderingen, hoe meer behoefte aan vaste punten en nostalgische tradities uit het verleden: *'the world we have lost'*.²³ Dat kan politiek misbruik uitlokken. Propagandamiddelen kunnen worden ontwikkeld met natievorming als doel, middels het construeren van 'de nationale identiteit', waarbij de individuele privé herinneringen ondergeschikt raken aan collectieve herinneringen. Als daarbij geen zelfreflectie plaats vindt raakt de essentiële historie in de vergetelheid.²⁴ Erfgoed is, ook door politiek verantwoordelijken, strategisch in te zetten als bindmiddel met alle risico's van fetisjisme en behoudzucht.²⁵

²⁰ Blom 2010, 5-7.

²¹ *Belvedere* 1999, 10.

²² Den Boer 2005, 43.

²³ Den Boer 2005, 40-55.

²⁴ Den Boer 2005, 41, 46, 48, 52.

²⁵ Sandra Heerma van Voss: 'Het definitieve antwoord op wat de Nederlandse identiteit is zal nooit komen.' Interview met Mascha Roesink. Uit: *Neerlands Hoop. Erfgoed en Politiek*. Erfgoed Nederland, 2010, Amsterdam.

Cultureel erfgoed maakt deel uit van het nationaal geheugen en is verknoopt met identiteitspolitiek.²⁶ Het alom bekende Zeeuwse devies ‘*Luctor et Emergo*’, ingezet door de heersende elite naar aanleiding van De Opstand, is daar een voorbeeld van. (afb. 8.2) Deze identificatiecultus refereert aan het imago van strijdvaardigheid, samenwerking en eenheid. Mijns inziens is de identiteit van de anonieme auteurs van de poldergemeenschappen bepaald door de eenzame strijd tegen armoede en onderdrukking. Eensgezindheid is een mythe. Keuterboeren delfden het onderspit tegen ambachtsheren, edelen, patriciërs en een kleine toplaag van elite-boeren. Vooral in Vrouwenpolder is het, volgens de overlevering, armoe troef geweest. Roof van dijkmateriaal, ontduiken van *servitia* (herendienst), overleven op kleine agrarische perceeltjes, getuigen daarvan. Toerisme, in gang gezet door vooruitziende en betrokken dominees van Vrouwenpolder, bracht uiteindelijk welvaart. Veelbetekenend is dat dominees de inventors waren in het protestantse Vrouwenpolder. In Nieuwland zal de identiteit van de welvarende boerenstand overheersen met hun grootschaliger bedrijven, mede te danken aan de stedelijke stichters van boerenhoeven en industrieën. De collectieve identiteit van de beider dorpen vormt tegenwoordig de motor van de dorpsverenigingen en hun gezamenlijke inzet voor behoud van cultuurhistorische relicten. Die inzet conformeert hedentendage wel aan de leuze ‘*Luctor en Emergo*’: samen één front tegen een gemeenschappelijke vijand, de verwording van het landschap.

Plekken behoren ook tot erfgoed, betoogt Kolen.²⁷ Zij construeren de gebiedsidentiteit. Zij ontleen hun betekenis aan gebeurtenissen die in het collectief geheugen gegrift staan, zoals verzetsdaden (afb. 7.8) en waarvan soms nog zichtbare restanten in het landschap getuigen. Deze ruimtelijke identiteit, de ‘*genius loci*’, is gevormd door verhalen, tradities, sporen in het landschap, kortom de sociaaleconomische geschiedenis van een locatie en de autobiografische relatie daarmee. (afb. 2.9)

Als laatste geldt de regionale en politieke identiteit, die een statisch gegeven veronderstelt, gebaseerd op volksgeheugen en de historische canon.²⁸ Ook die factoren zijn echter aan verandering onderhevig. Identiteit is geen vaststaand gegeven. Het is afhankelijk van het moment en de omstandigheden. ‘Identiteit’ en cultuurhistorie inclusief haar component erfgoed zijn onlosmakelijk met elkaar verbonden. Beiden dienen te worden ingezet als ontwerpfactoren bij landschapstransformaties. Zo is draagvlak te creëren voor een transformatie. De dynamiek van beiden vergt dus continu afstemming en kritische reflectie.

Landschappelijk erfgoed

Landschappelijk erfgoed is de representatie van het denkbeeldige vaderland, waarmee de bewoners zich identificeren, overgedragen van generatie op generatie. Het landschap, de door de mens getransformeerde ongerepte natuur, symboliseert continuïteit en stabiliteit. Het suggereert een statisch patroon en niet de dynamische processen van eeuwenlang gebruik met verschillende betekenissen op verschillende momenten.

Onze visie is bepaald door onze cultuur en de invloed van landschapsschilders, die een landschap en stads- en dorpsgezicht schilderden, dat naar de smaak van de opdrachtgever was gerealiseerd. De *genius loci* fungeert als

²⁶ Den Boer 2005, 54.

²⁷ Kolen 2005, 3,4.

²⁸ Eerden 2008, 39.

vaderlands beeldmerk met esthetische en historische sensatie. Ook informeert het landschap ons over de vroegere en huidige bewoners en bewerkers, hun identiteit, de eigendoms- en machtsrelaties. In het landschap is de gelaagde chronologische geschiedenis, de biografie, te lezen van *laissez-faire*, aanleg, gebruik, onderhoud, bescherming, evenals de relatie tussen natuur en cultuur. (afb. 2.10)

Verdwinlandschap is een aparte niche binnen het landschappelijk erfgoed. Het is er niet meer: met opzet verdwenen. Het is zelden door onnadenkendheid in de vergetelheid geraakt. Van der Laarse constateerde dat ontwerpers van landschappen de natuur inzetten als helende factor.²⁹ Daar passen geen aanstootgevend relict bij, bijvoorbeeld erfgoed van daders, zoals de Atlantikwall. Het verzwijgen startte vanuit een behoefte om een esthetische beleving, een historische sensatie, op te roepen middels het tonen van weids ongeschonden landschap. De herinneringscultuur concentreerde zich op dapper verzet, slachtofferschap en onderdrukking. Nu de ooggetuigen uitsterven, kan ruimte ontstaan voor het perspectief van de daders. Van der Laarse stelt dat het tegenwoordige herinneringsregime gevoeligheid eist voor de problematiek van authenticiteit, identiteit en 'agency'. De confrontatie moet aangegaan worden met de blik van de daders.³⁰ Ook het verdwinlandschap van galgen, niet alleen bunkers, past mijns inziens binnen deze niche. (afb. 3 II.9, 7.4)

Gebouwd erfgoed en natuur zijn versmolten geraakt in het cultuurlandschap, dat herschapen is door ontwerpers, agrariërs, planners en beschermers. Het landschappelijk erfgoed toont, kortom, sporen van menselijke activiteit in een bepaalde regio en is organisch gegroeid. Het heeft betekenis als beeldmerk dat associaties oproept vol nostalgie voor de eigen plek. Het werkt ook identiteitsvormend.

Verantwoording

Primaire Bronnen.

Artefacten

De artefacten als primaire bronnen, zijn nog in het landschap te herkennen. Zij vertellen het verhaal en verhogen de historische sensatie voor een goed verstaander. Zonder kennis raakt de impact verloren. Bij enkelen staan in de polders informatieborden, die een tipje van de sluier oplichten.

Kadaster

Kadastrale gegevens, opgesteld bij de start van het Koninkrijk Nederland in 1832, vormden mijn eerste uitgangspunt.³¹ (afb. 1.3) De kadastrale minuutplannen wijken nauwelijks af van de oorspronkelijke aanleg van de polders en hun nederzettingen. Voor 1800 werden elke zeven jaar 'overlopers', de waarnemingen van de kadastrale landmeter, opgesteld om eigendom en pacht in kaart te brengen voor administratieve doeleinden van het polderbestuur.³² Het gaf het bestuur een beeld over hoe oud een

²⁹ Van der Laarse 2009, 188.

³⁰ Van der Laarse 2009, 191-193.

³¹ F. Keeverling Buisman en E. Muller expliciteerden in *Kadastergids*, uitgave van de Rijksarchiefdienst, de betekenis van het kadaster.

³² *De Wete* 1999, vol.1, 40-43.

hofstede was, hoe lang deze al bewoond was en door wie. Op basis hiervan stelde het polderbestuur haar grondbelasting vast. Na 1650 liep de betrouwbaarheid van de 'overlopers' terug en boden lidmatenboeken van de kerken en landvergaarboeken vaak uitkomst.³³ Bestudering van deze bronnen voerde te ver voor deze scriptie.

Het kadaster van Nieuwland, met de daaraan gekoppelde Oorspronkelijk Aanwijzende Tabel (OAT) en de minuutplannen van Nieuwland, ontkwamen aan de uitslaande branden na het bombardement van Middelburg op 17 mei 1940, die grote delen van het Zeeuws archief hebben verwoest. De handgeschreven kadasterboeken zijn na de oorlog in het Zeeuws archief beland en tot die tijd bewaard door F.P. Polderdijk (1860-1944). Slechts een summier samenvatting door Polderdijk geeft enig licht op de materie.³⁴ (afb.1.4) Mijn gegevens over de Nieuwlandse kavelindeling en -bezit zijn dus minder gefundeerd dan de informatie over Vrouwenpolder. Een andere complicerende factor bij mijn zoektocht naar feitelijke gegevens was het feit dat tot 1930 de naam Vrouwenpolder werd gespeld zonder de n.

De OAT bevat een sectie- en perceelnummer, de opgave van de naam, het beroep en woonplaats van de perceeleigenaar, de soort bebouwing, oppervlakte, belastingklasse en belastbare opbrengst van elk perceel. Uit die gegevens is af te leiden het welstandsniveau van de inwoners van een nederzetting.

Veldnamen

Veldnamen dateren grotendeels van vóór het kadastrale tijdperk. (afb. 2.1.1, 2.1.2, 2.1.3) Zij zijn, volgens het vroegere hoofd afdeling Naamkunde van het Meertensinstituut, de heer Rentenaar,³⁵ beïnvloed door historie, cultuur en christendom, afstamming en herkomst. Namen dienden om elkaars grondgebied te onderscheiden. Maar ook veldnamen zijn niet statisch, net zo min als landschap. Ze verdwijnen als gevolg van landschappelijke ingrepen. Vaak bepaalde een topografie de keuze van een veldnaam (dal, bergje, slijkje) of de geschatte oppervlakte van een gebied en persoonsaanduidingen. Voor Vrouwenpolder is eind twintigste eeuw door de Heemkundekring Walcheren een veldnamenregister opgesteld, dat nu helpt bij het lokaliseren van landschappelijke elementen.³⁶ Ook deze bron blijft voor Nieuwland in gebreke.

Kaarten en atlassen

De vierde uiterst informatieve onderzoeksbron vormden landkaarten van Walcheren, in ruime mate aanwezig vanaf ca. 1550. Kaartmateriaal toont de structuur van een landschap, en waar men beschikt over een reeks kaarten van verschillende tijdstippen, ontwikkelingen in een landschap. Om de ontwikkelingen in kavelindeling, dorpsstructuur en dorpsontsluiting te kunnen interpreteren vergeleek ik de kaarten onderling. Kaarten werden getekend voor een specifiek doel: ter voorbereiding van een oorlog, ter bepaling van de tiendheffing of als beplantingswijzer.³⁷ De kaarten

³³ *De Wete* 1999, vol. 1, 42.

³⁴ *De Wete* 1999, vol.1, 40-43

³⁵ *De Wete* 1989, 3.

³⁶ *De Wete* 2001, 40. De Veldnamen van Serooskerke, Veere, Vrouwenpolder. *Zeeuws Landschap*, nr.1, 2010, 20, 21

³⁷ *Zeeuws Landschap*, nr.3, 2005, 18.

van het buitenplaatslandschap waren bedoeld om te imponeren, zoals de Hattinga kaarten. Enkele bespreek ik bij dezen specifiek.

- De kaart- en prentencollectie *Zelandia Illustrata* is eigendom van het Koninklijk Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen. Het omvat vele originele afbeeldingen van met name Walcheren.
- In de *Landschapsatlas van Walcheren* uit 2008, zijn de ingekleurde tekeningen afgedrukt van het laat-middeleeuwse panorama van Walcheren. De landschappelijk zeer informatieve tekeningen van 6.70 meter lang zijn gemaakt door Antoon van Wijngaerde in 1550, vermoedelijk in opdracht van Karel V.³⁸ (afb. 1,2)
- Befaamde cartografen waren vader Tiberius en zijn zonen David en Anthony Hattinga, die in opdracht van Prins Friso de *Kaarte van de Provintie Zeeland met de Stroomen* tekenden tussen 1724 en 1755. Het zijn topografische, zeer nauwkeurig weergegeven plattegronden. *Ze zijn gebaseerd op de laatste oude kaart van Walcheren anno 1641 en 1642.* (afb. 5 III.6, 5 III.16)
- De Grote Historische Atlas van Zuid-Nederland tussen 1838 en 1857, de Kaart van Zeeland uit 1920, en de Grote Topografische Atlas van Nederland uit 1986 tonen de invloed van infrastructuur en industrialisatie en de recente wijzigingen als gevolg van de Deltawerken. (afb. 2.1, 2.2)

Illustraties

De afbeeldingen zijn na ieder hoofdstuk geplaatst. De nummering verwijst naar het betreffende hoofdstuk en naar de volgorde van verwijzing in de tekst. Dus is afbeelding 3 II.6 te vinden na hoofdstuk 3 II onder nummer 3 II.6. Zowel bij de afbeelding als in de bibliografie (verantwoording illustraties) is de bron vermeld.

Narratieve laag: Interviews

Om een biografie te schrijven zijn verhalen van betrokkenen onontbeerlijk, zowel uit schriftelijke als mondelinge bron. Ik benaderde de beide dorpsverenigingen, bewoners van relevante boerenhofsteden en bezocht dorpsdagen en bevrijdingsfeesten. Zo sprak ik menigeen en kwam ik in aanraking met de voor deze analyse juiste personen. Niemand weigerde een gesprek. In de Bijlagen 4,5,6 en 8 staan verslagen van de gesprekken.

De heer K. Mesu, agrariër en campinghouder van *Elsenoord* te Vrouwenpolder bezocht ik in december 2009. (afb. 5 III.1) *Elsenoord* is al generaties lang in de familie. (Bijlage 6) Van de voorzitter van de Christelijke Oranje Vereniging ontving ik een CD-Rom met interviews van overlevenden van de Tweede Wereldoorlog in Vrouwenpolder. Mevrouw Maljaars toonde mij haar hoeve Rustenpolder (afb. 2.8) en verhaalde enkele anekdotes over het erf. (Bijlage 5) De secretaris van de Dorpsraad van Vrouwenpolder, de heer Ron Konings, interviewde ik telefonisch, aangezien de sneeuw een persoonlijk bezoek verhinderde. (Bijlage 4) Mevrouw K. de Visser, voorzitter van de Dorpsvereniging te Nieuw- en Sint Joosland, heeft mij in november 2010 te woord gestaan, geflankeerd door haar echtgenoot de heer de Visser, wiens familie ook al generaties lang de polders bewoont. (Bijlage 7)

³⁸ Bos 2008, 76.

De Heer P. Voets ontving mij in zijn dorpswoninkje te Oudedorp (afb. 2.10) als vertegenwoordiger van het Zeeuws Landschap.(Bijlage 8)

Secundaire Bronnen

Informatie over het ontstaan en de geschiedenis van de polders vond ik in de vele onderzoeksliteratuur die daarover is verschenen. Ook hier bespreek ik de voor deze analyse meest relevante bronnen. De in 2009 uitgegeven *Polderatlas*³⁹ van de hand van landschapsarchitect C. Steenbergen en consorten biedt inzicht in de typologie van polders en hun landschappelijke uitingsvormen. De uitgave *Tussen Afsluitdammen en Deltadijken, deel III* van ingenieur M.H. Wilderom uit 1968⁴⁰ bevat feitelijke gegevens over de polders van Walcheren en Zuid-Beveland tot 1968. Demografische en politieke veranderingen laat hij buiten beschouwing. Daar bood het boek van historisch-geograaf Dr. C. Dekker, *Zuid-Beveland*, uit 1982⁴¹, voldoende aanknopingspunten voor. In die decennia werden wetenschappers zich bewust van de sociale implicaties van transformaties in het landschap: wat is de invloed van de mens. Dekker combineert bodemkundige gegevens met de vroegste geschiedenis van dit Deltagebied en de rol van auteurs, zoals ambachtsheren, Koningen en kloosterlingen.

Bronnen over agrarische geschiedenis heb ik niet bestudeerd, omdat die gegevens buiten deze analyse vallen.

Architectuurgegevens

Voor mijn onderzoek bieden bouwtekeningen van panden inzicht in de grootte en het gebruik. Helaas bevat het Zeeuws Archief, dat de archieven van beide gemeenten beheert, weinig informatie hierover. Het systeem van bouwvergunningen is landelijk ingevoerd in 1902 en in veel gemeenten zelfs pas enkele jaren later. Voor 1902 waren er wel regels waaraan gebouwen moesten voldoen, maar een aparte vergunning voor elk pand was niet nodig. Van panden die voor dit jaar zijn gebouwd zijn dus geen bouwtekeningen aanwezig. Van panden die gebouwd zijn tussen circa 1902 en 1930 is de kans vrij groot dat er wel een bouwvergunning aanwezig is, maar geen tekeningen. Dit komt door de procedures die destijds golden. Als in een pand na 1930 nog verbouwingen hebben plaatsgevonden was wel een bouwvergunning nodig en dan zijn er wel tekeningen te vinden, maar meestal van slechts een deel van het pand. In beide dorpen ontbreken imposante of architectonisch unieke bouwwerken. Wel heeft in Vrouwenpolder architect M.F. Duintjer (1908-1983) ontwerpen gemaakt voor het recreatiepark Breezand I en voor de dorpsuitbreiding. (afb. 6 II.7) De originelen zijn niet in het Zeeuws archief bewaard gebleven. Van bouwtekeningen heb ik dus uiteindelijk geen gebruik gemaakt.

Van Cruyningen beschreef in *Boerderijbouw in Zeeland* de ontwikkeling en typering van boerderijen.⁴² Hij behandelt boerderijen uit de zeventiende eeuw en later, van na de grote overstromingen en her- en bedijkingen. Bij gebrek aan nog aanwezige primaire bronnen en verloren archiefmateriaal door de brand in 1944 van het Middelburgs archief kan hij voorgaande perioden niet belichten. Op kaartmateriaal staat vaak de plaats van een boerderij of schuur aangegeven, maar

³⁹ Steenbergen 2009.

⁴⁰ Wilderom 1968.

⁴¹ Dekker 1982.

⁴² Van Cruyningen 2002.

niet de omvang of het uiterlijk. Prentmateriaal is schaars. In de negentiende eeuw worden de eerste kadastrale kaarten gemaakt, waarop de precieze vorm op de plattegrond van alle gebouwen worden aangegeven. Pas met de komst van de fotografie aan het eind van de negentiende eeuw is meer te zeggen over het uiterlijk van boerderijen en plattelandswoningen.

Het boerderij-archief van Stichting Historisch Boerderij-Onderzoek bevat veel informatie over Zeeuwse boerderijen. Deze collectie is ondergebracht bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. Tot op heden is geen lijst opgesteld van Zeeuwse monumentale boerderijen.

Over molens en kerken is meer materiaal beschikbaar. Maar dijkwoningen in Zeeland zijn schaars en tot op heden niet onderzocht. Architectuurhistoricus M. Beek typeerde de dijkwoningen langs de Gelderse rivieren en legde verbanden met woningen op andere dijksoorten in Nederland. Haar onderzoek bleek voor mij van voldoende relevantie. De ontwikkeling van kerkenbouw in Nederland is helder beschreven in het boek *Bouwen in Nederland 600-2000*.⁴³ Zeeland komt er in dat boek overigens wat bekaaid vanaf. De informatie over de invloed van stichters, bouwheren en de relatie met historische context echter was zeer verhelderend. De lange termijn ontwikkeling in beide polders beschreef ik onder meer met dit boek als leidraad.

Narratieve laag: Tijdschriften

- 'De Wete', kwartaalblad van de Heemkundige kring Walcheren, is een bron van betekenis. Daarin komen verhalen, verteld door de bewoners zelf, over hun specifieke erfgoed voor het voetlicht. Dat zijn de anonieme auteurs die veelal generaties lang wonen in de Zeeuwse streken. In de biografische onderzoeksmethode is juist hun inbreng van belang geworden. Dat wat voor hen waarde heeft wordt belicht. Met name de al eerder genoemde Nieuwlandse notabel en herenboer F.P. Polderdijk vormde een informatieve bron over Nieuwland. Hij was lid van de Vrijzinnig-Democratische Bond en zeer maatschappelijk bewogen. Zijn vele bijdragen aan het tijdschrift *De Wete* en zijn semi-autobiografische schets, *Het genoeglijke landmanleven*,⁴⁴ geven inzicht in het wonen en werken van een agrariër eind negentiende eeuw en in de historische ontwikkelingen van Nieuwland.

- 'Het Zeeuws Landschap' is het orgaan van de natuurbeschermende organisatie, gezeteld te Goes.

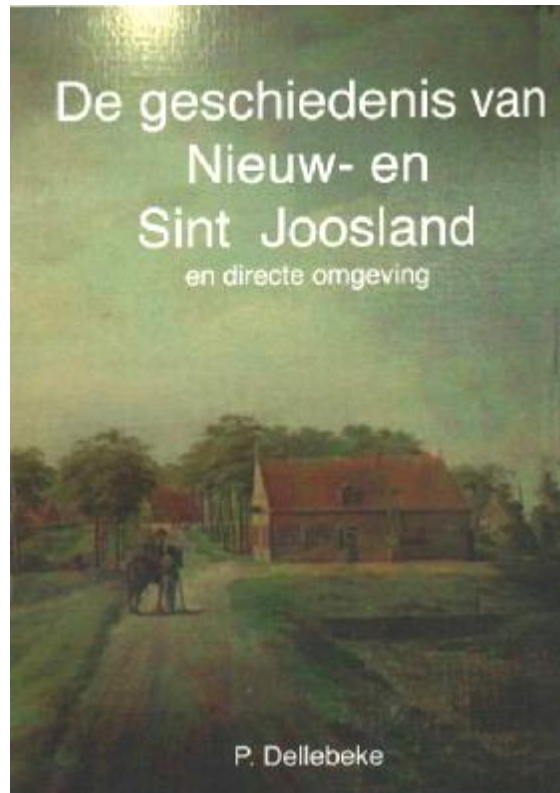
- 'Zeeuws Erfgoed' is de nieuwsbrief van de Stichting Cultureel Erfgoed Zeeland.

Websites

Gehanteerde relevante websites die recent zijn bijgehouden vormden een nuttige informatiebron.

⁴³ Bosma 2007.

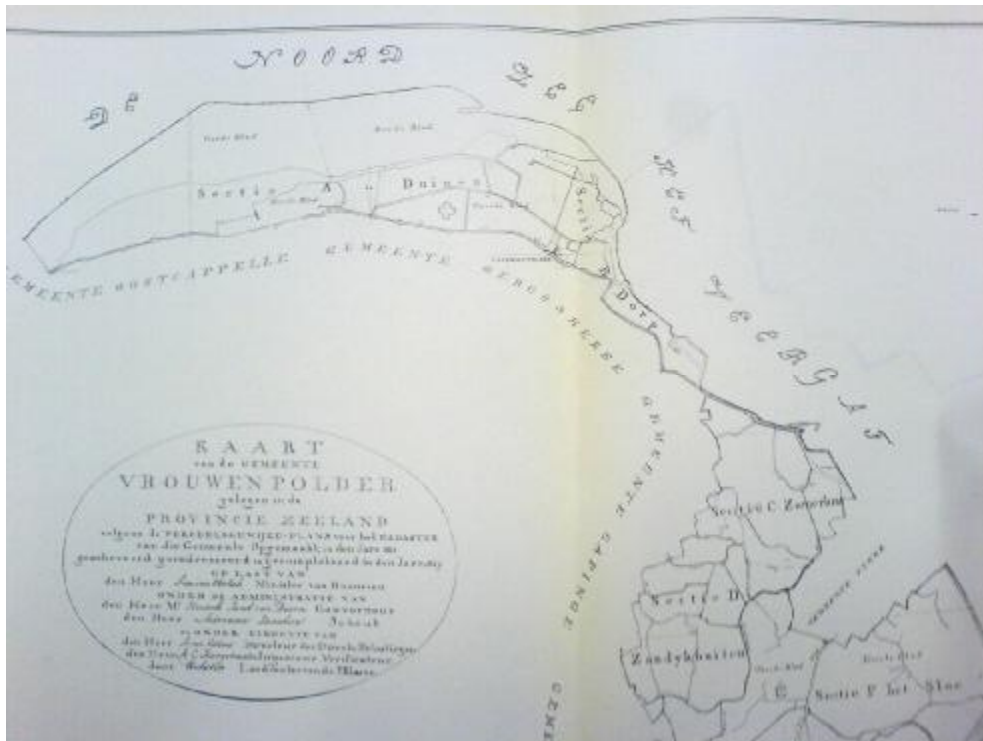
⁴⁴ *De Wete* 2008, 16-22.

(afb. 1.1. Dellebeke 2010. Kaft toont de veerdam met het veerhuis 'de Roode Leeuw', in 1831 geschilderd door B.C. Heeroldt. Rechts op de achtergrond is de molen zichtbaar en enkele dijkhuisjes. Langs de Molendijk en Oude Dijk)

(afb. 1.2. *N57 Nieuwsbrief*, 4, februari 2009. Het N57-tracé bij Nieuwland in vogelvlucht. Huizen, binnenhaventje en begraafplaats van de Zaagmolenpolder zijn geïsoleerd geraakt van het dorp)

(afb. 1.3. Kadastrale Atlas van Zeeland, 1832, 1993. Zie ook 6 I.3.A en B. De kruisvormige grachtenaanleg van 't Hof Rustenburg is prominent ingetekend. In 1750 is deze structuur nog niet weergegeven op de Hattingakaart)

(afb. 1.4. Zeeuws Archief 2010. Geschreven kadastrer van de Middelburgse polder. De datum is niet te zien. 'In Kavel A ligt het dorp van Pieter de Lignij. In Kavel B; liggen ook eigendommen van Pieter de Lignij')

2 Polders van Vrouwenpolder en Nieuwland nu

'Ik loop door 't polderland
Onder den hellen regen;
Oneindig is het land
Oneindig zijn de wegen,

Die naar de kimmen gaan;
(...)⁴⁵

Marsman (1899-1940), de dichter van het Hollands landschap bij uitstek, verwoordt de aanblik van een polderlandschap. De polders van Vrouwenpolder en vooral van Nieuwland voldoen grotendeels aan dit beeld.

2.1 Vrouwenpolder

Vrouwenpolder markeert de toegang van Walcheren vanaf de Veerse Gatdam. In 1997 formuleerde Veere, waaronder Vrouwenpolder valt, de gewenste identiteit en beleidsprioriteiten: *Behoud en versterken van Veere als woon-, groene en toeristische gemeente met haar cultuur, cultuurgeschiedenis en cultureel erfgoed*. Het dorp Vrouwenpolder telde toen 1111 inwoners, 363 woningen en 314 recreatiewoningen.⁴⁶ Achter de duinen, rondom het dorp, ligt een uniek middeleeuws polderlandschap, doorsneden door de N57, duidelijk lager gelegen dan het gebied rond de dorpskern. Het dorp ligt in het zuidoosten van de polder vlakbij de oevers van het Veerse Meer.

Straatnamen in het dorp, in Breezand en de dorpsuitbreiding verwijzen naar het verleden, zoals zichtbaar op de plattegrond.⁴⁷ (Bijlage 1) Ze getuigen van afhankelijkheid aan de Van Oranje's en aan de Walcherse polderbestuurders, die paalhoofden lieten aanleggen.⁴⁸ Tekenen van voormalig kloosterleven en de Mariadevotie blijken uit de straatnamen rond de kerk.

Vrouwenpolder is een dorp, hooggelegen op een kreekrug met de kerk van verre zichtbaar als markant ijkpunt. Het dorp telt drie kerken. De Noorddijk, Dorpsdijk en Polredijk liggen haaks op de N57. De Noorddijk fungeert nu als secundaire waterkering. De kern van het dorp ligt op de Dorpsdijk-Polredijk met de karakteristieke dijkbebouwing en is aan de zuidzijde uitgebreid met woonwijken met laagbouw. De noordzijde is relatief gaaf gebleven, met lintbebouwing tot het recreatieterrein Breezand. De oostzijde van de kern verandert momenteel door de wijziging van het tracé van de N57.⁴⁹ De Zoekweg loopt westelijk vanaf de N57 de poelgronden in.

De zeven polders hebben organische vormen. De Dorpsdijk, Noorddijk en Monnikendijk omsluiten de Vrouwenpolder. (Bijlage 1) Andere polders met betekenisvolle namen zijn de Kerkepolder, de Beekshoekspolder, de Gerstpolder, de Oosternieuwlandpolder en Noordernieuwlandpolder, de Kattepolder en de kleine Annapolder of Molenpolder.⁵⁰ Recent zijn de meeste polderdijken beplant in het

⁴⁵ Marsman 2002.

⁴⁶ *Een uniek park* 2002, 3.

⁴⁷ Bijlage 1: kaart Vrouwenpolder.

⁴⁸ Hollestelle 1996, 128.

⁴⁹ Hollestelle 2004, 39,40.

⁵⁰ www.inpoldering-noordwalcheren.com. Oktober 2010.

kader van de Ecologische Hoofd Structuur (EHS) zodat de dijenstructuur als vanouds geaccentueerd wordt in het landschap.

Op de veldnamenkaart (afb. 2.1.1, 2.1.2, 2.1.3) staan de veertien boerderijen genoemd met hun nummers, die corresponderen met de nummers op de betreffende polderplattegrond.⁵¹ Deze boerderijen liggen nog op die polderlocaties: vaak niet meer in oorspronkelijke staat. In de Vrouwenpolder liggen *Elzenoord* (vr5), *Twistvliet* (vr6), *Rustenspolder* (vr8)(afb. 2.8), *Klein Rustenspolder* (vr9), *Dijkzicht* (vr10) en *'t Westeinde* (vr11). *'t Schor* (vr7) ligt in de Gerstpolder, *de Schans* (vr3) in de Noordernieuwlandpolder en *'t Hof Elisabeth* (vr2) in de Molenpolder. In de Beekshoekspolder staan nog *Oranjezon* (vr13), *'t Oranjehof* (vr14) en *Jachtlust* (vr12). In de Goedpolder van Serooskerke liggen de Vrouwenpolderse boerderijen *'t Hof Christina* (vr1) en *Klein Twistvliet* (vr4).

Waterwingebied Oranjezon en de Beekshoekspolder worden als twee van de schilderachtigste delen van Walcheren beschouwd. Na 1945 zijn er geen nieuwe boerenhoeven en huizen gebouwd.⁵² Gedeputeerde Staten van Zeeland hebben, eveneens in het kader van de EHS, in 1999 een plan opgesteld voor de Beekshoekspolder, dat in 2005 is afgerond. Begin van de twintigste eeuw was dat kleinschalige bouwland nog aangemerkt als landschappelijk waardevol met haar iepen, weilanden, omringd door hegstructuren en sloten en greppels omzoomd met knotbomen. Dat landschap ging verloren wegens economische omstandigheden. Deze cultuurhistorie is niet gereconstrueerd in 1999, maar afgegraven en tot natuur heringericht.⁵³ Het bevat nu zoetwaterplassen die bijzonder zijn in het merendeels brakke Zeeland. Plaatselijk bewoner en lid van de Heemkundekring A. Maljaars⁵⁴ heeft zich hier zonder succes tegen verzet. Niet het laat negentiende-eeuwse landschap is hier gereconstrueerd maar landschap van vóór de in cultuur gebrachte polder: landschap dat nog onderhevig was aan zandverstuivingen.

Enkele polders zijn volgebouwd met recreatiewoningen: 'Veerse Bree' langs de Fort den Haakweg en op Breezand I en II. Er was recent sprake van de bouw van Breezand III en van de bouw van een 'waterhotel' bij de Veerse Dam.⁵⁵ Inmiddels hebben vele boerderijen een nevenfunctie als boerderijcamping en bungalowverhuur naast hun agrarische werkzaamheden. Het aantal kampeerterrinen in miniformaat neemt zienderogen toe.⁵⁶ Dat leidt tot een versnipperd landschap volgestouwd met efemere witte en kleurrijke caravans gedurende meer dan de helft van het jaar. De druk op strand, wegen, paden en voorzieningen is verhevigd.

Vele structuren zijn door de eeuwen heen bewaard gebleven en verlenen het dorp haar identiteit. In willekeurige volgorde: de kloosterfundamenten achter het monumentale kerkje (afb. 5 II.3), de gras begroeide restanten van het Fort den Haak (afb. 2.9) vlakbij de oude begraafplaats (afb. 6 I.6), het waterwingebied Oranjebosch, de monumentjes als dorpswoningen en midden in het dorp het oorlogsmonument. Uit de tweede wereldoorlog bieden enkele bunkers (afb. 7.4) een vredige aanblik in de duinen langs de Vroondijk. In de Lepelstraat staat nog een restant van een telefoonbunker.⁵⁷

⁵¹ De Veldnamen van Serooskerke, Veere, Vrouwenpolder.

⁵² *De Wete* 1999, nr.4, 30.

⁵³ Maljaars 2002, 37.

⁵⁴ Maljaars 2002, 37. Beenhakker 1996, 353. Bijlage 9: Monumenten Vrouwenpolder.

⁵⁵ Bijlage 4. Interview dhr. Konings. Artikel in de Middelburgse en Veerse Bode d.d. 3-9-2008, pagina 16.

⁵⁶ Bijlage 8 Interview Dhr. Voets. november 2010: een maximum van 25 staplaatsen is toegestaan.

⁵⁷ www.bunkerbehoud.com. Oktober 2010.

Dorpsraad aan de kust

De Vereniging Dorpsraad Vrouwenpolder liet in 2008 een denktankrapport uitkomen met als verhelderende titel *'Kust...Rust'*. (afb. 2.3) Behalve de commotie rond de aanleg van de N57 en de plannen voor uitbreiding van verblijfsrecreatie, baren vergrijzing met krimp en verschraling van de dorpskern de bewoners zorgen. Als cultuurhistorisch belangwekkende elementen worden de twee kerken en het beschermde natuurgebied Fort den Haak genoemd.⁵⁸ (afb. 4 III.7, 5 II.3) De in de jaren zestig gebouwde kerk, nu atelier, wordt niet genoemd. (afb. 4 III.8) Dorpsdijk en de haaks daarop gelegen Fort den Haakweg moeten weer aantrekkelijke verblijfsgebieden worden. Oplossingen zijn voorgesteld en behelzen uitbreiden van de ruit-, fiets- en wandelroutes en het beplanten met bomen van de wegen en dorpskern: *'Het dorpse karakter moet primair staan en de sociale cohesie – die minder dreigt te worden – moet ondersteund worden door het versterken van het dorpshart en het in stand houden en verbeteren van voorzieningen voor jong en oud, zoals winkels, school zorgvoorzieningen, aanbod van sociaal-culturele en sportactiviteiten'*.⁵⁹

Bij de polderverfraaiing dient niet onvermeld te blijven het project *'D' Aegen'*. Sinds 1997 biedt de Stichting Landschapsbeheer Zeeland agrariërs aan heggen en geriefhoutbosjes te planten op landbouwgrond tegen vergoeding. Tot 1940 stonden langs de randen van percelen een netwerk van veekerende heggen.⁶⁰ Een deeltje van de Tuin van Walcheren, het noorden, wordt dankzij die inzet gereconstrueerd.

2 II Nieuwland

Nieuwland ligt langs de toegang van Walcheren vanaf Zuid-Beveland. De Suzannapolder vormt de entree zowel per auto als per spoor. De spoorlijn verdeelt de polder in een noordelijk en zuidelijke helft en een aftakking buigt om naar het Sloegebied ten westen van het Mallard spoorviaduct. Een markant punt vormt het daarnaast gelegen oorlogsmonument, bij de polderentree. Nog twee bunkers liggen verscholen in de Zeedijk van de Jacobapolder, die uitloopt op de Oude Veerweg. (Bijlage 2, afb. 7.6) De kerktoren, gelegen in het dorp op de poldervloer vormt een centraal beeldelement binnen de bedijking. De graanmolen domineert het dorp. (afb. 2.22) Aan de einder staan windmolens en gebouwen van het industrieterrein, het Sloegebied.

Als er één plaats op Walcheren is waar de komst van de N57 zich doet gelden, dan is het Nieuw- en Sint Joosland. Vroeger zowat gelegen aan de op- en afrit van de A58, tegenwoordig van diezelfde weg gescheiden door geluidswallen, rotondes én muren.

Straatnamen getuigen hier mondjesmaat van verbondenheid met personen. (Bijlage 2) Straatnamen zijn vooral functioneel, zoals Kerkstraat, Oude Rijksweg en Veerдам: te zien op de plattegrond van Nieuw- en Sint Joosland.⁶¹ De huidige polderbedijking volgt de contouren van de voormalige schorren. De poldervloer is rationeel ingedeeld in rechthoekige kavels binnen de polderranden. De kavels liggen

⁵⁸ *Eindrappport Kust...Rust*, Denktank Vrouwenpolder 2009, 11,12. Bijlage .9: Monumenten Vrouwenpolder.

⁵⁹ Bijlage 4: Interview dhr. Konings. Bron; Orgaan *Poepúul 5^e jaargang nr.1*, 1995: De Dorpsraad heeft als doel het bevorderen van de leefbaarheid in de meest ruime zin van de dorpsgemeenschap met behoud van het specifieke dorpskarakter.

⁶⁰ Zeeuws Landschap 2006/2007, 16.

⁶¹ Bijlage 2: Kaart Nieuwland.

loodrecht op de rechte polderwegen. Deze en de Eerste, Tweede en Derde weg verbinden Oudedorp met Nieuw- en Sint Joosland.

Nieuwland bestaat uit elf polders: de Oud-Sint Jooslandpolder, de Middelburgse polder, de Nieuwerkerkerpolder, de Waaienburgerpolder, de Molenpolder, de Nieuw- en Sint Jooslandpolder, de Rapenburgerpolder, de Suzannapolder en de Johannapolder. In de Zaagmolenpolder tegen de grens van Nieuwland aan, ligt nu de begraafplaats naast een binnenhaventje omringd door oude boerderijen. (afb. 2.17) In de polders liggen de boerderijen voornamelijk op kruispunten van de wegen. De meeste dijken zijn beplant met bomensingels die de dijkenloop accentueren. (afb. 2.4) Ook de beplante boerenerven markeren het stelsel van polderwegen.

In de polders Nieuwland liggen twee dorpen: Nieuw- en Sint Joosland en Oudedorp. Nieuw- en Sint Joosland heeft 1300 inwoners.⁶² In een hoek van de Middelburgerpolder ligt onder dijkniveau, op de poldervloer het dorpscentrum te midden van de met dijkwoningen bebouwde Langeweg en Dorpsdijk. Het voorstraatdorp heeft een duidelijke dorpskern. De voorstraat is haaks op de polderdijk georiënteerd en leidt naar een rechthoekig kerkplein met de centraal geplaatste, oost-west georiënteerde, negentiende eeuwse kerk. Voorstraat, plein en de rechte achterstraten hebben aan weerszijden lage bebouwing.

Oudedorp heeft een rechte korte hoofdstraat, geflankeerd door rijen lage arbeidershuisjes, met de hoofdweg haaks op de polderdijk, ten zuiden van Nieuw- en Sint Joosland.⁶³ (afb. 2.10) In de zuidwest punt van Nieuwland lag de nu ingepolderde Welsing, de geul die Walcheren scheidde van Nieuwland. De oostzijde van de Welsing is de huidige Trekdijk, vermoedelijk in gebruik geweest voor het voorttrekken van trekschuiten door paarden. De geul loopt nu dood tegen het viaduct van het knooppunt van de autosnelweg N57.⁶⁴ Een laagte in het landschap, bij de molen, heet de 'Visserie'.⁶⁵

De Veerдам is een cultuurhistorisch monument en heeft betekenis als schakel tussen water en dijken. De noordwesthoek van Nieuwland wordt begrensd door het Arnezijkanaal. Deze loopt tot het binnenhaventje in de Zaagmolenpolder. Daar aan de Oude Dijk staat een tweede oorlogsmonument: een gedenksteen voor burgerslachtoffers. Ook is de inlaagdijk te zien in deze polder, gelegen tussen de laatste huizen en de boerderij uit 1516.⁶⁶ Op het voormalige Oosthavenhoofd staat nu een rij woonhuizen langs de Nieuwlandse weg en daarachter ligt de Veerдам, refererend aan een vroegere veerverbinding.⁶⁷

In Nieuw- en Sint Joosland draagt een straat de naam 'Hoge stelle', verwijzend naar een stelle, ooit aangelegd op de schorren. Nog is een andere stelle te onderscheiden in een enigszins verhoogd terrein in de polder Oud-Sint-Joosland tussen de Boemdijk en Binnendijk aan de Derde Weg. Het ligt ten zuiden van de hofstede 'Broederlust' aan 'Maayke Coyskreek'.⁶⁸

In de Nieuwerkerkerpolder en in het noordoostelijke deel van de Middelburgse polder zijn nog overblijfselen zichtbaar van twee verzande waterlopen.⁶⁹

⁶² Zeeuws Landschap 2006/2007, 16. Bijlage 9: Boerenhoeven Nieuwland.

⁶³ Blom 2009, 24.

⁶⁴ Dellebeke 1994, 4.

⁶⁵ Dellebeke 1994, 5.

⁶⁶ Dellebeke 1994, 9.

⁶⁷ Dellebeke 1994, 17, 18.

⁶⁸ Polderdijk 1931, 28, 29. Polderdijk 1931, 106. Dellebeke 1994, 12: 'Broederlust' is gebouwd rond 1640 en verbouwd in 1794

⁶⁹ Polderdijk 1943, 1, 2.

Langs de Boemdijk, bij de hoek met de Molendijk is in de weide nog het restant van de oude zeedijk uit de zestiende eeuw zichtbaar, achter boerderij 'De Eendracht' van de familie Mesu.⁷⁰ Uit de tweede wereldoorlog herinneren restanten aan de frontfunctie van Nieuwland. Een bunker voor manschappen, van baksteen met betonnen dak, ligt in een boomgaard aan de 3e Weg.

Dorpsbelang in de elf polders

De Dorpsvereniging, onder voorzitterschap van mevrouw K. de Visser, is zeer actief in het bewaken van de dorpsbelangen.⁷¹ Toen Middelburg een vuilstortplaats wilde inrichten in de Zaagmolenpolder bij de Veerdam, heeft de voorloper van de dorpsvereniging, de wijkvereniging, zich daar tegen verzet. Deze cultuurhistorisch betekenisvolle plek bleef daardoor behouden. De dorpsvereniging is opgericht om als gesprekspartner te dienen bij de implementatie van de Belvedereplannen voor de uitbreiding van de N57, de Provinciale weg. Gepoogd is verder isolement van het betreffende dorpsgedeelte aan de Veerdam, bij de begraafplaats, te voorkomen. Dit is slechts ten dele gelukt. Rouwstoeten, voorheen lopend vanuit het dorp aan deelgenomen, moeten nu omrijden. De loopafstand is voor velen te groot geworden. Een vanouds bestaand ritueel dreigt te verdwijnen. De gezamenlijke inzet voor behoud van de poldersfeer onderbouwt de reeds bestaande grote gehechtheid binnen de dorpsgemeenschap. Bijna 85% van de Nieuwlanders is momenteel lid.

De leden van de dorpsvereniging ervaren daarnaast de industriële complexen van het Sloegebied en de verstedelijking van de Middelburgse polders als aantasting van de poldersfeer. Er is zelfs sprake geweest van stadsuitbreiding in de Nieuwlandse polders. De poging van Brabantse boeren om in de polders varkensstallen en kassen te bouwen, is met succes verijdeld. De plaatsing van torenhoge windmolens aan de zuidzijde vond wel steun: het betekende overlevingskansen van een reeds lang bestaande Nieuwlandse ondernemer. 'Eigen poldermensen' gaan voor buitenstaanders. De dorpsvereniging constateert dat vele agrariërs nevenfuncties uitoefenen, ondanks de bedrijfsvergroting als gevolg van de herverkaveling. Alle keuterboeren hebben sluipenderwijs noodgedwongen hun bedrijf gestopt. Nevenfuncties betreffen kleinschalige kaasmakerijen en landbouwwinkels, naast minicampings, maneges en een zorgboerderij in *Hof Reijgersberg*.

Er zijn plannen opgesteld in 2008 op initiatief van de dorpsvereniging, samengevat in de visie 'Dorp van de Toekomst'. Binnen het thema Verkeer en Natuur wordt extensieve toerisme gepromoot door de aanleg van bloemendijken, plukranden langs akkers en fiets- en wandelroutes.⁷² De wens 'het dorpse karakter' te behouden krijgt invulling door suggesties om cultuurhistorisch erfgoed 'terug op de kaart' te zetten. Genoemd worden de galg, de oude kades met de veerhuizen. Ook de wens om 'de polder de polders' te laten valt daaronder.⁷³ In 2010 heeft onderzoek plaats gevonden naar cultuurhistorisch belangrijke boerderijen in Nieuwland door de Provincie Zeeland. Op Bijlage 9 staan vijf geselecteerde boerenhoeven uit de lijst beschreven.⁷⁴

⁷⁰ Dellebeke 1994, 10.

⁷¹ Bijlage 7. Interview Mevr. K. de Visser te Nieuw- en Sint Joosland. November 2010.

⁷² Bijlage 7. Interview Mevr. K. de Visser te Nieuw- en Sint Joosland. November 2010. Andere thema's zijn: wonen, activiteiten en voorzieningen.

⁷³ Conceptnota 'Dorp van de Toekomst', Dorpsvereniging Nieuwland 2008, 11.

⁷⁴ Bijlage 10: Lijst boerenhoeven Nieuwland.

2 III Overeenkomsten en verschillen tussen beide polders

Beide dorpen hebben interessante cultuurhistorische structuren, die bijdragen aan hun unieke dorps sfeer. Ze getuigen van verdediging tegen water en overvallers, van een eeuwenlang agrarisch bestaan, van een hecht kerkelijk leven, van oprukkend toerisme, verstedelijking en industrialisatie. De realisatie van de N57 betekent voor beide polders een harde cesuur met een gedeelte van hun dorpen. Dominerende elementen zijn in Vrouwenpolder de kerktoren en in Nieuwland de molen. Laagbouw is in beide dorpen overheersend. Vrouwenpolder bezit evenveel recreatiewoningen als permanente woningen, naast vele campings en minicampings. Nieuwland is voornamelijk gericht op grootschalige agrarische exploitatie met summier nevenfuncties en op industrie in de voormalige Bijleveldpolder en Nieuw-Sint Jooslandpolder. Straatnamen in Vrouwenpolder tonen iets van de invloed van auteurs, waar in Nieuwland alleen de Jonker Fransweg naar verwijst. De in 2008 afgeronde herverkaveling heeft de polderkavels in Nieuwland vergroot en daartoe sloten gedempt.⁷⁵ Restanten uit de Tweede Wereldoorlog en monumenten zijn getuigen van de impact die deze periode had op de gemeenschappen.

De Dorpsvereniging en de Dorpsraad zetten zich in voor het behoud van dat relevante erfgoed dat deel uitmaakt van de dorpsidentiteit.

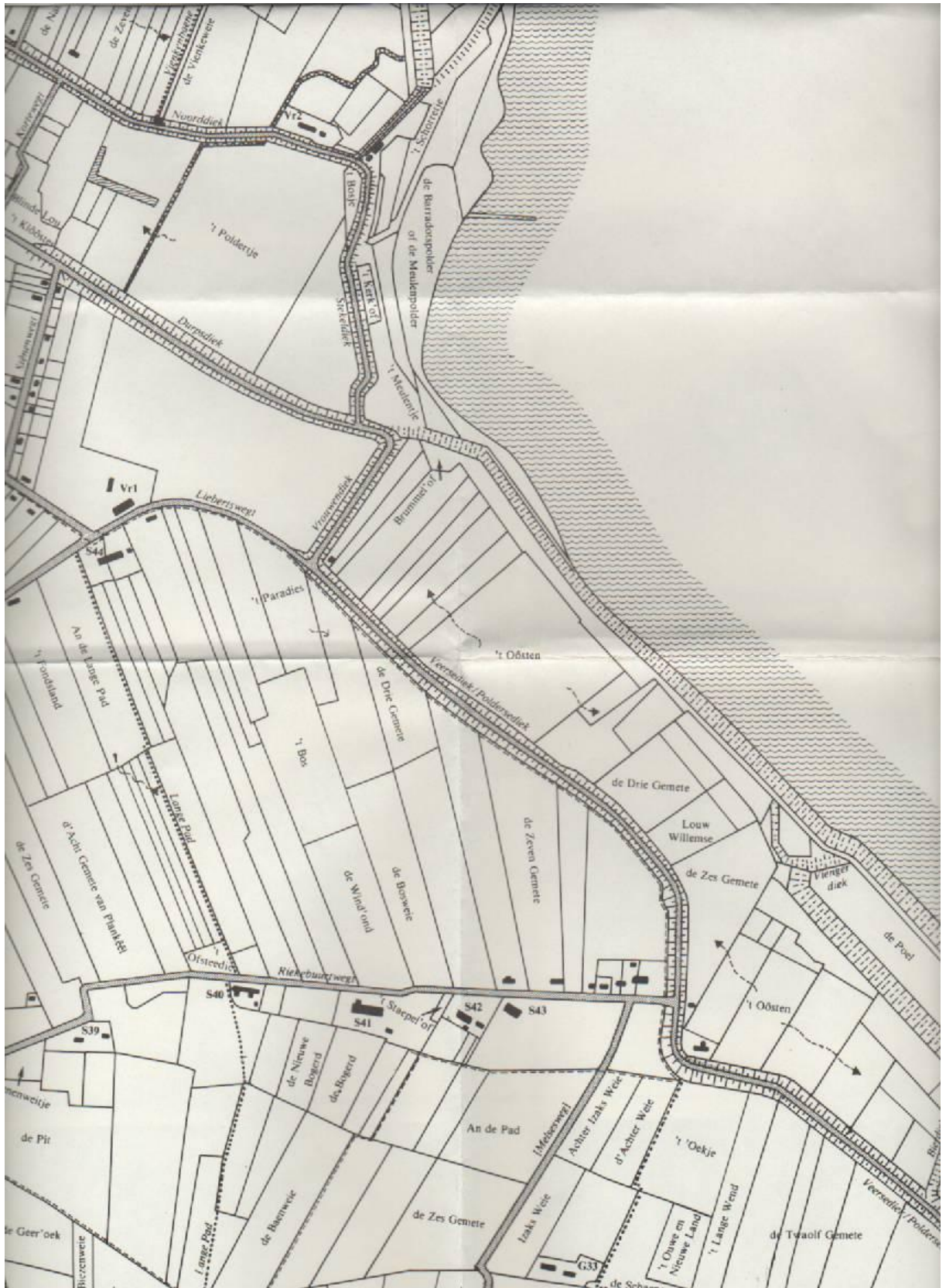
⁷⁵ Bijlage 2. Interview Mevrouw de Visser.

(afb. 2.1.1. Gebaseerd op de kadastrale kaart uit 1832 is *De Veldnamen van Serooskerke, Veere, Vrouwenpolder*, rond 1990 opgesteld. Achter de poldernaam staan de namen van hoeven genoemd met het nummer dat correspondeert met de veldnamenkaart.- Vrouwenpolder: *Rustenspolder* (vr8), *Klein Rustenspolder* (vr9), *Dijkzicht* (vr10) en *'t Westeinde* (vr11). Beekshoekspolder: *Oranjezon* (vr13), *'t Oranjehof* (vr14) en *Jachtlust* (vr12).

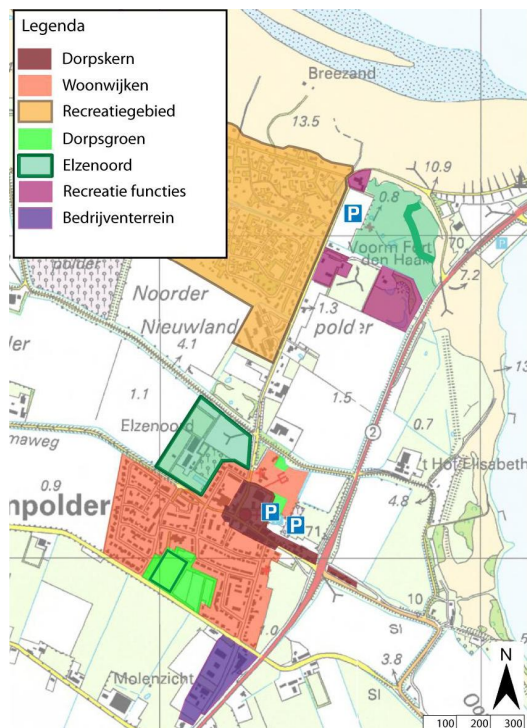
(afb. 2.1.2. De Veldnamen van Serooskerke, Veere, Vrouwenpolder, rond 1990 opgesteld. Achter de poldernaam staan de namen van hoeven genoemd met het nummer dat correspondeert met de veldnamenkaart.- Vrouwenpolder: Elzenoord (vr5), Twistvliet (vr6), Gerstpolder: 't Schor (vr7), Molenpolder: 't Hof Elisabeth (vr2), Noordernieuwlandpolder: de Schans (vr3) Goedpolder van Serooskerken: de Vrouwenpolderse boerderij Klein Twistvliet (vr4))

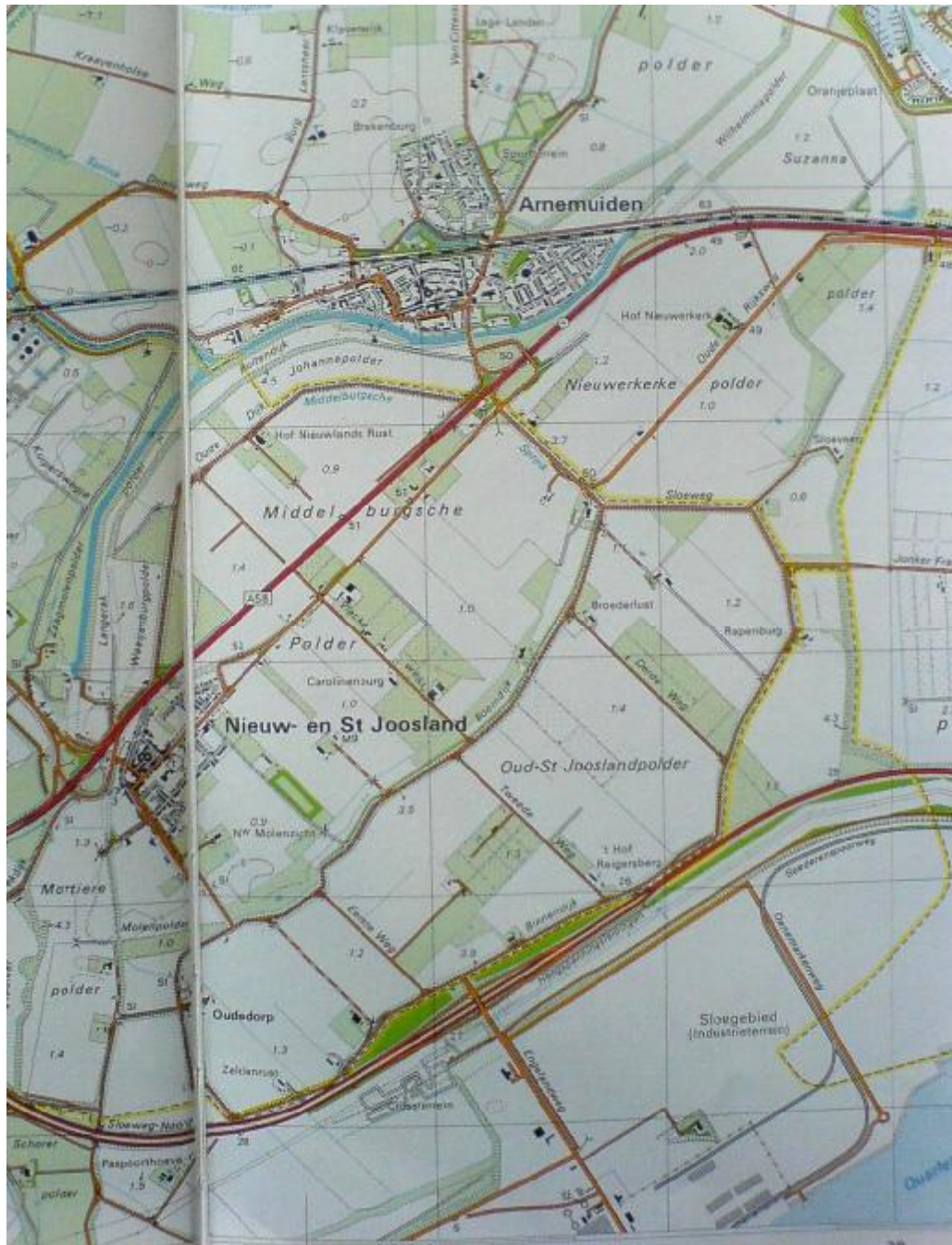
(afb. 2.1.3. De Veldnamen van Serooskerke, Veere, Vrouwenpolder, rond 1990 opgesteld. Achter de poldernaam staan de namen van hoeven genoemd met het nummer dat correspondeert met de veldnamenkaart.- Molenpolder: 't Hof Elisabeth (vr2) Goedpolder van Serooskerken: de Vrouwenpolderse boerderij 't Hof Christina (vr1). Langs de Noorddijk liggen 't Kerk'of en 't meulentje)

(afb. 2.1. 1986. *Grote Topografische Atlas van Nederland*. De infrastructuur, N57, over de Veerse Dam met het strand zijn te onderscheiden. In de duinen is het drainagekanaal uitgebreid, tussen de Prinseweg en de Zwarte Hoogte. De heggenstructuren zijn grotendeels verdwenen. Recreatieterreinen zijn zichtbaar: recreatiewoningen in het Vroon, bij Breezand I en II en de kampeerterrinen in de Beekshoekspolder, Oranjezon en De Zandput . De dorpsuitbreidingen en bebouwing langs de Fort den Haakweg vallen op. In de polders ligt *Rustenpolder* zonder kruisvormige grachtenanleg. Links van *Rustenpolder* liggen de vier reeds op de Hattigakaart ingetekende hoeven langs de huidige Koningin Emmaweg, waarvan twee langs de aansluiting van de Noorddijk met de Koningin Emmaweg. *Twistvliet* heeft op het vierkante erf vele bijgebouwen en de gebouwen van *Elzenoord* liggen langs de aloude zichtas tussen de twee dijken. Langs de Noorddijk ligt 't *Hof Elisabeth* met enkele bijgebouwen)

(afb. 2.3. Eindrapport Denktank Vrouwenpolder *Kust...Rust*, 2009, 14. Het toont de huidige functies van het dorp. Te zien is dat het areaal recreatie groter is dan de verblijfsgebieden. Na de realisatie van de Belvedereplannen en de N57 wordt aan de rand van het Veerse meer de recreatie uitgebreid)

(afb. 2.2. 1986. *Grote Topografische Atlas van Nederland*. Infrastructuur, A58, doorsnijdt de *Suzannapolder*, de *Oude Dijk* en isoleert de *Zaagmolenpolder* van het dorp. De balkhavens zijn niet meer te onderscheiden. Wel is een binnenhaven ontstaan, de uitloper van het *Arnemuidense Kanaal*. De A58 loopt evenwijdig aan de *Lange Weg*. De grote van de kavels is toegenomen t.o.v. voormalige kaarten.

De *Sloeweg Noord* doorkruist het zuidelijke deel van de *Molenspolder* en isoleert de *Paspoorthoeve* van Nieuwland. Het *Sloegebied* is in de plaats gekomen van de *Bijleveldse Polder*. De voormalige Sloe is geheel ingepolderd. De dijk van het voormalige Sloeveer loopt dood. De kavels tussen de *Eerste* en *Tweede Weg* zijn nog steeds haaks georiënteerd op de dijken t.o.v. de andere kavels in de Nieuwlandse polders)

Langs de dorpsdijk en *Molenweg* van Nieuw- en SintJoosland zijn woningen te zien. Het dorp is uitgebreid. Reeds eeuwenlang aanwezige hoven zijn nog te onderscheiden: *Paspoorthoeve*, *Molenzicht*, *Zeldenrust*, *'t Hof Reygersberg*, *Rapenburg*, *Hof Nieuwerkerk*, *Carolinenburg*, *Hof Nieuwlands Rust*)

(afb. 2.4. Foto auteur, 2010. Het toont de meest linker van de drie rijksmonumentjes aan de Dorpsdijk in Vrouwenpolder en het achtergelegen oude pandje)

(afb. 2.4. Foto auteur, 2010. Op de dorpsdijk staat een authentieke dorpsboerderij achter een heg. Dit complex staat al op afbeeldingen uit de negentiende eeuw)

(afb. 2.5 Foto auteur 2010. Uitleg over het in 1438 gestichte klooster, waar de reguliere kanunniken van het kapittel van het klooster Sion te Delft onderdak vonden in 1452, zoals weergegeven op een tekstbord bij de gedeeltelijk herbouwde fundamenten in Vrouwenpolder. Het klooster was gedeeltelijk op een dijk gebouwd, die na 1600 grotendeels is geslecht)

(afb. 2.6. Foto auteur in 2010. Voormalige zeedijk, de Molendijk met grenspaal (?) op de voorgrond, genomen richting Veere. Rechts ligt de Ooster-Neuwalpolder)

(afb. 2.7. Foto auteur, 2010. De eeuwenoude *Vroondijk* met op de achtergrond het vroom en de duinen van *Oranjezon*. Rechts zijn enkele gevels zichtbaar van *Breezand II*, de eerste 'witte schimmel' van Nederland)

(afb.2.8. Foto auteur, 2010. Hoeve *Rustenspolder* langs de Koningin Emmaweg, voorheen gelegen op een karakteristiek kruisvormig omgracht erf. De rechte hoofdweg is al eeuwenoud)

(afb. 2.9. *De Wete*, nr.4, 2009. Tekening van de heer Broeksma van de stervormigerestanten van het Fort den Haak. Links op de achtergrond is Veere te onderscheiden)

(afb. 2.10. Bos, 2008. Sint Jooslandstraat in Oudedorp, de voorstraat)

(afb. 2.11. Bos, 2008. Kerkstraat van Nieuw-en Sint Joosland)

(afb. 2.12. Foto auteur, 2010. Zeventiende eeuws pand, 't *Veerschip*, gelegen op de hoek van de Veerstraat en de Walravenstraat. Het heeft geen monumentale status)

(afb. 2.13. www.scez.nl. Meldpunt erfgoed Zeeland 1 april 2010. De weegbrug en het weeghuisje dateren van 1894. De heer Polderdijk heeft de plaatsing door laten voeren, omdat de weegbrug van Middelburg volgens de dorpingen niet betrouwbaar was. Dit cultuurhistorisch monument met het betekenisvolle verhaal dreigt te worden afgebroken omdat de huidige eigenaar het niet meer onderhouden kan. Regelmatig worden er nog vrachten gewogen, hoofdzakelijk hooi en stro. Een melder heeft in oktober 2009 een bericht op de website geplaatst met een verzoek om het verkrijgen van een monumentenstatus. Deze melding is door de Werkgroep Industrieel Erfgoed Zeeland (WIEZ) doorgegeven aan de gemeente Middelburg. De monumentencommissie zal de cultuurhistorische waarde van de weegbrug binnen de vergadering bespreken)

(afb. 2.14. Foto auteur. Grenssloot tussen, rechts, de Oud-en Sint Jooslandpolder en , links, de Middelburgse polder)

(afb. .15. *Belvedereplan N57*, 2008. Nieuw- en Sint Joosland is uitsluitend nog via een omweg, onder de A58 verbonden met de begraafplaats, de binnenhaven en het dorpsdeel langs de Veerdam en Steenbakkerijweg)

(afb. 2.16. 2010 foto auteur. De kerktoren van Vrouwenpolder torent uit boven de omgeving. De foto is genomen vanaf de Vroondijk. Op de voorgrond ligt het moerassige terrein naast de restanten van het Fort den Haak)

(Afb. 2.17. 2010 foto auteur. Binnenhaven van de Arne in de Zaagmolenpolder van Nieuwland)

(afb. 2.18. 2010. Foto auteur. Dijkwoningen Dorpsdijk buiten Vrouwenpolder)

(afb.2.19. 2010. Foto auteur. Dijkwoningen Dorpsdijk in dorp Vrouwenpolder)

(afb. 2.20. 2010. Foto auteur. Dijkwoningen in Nieuw- en Sint Joosland)

met

(afb. 2.21. 2010. Foto auteur. Zaagmolenpolder verdiepte *Komme* in Nieuwland)

(afb. 2.22. 2010. Foto auteur. Korenmolen *Buiten Verwachting* bij Nieuw- en Sint Joosland)

(afb. 2.23. Foto auteur. Twee van de drie monumentjes in Vrouwenpolder: Dorpsdijk 40 en 42. Rechts is een deel van de gevel van het voormalige gemeentehuis zichtbaar)

3 Biografie van polders

Polders, een Nederlands landschap

De omgang met water wordt wereldwijd gezien als een typisch Nederlandse verworvenheid.⁷⁶ Water is bondgenoot én bedreiging: waterlandschap is het zinnebeeld van Hollandse opgeruimdheid en schoonheid. Dat blijkt bijvoorbeeld uit de Nederlandse landschappen en gebouwen die op de UNESCO Werelderfgoedlijst staan en waarvan de meesten sterk met waterlandschap verbonden zijn. Ook enkele oude zeeleipolders vallen hieronder: water in het kwetsbare lage land door menselijke techniek omgezet in agrarisch bouw- en woonlandschap.⁷⁷ Polders tonen met haar toonaangevende inrichting, de superieure waterbouwkundige techniek van de Vlaamse ingenieur Simon Stevin (1548-1620) van de zeventiende eeuwse Hollandse cultuur. De beide Walcherse polders die ik analyseer representeren wisselende culturele, technische en politieke visies op hun inrichting en gebruik van de ruimte. (afb. 3.1, 3.2)

'Een polder is een ruimtelijk landschap waar natuurlijke factoren als wind, water en bodem, de ligging, de grootte en de uitwendige vorm van het landschap bepalen, vaak resulterend in een geometrische grondvorm met een rationele indeling' luidt de definitie, geformuleerd door landschapsarchitect Steenbergen.⁷⁸ Polders zijn stukken land die zonder dijken en afwateringsystemen niet droog blijven. Daarnaast zijn kenmerkend de altijd zichtbare horizon en beeldbepalende landschapselementen als laan- en erfbeplanting, boerderijen, nederzettingen, dijken, vaarten en andere waterschapstechnische structuren als bruggen, sluizen, duikers.⁷⁹ Dat architectonische landschap werd eentonig, niet romantisch, winderig en guur gevonden. Polderlandschap is volgens De Klerk te typeren als open en groot.⁸⁰ Dat beeld ligt in de geanalyseerde polders genuanceerder tot de ruilverkavelingen.

Een polder is gemaakt en haar landschap komt voort uit tradities van het agrarisch cultuurlandschap. In dat proces van omvorming, waarin de mens vormgeeft aan zijn sociale omgeving, is zowel de productiegeschiedenis leesbaar als de receptiegeschiedenis. Daarbij voegen gebruik en receptie door beschouwers een nieuwe betekenis toe. Lusthof *Elsenoord* te Vrouwenpolder fungeert als voorbeeld (afb. 5 III.1) Polders, kortom, zijn cultuurbronnen met literaire en beeldende traditie: gemaakte tuinen en landschappen.

Biografische onderzoeksmethode

Uitgangspunt is dat landschap licht werpt op de leefwereld van historische samenlevingen. (afb. 3.3) In het landschap is het overgeleverde materiële en immateriële erfgoed zichtbaar en dat biedt een houvast bij de interpretatie van dat landschap. De positie van erfgoed in de landschapsgeschiedenis is veranderd en dat vergt een andere onderzoeksmethode. Het omvat nu tevens het historische verhaal, de ideeëngeschiedenis en de lokale ervaring. Dat impliceert het vervagen van de grens tussen historische feiten en fictie. Er is ruimte ontstaan voor de visie van de hedendaagse beschouwer met zijn eigen identiteit en herinnering. Tegenwoordig

⁷⁶ De Klerk 2003, 13.

⁷⁷ De Klerk 2003, 49-53.

⁷⁸ Steenbergen, 2009, 8.

⁷⁹ Steenbergen, 2009, 8.

⁸⁰ De Klerk 2003, 10.

maken zowel de mens, de menselijke ervaring als de cultuur deel uit van het landschapsbegrip. Door toename van specialisatie op dit terrein ontstond versnippering en dat ging ten koste van het zicht op de grotere verbanden. Deze ontwikkelingen resulteerden in een aangepaste onderzoeksmethode naar landschapsgeschiedenis: de biografische onderzoeksmethode.

Deze onderzoeksstrategie onderzoekt historische ontwikkelingen over een lange periode in een gebied en de relatie tussen ruimtelijke transformatie, ecologische, sociale en economische veranderingen en de constructie van de regionale en lokale identiteit. Zo worden de grote samenhangen zichtbaar tussen materiële, naturalistische en mentale, culturalistische werelden. Het bestuderen van een breed scala aan bronnen is noodzakelijk wil het toepasbaar zijn in de erfgoedpraktijk. *De biografie kan beschouwd worden als een stripverhaal waarbij het spel van de personages betekenis krijgt tegen de decors van tijd en ruimte.*

Het duiden van landschap is meestal gericht op de bespreking van vormen. Vormen in het landschap zijn anonieme grootheden, het gevolg van fysieke inrichting en gebruik, in morfologische zin. De bespreking van 'vormen' is objectgericht en toont de sociaal-economische ontwikkeling van een materiële wereld.

De kernvraag bij de biografische onderzoeksmethode is hoe landschappen veranderen. Wat beïnvloedt de transformaties? De biografie van het landschap, ontwikkeld door archeoloog J. Kolen,⁸¹ is een alternatieve benadering van landschapshistorisch onderzoek, gericht op de interpretatie van landschap. Biografie dient opgevat te worden als een metafoor waarbij het landschap wordt beschouwd als een 'leefwereld' met een eigen unieke levensgeschiedenis. Net als mensen hebben ook landschappen levensgeschiedenissen, maar met inbegrip van de mensen die het bewoonden en bewerkten. De biografie ontsluit de verwevenheid van de mens met zijn landschap over een lange chronologische periode. Het omvat in Zeeland de rurale tradities van hardwerkende, calvinistisch ingestelde gemeenschappen die zich verweerden tegen de erfvijanden, water en overheersers. Het onderzoek is subject gericht op de materiële en immateriële wereld van het leven in een polder.

Elementen van biografisch onderzoek zijn: lange termijn, *the past in the past*, natuur en cultuur en auteurschap. Ze kunnen elkaar overlappen en dienen in samenhang te worden beoordeeld. Centraal staat het lange termijn aspect van een gemeenschap in een bepaald landschappelijk gebied.⁸² Gelaagdheid is de tweede invalshoek van de biografie. Economische omstandigheden veranderen het landschap en zijn deel van de identiteit van een gemeenschap. De herinnering aan gebeurtenissen worden gekoesterd of verzwegen, al naar gelang de betekenis daarvan voor het collectief.⁸³ De relatie natuur en cultuur is een volgend onderdeel van een biografie. De ideeënwereld die heeft geleid tot het landschapsbeeld komt daar naar voren.⁸⁴ Van der Laarse toont aan dat het beeld van Nederlandse 'natuurlijke' landschappen gevormd is door geconstrueerde verbeelding hier en in Europa.⁸⁵ Ten vierde richt de methode zich op de lokale gemeenschappen, de auteurs van een gebied. Niet uitsluitend bekende auteurs transformeren het landschap. Geograaf Samuels is de grote inventor van de inbreng van *nobody in particular*, de anonieme individu. Deze dient te worden toegevoegd aan de

⁸¹ Kolen 2005.

⁸² Kolen 2005.

⁸³ Landscape Biography 2009. Van der Laarse 2009.

⁸⁴ Van der Laarse 2008.

⁸⁵ Van der Laarse 2008.

bestaande elite-auteurs.⁸⁶ Hun gezamenlijke cultuur en inzet komt tot uitdrukking in het landschap door veranderingen in de samenleving.⁸⁷ Die menselijke inbreng is onontbeerlijk voor het onderzoek naar de levensgeschiedenis van de polders.⁸⁸ Overigens merkte historisch-geograaf O’Keeffe, die de mentaliteit en identiteit van de beschouwer in de Middeleeuwen onderzocht, in 2001 op dat de beschouwer vanuit zijn unieke identiteit betekenis gaf aan het landschappelijk object.⁸⁹ Die specifieke invalshoek van de onderzoekende beschouwer beïnvloedde de interpretaties. De onderzoeker is geen onbeschreven blad en concludeert en selecteert subjectief. Daarmee is de onderzoeker (ook ikzelf) eveneens een auteur van de geschiedenis.

De antropoloog Kopytoff werpt een heel ander licht op het onderwerp biografie.⁹⁰ Hij introduceert de culturele biografie van dingen. Bezielde, onvervreembare objecten krijgen hun eigen levensgeschiedenissen van generatie op generatie en beïnvloeden de status en de waarde van zowel de eigenaren als de objecten. Als voorbeelden dienen de ooglogsmonumenten van Vrouwenpolder en Nieuwland, de afbeelding van Onze Lieve Vrouwe in de Polder en de hergebruikte inrichtingselementen van de Nieuwlandse kerk. In de complexe westerse samenleving verwordt alles wat handelswaarde heeft tot object, dus ook land en een mens (loonslaaf, prostituee, voetbalexpert). Hun waarde, stelt Kopytoff, kan toe- en afnemen afhankelijk van de vraag van de markt. De biografie in het westen van individuen en objecten noemt hij het ‘drama van de identiteit’: door het vermarkten van objecten en mensen ontstond grote onzekerheid over de eigen identiteit en eigenwaarde. Er kan, volgens hem, daardoor geen hechting plaats vinden met de omgeving. De biografie van de gemeenschap is ondergeschikt geraakt aan de biografie van het individu. In niet-westerse gemeenschappen met een ruileconomie is waardebeepaling een collectief gedragen, statisch proces. Noch de mens, noch het object kan uit de toegewezen waarde-sfeer treden. De individuele identiteit is daardoor stabiel en ondergeschikt aan de gemeenschap. Daar is wel hechting mogelijk. Kopytoff neemt een moreel standpunt in dat ik niet deel. Westerse auteurs en gemeenschappen identificeren zich wel met hun omgeving, blijkt uit de bestudeerde literatuur. Bovendien is een niet-westers individu niet vrij te kiezen voor een sfeer: is niet zelf auteur van zijn biografie. Hij loopt het risico van excommunicatie in een verdwijnlandschap en dat is ook ‘drama van de identiteit’. Misschien biedt de hedendaagse gerichtheid op erfgoed in het westen een ander licht op het ‘drama’. Hechting wordt nu nagestreefd en daar wordt erfgoed voor ingezet. Dat zou kunnen voortkomen uit een gemis aan hechting en betekenisvolle identiteit.

Uiteindelijk dienen de biografische onderzoeksresultaten ingezet te worden in Nederland bij de hedendaagse erfgoedpraktijk, landschapsdiscussies en ruimtelijke ontwikkeling. Dat is het doel. Het verleden krijgt dan een plek in het heden. Het daderperspectief moet daarbij niet genegeerd worden.⁹¹

Om een goed onderbouwde biografie samen te stellen bepleit Kolen een interdisciplinaire benadering. Dat kost tijd, geld, de intentie andere specialismen te betrekken vanaf de start en de noodzaak dezelfde terminologie te hanteren. Er bestaat het risico dat de specialistische kennis verloren gaat bij het consequent

⁸⁶ Samuels 1979.

⁸⁷ Holtorf 2006.

⁸⁸ Holtorf 2006.

⁸⁹ O’Keeffe 2001.

⁹⁰ Kopytoff 1986.

⁹¹ Van der Laarse 2009.

doorvoeren van die interdisciplinaire benadering met vervlakking als ongewenst resultaat. Ik pleit voor het handhaven van specialismen naast het stimuleren van interdisciplinariteit, het blijven richten op wetenschappelijk feitenmateriaal en fictie te hanteren als verrijkende en onmisbare bron. Dat verbreedt en verdiept de landschapsbiografische onderzoeksresultaten.

(afb. 3.1. Google Earth. 2010. Polders van Vrouwenpolder. Zichtbaar zijn de polderstructuren de ontsluiting, huidige kavelindeling, boerderijen, de ligging bij strand, de Veerse Dam en het Veerse meer, de breedte van de duinstrook, enkele campings en recreatieterreinen)

(afb. 3.2. Google Earth. 2010. Polders van Nieuwland. Zichtbaar zijn de polderstructuren, de ontsluiting, huidige kavelindeling, boerderijen, de ligging nabij het Sloe-gebied, Middelburg en Arnhemuiden)

(afb. 3.3. Zeeuws Archief. Kaart getekend in **1681** door *Nicolaes Visscher*. Walcheren is afgebeeld als één polder, inclusief Vrouwepolder. Nieuwland ligt er nog gescheiden van. Opvallend zijn de vele wegen in het poelgebied en de grillige waterlopen, die zwart staan ingetekend. Zie ook 6 II.9) De toenemende geometrische kavelling van de jongere polders van Nieuwland t.o.v. de eerste, de Oud-Sint Jooslandolder, is goed afleesbaar)

3 I De lange termijn wordingsgeschiedenis van de polders

Het onderzoek naar het lange termijn aspect omvat de langdurige levensgeschiedenis van een samenleving. Mensen richten hun landschap in op voorgaande lagen, waarin zowel sporen als ideeën zijn te onderscheiden.⁹² Zodoende wordt de omgang duidelijk van de bewoners en hun betrokkenheid gedurende enkele eeuwen bij hun voorouders in relatie met transformaties in het landschap. Een mensenleven is eindig, maar het leven van een gemeenschap niet: dat evalueert, wijzigt, past zich aan over reeksen van eeuwen. In dit hoofdstuk beschrijf ik beknopt de historische ontwikkelingen over de laatste duizend jaar, die het landschap van Walcheren met haar polders hebben beïnvloed. Ik doe dat aan de hand van een aantal dwarsdoorsneden in de tijd, die staan voor fasen in de ontwikkeling.

0

'Een erbarmelijk land, waar twee keer per etmaal de vloed overheen stroomt, zodat de bewoners genoodzaakt zijn op zelfgemaakte hoogten te wonen, waar zij in hun hutten hun door de noordelijke winden verstijfde ledematen verwarmen aan vuur van gedroogde slik,' constateerde Plinius de Oudere, de Romeinse geschiedschrijver, die bij het begin van onze jaartelling Zeeland bezocht.⁹³ Walcheren kende eeuwenlang perioden van wateroverlast van zowel binnen- als buitenwater.⁹⁴ Tijdens de Romeinse overheersing vond inpoldering van delen van Walcheren plaats. Dammen werden gebouwd uit zoden op een bed van stammen, twijgen en beschoeid met palen. Door de val van het Romeinse Rijk en zeespiegelstijging ontvolkte Zeeland tot in de Karolingische tijd.

800

Rond 800 na Chr. veranderde de hele zuidwestelijke delta in een immens getijdengebied met zeegaten, getijdengeulen en verspreid liggen eilanden waar de zee vrij spel had.⁹⁵ Kolonisatie van de kwelders vond weer plaats, wat gepaard ging met de aanleg van nederzettingen op hoge kreekruigen. De bevolkingstoename in de late middeleeuwen zorgde voor de groei van het aantal dorpen en steden.⁹⁶ Steden speelden een toenemende vooraanstaande rol bij investeringen in cultivering en ontwatering. Op hun markten werden de lokale producten verhandeld van het door hen ingepolderde en leefbaar gemaakte gebied.

Sindsdien is het Zeeuws landschap in te delen in oudland (afb. 3 III.5) en nieuwland, waarbij de tweede categorie zowel oudere, kleinschalige polders als recentere grootschalige polders bevat. Oudland was te herkennen aan tientallen kleine grillig gevormde moeilijk te bewerken perceeltjes, gelegen in lage venige poelgebieden tussen kreekruigen.⁹⁷

⁹² Kolen 2005.

⁹³ De Klerk, 2003, 53. Plinius de Oudere overleed in 72 na Christus. Hij is de auteur van *Historia Naturalis*. De val van het Romeinse Rijk verdreven de Romeinen van Walcheren, gevolgd door overstromingen, en invallen der Franken. Mij is onbekend of deze tekst ook op andere plekken van Nederland door hem is toegepast.

⁹⁴ De Klerk 2003, 157.

⁹⁵ *Zeeuws Landschap*, nr.4, 2004, 20. Citaat Hemminga in het boek Deltalandschap.

⁹⁶ Steenberg 2009, 47.

⁹⁷ De Klerk 2003, 10, 20. Het, door turfwinning ontstane, hollebollijg landschap was eeuwenlang in herfst, winter en voorjaar nauwelijks begaanbaar door wateroverlast van binnenwater.

Bedijkingen

Geleidelijk ontwikkelde zich tussen de twaalfde en zestiende eeuw een standaardprocedure voor bedijkingen. Steenbergen onderscheidt vier ontstaansperioden van polders op basis van waterstaatkundige ontwikkelingen: indamming en aandijking tot 1550, bemaling middels windmolens tot 1830, stoombemaling tot 1918 en uiteindelijke elektrische bemaling.⁹⁸ Bemaling was in de beide zeeleipolders niet nodig, wegens natuurlijke waterlozing. Walcheren is, na lokale indijkingen vanaf de elfde eeuw, in de twaalfde eeuw geheel van een ringdijk voorzien tot aan de duinen.⁹⁹ Het werd één grote polder, waar het zeewater werd buiten gehouden, maar zonder natuurlijke afwatering van het binnenwater. Afwatering ging sindsdien door gegraven watergangen naar uitwateringssluizen aan de oostzijde, georganiseerd door 'waterringen', een coöperatie tussen dorpen.¹⁰⁰

1200

De Vrouwenpolder, aan de noord-oostzijde van Walcheren is eind dertiende eeuw ingepolderd, dus vóór 1550, door aandijkingen en valt volgens Steenbergen en de historisch-geograaf de Klerk onder het 'oudere, kleinschalige' nieuwanland. (afb. 3 I.1) Tussen 1550 tot 1830 zijn grootschaliger polders aangelegd, het 'recente, grootschaliger nieuwanland'. De Nieuwanlandpolder aan de oostzijde van Walcheren is daar een voorbeeld van.¹⁰¹ (afb.3 I.5)

1568

In de Tachtigjarige oorlog (1568-1648), ook wel De Opstand genoemd, voerden Nederlandse opstandelingen strijd tegen het Spaanse gezag. Frankrijk en Engeland hadden zich verenigd in hun gezamenlijke poging de Spaanse machtspositie op Walcheren, de toegangspoort tot de Nederlanden, te verzwakken.¹⁰² Vlaamse, Zeeuwse en Brabantse delen van het zuidwestelijke kustgebied lagen zodoende in de frontlinie. In 1579 scheidde het opstandige protestantse Noorden van het Spaansgezinde, Katholieke Zuiden, dat tot eind achttiende eeuw onder Habsburgs gezag bleef. Bij de vrede van Munster in 1648 behield Spanje het graafschap Vlaanderen en werd Zeeland een zelfstandig gewest binnen de Republiek der Zeven Verenigde Provinciën.¹⁰³

1600

Vrouwanpolders landschap toont kenmerken van het oudere, kleinschalige nieuwanland: gekenmerkt door een begin van geometrische indeling. (afb. 3 I.3) Nieuwanland, herdijkt begin 1600, kent een rationeler verkaveling, die allengs meer geperfectioneerd wordt in de grotere bedijkingen vanaf de zestiende eeuw met een geometrisch weggennet en vierkante en rechthoekige kavelblokken. (afb. 3.3) Deze polders zijn vaak, constateerde Van Cruyningen, door dezelfde deskundigen aangelegd onder leiding van dijkgraven en zijn daarom opvallend gelijkvormig.¹⁰⁴ De sporen van de transformaties van buitendijkse schorren in binnendijks land zijn nu

⁹⁸ Steenbergen 2009, 47.

⁹⁹ Steenbergen 2009, 47.

¹⁰⁰ De Klerk 2003, 157, 158.

¹⁰¹ Steenbergen 2009, 47. Tussen 1830 en 1918 konden door de toepassing van het stoomgemaal grotere en diepere polders worden drooggelegd en na 1918, met de uitvinding van diesel- en later elektrische bemaling werd het mogelijk nog grotere wateroppervlakten om te zetten in land.

¹⁰² *De Wete* 2010, 44,45.

¹⁰³ Bosma 207, 236.

¹⁰⁴ Van Cruyningen 2002, 40.

nog herkenbaar, gevormd door technische bekwaamheid en het ideeëngoed rond 1600.

1750

Dankzij toegenomen welvaart nam de bevolking toe. In de achttiende eeuw behoorde Zeeland tot de drie dichtstbevolkte gewesten van de Republiek.¹⁰⁵ Daardoor verhoogde de druk op het platteland en leidde tot het cultiveren van polders voor landbouwontwikkelingen. Stedelingen zagen het economisch belang in van deze ontwikkelingen en investeerden in inpolderingen. Waterstaatkundige ontwikkelingen zijn slechts een deel van de lange termijn wordingsgeschiedenis van de polders.¹⁰⁶ De welvaart nam af halverwege 1750 toen De Republiek betrokken raakte bij de Oostenrijkse Successieoorlog (1740-1748) en Franse troepen Zeeuws-Vlaanderen plunderden. Zeeland's bloei kwam ten einde.

1800

Walcheren is een van de belangrijkste slagvelden van Europa door haar strategische ligging ten opzicht van Engeland en de havenstad Antwerpen.¹⁰⁷ Bovendien was Walcheren het dichtst bevolkt, meest verstedelijkt, het rijkst en het bestuurlijk- en economisch centrum van Zeeland. Sinds 1806 werd het bestuurd door een eigen departement, onderdeel van het Koninkrijk Holland onder Lodewijk Napoleon.

De Westerschelde was de economische slagader voor havensteden maar niet in het minst de laatste verdedigingslinie van de Republiek.¹⁰⁸ Sinds 1792 richtte Napoleon zich op de verovering van Groot-Brittannië, maar na de verloren zeeslag bij Trafalgar, concentreerde hij zich op het voorkomen van een Britse aanval in Zeeland.¹⁰⁹ In januari 1795 veroverden de Franse revolutionairen Walcheren en daarna, trekkend over de bevroren rivieren, Holland. Dit betekende het einde van de Republiek der Zeven Verenigde Provinciën. De Franse verovering scheidde Zeeland van haar belangrijkste handelspartner, Engeland, wat vooral voor de eerste economisch desastreus uitpakte.¹¹⁰ Tijdens Karel de Grote behoorden Zeeland en Frankrijk tot hetzelfde Rijk. Dat herhaalde zich in de Napoleontische tijd.

Eind juli 1809 naderde een imposante Britse oorlogsvloot, een *mastbosch* van zeshonderd schepen, in een poging de Franse opmars te stuiten. De Britten landden onder meer bij Fort den Haak in Vrouwenpolder. (afb. 3 IV.6) De Westerschelde stond toen nog in open verbinding met de Oosterschelde, maar 't Sloe was in die tijd uitsluitend nog bij hoog tij bevaarbaar. Zowel de Fransen als de Britten hanteerden de topografisch nauwkeurige Ottens-kaart, met de accurate weergave van de defensiesystemen uit 1725. (afb. 6 I.2) De Britten versloegen de Fransen en bezetten binnen twee dagen Walcheren, dat ter defensie gedeeltelijk geïndeerd was.¹¹¹ Door een groot tekort aan zuiver drinkwater als gevolg van de inundaties en overbevolking door alle aanwezige legioenen, brak malaria uit en stierven de mees te Engelse soldaten aan de 'Zeeuwse koorts'. Hun aanvalskracht decimeerde en na

¹⁰⁵ Dekker 2005, 15.

¹⁰⁶ De Klerk 2003, 157, 158. Ontwateringstechnieken met windmolens zijn rond 1400 geïntroduceerd in Nederland en gebaseerd op Vlaamse inventies. In de zeekleipolders zijn dergelijke ontwateringsystemen niet toegepast, dankzij natuurlijke afwateringsmethoden.

¹⁰⁷ Enthoven 2009, 11.

¹⁰⁸ Enthoven 2009, 23.

¹⁰⁹ Enthoven 2009, 24-26.

¹¹⁰ Enthoven 2009, 24-26. Vlissingen, waar de Franse legioenen ingekwartierd lagen, veranderde, al voor de regeringsperiode van Lodewijk Napoleon, in een Franse vestingstad.

¹¹¹ Enthoven 2009, 64, 65. 87-97. De Zeeuwen waren op de hand van de Britten, hun handelspartner.

enkele maanden blies het leger de aftocht, echter onder de voorwaarde dat Walcheren door het Koninkrijk Holland en niet door Keizerrijk Frankrijk zou worden ingenomen.¹¹² Hollandse legers staken daarop het Sloe over en namen Fort den Haak in Vrouwenpolder in. Franse legereenheden verdreven deze Hollandse legers en namen Walcheren weer in bezit. Dat maakte van 1810 tot 1813 deel uit van het Franse Keizerrijk na de abdicatie van Koning Lodewijk Napoleon.¹¹³ In 1813 werd koning Willem I van Oranje gekroond. Na de Franse verovering werd Zeeland deel van een centraal georganiseerde staat, bestuurd door een eigen departement. De inlijving bij het Koninkrijk onder Willem I betekende een ingrijpende omwenteling in hun tot dan toe zeer autonoom functionerende departement.¹¹⁴

De tijdelijke inkwartiering van het 40.000 man sterke Engelse leger, de langdurige Franse inkwartiering en het embargo op handel met Engeland droegen bij aan de armoedeval. Sinds 1795 ontvluchtten duizenden niet-Fransgezinde inwoners Walcheren en raakten steden ontvolkt. Slopers deden hun werk.¹¹⁵ Bovendien restte onvoldoende materiaal voor het onderhoud van dijken en zeewering, aangezien de boeren stro en hooi moesten leveren voor de paarden van de bezetters.¹¹⁶ Zo ontstonden voor de Walcherse zeeweringen weer riskante situaties. Een deel van de materiële oorlogsschade is vergoed door de Franse en Engelse overheden, hetgeen uiteindelijk weer een stimulans betekende voor de economie, gepaard gaand met investeringen in landbouw.

De ondergang van de Walcherse buitenplaatscultuur, betoogt J.W. Bosch, had een sterke relatie met de Franse overheersing en de hiermee samenhangende economische crisis.¹¹⁷ Het landschap veranderde ook onder invloed van de door Frankrijk geïnspireerde wetregels. Galgen verdwenen uit de polders. In de Franse tijd veranderde het grondbezit ingrijpend. De Staten van Zeeland en Holland, tot dan de opvolgers van het grafelijk gezag, evenals de bezittingen van de Van Oranje's in Veere en de duinen van Oranjezon, werden opgeheven en hun eigendommen geconfisceerd door het Ministerie van Financiën.¹¹⁸ Eigendomsrechten van grootgrondbezitters gingen over in boerenhand. Tiende- en ambachtsrechten werden verkocht, vermoedelijk uit financiële nood¹¹⁹ als gevolg van de machtswisselingen in de Bataafse Republiek. Dat kon niet voorkomen dat grote landgoederen niet meer te onderhouden waren en moesten worden afgebroken. In deze tijd komt 'boerenland in boerenhand'.¹²⁰ De sfeer van 'Liberté, Egalité et Fraternité'¹²¹ beïnvloedde zo de landschappelijke ruimte.

1940

In de twintigste eeuw vanaf 1940 is de kostbare zeewering weer ernstig aangetast toen het deel werd van de Atlantikwall. (afb. 6 II.1) Ook nu weer, net als in 1572 en 1794, moet 'de sleutel tot Nederland' ontsloten worden. Walcheren is uiteindelijk bevrijd van Duitse bezetting in november 1944, waarbij Vrouwenpolder en Nieuwland

¹¹² Enthoven 2009, 129-162.

¹¹³ Enthoven 2009, 191-193.

¹¹⁴ Bosma 2007, 237.

¹¹⁵ Enthoven 2009, 223-225.

¹¹⁶ Zwemer, 1996, 145.

¹¹⁷ Bos 2008, 122.

¹¹⁸ *Zeeuws Landschap*, nr. 1, 2008, 12.

¹¹⁹ Wilderom 1968, 85.

¹²⁰ Polderdijk 1943, 15.

¹²¹ Vertaling luidt; Vrijheid, Gelijkheid en Broederschap.

een actieve rol speelden bij de bevrijding. Een gevoel van bevrijding ontbrak echter, omdat onder meer de inundatie het leven ontregelde.¹²² (afb. 6 II.3)

1947

Walcheren speelde een cruciale rol in het Nederlandse ruilverkavelingsproces in de wederopbouwfase. De Snelcommissie, opgericht in 1945, stelde binnen een jaar een plan op dat als grondslag diende voor de herverkaveling, herstel van het landschap, recreatiemogelijkheden, verbetering van het verkeer en vestigingsmogelijkheden voor industrie. Herstel van het landschap kreeg ruim aandacht in het plan mede dankzij de inspirerende schetsen van de landschapsadviseur prof.dr.ir. J.P. Bijhouwer van de Rijksdienst voor Landbouwherstel.¹²³ Hij, samen met landschapsdeskundige R.J. Benthem van Staatsbosbeheer, maakte landschapsontwerpen die geënt waren op de fysisch-geografische omstandigheden en historische en ontwikkelingen. Eind 1947 is de Herverkavelingswet aangenomen en in 1948 begonnen de werkzaamheden, uitgevoerd door de Polder Walcheren.¹²⁴ De landbouwpercelen werden als reactie op de verwoestende inundatie toen herschapen, herschikt en vergroot. Vooral de grootschalige egalisatie van de hoogteverschillen, aanleg van wegbeplanting, het rechte trekken van kronkelige wegen en vaarten en de bouw van moderne boerderijen transformeerden het landschapsbeeld. Elk perceel zou aan een verharde weg komen te liggen en 300 á 400 meter diep worden. Kavels werden vergroot van 1,8 tot 3, 5 ha. De werkzaamheden verliepen eerst handmatig tot in 1955 draineermachines en draglines konden worden ingezet.¹²⁵ (afb. 3 I.7, 3 I.8)

De ruilverkavelingen kenmerkten de toen heersende functionaliteit en nieuwe zakelijkheid. De nieuw aangelegde jonge wegbeplanting, vallend onder verantwoordelijkheid van het Wegschap¹²⁶, vroeg veel onderhoud. In overleg met de heer N. de Jonge, hoofd van de afdeling landschapsarchitectuur van Staatsbosbeheer, is het reguliere onderhoud ter hand genomen en nieuwe beplanting aangelegd. Het omvangrijke herbeplantingsplan van N. de Jonge werd een succes. Echter *'om reden van hoge kosten is het optrekken van opgaande bomen volgens het oorspronkelijke plan er nooit gekomen'*. Na 1964 stond het Wegschap weer alleen voor het beheer.¹²⁷ (afb. 6 II.8)

Vanaf eind jaren zeventig werd bij de tweede Walcherse ruilverkaveling budget vrij gemaakt, behalve voor verbetering van de landbouwkundige toestand, ook voor natuur, landschap, recreatie en infrastructuur. Het duurde tot 1993 voordat het landinrichtingsproject ter stemming kon worden voorgelegd. De naoorlogse ruilverkavelingsplannen werden integraal tegen het licht gehouden. Opvallend was de stormachtige groei van kustrecreatie. Dat vroeg onder meer om meer bosaanleg,

¹²² Sakkes 2000, 254. Het schiereiland moest weer opgebouwd worden. 7000 mijnen moesten onschadelijk worden gemaakt, evenals ca. 500 bunkers van gewapend beton. DVD *Vrouwenpolder 65 jaar vrij*, Commissie herdenkingen Vrouwenpolder, 2010. Interview heren M. Jansen en J. Wattel, organist PKN kerk. Voedingsmiddelen werden tijdens en na de oorlog in Middelburg, waar hongersnood heerste, geruild tegen goederen, waarbij boten als vervoermiddel dienden over het ondergelopen eiland en sledes over de bevroren gedeelten.

¹²³ Beenhakker 1996, 135, 136.

¹²⁴ Beenhakker 1996, 135-141.

¹²⁵ Beenhakker 1996, 138-141.

¹²⁶ Bos 2008, 324-329. Het Wegschap Walcheren is opgericht in 1952 en kreeg de juridische structuur van een Waterschap. Het was verantwoordelijk voor het beheer over wegen en hun beplanting tot 1996. Toen ging het op in het Waterschap Zeeuwse eilanden.

¹²⁷ Bos 2008, 324, 325.

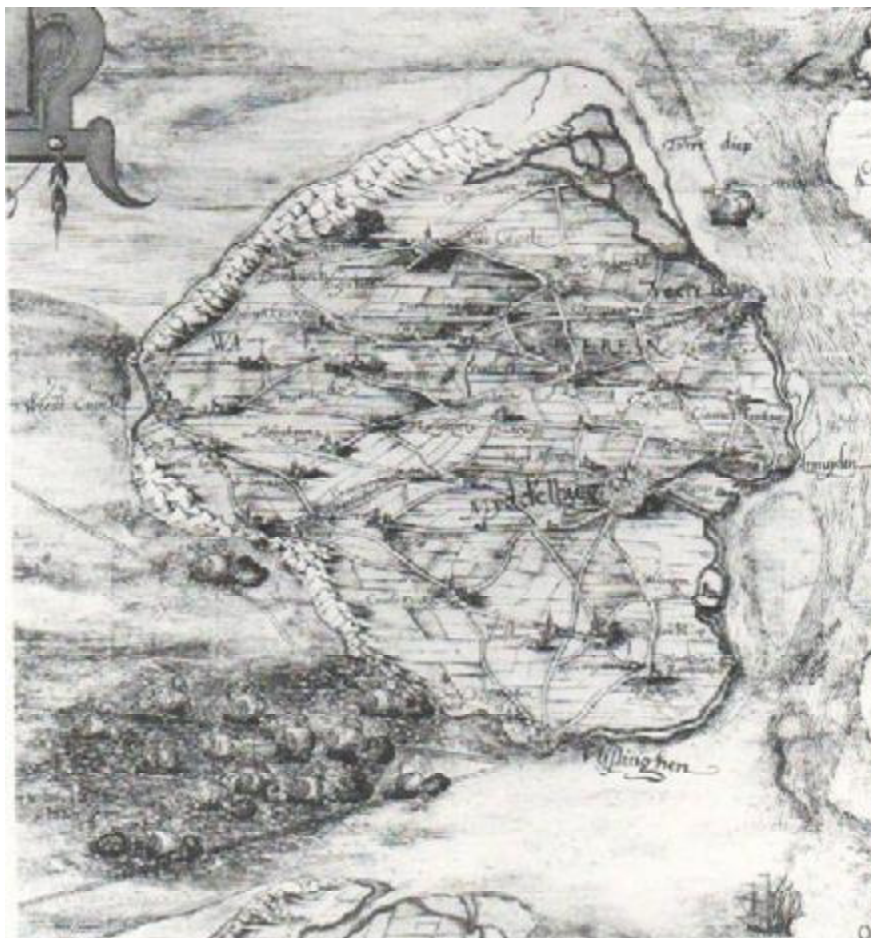
conform de niet uitgevoerde adviezen van de Snelcommissie. Ook nu weer boden landbouworganisaties weerstand. Slechts de helft van het bosplan is uitgevoerd om zo min mogelijk vruchtbare landbouwgrond 'op te offeren'.¹²⁸ In 2008 is deze ruilverkaveling afgesloten. (afb. 3.1, 3.2) De open en weidse poelgebieden en kronkelige plattelandswegen van het Walcherse oudland zijn relatief goed in stand gehouden.¹²⁹

¹²⁸ Bos 2008, 336-338

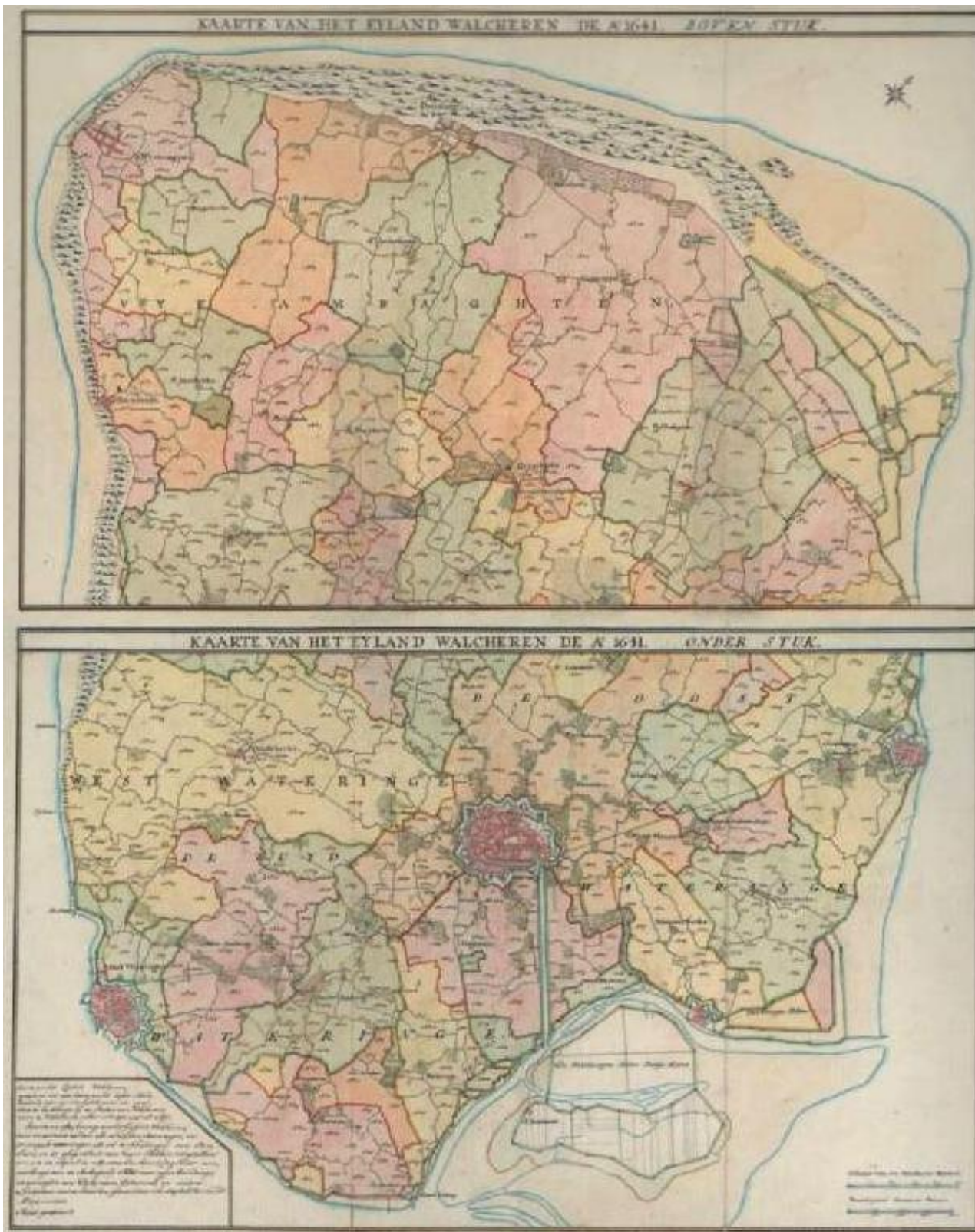
¹²⁹ Sakkes 2000, 255. *Zeeuws Landschap*, nr.4, 2002, 24.

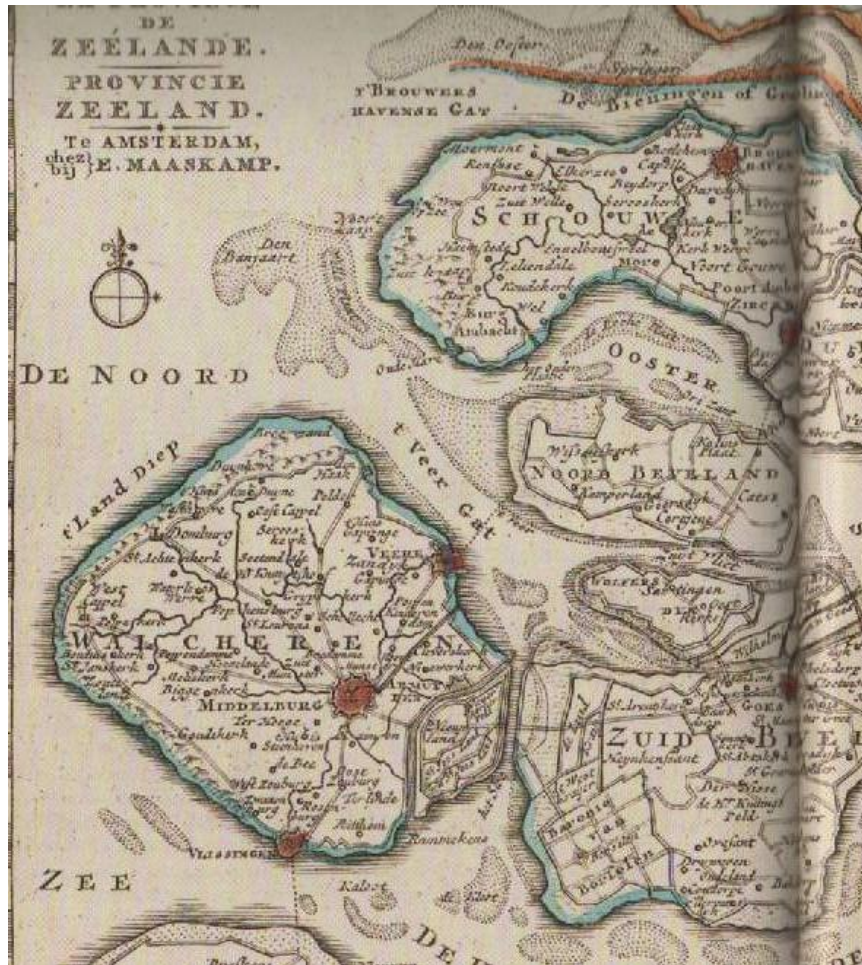
(afb. 3 I.1. Bos, 2008. Goed zichtbaar op de kaart *Zeeland in 1300*, getekend door Beekman, is de bedijking van het Walcherse kernland, het schorregebied tussen Walcheren en Zuid-Beveland en de smalle doorgang tussen Walcheren en Zeeuws-Vlaanderen. De haven van Middelburg is nog alleen bereikbaar via de kronkelige Arne)

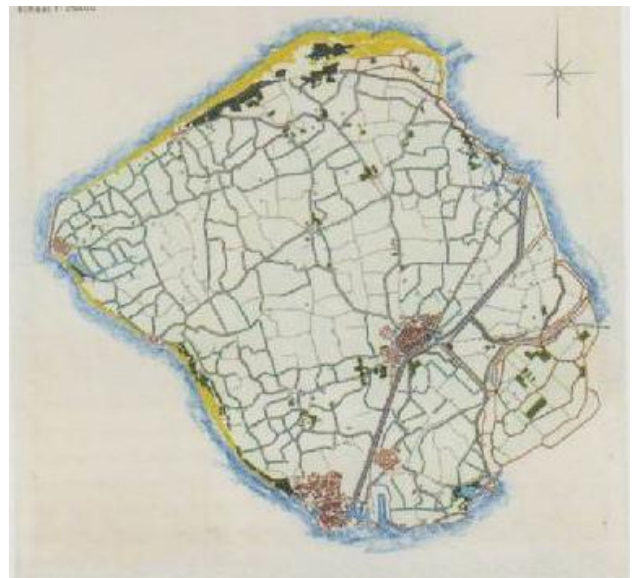
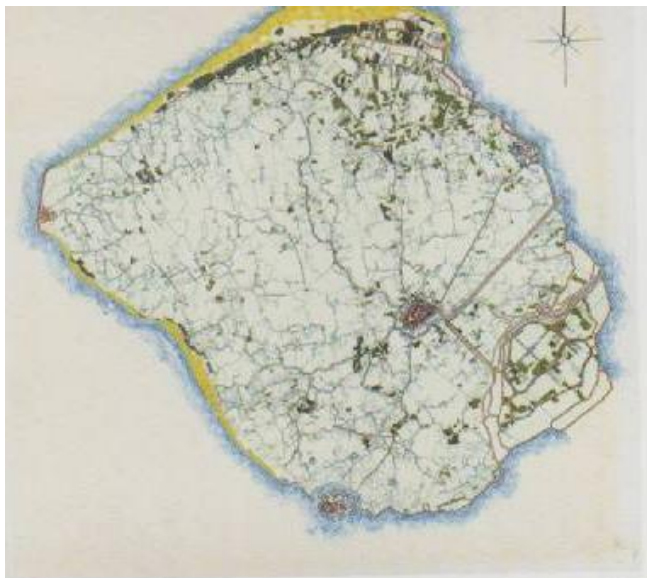
(afb. 3 I.2. Beenhakker, 1996. Walcheren in 1545, getekend door Van Deventer. Vrouwenpolder is ingepolderd. De smalle duinstrook en het brede strand zijn goed zichtbaar, evenals de wegen die de kerkdorpen met elkaar verbinden. Waterlopen zijn niet te onderscheiden in het oudland. Het Middelburgs Havenkanaal is aangelegd. De schorren van het latere Nieuwland zijn ingetekend)

(afb. 3 I.3. Beenhakker, 1996. Kaarten getekend door *Christoffel Bernaerds* in **1641**, waarop naast de ambachtsgrenzen ook de blokken van de overlopers zijn getekend. Deze kaarten zijn gebaseerd op de opmetingen van Van Deventer en door de gebroeders Hattinga in 1750 gekopieerd en verder uitgewerkt. Buitenplaatsen ontbreken nog in Noord-Walcheren. De smalle duinstrook, *Oranjebos*, het dorp Vrouwenpolder en Fort den Haak zijn ingetekend, met enkele paalhoofden. De verkavelde Sint-Jooslandpolder met Oudedorp, de drie wegen en krekten zijn afleesbaar en de nog niet verkavelde Middelburgsche polder)

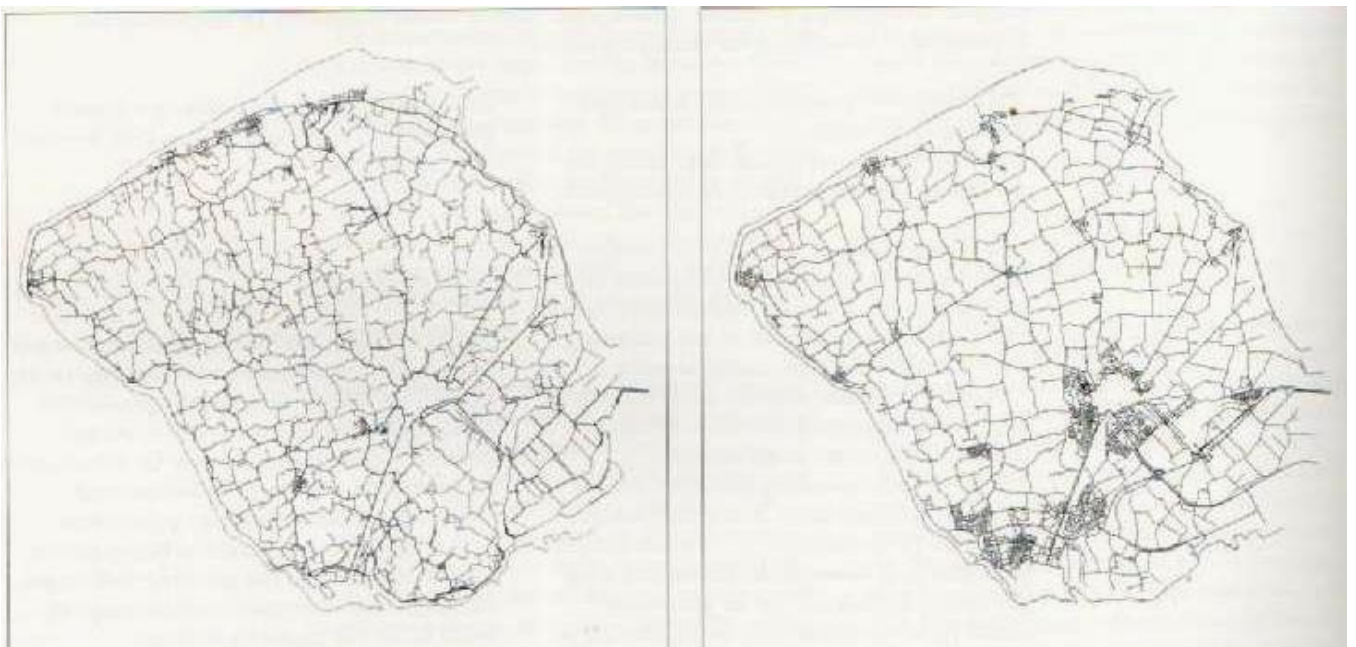
(afb. 3 I.5. Enthoven 2009. Detail van de kaart: *Province de Zeélande*, Zeeland in **Bataafse Republiek**. Nieuwland is uitgebreid. Duidelijk is de infrastructuur zichtbaar. Het Kanaal tussen Middelburg en Veere is getekend. Het Middelburgs Kanaal lijkt verzand. Tussen Goes en Middelburg is een weg te zien, onderbroeken door twee veerponten: over de Welsingen en het Sloe. Een rechte weg verbindt Middelburg met Vrouwenpolder en het Fort.)

(afb. 3 I.6. Bos, 2008. Beplanting van Walcheren getekend door Nico de Jonge. De linker kaart toont Walcheren in 1850 en de rechter kaart toont de nieuwe 'Tuin van Walcheren' getekend volgens het Plan van de Snelcommissie, 1946. Opmerkelijk is dat ook de drooggebleven polders van Vrouwenpolder en Nieuwland bijna boomloos zijn in het herverkavelingsplan)

(afb. 3 I. 7. Beenhakker, 1996. Perceleringspatroon vóór de inundatie en na de herverkaveling in **1958**. De kavels in Vrouwenpolder zijn zichtbaar afgenomen in aantal. In Nieuwland zijn de kavels nauwelijks gewijzigd. De Bijleveldpolder en Nieuw- en SintJooslandpolder, ten zuiden van de oudste, de Sint Jooslandpolder, zijn deel geworden van het industriegebied, het Sloe. Het Sloe is verder ingepolderd ten noorden en zuiden van de Sloedam. De stad Middelburg heeft een groter oppervlak gekregen, richting Nieuwland)

(afb. 3 I.8. Beenhakker, 1996. Wegenpatroon voor de inundatie en volgens het herverkavelingsplan uit **1958**. De zuidelijke rondweg, langs het Sloegebied, is niet gerealiseerd. De weg, N58, over de Sloedam is daarentegen uitgebreid)

3 II Gelaagdheid van de polder: *the past in the past*.

Landschappen zijn dynamisch, altijd aan verandering onderhevig en kunnen worden opgevat als een stapeling van horizontale lagen die in de tijd over elkaar heen zijn komen te liggen. In de landschapsbiografie omvat gelaagdheid meer. *'The past in the past'* focust op de ruimtelijke, sociale en economische veranderingen in relatie met de constructie van collectieve identiteiten van een gemeenschap. Door het bewerken van het land ontstaat een palimpsest van laag over laag, waarbij onderliggende sporen vervagen of bewust behouden. Het landschap is daardoor deel van het collectieve geheugen van een gemeenschap. Dat gaat gepaard met transformaties, zijnde soms conflictueuze processen van herinneren en vergeten, stellen zowel Roymans¹³⁰ als historicus Van der Laarse.¹³¹ Erfgoed is geen onschuldige nostalgie. Schuldig landschap van slagvelden of concentratiekampen veroorzaakt een historische sensatie bij zowel slachtoffers als daders. Slachtoffererfgoed wordt bewaard en bedreigend daderserfgoed verzwegen, hoewel dat ook deel van de historische omgeving is. Zo ontstaan de 'verdwijslandschappen'.

Cartografie

Sporen in het landschap tonen de dynamiek van het landschap. Ze maken deel uit van het topografisch archief. Vanaf 800 tot ca. 1350, is natuur omgezet in agrarisch land dat bewoond raakte en waar waterbeheer op is toegepast. Op de kadastrale kaarten van 1830 tot 1850 zijn de vorm en inrichting van polders tweedimensionaal zichtbaar. (afb. 1.3) De landsdekkende *Topographische Militaire Kaart van Nederland* uit 1850 (afb. 3 II.10) en de *Waterstaatskaart van Nederland* (afb. 3 II.11) zijn beiden vervaardigd rond 1850. Tot 1850 lagen de steden nog binnen stadswallen, hadden de polders grotendeels nog haar vorm vanaf de inpolderingen en waren ruimtelijke ontwikkelingen traag.¹³² De kaarten tonen dus een al jarenlang bestaand landschap, dat na 1850 ingrijpend veranderde met de komst van infrastructurele en industriële projecten: de laatste hoofdzakelijk in Nieuwland. (afb. 3 II.8)

Walcheren is op de kaarten weergegeven als één grote polder binnen een ringdijk.¹³³ De vanaf de dertiende eeuw ontstane polders, in het noorden Vrouwenpolder en in het oosten Nieuwland, hebben vrijwel geen reliëf in tegenstelling tot Walcheren.

Vormkenmerken in de polders

Landaanwinning en landverlies beïnvloeden elkaar. Door toename van ingedijkt land ontstaat wateroverlast, dat in de nauwe zeegaten een uitweg zoekt. Dit proces resulteert in dijkdoorbraken en overstromingen. Door herdijking kon het verdrongen gebied later herwonnen worden.¹³⁴

¹³⁰ *Landscape Biography as research Strategy, Landscape Research*, Vol. 24, No. 3, 337-359, Londen, 2009.

¹³¹ Van der Laarse, R. van der, De dynamiek van de herinnering, *Kunst, Kampen en Landschap. De blinde vlek van het daderserfgoed*, Amsterdam, 2009.

¹³² Steenbergen 2009, 71-79.

¹³³ Steenbergen 2009, 85. Dekker 1982, 99-101. Eerdere zeeverende dijken zijn niet traceerbaar en waarschijnlijk afgegraven. In de twaalfde eeuw maakten de plaatselijke kadedijkjes plaats voor geconstrueerde dijksystemen. Kreekkruggen, die de lage poelgronden omsloten, werden verhoogd en op die dijken ontstonden voetpaden, waarvan het traject vaak behouden is gebleven, ook na de afgraving van een dijk.

¹³⁴ *Zeeuws Erfgoed*, nr. 14, 2009, 1.

Op het oorspronkelijke landschap van de Nederlandse Delta heeft de mens zich een nieuw landschap geschapen, waarin de onderliggende lagen nog zichtbaar zijn, bijvoorbeeld in de verkavelingspatronen, dijklopen en de nederzettingslocatie. (afb. 3 II.6, 3 II.9) Een polderlandschap is altijd onaf. Het in hoofdzaak agrarische landschap past zich aan toekomstige eisen aan. Dat dynamische systeem transformeert onder invloed van geologische en maatschappelijke ontwikkelingen. De palimpsest, gelaagdheid, is te herkennen in de vorm van de polder, de complexiteit van het landschapspatroon, de morfologie en visuele eigenschappen. Die bepalen samen haar identiteit.¹³⁵

De vorm van de polder en de complexiteit van het landschapspatroon is bepaald door de fysisch-geografische ligging van de polders. Dat bestempelt ze tot zeekleipolders in plaats van veenpolders, droogmakerijen, rivierpolders of IJsselmeerpolders. Zeekleipolders kennen nauwelijks reliëf. Kenmerkend is de natuurlijke poldervorm, die een gevolg is van de werking van klimaat, bodem en water. (afb. 3 III.3) De contouren, geaccentueerd door de dijken, volgen de vorm van de oorspronkelijke drooggevalen schorren.¹³⁶

In de polders van Vrouwenpolder en Nieuwland zijn patronen te onderscheiden van sloten en polderafdelingen. De ontginningsrasters van het cultuurlandschap zijn het resultaat van waterbouwkundige en cultuurtechnische ingrepen in het landschap, waaruit de organisatie van de plattegrond ontstond.¹³⁷¹³⁸ De waterbouwkundige vorm is gerelateerd aan de waterstaatsgeschiedenis en de organisatie van de waterhuishouding. Het waterstelsel ontwikkelde zich van een individuele verbinding tussen ontwateringsloten tot een integraal, rangordelijk patroon van greppels, sloten, tochten en vaarten. Zeekleipolders hebben zowel een natuurlijk uitwateringspatroon via voormalige kreken als een kunstmatige via sluizen en bemaling. (afb. 3 III.7) Sluizen lagen dichtbij dammen, niet ver van kreken waar het binnenwater samen werd gebracht.¹³⁹ De daarbij ontstane landschappelijke elementen in de polders zijn bruggen, aquaducten, dammen, sluizen, duikers, stuwen, molens en gemalen. Bij molens en sluizen werden woningen geplaatst voor respectievelijk de molenaar en sluiswachter en hun gezinnen.¹⁴⁰

Cultuurtechnische vormkenmerken van de polderplattegrond zijn zichtbaar in afmetingen en vorm van kavels en het raamwerk van wegen en waterlopen. Kortom: de inrichting van de polders. In de vroege middeleeuwse ontginningen kregen de kolonisten recht van vrije opstrek: Dat leidde tot kavels met een grote variatie. Toenamen van het aantal bewoners en nederzettingen vereiste vergroting van het landbouwareaal.¹⁴¹ Allengs werden lengte en breedte van de kavel gestandaardiseerd, passend bij de bedrijfsvoering, hetgeen leidde tot een optimale verkaveling. (afb. 5 III.15)

In de zeventiende eeuwse droogmakerijen werd een rationeel verkavelingsprincipe toegepast, dankzij een planmatig opgezette landwinning.¹⁴²

¹³⁵ Steenbergen 2009, 11-20.

¹³⁶ Steenbergen 2009, 473. Hij stelt dat technische polders geen natuurlijke poldervorm kennen, als in droogmakerijen en IJsselmeerpolders.

¹³⁷ Steenbergen 2009, 31. De landschappelijke vorm van de polders is, volgens Steenbergen, een samenspel van vijf vormkenmerken: de natuurlijke, waterbouwkundige, cultuurtechnische, landschapsarchitectonische en nederzettingvorm.

¹³⁸ Steenbergen 2009, 28,29.

¹³⁹ Dekker 1982, 130.

¹⁴⁰ Steenbergen 2009, 475, 478.

¹⁴¹ Dekker 1982, 131.

¹⁴² Steenbergen 2009, 63.

Oppervlakte, lengte en breedte van de kavels werden gestandaardiseerd, passend bij bedrijfsvoering en marktomstandigheden. Zo ontstond een optimale verkaveling van de polders. Aan de korte voorzijde van de kavel, langs de polderweg lag de boerderij, kavelsloten begrepsden de lange kavelzijden en waterafvoer vond plaats aan de korte achterzijde.

In de zeventiende eeuw is deze basisgeometrie verder geïntegreerd tot een regelmatig raster met 'polderblokken', zogenaamde kavelbundels met wegen en vaarten. Deze bestonden uit twee tot vier gespiegelde 'blokken' die tezamen een 'poldermodule' vormden. Dat werd, volgens Steenbergen, de basis voor een modulaire opbouw van het inrichtingsplan.¹⁴³ (afb. 3.3, 3 III.11,12) In het Walcherse 'lustlandschap' in de Gouden Eeuw werden wegen en waterlopen aangelegd, bestaande recht gemaakt en omgelegd voor de bereikbaarheid en om het representatieve ontwerp van het landgoed en buitenhuis tot zijn recht te laten komen.¹⁴⁴ (afb. 3 II.1) Maatvoering van de kavels, rangschikking van de erven, afwateringsstelsel en ontsluitingspatroon pasten zich aan de nieuwe eisen en veranderende economische omstandigheden aan.¹⁴⁵ (afb. 3 !.7)

De polderstructuren van de beide polders zijn grotendeels ongewijzigd gebleven. Vrouwenpolder is herverkaveld tijdens de naoorlogse wederopbouw en de Nieuwlandse polders werden verkaveld tussen circa 1980 en 2008.¹⁴⁶

De zeedijken van Vrouwenpolder en de Nieuwlandpolder, bepaald door de krachten van de zee en de inspanningen van de polderbewoners,¹⁴⁷ vormden na inpolderingen de kustlijn van het noorden en oosten van Walcheren. Het zijn beiden complexen van aaneengesloten polders, gesegmenteerd door voormalige zeedijken.¹⁴⁸ De Nieuwlandse polders bestrijken in totaal een tweemaal groter gebied dan de kleinere en oudere Vrouwenpolderse polders. Hun identiteit van zeekleipolders is gevormd door de natuurlijke contouren en afwatering, het geringe reliëf en de geordende plattegrond, zichtbaar vanaf de dijken.

¹⁴³ Steenbergen 2009, 62-64.

¹⁴⁴ De Klerk 2003, 22.

¹⁴⁵ Steenbergen 2009, 64.

¹⁴⁶ *Een Blik op de Ruilverkaveling Walcheren, 1982-2008*, 2008.

¹⁴⁷ Steenbergen 2009, 473.

¹⁴⁸ Steenbergen 2009, 47.

(afb. 3 II.1. Foto auteur, 2010. Oprijlaan en zichtas van voormalige lustoord/poldervilla *Elsenoord*, daterend uit de zeventiende eeuw. Deze laan verbindt de Dorpsdijk met de Noorddijk)

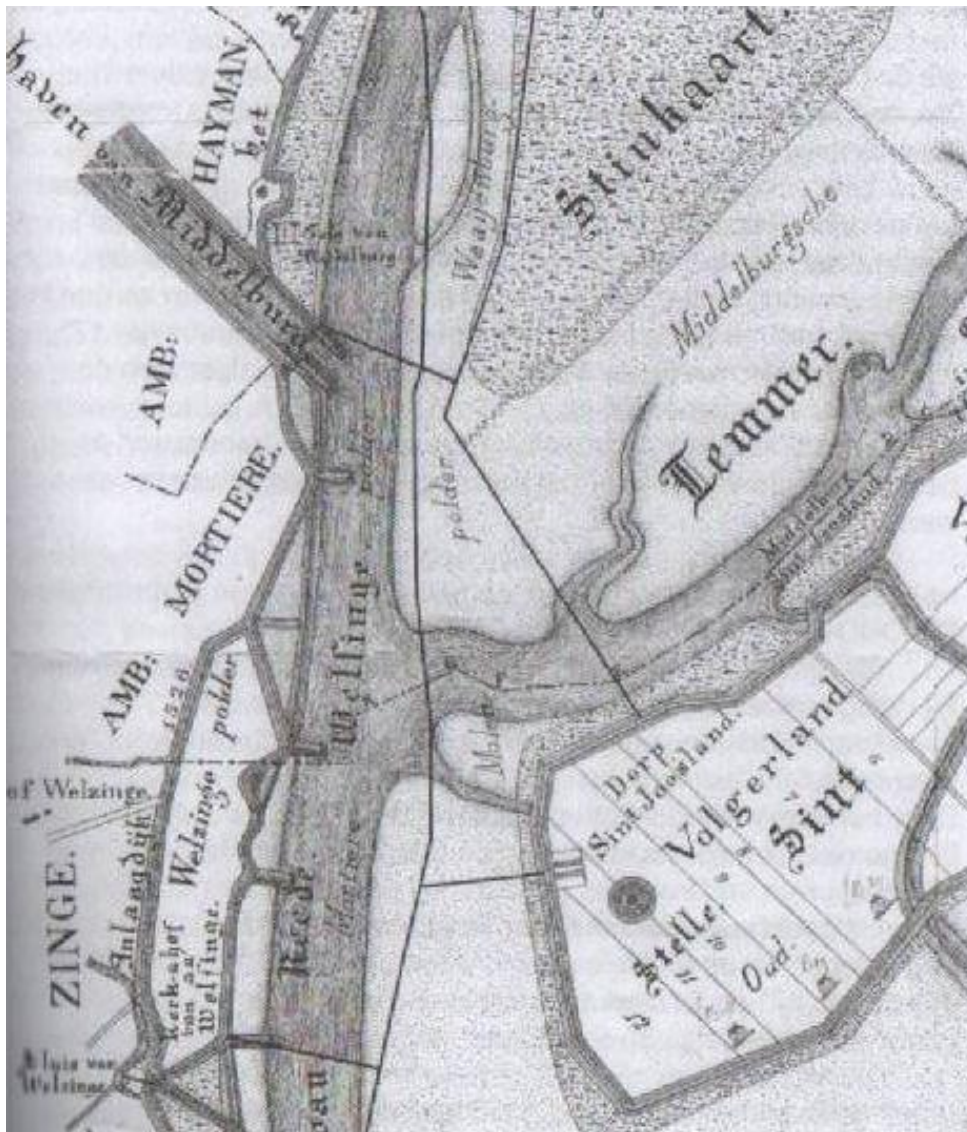
(afb. 3 II.2. Foto auteur, in 2010 genomen vanuit het westen. Het toont de restanten van de rechte vis-gracht van de voormalige luthof/ poldervilla *Elsenoord*. Op de achtergrond liggen de huizen van de Elsenoordlaan van Vrouwenpolder)

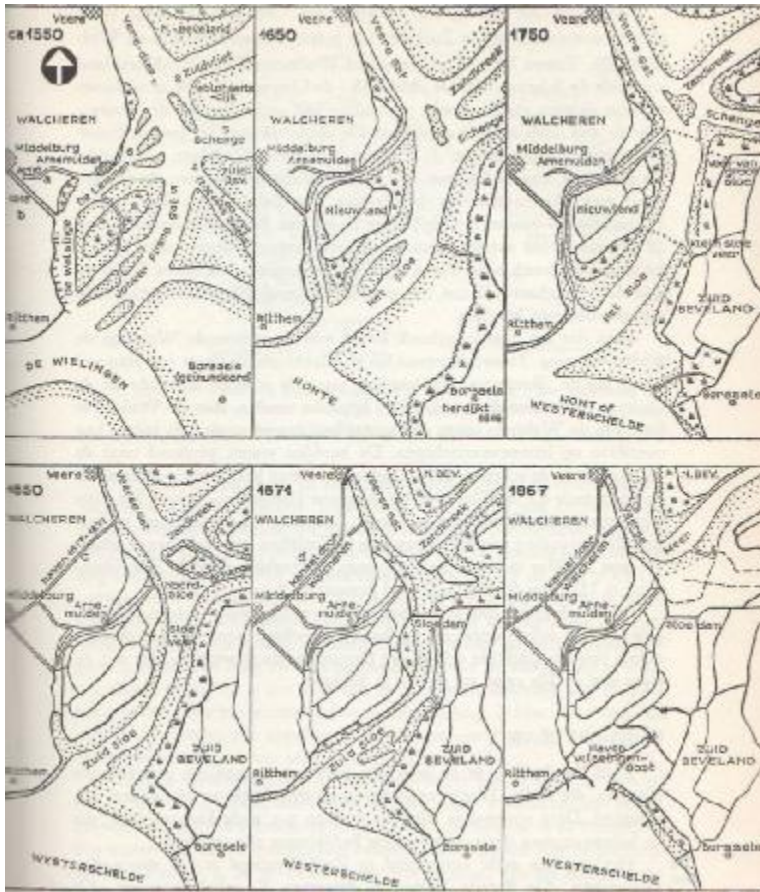
(afb. 3 II.3. Foto auteur, 2010. Dorpsdijk van Vrouwenpolder genomen vanuit het westen. Te zien is de bocht in de Polderdijk, die de vorm volgt van de kreekrug. De kerk ligt op het plateau van de kreekrug. De kerk stamt uit begin zeventiende eeuw. Het huis aan de linker zijde dateert van rond 1970. De kopse gevel rechts kan uit de achttiende eeuw dateren)

(afb. 3 II.4. Foto auteur in 2010. Gereconstrueerde vijftiende eeuwse kloosterfundamenten ten noord-oosten van de kerk. Op de achtergrond zijn parkeerterrein en supermarkt zichtbaar)

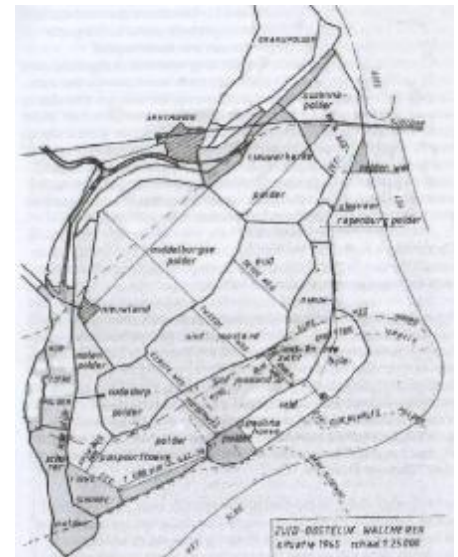
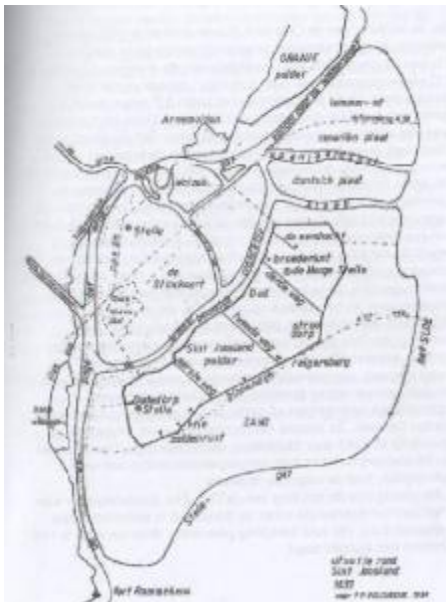
(afb. 3 II. 5. Dellebeke 2010. **1634** Detail van kaart toont: de schor 'De Stinckaart', de ingepolderde Oud- Sint Jooslandpolder met het dorp 'Sint Joosland' naast de stede in het Volgerland. Ook staan drie hoeven (Zeldenrust, Trio,?) ingetekend langs de zeedijk. De afwateringsvaart in de nieuwe polder en de kreek van de Lemmer/ *Cranctije* is getekend, die in open verbinding staat met de Welzinge en het Kanaal van Middelburg. De galg staat in de latere Zaagmolenpolder en zal verplaatst worden naar het kerkhof van Welsing)

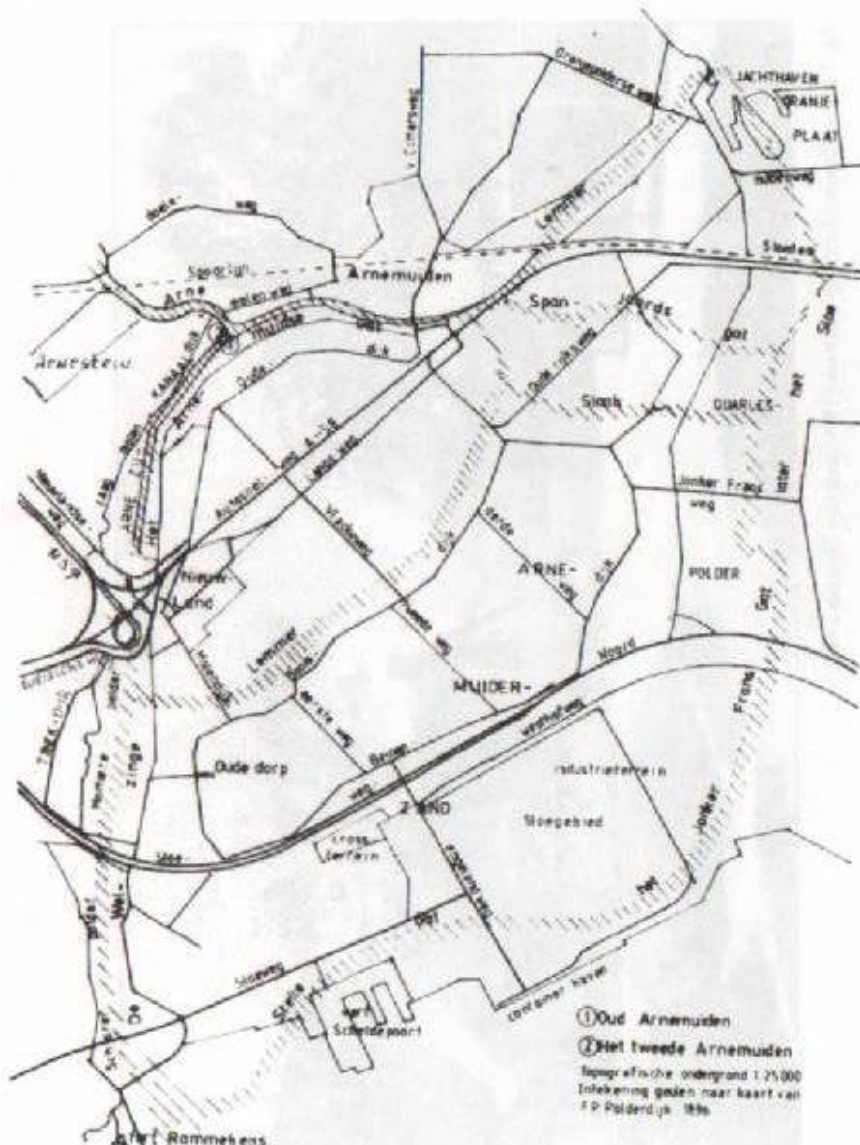
(afb. 3 II.6. Wilderom, 1968. Toename van verlanding. In chronologische volgorde een overzicht van de ontwikkelingen van Nieuwland en het Sloegebied. **1550, 1650, 1750, 1850, 1871, 1967.** De Bijleveldpolder is in 1967 nog geen deel van het Sloegebied)

(afb. 3 II.9. Polderdijk, 1943. Detail van de gelaagde ontwikkeling van Nieuwland in kaart gebracht tot ca. 1900 door Polderdijk. De ingepolderde schorren en de Welsingen en de polderdijken, de locatie galgenveld in de Welsingepolder, steenfabriek de Suzanna-Johanna van 1879, sluisen, de dorpsuitbreiding met de begraafplaats uit 1862, de dam in de Welsingepolder uit 1818, Hoeven *Molenzicht, Nieuwland, Landbouwlust*)

(afb. 3 II.7. Dellebeke 2010. Chronologisch weergegeven inpolderingen van Nieuwland. v.l.n.r.: 1631, 1650, 1945 (ingetekend staat: Paspoothoeve, Land- en Zeezicht in de Nieuw-en Sint Jooslandpolder en Paulina hoeve in de Bijleveldpolder.)

(afb. 3 II.8. Dellebeke, 2010. De veranderingen zijn als palimpsest weergegeven, waarbij de rotonde van de N57 al ingetekend is. De kaart van Polderdijk, getekend in 1896 is als uitgangspunt gebruikt. De oorspronkelijke geulen zijn gearceerd weergegeven. Zij bepaalden de contouren van de polders. Het Sloegebied in het voormalige Jonker Frans Gat en Sloe is ingetekend.)

(afb. 3 II.10. **1850.**
Topografische Militaire Kaart
van Nederland, detail
Walcheren. Vrouwenpolder is
niet in haar geheel
weergegeven op deze kaart)

(afb. 3 II.11. Bibliotheek
Middelburg; kaartenarchief.
1830-1865, Waterstaatskaart
van Walcheren, door
Abrahams getekend. De
kaart toont overeenkomsten
met de topografische kaart uit
1852, volgens opmetingen
van het Kadaster door P.
Lampert.
De waterlopen zijn zichtbaar.
Het Kanaal van Middelburg
naar Veere (1817) betekende
een forse landschappelijke
ingreep.
Het veer over het Sloe staat
aangegeven. De hoeven
langs wegen zijn veelal
genummerd.
In Vrouwenpolder staan de
boerenhoeven *Elsenoord* en
Twistvliet ingetekend. Bij
Rustenspolder, gelegen aan
het eind van de rechte weg,
staat geschreven: *afgebrand*.
In de Zaagmolenpolder bij
Nieuwland staan zeven
molens.
Het Middelburgs Kanaal is
afgedamd op twee plaatsen,
evenals de Welsingse)

(afb. 3 II.12, *Grote Historische Provinciale Atlas Zeeland 1856-1858*. **1856**. Nieuwland. In de Zaagmolenpolder zijn nog gebouwen en balkhavens te onderscheiden. De kavels, veelal met bomen beplant, zijn groter en rechthoekiger dan de kavels van het Walcherse oudland. De wegen zijn rechter. De dijken zijn beplant. Het Arnemuïdsche Gat is afgedamd en binnenhaven geworden. De Mortierepolder is ingedijkt. In de Rapenburgerpolder functioneren nog het Sloeveer en het Veerhuis. De kreklopen zijn te zien. De ontsluitingswegen zijn niet uitgebreid t.o.v. oudere kaarten)

3 III Natuur in relatie tot Cultuur in polders

De relatie natuur en cultuur toont het perspectief op de historische gelaagdheid van een landschap nu en in 't verleden. Net als vroeger wordt ons landschap ingezet als commercieel beeldmerk en de historische werkelijkheid vervangen door een nostalgische illusie.¹⁴⁹ Het nostalgisch Walcherse landschap is bekend van pittoreske afbeeldingen. Het landschap kent echter meerdere betekenislagen waaronder de representatie van de politieke macht en de esthetische representatie van de 'eigen' Hollandse cultuur.

Natuur

'Natuur' omvat voor mij de dode en levende, waaronder de flora en fauna, natuurlijke ingrediënten die een ongerept landschapstype bepalen. Natuur wordt, zoals bekend, een helende functie toegedicht: een plek voor contemplatie en ontspanning.

In oudere landschappen is de band tussen natuurlijk substraat en cultuurlandschap hecht, zoals te zien is in het wegenpatroon in oude Zeeuwse kernen.¹⁵⁰ (afb. 5 III.11) Eeuwenlange natuurlijke processen vormden in de kustpolders kreekpatronen, geulpatronen, hogere en lagere opgeslibde delen, strandwallen en duinen. Natuur bestaat zonder toedoen van menselijk ingrijpen. Zee was de belangrijkste vormende kracht van de latere kalkrijke polders, met de getijdenwerking, zeestromingen, riviersedimentatie. Duinen, de natuurlijke zeebeschermers, wandelden. (afb. 3 III.1, 3 III.2) Deze 'natuurlijke gang' van zaken veroorzaakte veel landverlies en zelfs verlies van hofsteden door 't overwaeijen van de duijne.. 'en geraakten met verloop van tijd onder de duijnen'.¹⁵¹

De mens voegde zich naar de dominante natuur tot zij het landschap in cultuur bracht. Vanaf de elfde eeuw verandert het natuurlandschap gestaag in een cultuurlandschap door bevolkingsgroei van vissers en herders die zich na 900 vestigden op de Walcherse schorren.¹⁵² Door verwoestende overstromingen, zoals in 1014 met duizenden doden, voelden de bewoners zich gedwongen tot ingrijpen in de natuurlijke processen.¹⁵³ Om van de ene schor naar de andere te kunnen met schaapskudden zijn primitieve schapendammen aangelegd in schorkreken. Deze ringbedijkingen rond bestaande schorren typeert het 'oudland'. Bedijkingen van nieuw opgeslibd land, 'nieuwland' geheten, werden aangelegd rond 'aanwassen' tegen oudland of rond 'opwassen': slibbanken.¹⁵⁴ Deze oud- en nieuwland ringdijken werden later samengevoegd door grotere dammen. Zo ontstonden afgedamde krekens die gestaag dichtslibden.

Vanaf de dertiende eeuw werd de dijk aanleg stelselmatiger georganiseerd, resulterend in aaneengesloten samenhangende dijken.¹⁵⁵ Het landschap kreeg daardoor een uniek versnipperd karakter dankzij de vele resterende binnendijken. Door inpolderingen in de loop der eeuwen zijn de oorspronkelijke eilanden niet meer te herkennen in het landschap.¹⁵⁶ (afb. 3 IV.9) De natuurlijke drang om verbindingen

¹⁴⁹ Van der Laarse 2008.

¹⁵⁰ De Klerk 2003, 10.

¹⁵¹ Wilderom 1968, 235.

¹⁵² Dekker 1982, 90. De belangrijkste middelen van bestaan waren, naast visvangst, veeteelt en leerbewerking.

¹⁵³ Dekker 1982, 86.

¹⁵⁴ *Zeeuws landschap*, nr. 4, 2002, 3.

¹⁵⁵ Dekker 1982, 84.

¹⁵⁶ *Zeeuws landschap*, nr. 4, 2002, 4.

tot stand te brengen komt hierin tot uitdrukking, stelt Wilderom,¹⁵⁷ culminerend in de aanleg van de Sloedam in 1871. De watergeoriënteerde infrastructuur maakte toen plaats voor een landgeoriënteerde. Het eilandgevoel raakte verloren.

Cultuurlandschap

'Landschap' beschouw ik als het resultaat van een interactie tussen natuurlijke processen en menselijk handelen. Dit begrip behelst zowel stedelijke, waterrijke als landelijke gebieden. Het vooroorlogse karakteristieke Walcherse onregelmatige hollebollig landschap is ook ontstaan door menselijk ingrijpen, namelijk door *moertering*: een vorm van brandstofwinning uit veenlagen.¹⁵⁸ (afb. 3 III.5) Door *moerenring* verlaagde het maaiveld, nam de overlast door binnenwater toe en was in het winterseizoen tachtig procent van Walcheren slechts bereikbaar per platte schuit.¹⁵⁹ Het verbieden van moertering, deze kwalitatieve en kwantitatieve landroof, had nauwelijks effect. Wegens de behoefte aan brandstof¹⁶⁰ op het bosarme Walcheren moest hout geïmporteerd worden. Keizer Karel V stond daarop in 1515 een alternatieve vorm van brandstofwinning toe. Landeigenaren kregen vanaf die tijd plantrecht van bomen langs de wegen, waterwegen en dijken tegenover huis en erf,¹⁶¹ hetgeen vaak resulteerde in kilometerslange, dubbele rijen iepen, elzen en abelen als verlengstuk van hun buitenplaats en in bosschages bij dorpen.¹⁶² Walcheren transformeerde van een bosarm in een bosrijk landschap.

De Renaissance bereikte eind zestiende eeuw Walcheren en introduceerde het geloof in de maakbaarheid van de ruimte. (afb. 5 III.2) Met de Renaissance ontstond het besef dat de mens de natuur kan beheersen, volgens het klassieke landschapsideaal. Dat resulteerde in classicistische tuinkunst, waarin de natuur als microkosmos van goddelijke harmonie werd gerepresenteerd, symmetrisch en overzichtelijk, vanuit een diep religieus besef.¹⁶³ Deze invloeden lieten hun sporen na in beide polders. (afb. 5 III.2)

Natuur is in de zeventiende eeuw ingedeeld in drie categorieën: de eerste is onaangetast door de mens, de tweede is door de mens gewijzigde natuur in de natuurlijke wereld en de derde natuur, de tuin, is de representatie van de eerste en tweede voor specifieke doelgroepen.¹⁶⁴ (afb. 3 III.9, 3 III.10)

Cultuurlandschappen zijn het resultaat van hun kortere en langere ontstaansgeschiedenis en van menselijke activiteiten als wonen, werken, verplaatsen en het beheren van water. Het polderlandschap ontwikkelde zich gestaag, dankzij technische verbeteringen, tot een geordend cultuurlandschap, het 'polderstelsel'.¹⁶⁵ Polder betekent '*een door aanslibbing boven het water uitstekend stuk land, dat vervolgens werd ingedijkt*'. (afb. 3 III.7, 5 III.9) De waterhuishouding moest vervolgens kunstmatig worden gereguleerd.¹⁶⁶ Zeewater werd geweerd door

¹⁵⁷ Wilderom 1968, 239.

¹⁵⁸ De Klerk, 2003, 78.

¹⁵⁹ De Klerk, 2003, 202. Dat duurde tot de bouw van een gemaal bij Koudekerke in 1930!

¹⁶⁰ De Klerk, 2003, 163. Dijkgraven hadden financieel voordeel van moertering.

¹⁶¹ De Klerk, 2003, 163. Landeigenaren hadden de plicht de bomen te onderhouden en de doorgang over de dijkwegen niet te belemmeren

¹⁶² De Klerk, 2003, 78-80, 160.

¹⁶³ Laarse, 2008, 14.

¹⁶⁴ Spirn, A. W., *Nature and ideologie*, 1997, 249-261.

¹⁶⁵ Steenbergen 2009, 35.

¹⁶⁶ Steenbergen 2009, 43.

afdamming van kreken, zoals in Vrouwenpolder. Klepduikers loosden het polderwater bij laagtij.

Architect Klaas Kerkstra beschrijft het in cultuur brengen van de natuur als een architectonische opgave, gebaseerd op de traktaten van Vitruvius (± 85 — 20 v.Chr). Zoals elk gebouw dient ook de natuur ruimtelijke kwaliteit te krijgen door de toepassing van de drie criteria: *utilitas*, *firmitas* en *venustas*, hetgeen in het cultuurlandschap vertaald wordt in gebruikswaarde, toekomstwaarde en belevingswaarde.¹⁶⁷ (afb. 5 III.2)

In 1669 beschouwde de invloedrijke hovenier Jan van der Groen in zijn traktaat *Den Nederlandschen Hovenier* het omzetten van water in land als een godvruchtige daad, zodat de '*ordeloze natuur ons tot profijt*' dient. Door menselijke vlijt en inventiviteit wordt de wildernis bedwongen en mathematisch geordend, als een 'lusthof' en tuin, passend bij Gods opdracht. Destijds stond landbouw als deugdzaam en christelijk bedrijf centraal in de economie van het voornamelijk protestantse Holland. In de polders ontstond het ideale landschap. Economie en buitenleven, functionaliteit en cultuur kwamen er samen. Esthetische zowel als religieuze motieven werden ingezet als inspiratiebronnen voor de inrichting van het landschap.

Omstreeks 1900 poneerde ook Jac. P. Thijsse de polders als Hollands natuurlijke *genius loci* met haar typerende leegte, wolkenluchten, water, architectuur, flora en fauna.¹⁶⁸ Hij introduceerde daarmee het polderlandschap als commercieel beeldmerk. Haar landschappelijke waarde moest behouden blijven en verdiende bescherming.

Hoe het tij te keren

Geen polder zonder waterkerende dijk. Een dijk heeft niets nostalgisch. Het kost een bijna onmenselijke inspanning om het land te cultiveren en te vrijwaren van wateroverlast. De hoogteligging geeft de dijk esthetische meerwaarde, maar esthetiek is nooit het primaire doel geweest. De karakteristiek van een polder toont de waterbouwkundige techniek, waaronder dijkenaanleg. (afb. 3 III.4) De vorm van dijkprofielen geven een indicatie van hun vroegere en huidige functie. Van middeleeuwse dijken zijn de profielen onbekend. Wel overgeleverd is dat de hoogte werd aangepast aan de hoogste waterstand van de meest recente overstroming.¹⁶⁹ De helft van de huidige 88 kilometer dijken van Walcheren dateert uit de middeleeuwen: de rest is van recenter datum.¹⁷⁰

Dijkstructuren zijn op diverse wijzen in te delen. Steenbergen onderscheidt drie dijktypen naar hun functie: polderdijk, buitendijk en slaperdijk. Een meer gehanteerde indeling is de genetische, die het ontstaan en de ontwikkeling van een dijk aangeeft. Deze indeling kent zeewerende dijken, binnendijken, inlaagdijken, slaperdijken en dijken met andere functies. Dijken met een primaire waterkerende functie zijn zeedijken. Zeewerende dijkprofielen ('buitendijk' genoemd door Steenbergen) zijn te herkennen aan hun robuuste breedte, een steile kant aan de binnenzijde en een flauw buitentalud: dat breekt de golfslag van de zee. Rivierdijken hebben een tegenovergesteld profiel. Om het rivierwater te weren en ijsgang te bevorderen dient het snel voorbij te stromen. De dijk is aan de rivierzijde dus steil en

¹⁶⁷ Kerkstra, K., *De Blik van de Architect, Stand van zaken II*, 1998.

¹⁶⁸ Steenbergen, 2009, 10, 11.

¹⁶⁹ Beek 1996, 19, 20.

¹⁷⁰ Wilderom 1968, 244.

flauw aan de binnenzijde, aldaar voorzien van een extra berm. Deze berm voorkomt erosie bij golfoverslag en biedt tegendruk aan kwelwater dat vanonder het dijklichaam de dijk dreigt te passeren.¹⁷¹

Pas nadat de zeedijken door aangrenzende inpolderingen hun primaire functie verloren, werden het binnendijken. (afb. 7.5) Overigens was het slechten en afgraven hiervan verboden vanaf 1452 om het effect bij een inbraak te verkleinen.¹⁷²

Binnendijken begrenzen twee aangrenzende polders, delen polders op in segmenten en hebben vaak een functie als secundaire dijk. Een ander sterk dijctype is de inlaagdijk, aangelegd na doorbraken van de buitendijk. Deze behoudt, naast de zeedijk, een zeeverende functie en werd aangelegd langs de meest kwetsbare plekken van de Walcherse kust,¹⁷³ zoals bij Vrouwenpolders' Kattepolder. (afb. 3 IV.3) De slaperdijk is speciaal aangelegd om bij militaire inundaties een bepaald gebied onder water te zetten, waarvoor op Walcheren overigens ook secundaire dijken, voormalige zeeverende dijken, zijn gebruikt.¹⁷⁴

Daarnaast bestaan er nog de lage smalle dijken rond ontginningen en peilvakdijken, aangelegd ter controle van het waterpeil tussen de afzonderlijke polderdelen. In de afgelopen eeuwen zijn dijken diverse malen verstrekt en verhoogd onder andere, vooral bij zeedijken, met een betonnen muur, het zogenaamde De Muralt systeem.¹⁷⁵ (afb. 3 III.8)

Om materiaal en menskracht in te zetten bij dijkbouw en –onderhoud is een goede infrastructuur onontbeerlijk. Die wegstructuur is ook deel van het visueel karakter van een polder. Als gevolg van moertering in het kernland van Walcheren zijn op de vooroorlogse topografische kaart veel hoekige tracés van wegen over de kreekruigen te zien, die doodlopen in poelgebieden: vermoedelijk exploitatiewegen van veen.¹⁷⁶ (afb. 3 I.8) Na de inundatie in 1944 zijn deze bijna allemaal verdwenen.

Een gevolg van de oprichting van buitenplaatsen in de Gouden Eeuw was een betere ontsluiting van het eiland. Wegen werden verhard en, met de naastgelegen afwattingsloten, recht gemaakt en indien nodig omgelegd om de schoonheid van de buitenplaats te vergroten, middels het creëren van zichtassen en symmetrie.¹⁷⁷ Voor de aanleg van wegen werd zand uit duinen gehaald, zoals bij het Vrouwenpolders' terrein Den Haak.¹⁷⁸ (afb. 3 IV.9) Wegen mochten niet versmald worden door bouwsels of voetpaden en bomen moesten gesnoeid om het zicht en de doorgang obstakelvrij te houden voor karren, koetsen en paardrijders. De beeldstructuur werd geometrisch en esthetisch, geconcentreerd rond de buitens.

Tot eind negentiende eeuw bleven de omvang en kwaliteit van Zeeuwse wegen slecht, vooral voor eenvoudiger behuizen in de poldernederzettingen.¹⁷⁹ De politieke macht, de tweedeling tussen armen rijk, was naast behuizing, aan de infrastructuur in het landschap zichtbaar.

In het belang voor het onderhoud van de zeekeringen waren betere wegen noodzakelijk, die langer dan vier maanden per jaar berijdbaar waren. Pas met de komst van de tramverbinding tussen Middelburg, Vlissingen en Domburg in 1881 konden keien voor de Westkappelse zeedijk en landbouwproducten het hele jaar

¹⁷¹ Beek 1996, 20, 21.

¹⁷² Bos 2008, 68-71

¹⁷³ Henderikx 1993, 116.

¹⁷⁴ Steenberg 2009, 87.

¹⁷⁵ Beek 1996, 23.

¹⁷⁶ De Klerk 2003, 212.

¹⁷⁷ De Klerk 2003, 231, 232. Onderhoud en aanleg hiervan voerden wagnaarsgilden uit.

¹⁷⁸ De Klerk 2003, 217.

¹⁷⁹ De Klerk 2003, 217-219.

door vervoerd worden.¹⁸⁰ Het rurale landschap onderging de eerste ingrijpende metamorfoses die gepaard gaan met de aanleg van infrastructuur. Nu is de reconstructie van de N57 daar exemplarisch voor.

Poldergebruik

De exploitatie van de polders, de programmavorm, leidde ook tot metamorfoses in het landschap. In de Gouden Eeuw had de immigratie van Vlaamse vluchtelingen na de Opstand tot gevolg dat hun methode van commercieel graan verbouwen resulteerde in een hogere graanopbrengst in Zeeland dan in Vlaanderen.¹⁸¹ De zelfvoorzienende bedrijven raakten toenemend gericht op de stedelijke markten van onder andere Middelburg, Amsterdam, Rotterdam en Dordrecht en het akkerareaal werd uitgebreid. In 1620 typeerde de boer Hondius het Zeeuwse graan als: ' *t alderbeste van ons velt*'. Reizigers zagen een overvloed aan tarwe: van iedere tien bezaaide akkers waren er vier bezet met tarwe. Nergens in Europa waren de opbrengsten zo hoog. Het overvloedige tarwestro werd gebruikt in krammatten, om de zeeweringen te versterken. Elke zeven of acht jaar lag het zaailand braak.¹⁸²

Bij de oprichting in 1795 van de Bataafse Republiek bleef Zeeuws-Vlaanderen in Franse handen tot 1814.¹⁸³ Vlaamse invloed stagneerde daarmee. Rondom de Franse tijd eindigde het oude landbouwbedrijf. Tot die tijd dreef het op de middelen en arbeidsinzet van het eigen bedrijf; boer, gezinsleden en arbeiders. Daarnaast bood het erf hout voor werktuigen, gras voor de eigen werkpaarden en mest van de eigen veestapel, naast groenten en fruit. Minder land was nodig voor paarden en hun veevoer met de introductie van kunstmest en fabrieksmatig geproduceerde landbouwmachines. Het boerenbedrijf was niet meer zelfvoorzienend. Het werd sindsdien afhankelijk van de markt bij de aankoop van kunstmest, machines en zaaigoed.¹⁸⁴

Ook veranderde het landschap op het gebied van waterhuishouding. Tussen 1920 en '30 zijn greppels overbodig geworden door een betere drainagemethode. (afb. 6 II.9) Afwatering vond tot die tijd plaats middels greppels die loosden op natuurlijke sloten of dulven. Het water kwam samen in een sprink van ca. vier meter breed en loosde op een acht meter brede watergang. Dit natuurlijke waterlozingsysteem is in de Nieuwlandse polders gedempt en opgegaan in het landschap.¹⁸⁵ (afb. 3 III.7)

Rond de eerste wereldoorlog greep de overheid in. In verband met het veilig stellen van de voedselvoorziening werden boeren verplicht weidegrond om te zetten in bouwland en zo landbouwprodukten te leveren. De verkregen bedrijfsvrijheid vanaf de Franse tijd is voorbij. En dat zal zo blijven. Een psychologische grens is overschreden. Als reactie daarop organiseerden de boeren zich in landbouwverenigingen (zoals De Zuidelijke Land- en Tuinbouw Organisatie (ZLTO)), vaak op christelijke grondslag.¹⁸⁶ De crisisjaren remde industrialisatie af. Grote

¹⁸⁰ De Klerk 2003, 237.

¹⁸¹ Van Cruyningen 2002, 31,32.

¹⁸² Priester 2010, 7-9. Pas omstreeks 1880 werd de braak afgeschaft en met de komst van kunstmest was stalbemesting overbodig geworden. Graanprijzen daalden, import van Amerikaans graan nam toe en de boer schakelde over op suikerbietenteelt.

¹⁸³ Van Cruyningen 2002, 46.

¹⁸⁴ Van Cruyningen 2002, 163, 164.

¹⁸⁵ Van Cruyningen 2002, 164.

¹⁸⁶ Dekker 2005, 177.

boerenbedrijven kregen regeringssteun om de gebruiks- en toekomstwaarde te optimaliseren: kleine en tuinders niet.¹⁸⁷

Politieke, technische en economische omstandigheden veroorzaakten de ommekeer van het voorheen ambachtelijke multifunctionele landschap in een industrieel, monofunctioneel ingericht landschap met geringe belevingswaarde.

Tweede Wereldoorlog

Vijandelijke ambities lagen in 1940 weer haaks op de belangen van een veilige polder. De Duitse bezetters van Walcheren en haar bevrijders hebben vanaf het bombardement van Middelburg in 1940, het landschap veranderd. De transformatie van Walcheren tot een complete '*Festung*' ging ten koste van de zeeverende functie.¹⁸⁸ Hele bossen waren gekapt: het hout ingezet als kustversperringen.¹⁸⁹ Niet alleen de kust, maar ook het strand en de zeelijn werden oorlogslandschap. Bij Vrouwenpolder en Nieuwland lagen landmijnen en versperringen van scherpe ijzeren kettingen met granaten lagen onder de vloedlijn.¹⁹⁰ (afb. 6 II.1)

Zeewater werd ingezet als strijdmiddel.¹⁹¹ Met de inundatie door de geallieerden in 1944 werd de ene erfvijand, zeewater, met opzet binnengelaten om de andere vijand te verdrijven. De Westerschelde was in oktober 1944 onder Duitse controle: de potentiële zeeroute naar Antwerpen en aanvoerroute voor de geallieerden. De Duitse weerstand op het strategisch gelegen Walcheren moest vernietigd worden om die aanvoer veilig te stellen.¹⁹² Walcheren inunderen bleek moeilijker dan verwacht. Door de komvormige poelgebieden en de kreekruggen was geen snelle verrassingsoverstroming mogelijk.¹⁹³ Er waren vier dijkdoorbraken nodig: de Westkappelse zeedijk, Nolledijk bij Vlissingen, zeedijk tussen Vrouwenpolder en Veere en de schutsluizen van Veere en Vlissingen. Deze inundeerden het kernland. (afb. 6 II.3)

De gevolgen waren immens. Het hele telecommunicatiesysteem was vernietigd, burgers en militairen transporteerden zichzelf, hun huisraad, vee en gevechtsonderdelen naar de drooggebleven polders van Vrouwenpolder en Nieuwland. Er ontstonden weer veerverbindingen, nu ook met amfibievoertuigen, tussen de nederzettingen.¹⁹⁴

Vormen in wederopbouw

In de naoorlogse wederopbouwfase ging Walcheren op de schop. De 'Tuyn van Walcheren' was verwoest. (afb. 3 I.6) Tot 1944 waren het merendeel van de

¹⁸⁷ Dekker 2005, 223. Dat zette kwaad bloed tijdens de daarop volgende oorlogsjaren: verzet kwam pas laat op gang en collaboratie kwam veel voor, volgens Dekker.

¹⁸⁸ Bos, 2008, 258. Sakkes 2000, 167. Aangelegd werden tankgrachten, betonnen versperringen, kazematten, geschutsbunkers, mijnevelden, loopgraven en 'rommelasperges'. *Rommelasperges*, genoemd naar Oberführer Rommel, waren 4,5 meter lange stokken die op regelmatige afstanden van elkaar in de akkers waren gestoken tegen luchtlandingen van zweefvliegtuigen.

¹⁸⁹ Bos, 2008, 257-258. Boomstammen waren voorzien van metalen punten, granaten, mijnen, stalen balken.

¹⁹⁰ Sakkes 2000, 167, 248. De gebouwde constructies waren effectief, maar Sakkes stelt dat de enkele Duitse landmachtdivisies van oude, slecht opgeleide, medische en psychische wrakken beperkt weerstand boden.

¹⁹¹ Wilderom 1968, 226.

¹⁹² Bos, 2008, 258. Geallieerden waren Engelse, Canadese, Franse en Noorse compagnieën. De inundatie was gepland buiten medeweten van de Nederlandse regering.

¹⁹³ De Klerk, 2003, 20.

¹⁹⁴ Sakkes 2000, 251, 253. Ook bij laag water waren de wegen onbegaanbaar wegens de verwoestingen. Risico voor epidemieën trad op wegens tekorten aan drinkwater, behuizing en slechte bevoorrading per boot.

boerenerven rijk beplant en voorzien van boomerven, die aansloten op het erf met siertuin, groentetuin, boomgaard, omringd door olmen, meidoorn en wilgen.¹⁹⁵ Na de droogmaking van Walcheren lag het kernland er desolaat bij. Alle opgaande beplanting was dood, vele boerderijen en huizen verwoest en wegen weggespoeld. Uitgestrekte geulenstelsels bij de vier dijkgaten waren ontstaan.¹⁹⁶

Het dichten van het 945 meter brede dijkgat bij Vrouwenpolder lukte pas op 23 oktober 1945, dankzij heroïsche herstelwerkzaamheden.¹⁹⁷ In tegenstelling tot in voorgaande eeuwen was er nu geen sprake van werkweigeren en plichtsverzaking.¹⁹⁸ Door dijkdoorbraken lag Walcheren voor 80 % onder water: een stinkende, levenloze woestijn, gedurende ca. anderhalf jaar.

Een verdwijnlandschap ontstond. Het landschap, ook in beide polders, is grondig geruimd om de zeekeringen te vrijwaren van gevaarlijke, duinondermijnende bouwwerken én om de herinnering aan angst en leed te wissen. Sinds 1999 zet de Stichting Bunkerbehoud zich in om ook dit, zij het beladen, daderserfgoed te behouden om het verhaal over de strijd en bevrijding, de link met het verleden, levend te houden.¹⁹⁹

De oorlogsschade op materieel gebied lag ver boven het gemiddelde van Nederland. Vele boerenzonen en kleine boeren verlieten de landbouw. Ze verdienden een betere boterham bij het dijkherstel en bij de herverkaveling van Walcheren tijdens de naoorlogse wederopbouw.²⁰⁰ Vrouwenpolder onderging van bovenaf opgelegde herverkavelingen.²⁰¹

Het hele beeld moest vergroeiën, volgens het plan van de Snelcommissie in 1944, met het fraaie historische gegeven, de voormalige Tuyn van Walcheren.²⁰² De gemiddelde kavelgrootte verdubbelde, maar 43% van de bedrijven bleven zeer klein; 1 tot 5 hectare.²⁰³ Hattinga's kaart uit de achttiende eeuw vormde de inspiratiebron voor de Snelcommissie. (afb. 5 III.8, 5 III.16)

Het reconstrueren van de 'Tuyn van Walcheren' is niet gelukt, constateerde Henderikx,²⁰⁴ zoals staat beschreven in hoofdstuk 3 IV. Landbouwvertegenwoordigers bekibbelden op het daartoe noodzakelijke grondgebruik en het toenemende verkeer eiste brede wegen op de smalle kreekkruggen, waardoor rijen dikke wegbepantingen onmogelijk was.²⁰⁵ De oude agrarische cultuurlandschappen waren ten einde. Dynamisch landschap dat zich bleef voegen naar de tijd verving het semistatische landschap. Productiesubsidies conflicteerden met de pogingen tot landschapsbescherming.

Hedentendage heeft het boerenland een modern aanzien als gevolg van de ruilverkavelingen, gericht op grootschalig rendement. De tweede herverkaveling, toen in Nieuwland ingezet in 1980, ging weer gepaard met schaalvergroting van bedrijven. Inkomsten van boeren bleven echter onvoldoende en neveninkomsten werden

¹⁹⁵ De Klerk 2003, 82. Rond de Eerste Wereldoorlog was het bomenbestand al afgenomen als gevolg van het rooien van notenbomen voor de fabricage van geweerkolven.

¹⁹⁶ Henderikx 1996, 135.

¹⁹⁷ Hollestelle, 1996, 203-201.

¹⁹⁸ Hollestelle, 1996, 210.

¹⁹⁹ www.bunkerbehoud.com. September 2010. Ook het verhaal van de naoorlogse jongeren die ieder hun eigen bunker opeisten en zoektochten maakten naar restanten munitie in de verwoeste constructies.

²⁰⁰ Dekker 2005, 224.

²⁰¹ Beenhakker 1996, 135.

²⁰² Bos 2008, 265-267. Henderikx 1996, 140-142.

²⁰³ Henderikx 1996, 139.

²⁰⁴ Henderikx 1996, 140-142.

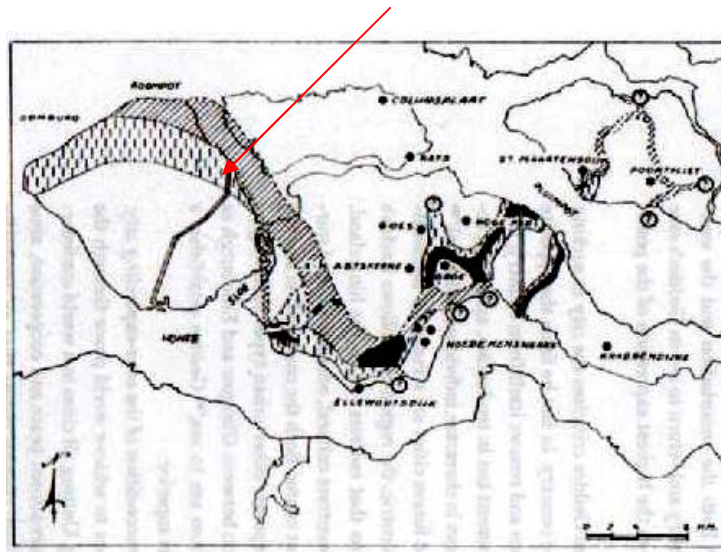
²⁰⁵ Henderikx 1996, 142, 143.

gevonden in horeca, toerisme en verkoop van eigen producten. De tweede ruilverkaveling, afgerond in 2008, viel samen met een ander landschapsbepalende ingreep. Dat betrof de Ecologische Hoofdstructuur (EHS). In 1990 is de EHS op rijksniveau vastgelegd, waaronder zowel oude als te ontwikkelen nieuwe natuur vallen. Onder andere de Beekshoekspolder van Vrouwenpolder is aangewezen als natuurontwikkelingsgebied van karakteristieke natte natuur en dijkbeplanting is aangelegd rond Vrouwenpolder en Nieuwland. De strijd om hectares voerde de overhand, net als vlak na de oorlog. Dat ging ten koste van de aandacht voor de kwaliteit van het landschap.²⁰⁶

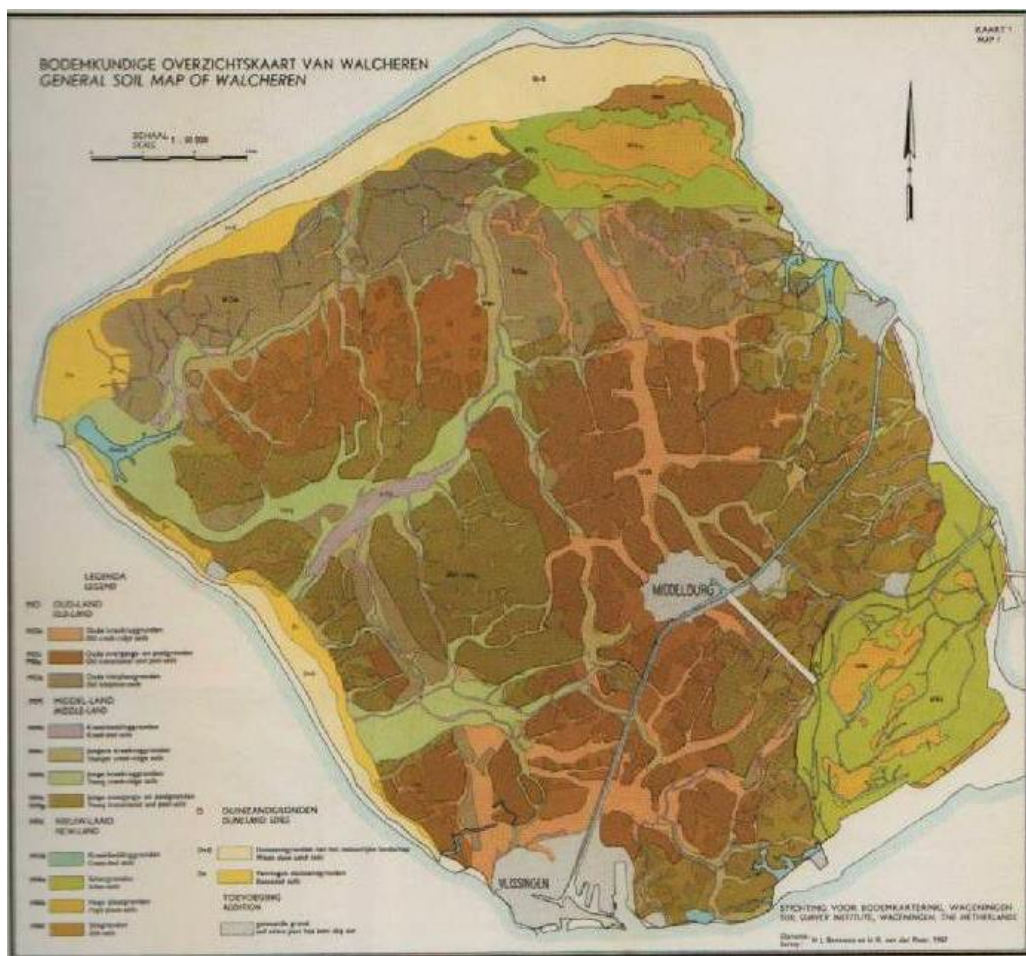
De natuurontwikkeling heeft echter geleid tot een vervlakking van het historische landschap. Op heel Walcheren werd ingezet op open grazige weiden met een hoge grondwaterstand of op integrale verlaging van het maaiveld, waarbij verrijkte landbouwgrond werd afgevoerd. Dat was in de Beekshoekspolder het geval. Door het op de schop nemen van grote gebieden lijken de eindbeelden sterk op elkaar en is ongeacht de specifieke locale omstandigheden, zoals binnenduin, vroongebied, polder, landschappelijke vervlakking opgetreden.²⁰⁷ De culturele component is losgelaten.

²⁰⁶ Bos 2008, 350, 351.

²⁰⁷ Bos 2008, 350-353

(afb. 3 III.1. Dekker, 1982. Het schuin gearceerde gedeelte toont de rivierenloop in de Romeinse tijd. Pas eeuwen later kon Vrouwenpolder ontstaan, vermoedelijk bij de rode pijl, op het hoger gelegen deel waar de oostgrens van Walcheren heeft gelegen. De sterke stroming langs de noord-oostkust is altijd een bron van dijkdoorbraken/ oevervallen gebleven)

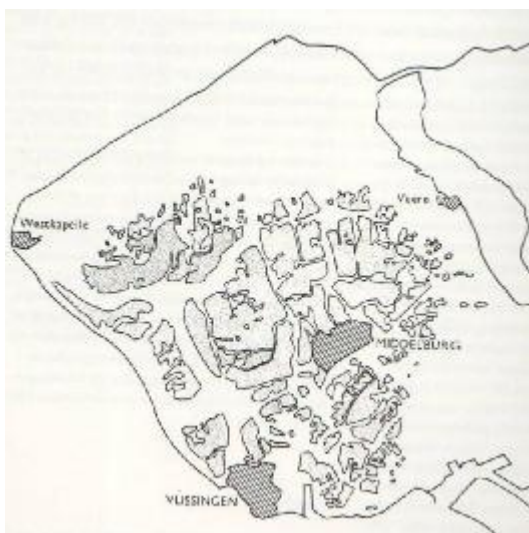
(afb. 3 III.3. Blom, 2009. Bodemkaart uit 1952 van ir. J. bennema en dr.ir. K. van der Meer. De bruine vlakken zijn de zeekeiplateaughtonden. De beige en mosterdgroene gedeelten zijn kreekkruggen, hogere zandplaten, voormalige schorren. Blauw zijn de kreekbeddingen)

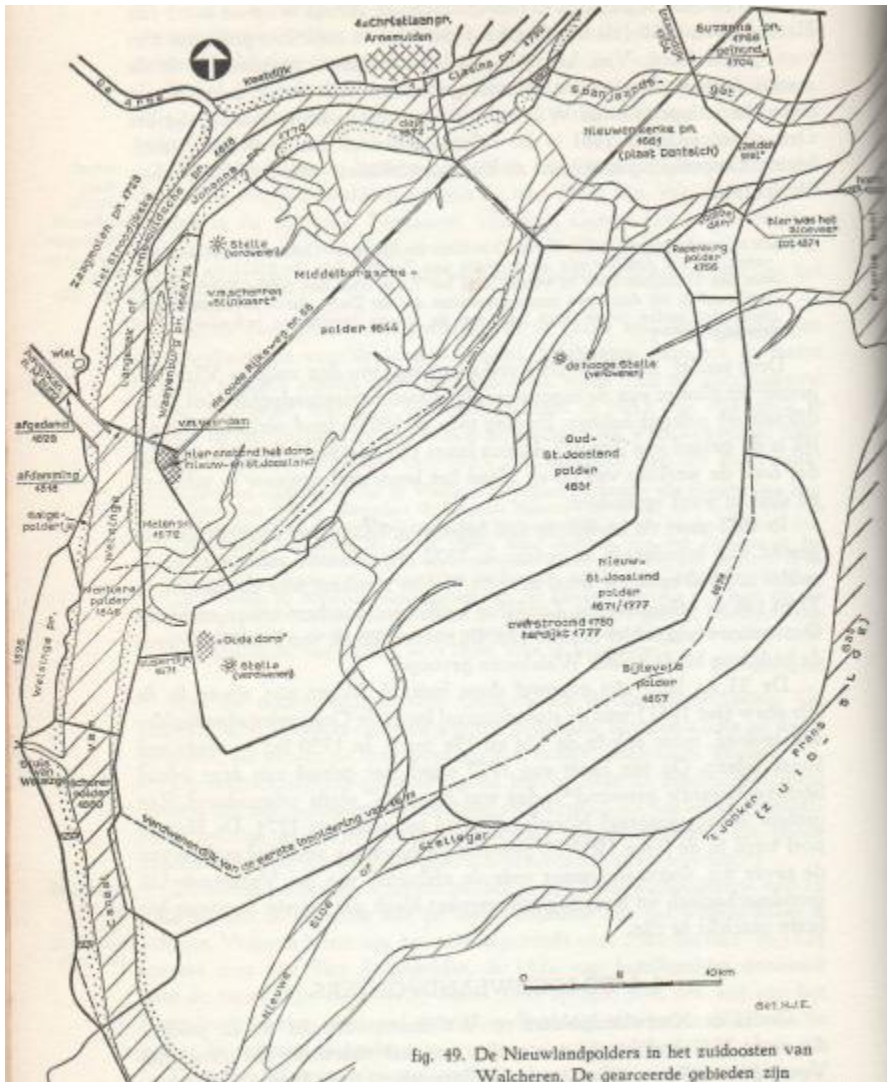
(afb. 3 III.2. *Zeeuws Landschap*, 20^e jaargang, nr. 4, 2004. Op deze kaart uit 1550, getekend door *Christiaan Sgroten*, zijn de zeegaten tussen Walcheren, Schouwen, Zuid-Beveland en Zeeuws-Vlaanderen weergegeven. Vrouwenpolder staat ingetekend)

(afb. 3 III.4. Foto Zuiderzeemuseum Enkhuizen. *Dijkaanleg in de Middeleeuwen*. Rechts staan de opdrachtgevers, in dit geval abt en kloosterlingen te zien aan de kleding. Het dijkmateriaal wordt aangevoerd met karren voortgetrokken door ossen en poldermannen dragen stenen en gereedschap aan. Staand in het water worden twijgen tussen staken gevlochten. Op de achtergrond is een stad en zijn boten zichtbaar)

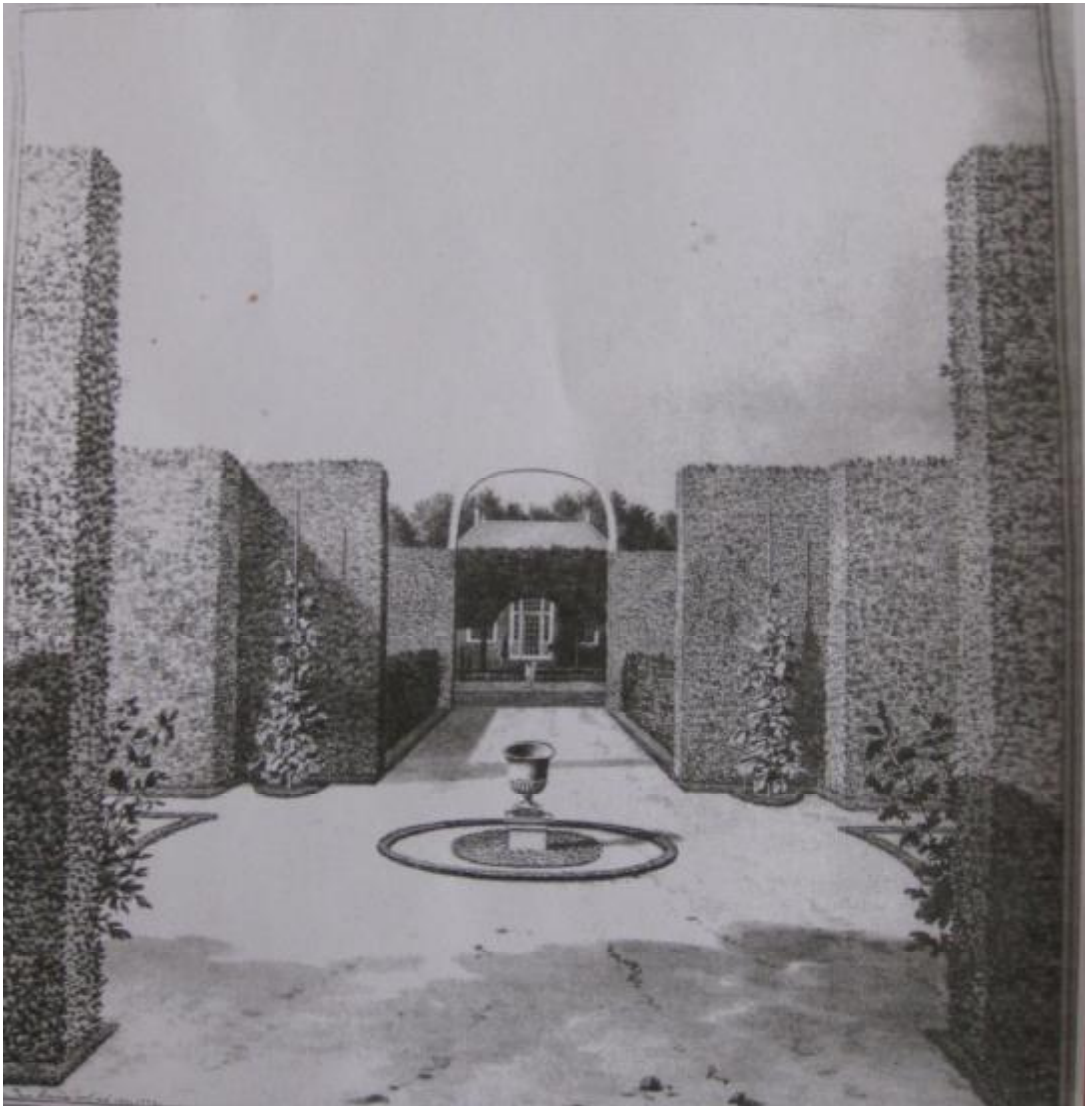
(afb. 3 III.5. Bos, 2008. Moerneringsgebieden in het 'oudland/kernland' van Walcheren. De polders van Vrouwenpolder en Nieuwland zijn te onderscheiden als 'nieuwland')

(afb. 3 III.7. Wilderom, 1949. De gearceerde gebieden zijn ingepolderde kreken. Deze voormalige waterlopen zijn veelal door inpoldering en verkavelingen te niet gedaan. De drie stellen zijn ingetekend)

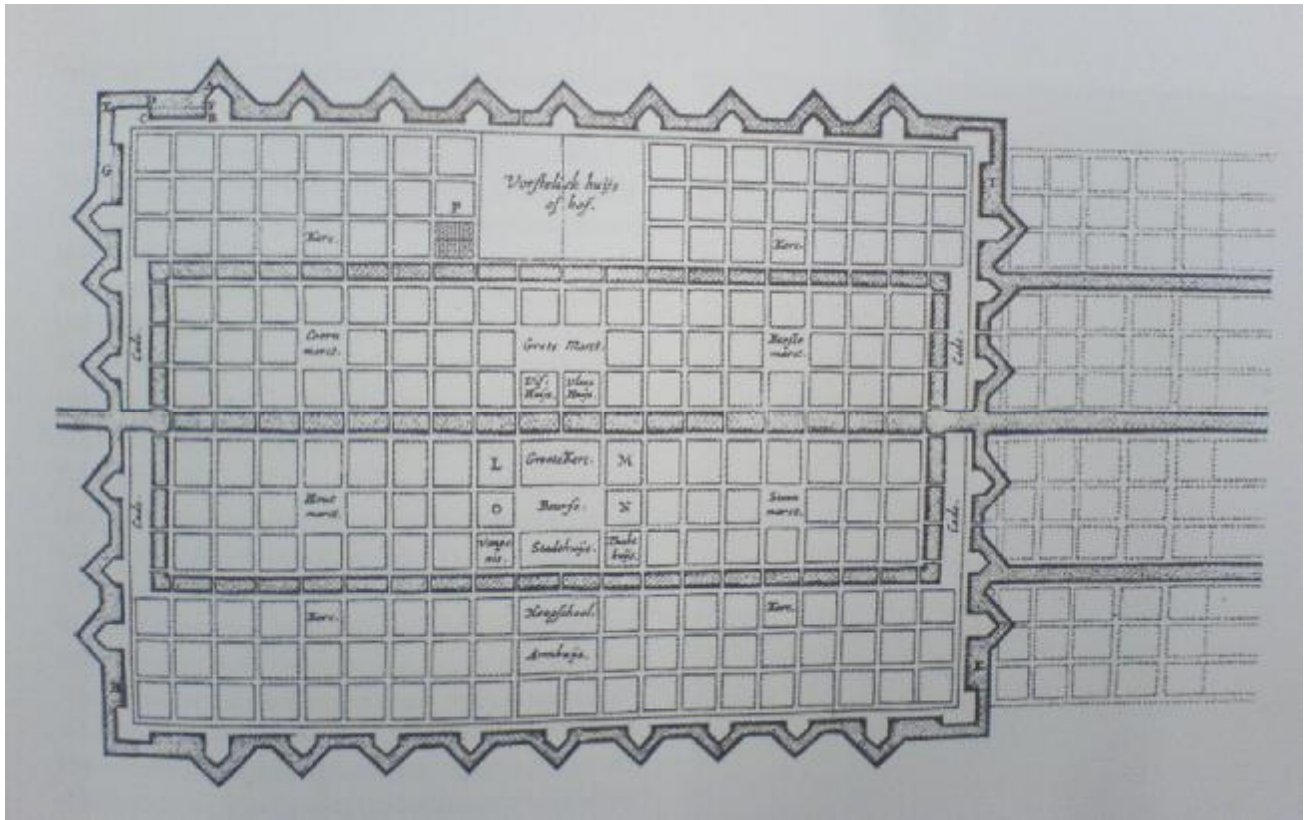
(afb. 3 III. 8. Dellebeke 2010. Restant van de muraltmuur op de voormalige zeedijk van de polder Nieuw-Sint Joosland)

(afb. 3 III.9. Van Wijck, 2001. Het huis Elsenoord te Vrouwenpolder in de zeventiende eeuw gebouwd. De zichtas biedt zicht over het speelhof op de achtergevel)

(afb. 3 III.10. Foto auteur, 2010. Recent aangelegde patroon refererend aan het zeventiende eeuwse sterrenbos van het lustoord/poldervilla *Elsenoord* te Vrouwenpolder)

(afb. 3 III.11. Bosma 2007. *Simon Stevin* ontwerp voor een geometrische, functioneel ingerichte stadsplattegrond, conform de renaissance principes: de 'poldermodule'. De grachten en vestingwerken zijn symmetrisch gerangschikt rondom de centrale gracht, die als hoofdas fungeert en het omringende gebied verbindt met het stadscentrum. De kerk en beurs zijn centraal gelegen, op korte afstand van het vorstelijk gezag en de school. Rechte wegen verbinden diverse markten met de kades. Het vierkant is het leidend motief bij de kavelindeling)

(afb. 3 III.12. Steenbergen, 2009. Ontwerptekening uit **1611** van Gerrit Dirksz. Langedijk van de droogmakerij De Beester in 1612 drooggemalen. Het systeem 'poldermodule', door Stevin ontwikkeld, is goed te herkennen)

3 IV Auteurs

Auteurs zijn te beschouwen als de vormgevers van landschap en zodoende verstrekkers van een gemeenschappelijke identiteit. Mensen creëren een gevoel van gemeenschappelijke identiteit door het collectief bewonen en bewerken van het landschap. Er ontstaat hechting met het landschap. Naast de bestaande elite-auteurs, is ook het anonieme individu een auteur, als medebepaler van de transformatie van landschap. De representatie van het landschap is gekoppeld aan de auteurs met hun visies, opvattingen en cultuur. De wisselwerking tussen de impressie (de natuur) en de expressie (de cultuur) van het landschap transformeert door veranderingen in de samenleving.²⁰⁸ Juist die menselijke factor heeft een plaats gekregen in de biografische onderzoeksmethode.

Het interpreteren van een landschapselement is een subjectieve daad, beïnvloed door de gestuurde en overgeleverde herinnering van de gemeenschap. Het erfgoedobject verandert, wordt hergebruikt, transformeert en is deel van het dynamisch omgaan met verleden, heden en toekomst. Zo veranderen ook landschapsinterpretaties.²⁰⁹ Om de historie van een plek juist te kunnen interpreteren is het nodig de gevoelens en levens van de destijds levende personen en contemporaine machtsstructuren te achterhalen en te betrekken in het onderzoek. In Vrouwenpolder speelde de kerstening bijvoorbeeld een rol bij het vormen van de dorpsidentiteit en het landschap.

Nog onbekend is wat de impact in beide dorpsgemeenschappen is geweest van de na-oorlogse ruilverkavelingen van de Snelcommissie: introductieproces, weerstand, resultaten voor opbrengsttoename en het landschap, onthechting of versterking van dorpscohesie, etc. Onderzoek hiernaar voerde voor deze scriptie te ver.

Kloosterorden

Auteurs van polders waren bij de start van de Walcherse inpolderingen Frankische Koningen. Rond de achtste eeuw steunden zij financieel de kerstening van Walcheren door Willibrord, dankzij inkomsten uit hun bezittingen van de abdijen te Echternach, te Gent en te Nijvel.²¹⁰ Willibrords grote invloed van destijds blijkt nu nog in Walcheren, waar velen de achternaam Willeboord dragen.²¹¹

Begin elfde eeuw bedijkten abdijen en ambachtsheren hun landerijen aan de binnenduinrand om deze te vrijwaren van inbraken van zee. Kloosters kregen een gunstige regeling van edelen en graven van Vlaanderen en Holland als zij gebied bedijkten, ontwaterden en cultiveerden.²¹² (afb. 3 III.4) Daarmee verplichtten zij de abdijen aan zich en konden zo hun macht uitbreiden. Voor wat hoort wat.

Kloosters behoorden in de middeleeuwen ontegenzeggelijk tot de meest aansprekende aspecten van het landschap.²¹³ In Vrouwenpolder stond een klooster met een eenbeukige kloosterkerk, gesticht door Van Borsele. (afb. 3 II.4) Kloosters zijn de enige instanties waarvan schriftelijke bronnen uit die ontstaansperiode zijn overgeleverd. Hun rol bij inpolderingen staat daardoor vast, maar kan uitvergroet zijn

²⁰⁸ Samuels 1979.

²⁰⁹ Holtorf 2006.

²¹⁰ Dekker 1982, 49, 53.

²¹¹ Dekker 1982, 50.

²¹² Dekker 1982, 106. Bosma 2007, 190, 191.

²¹³ Bosma 2007, 184.

bij ontstentenis van andere bronnen. De orden van de Cisterciënzers, die hun kloosters ver van de bewoonde wereld op woeste gronden werden geacht te bouwen, en van de Premonstratenzers hebben in de twaalfde en dertiende eeuw vermoedelijk de aanzet gegeven tot het omzetten van weiland in bouwland.²¹⁴ Dat leverde hen geen windeieren op. Zij beschikten over betrouwbare en goedkope arbeidskrachten in tegenstelling tot ambachtsheren. Ook legden de abdijen voorraden aan, regelden zij de markt en zorgden zo voor een regelmatig inkomen. Abten deden schenkingen aan voornamelijk geslachten en kregen in ruil de functie van ambachtsheren met de daarbij behorende rechtsmacht en heerlijke rechten.²¹⁵ Hun status, rijkdom en invloed nam toe.²¹⁶

Noord-Walcheren is ingepolderd door de adellijke vrouwenabdij van Rijsenburg, de Norbertijnenabdij van Middelburg en door de ambachtsheren Van Borsele.²¹⁷ De Antwerpse Norbertijnen hadden bezittingen op Walcheren en Zuid-Beveland.²¹⁸ De Vlaamse invloed bleef groot tot de Reformatie.²¹⁹

Vanaf de veertiende eeuw trad algeheel verval op van de cisterciënzerorden. Dat en de onderlinge strijd tussen de Vlaamse en Hollandse graven over territoriumbezit, gepaard gaand met invallen en verwoestingen, versnelde het verval.²²⁰ Vanaf de twaalfde eeuw namen de Walcherse ambachtsheren gestaag de macht over na twee eeuwen bestuur door de graven van Vlaanderen en Holland. Zij confisqueerden de meeste gronden en goederen van de abdijen.

Ambachtsheren

Na 925 was Walcheren deel van het Duitse Rijk: het graafschap werd toen bestuurd door de graven van Vlaanderen. Vanaf 1012 waren zowel Walcheren als de Bevelanden een leengebied van de graaf van Vlaanderen.²²¹ Een eeuw later werd Walcheren bestuurd door de Hollandse graven. De Nederlanden werden een onderdeel van het Habsburgse wereldrijk met Karel V (1500-1555). De steden kwamen in die tijd tot bloei, met name in Zeeland dat sterk geconcentreerd was op Brugge en Antwerpen.²²² Eeuwenlang is het betwist gebied gebleven tussen de graven van Vlaanderen en Holland, tot Zeeland een afzonderlijk gewest werd na de Opstand eind zestiende eeuw.²²³

Ambachtsheren zijn niet de minste auteurs van de Walcherse polders. Ze waren allen van adel en vormden een eigen macht naast de graven. In beginsel was alle woeste grond, het daarop levende wild, het water en de lucht grafelijk eigendom.²²⁴ Graven en Prinsen droegen vaak ook de erfelijke titel van markies, die gekoppeld was aan rechtsmacht, 'heerlijkheid' genoemd, gepaard gaand met 'landsheerlijke rechten' voor de landsheer. De term 'heerlijkheid' werd allengs ook gehanteerd om een grondgebied aan te duiden, net als met 'ambachten' het geval

²¹⁴ Dekker 1982, 54-76. Bosma 2007, 186.

²¹⁵ Dekker 1982, 139-147.

²¹⁶ Dekker 1982, 147.

²¹⁷ Derks 1947, 20.

²¹⁸ Dekker 1982, 201-205.

²¹⁹ Dekker 1982, 330-334.

²²⁰ Dekker 1982, 198.

²²¹ Dekker 1982, 54-62.

²²² Bosma 2007, 235.

²²³ Van Cruyningen 2002, 29, 30.

²²⁴ *Zeeuws Landschap*, nr.4, 2004, 20.

was.²²⁵ Ambachtsheren waren ambtenaren van het openbaar bestuur, dragers van overheidsgezag, militaire aanvoerders, grafelijke belastinginners. Zij gedroegen zich echter als landsheren en buitten hun heerlijk recht uit op hun onedele ambachtsingezetenen, waaronder het *servitia*: de plicht herendiensten te leveren. Er bestonden ook onedele grondeigenaren, waaronder de abdijen.²²⁶

Ambachtsheerlijkheden waren belangwekkende vermogensobjecten. Walcheren ontwikkelde zich dankzij de ambachtsheren tot een soort adelsrepubliek, waaraan de graven ondergeschikt waren.²²⁷ De stichter van Vrouwenpolder, de machtige adellijke familie Van Borsele, bezat vanaf ca. 1243 vele uitgestrekte heerlijkheden op de beide Bevelanden en Walcheren (Veere, Vlissingen, Domburg en Westkapelle) Ook terreinen in Zuylen, Sassenheim, Woerden, Beverwijk, Oudewater, Brederode, Vianen en Ameide maakten in verschillende perioden deel uit van het familiebezit. Karel V verhief de Walcherse territoria tot markizaat: ook het Veere van de Van Borsele's. Wegens hun enorme schuld is het markizaat in 1558 opgedeeld en geveild, waarbij Philips II Veere en Vlissingen verwierf.²²⁸

Het stamslot stond op het toenmalige eiland West-Borselen. Latere generaties Van Borsele bewoonden hun slot Zandenburg bij Veere. Zij stonden in hoog aanzien bij de graven van Holland en bij Floris V. (afb. 5 I.3) Hun gebied en daarmee hun inkomen vergrootten zij door projectmatige inpolderingen van vruchtbare zeeleipolders, waaronder Vrouwenpolder. Mede dankzij lucratieve huwelijkspolitiek nam hun aanzien, macht en rijkdom aanzienlijk toe, ook internationaal. Echtgenotes waren onder meer Anna van Bourgondië, een dochter van Philips de Goede; Jacoba van Beieren, gravin van Holland, Zeeland en Henegouwen; de Schotse prinses Maria Stuart en Charlotte van Bourbon. Het voert hier te ver om de onderlinge familierelaties te behandelen. Verwacht mag worden dat zij elkaar beïnvloedden en stimuleerden ter meerdere glorie van hun geslacht. Het geslacht stierf uit in 1917.²²⁹

De opkomende klasse van rijke stadsregenten werden hun geduchte concurrenten. In de zeventiende eeuw evolueerde het Zeeuwse ambacht tot een vennootschap met aandeelhouders.²³⁰

Reformanten

Niet alleen de teloorgang van de kloosterorden en de machtsrijd tussen de graven en de ambachtsheren, ook de nieuwe geloofsleer van Calvijn bracht spanning, naast intimidatie en slachting van ketters door de *'Raad van Beroerte'*, de inquisitie. Calvijns' hervormingsgezinde ideeëngoed sloeg aan en bereikte Walcheren via de Schotse wolhandel en Franse wijnhandel.²³¹ Stadhouders van Zeeland, graaf Hendrik van Nassau, begunstigde de Hervorming, evenals Anna van Borsele en haar zoon, Maximiliaan van Bourgondië.²³² De Opstand brak uit en leidde ondermeer tot de landing van de Geuzen bij den Haak te Vrouwenpolder.

Tijdens het beleg van het Spaansgezinde Middelburg door de Oranjegezinde Geuzen van 1572 tot 1574 zijn onherstelbare verwoestingen aangericht en vrijwel alle kerken zwaar beschadigd. De Geuzen hadden sterke banden met de

²²⁵ Blom 2005, 48.

²²⁶ Dekker 1982, 387, 388.

²²⁷ Dekker 1982, 437-443.

²²⁸ Blom 2005, 48, 49. Privileges omvatten onder meer de opbrengsten van molens, het veer en visrechten.

²²⁹ www.wikipedia.org/wiki/Van_Borssele. Oktober 2010.

²³⁰ Dekker 1982, 406-413.

²³¹ *De Wete* 2010, 45.

²³² Derks, 1947, 74 -77.

Calvinisten, evenals plaatselijke autoriteiten en de hoge Zeeuwse adel.²³³ Zeeland verarmde in rap tempo. Misoogsten en rondzwerende watergeuzen maakten landbouw en visserij en handel onmogelijk. Deze heroïsche overwinning van de Reformanten op de paapse Spanjaarden is vereeuwigd op het tapijt 'Historie van het belech van der Veere'. (afb. 5 II.2) Steden in hun eensgezinde antipathie jegens de Spanjaarden, bleven wel trouw aan de vorst: 'Den Coninck van Hispaengien heb ik altijd gheert'.²³⁴

Stedelijke Regenten en boerenelite

In de zeventiende eeuw lag het initiatief tot inpolderingen bij Walcherse stedelijke regenten. Zij verwierven in handelssyndicaten monopolies op de transoceanische handel, binnen het kader van de Nederlandse Republiek.²³⁵ Na de val en plundering van Antwerpen door de Spanjaarden in 1585, sloten de noordelijke gewesten De Schelde af en werd Antwerpen definitief gescheiden van Holland en Zeeland. De massa-emigratie van gekwalificeerde ambachtslieden, kooplui, intellectuelen en kunstenaars naar Zeeland en Holland betekende een belangrijke impuls voor nieuwe handelsactiviteiten en economische en culturele bloei.²³⁶ Er ontstonden luthoven, zoals *Elsenoord* in Vrouwenpolder (afb. 5 III.2, 5 III.3) Onder de regenten kwamen nauwelijks nog rooms-katholieken voor. Alleen gereformeerden kregen bestuursposten.²³⁷

De opbloei van handel en nijverheid in steden brachten welvaart en rijkdom, mede dankzij de vakbekwame en rijke vluchtelingen uit Antwerpen.²³⁸ De steden werden allengs geduchte concurrenten van de aloude landadel. De buitenplaatscultuur ontstond, ondermeer in Vrouwenpolder. (afb. 3 IV.2) Sinds de oprichting van de Verenigde Oost- en West Indische Compagnieën begin zeventiende eeuw werden grote rijkdommen verworven door koloniale economie en gelegaliseerde kaapvaart.²³⁹ Aan de grootste bloeiperiode, de Gouden Eeuw, kwam een einde door de rampzalige oorlogen met Engeland, Frankrijk en Munster: het rampjaar van 1672 tot 1678.²⁴⁰

Uit de jonge polders van Nieuwland, ingedijkt als grote infrastructurele projecten die enorme investeringen eisten, hoopten de investeerders-eigenaren dat deze snel renderden. (afb. 5 IV.14) Boeren, afkomstig uit Zuid-Beveland, betaalden hoge pachtsummen. Wie slaagde als boer kon eigen grond kopen. Wie niet, vertrok onverrichterzake. Er ontstond gestaag een boerenelite door toename van de bedrijfsgrootte vanaf 1650.²⁴¹ Eliteboeren konden zich arbeiders veroorloven. In de oudere polders, Vrouwenpolder bijvoorbeeld, werkten meer keuterboertjes dan in de jongere Nieuwlandse: Vrouwenpolder bleef arm.²⁴²

In de tweede helft van de achttiende eeuw nam handel af en verloor de stedelijke elite haar rijkdom en prestige. Zij verkochten hun gronden aan de Zeeuwse

²³³ *De Wete* 2010, 45.

²³⁴ *De Wete* 2010, 45.

²³⁵ Bos 2008, 115.

²³⁶ Bos 2008, 116.

²³⁷ Dekker 2005, 16.

²³⁸ Dekker 2005, 16. Pacificatie van Gent vond plaats op 8 november 1576.

²³⁹ Dekker 2005, 16. In 1602 werd de Verenigde Oostindische Compagnie opgericht en in 1621 de Westindische Compagnie.

²⁴⁰ Bosma 2007, 237.

²⁴¹ Dekker 2005, 15.

²⁴² Dekker 2005, 15.

boerenelite. Daarmee 'kocht' de boer invloed en vergrootte zijn welstand. Het platteland verstedelijkte; de stedelijke leefwijze drong er door.²⁴³ Imitatiegedrag hief de aloude scheiding voor het oog op.

De Frans bezetting liet haar sporen na. De stedelijke bevolking nam af en Middelburg verloor een derde van haar inwoners. Dat proces ging nog jaren door ten gunste van de boerenstand. Door de scheiding van bestuur en rechtspraak en het afschaffen van de gilden konden de plattelanders vrijer opereren en concurreren. Grote boerenbedrijven ontstonden met veel arbeiders. Het consumptiepatroon echter daalde tijdens de Franse tijd.²⁴⁴ Armoede nam toe door de daling van prijzen voor landbouwproducten. Brood werd te duur en de aardappel werd volksvoer nummer 1.²⁴⁵ De kleine toplaag van rijke herenboeren onderscheidde zich toenemend van de rest, vanaf 1800 onder andere zichtbaar in de klederdrachten.²⁴⁶

Auteur naar de letter

Letterlijk een auteur was de Nieuwlandse grondbezitter en herenboer Ferdinandus Pieter Polderdijk (1860-1944). Hij, als lokale verteller, heeft uit relevante bronnen de ontstaansgeschiedenis van de Nieuwlandse polders gedestilleerd. Dankzij zijn zorgvuldige notities en observaties is informatie bewaard gebleven. Uiteindelijk zijn ze opgenomen in het Zeeuws Archief na de verwoestende brand van 1940, tijdens welke veel oude bronnen voor eeuwig verloren zijn gegaan.

Dijkgraven en Waterstaatszaken

Parallel aan inpolderingen liep de ontwikkeling van waterbeheersing. Rond de beheersing van water organiseerde zich de eerste vorm van democratisch bestuur in Nederland. Rond 1200 ontstonden de waterschappen.²⁴⁷

Historicus Henderikx betoogt dat dijkanaanleg vermoedelijk plaats vond onder leiding van de grondeigenaar, in nauwe onderlinge samenwerking met de bevolking. Het bedijken en onderhouden vergde een goed gestroomlijnde organisatie, hoog ervarings- en kennisniveau, mankracht, materiaal en bovenal ruime financiële middelen. Aan de drie laatste voorwaarden ontbrak het vaak.²⁴⁸

De eerste voorwaarde, de organisatie van afwatering, kwam in de twaalfde en dertiende eeuw in handen van een coöperatie van 'waterringen'.²⁴⁹ Waterringen zijn ingesteld toen de Vlaamse invloed in Zeeland bewesten Schelde sterk was. De graven hadden hierbij geen bemoeienis.²⁵⁰ De Oostwatering waar Vrouwenpolder onder viel, opgericht in ca. 1250, is de eerste. Ambachtsheren en cisterciënzerabten traden autonoom op bij de aanleg van dijken, ontginningen, watergangen, onderhoud en herstel in hun ambachten. Schout noch schepenen kwamen hier aan te pas.²⁵¹ Elke polder had haar eigen waterschap, aangezien elk een unieke regeling vergde voor onderhoud en beheer. Volgens het adagium '*Wie het water deert, die het water keert*', was het onderhoud van dijken, wegen en waterlopen evenredig verdeeld over

²⁴³ Dekker 2005, 20, 21.

²⁴⁴ Dekker 2005, 43.

²⁴⁵ Dekker 2005, 45.

²⁴⁶ Dekker 2005, 54.

²⁴⁷ Van Cruyningen 2002, 29, 30.

²⁴⁸ Henderikx 1993, 24.

²⁴⁹ De Klerk 2003, 158.

²⁵⁰ Dekker 1982, 521.

²⁵¹ Dekker 1982, 148, 149.

de hoeven. De dijkgraaf, vaak de ambachtsheer zelf, zag toe op naleving, als vertegenwoordiger van de hogere rechtsmacht, zijnde de landsheer, graaf, hertog of bisschop.²⁵²

Waterringen functioneerden naar Vlaams model in de veertiende, vijftiende en zestiende eeuw, maar daarna poogden de graven van Holland deze organisatie dienstbaar te maken aan hun eigen belangen. Zij stelden naar Hollands voorbeeld dijkgraven aan die de ambachtsheren moesten controleren.²⁵³ De ambachtsheren echter onttrokken zich daaraan en continueerden hun autonome wijze van handelen in waterstaatszaken.²⁵⁴ Het centrale gezag heeft regelmatig getracht de autonomie van de waterschappen in te dammen. Dat mislukte onder Karel V, Filips II, de Republiek en tijdens de Franse overheersing. Hun aanzien en prestige integendeel, vergrootte. Het werden Hoogheemraadschappen met toenemende bevoegdhe den, gebaseerd op het bezit van onroerend goed. De invloed van boeren, die in de negentiende eeuw grondeigenaar werden, nam toen pas toe. Bij het van kracht worden van de Waterstaatswet in 1992 is de autonomie beperkt en in 1997 zijn de eerste verkiezingen gehouden voor polderbestuurders.²⁵⁵

Mankracht en materiaal, de tweede voorwaarde, schoten vaak tekort. In de waterschappen, waar kennis en ervaring gebundeld waren, werden afspraken gemaakt over onderhoud, aanleg en beheer. Ondanks de toename van windmolens om het binnenwater te regelen bleef het Walcherse oudland maandenlang onbegaanbaar door wateroverlast, was de waterkwaliteit ook voor vee abominabel, liet het toezicht op dijken, sluizen, onderhoud van watergangen te wensen over en leidde het zoutveendelven en kleidelven voor baksteenfabricage tot extra grondverlaging. Transport van goederen en personen verliep noodgedwongen met schuitjes over het eiland of per kar over de stranden bij eb. Transport over dijken bracht schade toe en bleef dus beperkt. Verbreding, gecombineerd met aanleg van dijksloten had nauwelijks effect op de kwetsbare dijkstructuren.²⁵⁶ Zodra primaire zeerwerende dijken hun functie verloren werden deze soms gebruikt als zandgroeve en voor landwinst. Zo zijn niet alle inpolderingsfasen en dijkstructuren in het landschap nog herkenbaar.²⁵⁷ (afb. 3 IV.9)

Landeigenaren, hun pachters en landbewerkers waren verplicht de dijken, watergangen en wegen te onderhouden.²⁵⁸ Elke waterring had haar eigen vaste arbeiders om het '*erfdeel hunner vaderen*' te bewaken.²⁵⁹ Deze 'dijkplicht' hield in dat bij doorbraken iedereen ogenblikkelijk moest aantreden, ongeacht de eigen werkzaamheden van dat moment. Bij ontduiken van die plicht werd boete opgelegd.²⁶⁰ Vaak bij absentie van voldoende materiaal en arbeiders is werkvolk ingevaren uit Brabant, uit steden en parochies. Ook daartoe geschoolde dijkwerkers

²⁵² Dekker 1982, 505-514.

²⁵³ Dekker 1982, 521.

²⁵⁴ Dekker 1982, 521.

²⁵⁵ Steenbergen 2009, 69, 71. Henderikx 1993, 146-152.

²⁵⁶ De Klerk 2003, 203.

²⁵⁷ De Klerk 2003, 209.

²⁵⁸ Henderikx 1993, 26. Landeigenaren waren geërfden en kloosters, binnen een ambacht. Ook vechten in het 'dijkleger' tegen vijandelijke indringers was een plicht.

²⁵⁹ Henderikx 1993, 153.

²⁶⁰ Henderikx 1993, 153. De ingelanden dienden zelf zorg te dragen voor het aanleveren van twee kromspaden en een kar.

uit Westkapelle werden ingezet.²⁶¹ Dit alles ging ook nog gepaard met diefstal van materiaal en prijsonderhandelingen over loon. Eigenbelang stond voorop.²⁶²

Aan kwalitatief en kwantitatief voldoende materiaal was alle eeuwen door tekort. Regelmatig werden de dijken geschouwd door de dijkgraaf, de verantwoordelijke abten en het Middelburgse stadsbestuur.²⁶³ Die controles waren zeer noodzakelijk. Vooral in perioden van stagnatie en armoede tijdens en na vijandelijke bezettingen werd veel rijshout, zand en stenen gestolen en ingezet voor het bouwen en onderhouden van fortificaties en boerenhofsteden.²⁶⁴ Buitengewoon dijkonderhoud, zoals paalhoofden, strekdammen en inlaagdijken, werd met ´een geschot´ gefinancierd, gebaseerd op de grondwaarde.²⁶⁵

Bouwmateriaal voor dijken vormde het aanwezige duinzand met daar overheen een kleilaag van de bestaande kustwal, afgewerkt met krammatten van stro, rijshoutbeslag en een deklaag van stenen, aangevoerd uit België en Duitsland.²⁶⁶ Bouwmateriaal werd veelal geïmporteerd, wat een omvangrijke, kostbare en soepel lopende organisatie vergde, naast losplaatsen, aanlegplaatsen en opslagterreinen. Hout voor paalhoofden en staketwerken werd ingekocht in Hollandse havens: Dordrecht. Stro kwam van Zeeuwse boeren die het niet mochten exporteren buiten Walcheren. Rijshout van iepen en elzen kon Vrouwenpolder leveren na de aanleg van bossen na de Opstand. Tot die tijd werd hout geïmporteerd uit België, Jutland en Scandinavië. Import stagneerde tijdens bezettingsperioden door vreemde mogendheden.²⁶⁷ Tot in de twintigste eeuw bleven klei, krammatten, stenen en staketwerk in gebruik als dijkmateriaal. Tegenwoordig worden basaltblokken, beton en asfalt ingezet, naast paalhoofden en zandsuppleties. De Deltawerken en recentere waterweringstechnieken beschermen nu Walcheren en haar polders.²⁶⁸

Mankracht, materiaal en financiën zijn de dragers van een veilige kustwering. Van deze drie is geld, het derde onmisbare element, het belangrijkste tekort. De immer ontoereikende financiën werden meermalen doelgericht ingezet ten voordele van de grootgrondbezitter, tevens bestuurder. Ondanks een strakke leiding en het gezamenlijke belang zijn dijken vaak slecht onderhouden en waren er voortdurend conflicten over de financiering. Overstromingsdreiging was zodoende permanent aanwezig.²⁶⁹ Ook het reguleren van binnenwater bracht hoge kosten met zich. In Veere lag de sluis van de Oostwating, waar ook de Vrouwenpolderse polders op loosden.²⁷⁰ Het onderhoud werd in natura opgebracht door pachters en geërfden, naast een financiële bijdrage. Het schot, dat de ambachtsheren aan de grafelijke rentmeester moest afdragen, inden zij van de geërfden in hun ambacht.

²⁶¹ Henderikx 1993, 153. In Westkapelle ontstond zelfs, naast de vissers, een aparte beroepsbevolking van dijkwerkers, de ´benden´, die geregistreerd stonden en opleidingen kregen. Zij werden ingezet om het ´erfdeel hunner vadersen´ te bewaken aan de eigen zeedijk en elders op Walcheren bij catastrofes.

²⁶² Henderikx 1993, 118.

²⁶³ Henderikx 1993, 41/43. De dijkgraaf checkte of hoogte, breedte, omvang voldeden, of materieel in opslag aanwezig was en of de dijken uitsluitend beweid werden door de schamele schapen- en geitenkuddes van de allerarmsten, die daarvoor toestemming hadden.

²⁶⁴ Zwemer 1993, 145-151. Hollestelle, 1996, 155-157.

²⁶⁵ Henderikx 1993, 47-49.

²⁶⁶ Henderikx 1993, 24. Hollestelle 1996, 106. Krammatten, tot 1986 in gebruik, zijn dekens van tarwe- en roggestro vastgezet met paaltjes en krammen. Rijsbeslag bestaat uit een laag riet en rijshout

²⁶⁷ Hollestelle 1993, 106-108. Om dan toch aan de noodzakelijke materialen te kunnen komen zette de Zeeuwse Admiraliteit oorlogsschepen in om beladen schuiten en tjalken te escorteren.

²⁶⁸ Henderikx 1993, 195-197.

²⁶⁹ Henderikx, 1993, 30-34.

²⁷⁰ De Klerk 2003, 201.

Afkondigingen daarover werden gedaan in de kerk na de zondagse kerkdienst. Het schot was gebaseerd op de overlopers.²⁷¹

Niet alle auteurs hadden dezelfde belangen. Eigenaren van agrarisch gebied, meestal dijkgraven op jonge polders, van bijvoorbeeld Vrouwenpolder, kreekruggen en hoger gelegen buitenplaatsen hadden hoog grondwater nodig. Zij inden de poldergelden en hadden bestuursinvloed in de polder- en andere besturen waar zij het binnenwaterpeil regelden ten faveure van hun eigen in plaats van het algemene nut.²⁷² De exploitatie van hun buitens had prioriteit boven de hun opgedragen waterstaatszorg.²⁷³ Dat veroorzaakte levensbedreigende situaties.

Kustbescherming tegen buitenwater door een kunstmatige zeewering en de duinen was van levensbelang. Ook die inzet vergde hoge kosten en permanente aandacht. Langs de Walcherse kusten werden in de loop der eeuwen ca. negentig kostbare paalhoofden aangelegd die zowel de getijdenstroom van de oever moesten houden als het buitendijkse voorland beschermen, waar viskorven lagen en paalhoofden fungeerden als aanlegsteigers voor vissersboten, als bij Vrouwenpolder. (afb. 3 IV.3, 3 IV.4) De aanslibbing zorgde voor extra kustverdediging.²⁷⁴ Kwetsbare plekken bleven de kustgedeelten van Vrouwenpolder, Arnemuiden, Vlissingen en Westkapelle.

Vreemde invloeden

Naast natuurlijke invloeden is onoordeelkundig handelen een bedreiging voor de kustbescherming. De zeewering werd permanent bedreigd door natuurgeweld, konijnen en paalworm. Door wind en zeestroming veranderde het duinencomplex van plaats richting het noordoosten van Walcheren. Door het planten van helmgras om verstuiving tegen te gaan, is deze dynamiek sterk verminderd.

De graven van Holland en Zeeland, de eigenaars van de woeste duingronden, exploiteerden hun gebied. Bij hun kastelen en bij kloosters werden uit Zuid-Europa geïmporteerde konijnen uitgezet in de 'konijnenwaranden'. Hun bont was grondstof voor kleding, dekens en stoffering en met name adellijke hoven waren grootverbruikers. Duinmeiers pachtten de gronden en professionaliseerden de konijnenvangst in opdracht van het feodale gezag. In de duinen boorden ze zelfs kunstmatige hollen.²⁷⁵ Dat konijnen de natuurlijke zeewering bedreigden was in de zestiende en zeventiende eeuw nog onbekend. Vastleggen van de duinen met helmgras was voornamelijk bedoeld om de konijnenwarandes te behoeden voor onderstuiving. Betreden van de duinen was uitsluitend verboden om stropen tegen te gaan, niet om de zeewering te sparen.²⁷⁶

Pas in de periode van de Verlichting ontstaan in de hogere kringen initiatieven om duinlandschap om te zetten in cultuurland en in bossen. Het konijn raakte in diskrediet: de mode veranderde en konijnen brachten schade aan de nieuw aangelegde buitenplaatsen.²⁷⁷ Zij ondermijnden de duinen met de gangenstelsels en vreten het helmgras.²⁷⁸ Een ernstiger bedreiging van de zeeweringen vormden de paalwormen, die na 1730 het hout van paalhoofden verslonden, waardoor de

²⁷¹ Dekker 1982, 437-443.

²⁷² De Klerk 2003, 161-162.

²⁷³ De Klerk 2003, 231.

²⁷⁴ De Klerk 2003, 203.

²⁷⁵ *Zeeuws Landschap*, nr.1, 2008, 11.

²⁷⁶ *Zeeuws Landschap*, nr.1, 2008, 12.

²⁷⁷ *Zeeuws Landschap*, nr.1, 2008, 12.

²⁷⁸ Hollestelle, 1996, 109.

zeestromingen dicht langs de kusten trok, met oevervallen als gevolg.²⁷⁹ Zo ook bij Vrouwenpolder.

De vreemde invloed van oorlogshandelingen bestonden onder meer uit het nalaten van onderhoud van de zeewering en het gebruik van materialen en menskracht voor de aanleg van fortificaties. (afb. 6 I.1) Stellingen in de dijken, in 1809 aangelegd door de Engelse overheersers, schietoefeningen in het duingebied, naast vernielzucht door militairen beïnvloeden tevens de waterkerende werking.

Bezitters en bevrijders

Een zeer ingrijpende oorlogshandeling was het stelselmatig afbreken van de Walcherse kustwering door vriend en vijand. De Duitse Generaal Rommel realiseerde zich dat een succesvolle invasie van Walcheren de nekslag zou betekenen voor het Duitse Rijk.²⁸⁰ De Walcherse boeren hun paarden en karren en arbeiders van de Belgische en Nederlandse bouwondernemingen, werden gecontracteerd door de Organisation Todt en met krijgsgevangenen Russen, Marokkanen en Algerijnen verplicht de Atlantikwall te bouwen.²⁸¹ De hele Zeeuwse bevolking, ook grotere kinderen en vrouwen, moesten vanaf april 1944 dag en nacht meebouwen aan de *Festung* in ruil voor vrijwaring van dwangarbeid in Duitsland, voor voedsel en tegen loon.²⁸² Er werden geen dijkschouwen meer verricht, noch voorzorgsmaatregelen genomen ter handhaving van een veilige zeewering.²⁸³

De Atlantikwall werd een vesting van negen meter diepe zandputten voor bunkers in de zeewering. (afb. 6 II.1) In de zeewering van de Noordwating, bij Veere, werden 498 bunkers, geschutopstellingen en loopgraven van gewapend beton gebouwd. Dat alles zonder overleg met de waterstaatkundigen van het polderbestuur. Tot in de jaren tachtig zijn bunkers verwijderd. Het vrijkomend puin is hergebruikt voor wegverharding.²⁸⁴ In de duinen bij Vrouwenpolder en in de dijk van Nieuwland zijn nog bunkers aanwezig. (afb. 3 IV.7)

Behalve deze defensieve dijkbeschadiging vond er offensieve dijkbeschadiging plaats in 1944. (afb. 6 II.3) De geallieerden bombardeerden Walcheren op vier plekken in oktober in hun poging Nederland te bevrijden van de Duitse bezetters. Als laatste is de Vrouwenpolderse dijk van de Kattepolder vernield. Vijftienduizend van de achttienduizend hectaren land was overstroomd.²⁸⁵ In opdracht van Rijkswaterstaat zijn met duizenden mannen uit heel Nederland, ingekwartierd bij de plaatselijke bevolking, de gaten gedicht, ditmaal zonder werkweigering of plichtverzaking zoals te doen gebruikelijk in voorgaande eeuwen.²⁸⁶

Snelcommissie

Walchers' kernland was in 1944 getransformeerd tot een soort *tabula rasa*, na de inundatie.²⁸⁷ De polder moest zo snel mogelijk weer productief en leefbaar worden. Een Snelcommissie is daartoe opgericht op initiatief van de stedenbouwkundige

²⁷⁹ Hollestelle 1996, 125-128.

²⁸⁰ Sakkes 2000, 174.

²⁸¹ Sakkes 2000, 42, 43. www.bunkerbehoud.com: september 2010.

²⁸² Sakkes 2000, 174, 175.

²⁸³ Hollestelle, 1996, 196.

²⁸⁴ Henderikx 1993, 202-204.

²⁸⁵ Henderikx 1993, 207-201.

²⁸⁶ Henderikx 1993, 210.

²⁸⁷ Beenhakker 1996, 140.

ir. Verhagen. Ingenieur P. Jansen van de Dienst Droogmaking Walcheren leidde de droogmaking met financiële steun van Engelsen, Belgen, Zwitsers, Amerikanen.²⁸⁸ Het doel was economisch verantwoorde landbouw te faciliteren en vreemdelingenverkeer te promoten.²⁸⁹ Naast ruilverkaveling en infrastructurele ingrepen stond het herstel van het landschap centraal met daaraan gekoppeld het ontwikkelen van recreatieve mogelijkheden.²⁹⁰

Echter bij de wederbouw werden geen streekeigen gebouwen, noch inheemse producten en erven geplaatst. Uniformiteit was het gevolg. Het nagestreefde in stand houden, constateert Smallegange, van natuur, milieu en de cultuurhistorische waarde van het Walcherse landschap is mislukt.²⁹¹

God en zijn dijkwerkers

*'Gods stem is in de watervloeden en in het loeien van de wind... Een oordeel Gods is over ons volk gekomen... De adem Gods heeft onze zeeweringen en dijken doorbroken.'*²⁹² Vele evacués ondergingen de watersnoodramp van 1953 als de wil van God. Slechts 12 % meende dat de ramp voorkomen had kunnen worden met hogere dijken, bleek uit een enquête van professor Ellemers.²⁹³ God wordt door de Zeeuwen beschouwd als een uiterst bepalende auteur.

De ramp trof ook Walcheren. Uit voorzorg werden de schuiven van de waterkerend binnendijken onder Vrouwenpolder en in de Nieuwlandse polders gesloten. Ondanks die voorzorg overstroomde toch de Nieuwlandse Nieuwerkerkepolder. Aan elk kustvlak was stormschade ontstaan, door noodingrepen snel te herstellen. De ramp was de aanleiding tot de bouw van de weer miljoenen kostende Deltawerken, ook internationaal befaamd. (afb. 6 II.8) De Deltawet, in 1958 aangenomen, resulteerde in de kustversterkingen langs Walcheren en de afsluiting van zeearmen. In 1990 was Walcheren deltaveilig, maar zeespiegelrijzing en kusterosie blijven continue waakzaamheid eisen.²⁹⁴

Tradities

Auteurs zijn mede bepalers van de identiteit. Klederdrachten, inventies van auteurs en de dragers daarvan hebben anderhalve eeuw lang de polders een identiteit verstrekt. Een nationalistisch getinte fase in de Nederlandse geschiedenis brak aan bij de troonsbestijging van de eerste Van Oranje als Koning van Nederland. Het tekende de start van een nieuw onafhankelijk staatsbestel, niet gedomineerd door buitenstaanders. Dit sentiment vormde een vruchtbare voedingsbodem voor het creëren van locale en streekgebonden tradities die tot op heden nog, nu als toeristische trekpleister, ingang vinden. Klederdrachten en ringsteken zijn daar voorbeelden van in beide polders.²⁹⁵

Een Zeeuwse schrijver poneert rond 1850: *'Bij de Zeeuwen is de kleding massief, en drukt het denkbeeld van duurzaamheid en standvastigheid uit'*.

²⁸⁸ Wilderom 1968, 229, 230

²⁸⁹ Bos 2008, 265-278

²⁹⁰ Henderikx 1993, 136,137.

²⁹¹ Smallegange 2004, 45.

²⁹² Slager 1992, 363

²⁹³ Slager 1992, 365. Enquête van de sociologengroep is uitgevoerd onder leiding van Ellemers.

²⁹⁴ Henderikx 1993, 213-215.

²⁹⁵ *De Wete* 1995, 14,15. Ringsteken, dat tijdens de kermis in de dorpskom plaats vond, was tevens dé plek om potentiële huwelijkskandidaten te ontmoeten.

Klederdrachten bepaalden zo de beeldvorming van provincialisme.²⁹⁶ Nieuwland, welvarender dan Vrouwenpolder, leefde zich vooral uit in klederdrachten. Welstand, mentaliteit en status waren bepalende factoren. Kerkbezoek, rouw en huwelijk werden bij uitstek gelegenheden om te pronken en zich te onderscheiden, mits binnen eigen rang en stand. Streekdrachten worden in verband gebracht met traditionele samenlevingen. Uit het dragen van de streekgebonden dracht bleek de verbondenheid aan de plek.²⁹⁷ Vreemdelingen, op bezoek in Zeeland, merkten op '... *nergens anders schilderachtiger en meer bij het landschap passende klederdracht te hebben ontmoet dan in Walcheren en Zuid-Beveland*'.²⁹⁸ (afb. 6 I.8)

Authenticiteit en onveranderlijkheid werden in de eeuw van toenemende industrialisatie hoog gewaardeerd. De inmiddels traditionele volksgebruiken werden deel van de collectieve identiteitsconstructie. Het onbedorven karakter van de boerenbevolking werd een icoon: *Gij, op uw smalle eilanden, vergeten te midden van uw breede stroomen, hebt behouden en ontwikkeld wat ons armen ontstolen is, een eigen smaak, een eigen gewaad. Uw eigen smaak is zuiver en goed, uw eigen gewaad is mooi. Houdt het in ere*.²⁹⁹ Dit stigma ging conflicteren met de komst van de toerist, die de leefstijl van vreemdelingen importeerde.³⁰⁰

De auteurs van Walcheren, rijk en arm, moesten permanent waakzaam zijn, al hun energie en geld steken in de bescherming van hun land om landroof tegen te gaan door de anonieme verwoestende krachten van zee en de ongenode onwetende buitenstaanders. Daarnaast waren ze veelal hun eigen vijand. Uit armoede en uit drang naar grondbezit ondermijnden ze vaak zelf de waterkerende constructies.

²⁹⁶ Dekker 2005, 82.

²⁹⁷ Dekker 2005, 9, 105, 109.

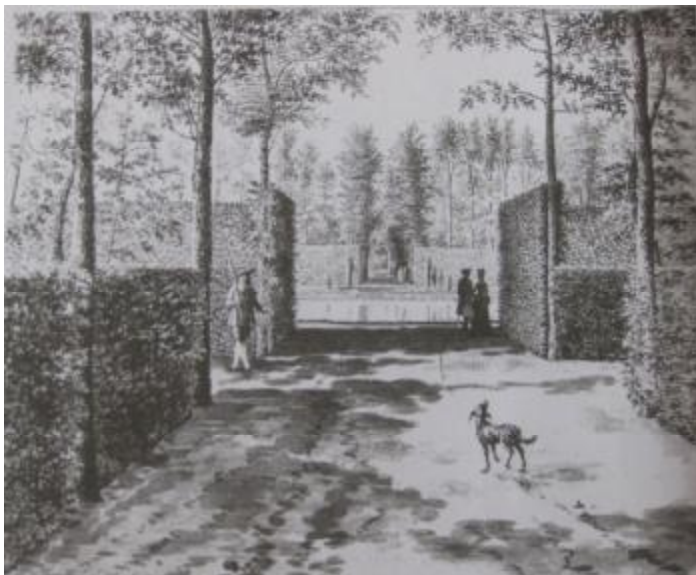
²⁹⁸ Dekker 2005, 116.

²⁹⁹ Dekker 2005, 152. Tekst uit krantenartikel, genoteerd bij het bezoek van de koningin Emma aan Walcheren in 1894.

³⁰⁰ Dekker 2005, 182.

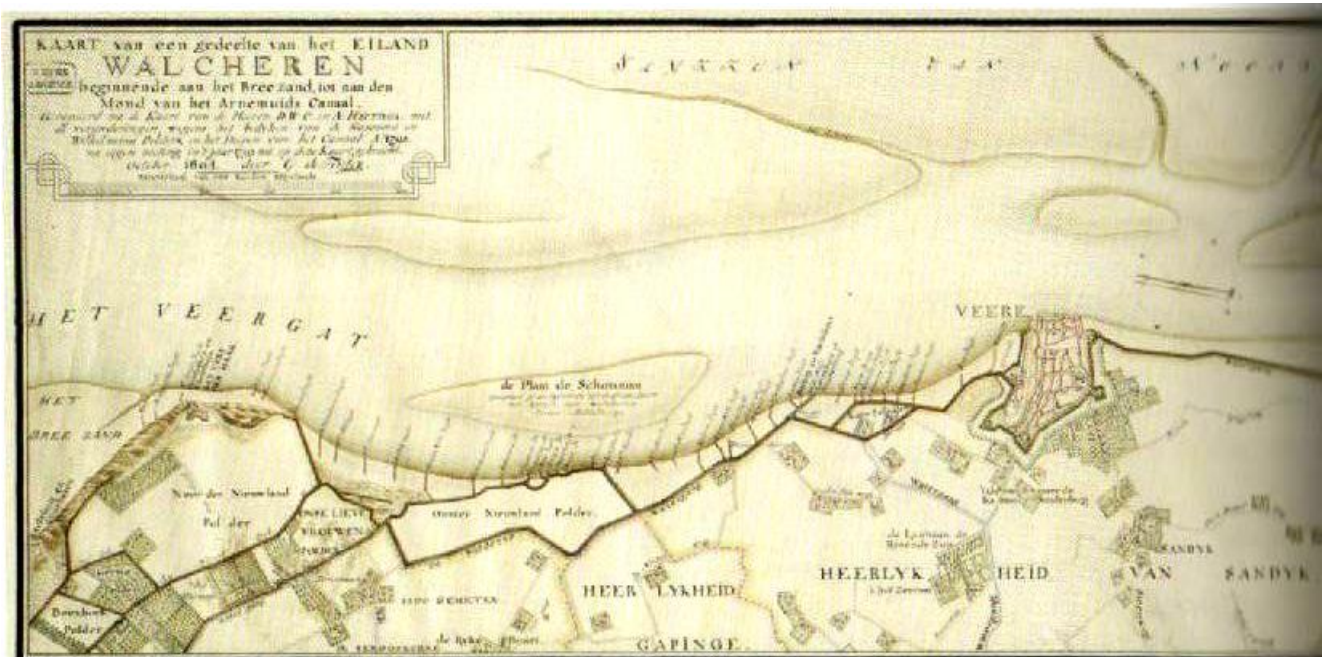
(Afb. 3 IV.1. Derks, 1947. Het miraculeuse schilderij van Onze Lieve Vrouwe in de Polder is geschilderd door een anonieme schilder. Het zegel is in 1523 gemaakt door de kloostergemeenschap in Vrouwenpolder. In 1945 heeft sinds eeuwen weer een bedevaart plaats gevonden. De drie getuigen van Onze Lieve Vrouwe, ingezet als *auteur* van Vrouwenpolder)

(afb. 3 IV.2. Van Wijck, 2001. 'Groot bassin van Elsenoord van ter zijde gezien'. In de zeventiende eeuw veranderde Walcheren in de Tuyn van Walcheren dankzij de aanleg door welvarende stedelingen van buitenplaatsen en poldervilla's, waaronder Elsenoord)

(afb. 3 IV.6. Beeldbank Bibliotheek Middelburg. Strijd bij Fort den Haak te Vrouwenpolder tegen Engelse invasie van 40.000 man. Vreemde auteurs bepaalden wel en wee van de dorpsbevolking)

(afb. 3 IV.3. Bos, 2008. 1792. Kaart van G. de Feijter, gebaseerd op de kaart van Hattinga in 1750. Toont veranderingen in dijken en aanwassen. Te zien zijn 'de Kattepolder', met batterij en wachthuys Leverhuus of Smerenburg met de galg. Ook in de duinen bij Vrouwenpolder staan een wachthuis met vuurbaken, evenals bij batterij Den Haak. Vijf paalhoofden zijn ingetekend met de namen van de auteurs: Macquet, Hestelberg, Brouwer, Dingeman: naar wie straten in recreatiepark Breezand II zijn genoemd)

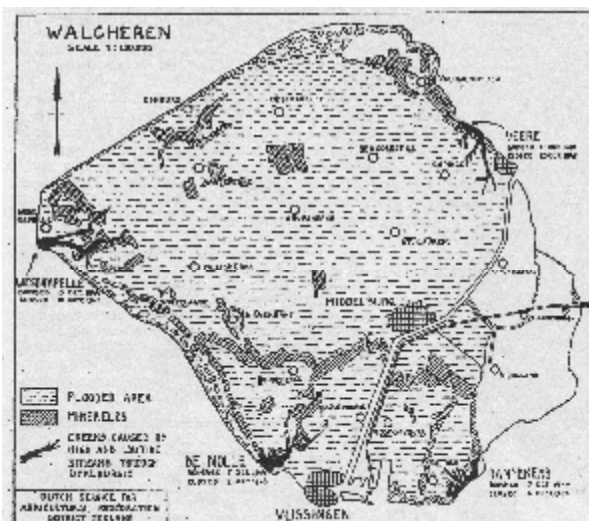
Detail:

(afb. 3 IV.4. Beenhakker, 1996. Detail van een kaart waarop te zien is hoe paalhoofden gebouwd werden, in dit geval bij een wachthuis met seinpost en vuurbaken)

(afb. 3 IV.5. Bos, 2008. *Vertrek van een hoogwaardigheidsbekleeder*, Adriaan van de Venne, 1615. Zicht op het Kanaal van Middelburg, gelegen tegenover het overzetveer van Nieuwland. Het toont de uittocht van enkele VOC-schepen, getrokken door paarden over het drie kilometer lange havenkanaal. De rijkdom van de stedelijke elite, de inpolderaars van de Middelburgse polders, is hier geëtaleerd)

(afb. 3 IV.7. Bos, 2008. Kaart opgesteld door de geallieerden. Walcheren is in 1944 geïnundeerd door de geallieerden in hun poging de Duitse bezettingsmacht te kunnen verslaan. Het gearceerde gedeelten zijn mijnevelden: Vrouwenpolder! De polders van Nieuwland zijn droog gebleven. Vrouwenpolder is aan de zuidzijde, bij de Schoolstraat gedeeltelijk geïnundeerd, evenals haar Oosternieuwlandpolder)

(afb. 3 IV.8. Beeldbank Bibliotheek Middelburg. Dijkgat bij de Oosternieuwlandpolder met 'rommelasperges' en de geïnundeerde schoolstraat van Vrouwenpolder)

(afb. 3 IV.9. Bos 2008. reconstructie van de inpolderingen vanaf de late twaalfde eeuw. De gearceerde dijkstructuren zijn afgegraven of weggeslagen bij overstromingen. Van de gearceerde tracés met een vraagteken wordt verondersteld dat deze op die plek bedijkt zijn)

4 Gebouwd erfgoed in het polderlandschap

Architectuur bepaalt de ruimte en de tijd, legt verbanden met oorspronkelijke en huidige functies en is de expressie van een cultuur. Zowel de polders van Vrouwenpolder als van Nieuwland hebben als primair doel: 'werklandschap' voor voedselproductie. Dat impliceert woon- en werkruimte in nederzettingen, die ontsloten zijn naar afnemers. Polderarchitectuur is specifiek. Functionaliteit staat voorop. Alledaagse architectuur heeft vaak minder allure en wordt daarom minder beschreven dan spraakmakende iconen zoals buitenplaatsen. Dergelijke architectuur heeft geen utilitair karakter en drukt een eigen stempel op de vorm, als 'lustlandschap'.³⁰¹

Door de permanente dreiging van overlast van binnenwater en de zee bouwde men huizen op de hoogste delen van het landschap. Deze werden in Zeeland meestal kunstmatig verhoogd: de typische werven.³⁰² Het agrarische grondgebruik wordt bepaald door hoogteverschillen in het landschap. Op de hogere delen kon akkerbouw plaatsvinden en is de verkaveling vrij regelmatig in vaak zeer smalle stroken, zodat een optimale landbouw mogelijk is. In de lagere delen werd de verkaveling bepaald door de loop van de kreken: oude getijdengeulen waarlangs het zeewater het land in- en uitstroomde. (afb. 3 III.7) Door het aanwinnen van land ontstonden jonge zeeleipolders. (afb. 6 II.9) Dit jonge land wordt beschermd door hoge nog recent verzwaarde dijken. Boerderijen staan verspreid over de polders.

De functionele vorm van dit stedelijk landschap kent vier voor deze analyse belangrijke categorieën: de ontsluiting, de nederzettingvormen, de gebouwde structuren³⁰³ en groenvoorziening. (afb. 4.2) Zij bepalen de compositie van de verschillende betekenislagen in een polder.³⁰⁴ Elementen als boerderijen, beplanting, vaarten, dijk en molens vormen de ruimte, die geaccentueerd wordt door van ver zichtbare kerktorens, molenwieken en bomenrijen: de visuele dragers van polders, ook in Vrouwenpolder en Nieuwland.

(afb. 4.1. Zeeuws Archief / Koninklijk Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen / Zelandia Illustrata II : topografische prenten en tekeningen cat.nr ZI-II-0799. 1800, "Gezicht van de Zuidzijde of Zuidhavendijk; op 't Nieuwlandse hoofd." Gezicht van de Zuidhavendijk van Middelburg op het Nieuwlandse hoofd, met boten en personen met aarden op de voorgrond)

³⁰¹ Steenbergen 2009, 481.

³⁰² *Zeeuw Landschap* nr.4, 2004, 20. Vooral gerst gedijde aanvankelijk op de nog sterk verzilte bodem.

³⁰³ Bijlage 3: Schema Gebouwd Erfgoed in de polders. Bijlage 9: Monumenten en boerenhoeven in Vrouwenpolder. Bijlage 10: Monumenten en boerenhoeven in Nieuwland.

³⁰⁴ Steenbergen 2009, 28, 29, 480.

(afb. 4.2 Dellebeke 2010. Kerkstraat van Nieuw- en Sint Joosland in **1745**. Links bevindt zich de herberg . Langs beide straatzijden staan eenlagige woningen. Pontificaal staat de kerk op het kerkplein als sluitstuk van de voorstraat)

(Foto auteur, 2010. Schilderij van vóór 1822. Het hangt in het dorps huis van Nieuwland. Het toont de Kerkstraat met op de kop de in 1650 gebouwde kerk, die in 1822 is afgebroken. Rechts en links zijn eenlagige woningen te zien met de noklijn evenwijdige aan de weg. Links ligt de herberg)

4 | Ontsluiting

De infrastructuur was een niet te onderschatten randvoorwaarde voor de levensvatbaarheid van een nederzetting en was daarnaast van belang voor de vorming van een collectieve identiteit. De infrastructuur is de drager van de vorming van de landaanwinning. Vrouwenpolder en Nieuwland zijn gelegen bij havensteden en vaarroutes, de schakels tussen water- en landroutes, waarbij havens als dependances van de dorpen fungeren.

Zeeën zijn niet uitsluitend afpalingen van de polders en eilanden. Het zijn door hun transportfunctie ook levensaders en deuren naar de buitenwereld. Havens zorgen voor intermenselijk contact met andere zeevarende naties en hun culturen. Zo kwam Middelburg tot bloei als overslaghaven van Brugge.³⁰⁵ Hout werd geïmporteerd uit Noorwegen en Veere bloeide dankzij de wolimport uit Schotland. De landschappelijke en waterbouwkundige infrastructurale sporen zijn nog overal te herkennen. (afb. 3 II.8) Havens, wegen, overzetveren, het latere spoor en de Sloe- en Deltadammen zijn de stille getuigen. (afb. 2.12)

Transportroutes

Rond 1500 vond de goederenoverslag plaats aan Walcherens oostkust, waar ook Vrouwenpolder tussen de paalhoofden op Breezand een eigen havenhoofd had. (afb. 2) Veere was tussen de veertiende en zeventiende eeuw de dichtstbijzijnde handeldrijvende stad. Nieuwland had voor aanvoer van bouwmaterialen en afvoer van landbouwproducten een haventje in de zijarm van de Welsinga of het Arnemuider Gat.³⁰⁶

De ontsluiting van dorpen, steden en polders verliep over de wegen op kreekruigen, van duurzamer kwaliteit dan dijkwegen. Maar ook de kwaliteit van kreekruigen was abominabel; smal, kleiig, acht maanden achtereen onbruikbaar door wateroverlast.³⁰⁷

In de poelgebieden stonden de wegen in de winter meestal onder water. Eeuwenlang is getracht de landwegen begaanbaar te maken. Dit was noodzakelijk om het transport van het noodzakelijk dijk materiaal te vereenvoudigen. In 1256 bepaalde Graaf Floris dat 'Heerenwegen' moesten worden verhard met klei uit de kreekruigen. Ter bescherming werd het rijden op zeedijken na 1565 verboden.³⁰⁸ In 1679 verplichtten de Staten van Zeeland de eigenaren van percelen dat ze met slik uit hun sloten op de wegen moesten verhogen. Na de tachtigjarige oorlog verschoof het economisch zwaartepunt naar de noordelijke Nederlanden. Zoals beschreven werden wegen naar buitenplaatsen nog verhard en aangelegd. (afb. 5 III.11) Na de Napoleontische tijd trad verder verval op. De hoofdzakelijk onverharde wegen werden niet verder uitgebreid en nauwelijks onderhouden.³⁰⁹

Tot in de negentiende eeuw was het vervoer van mensen en vracht een monopoliepositie van de ambachtsheerlijkheden. Het betekende inkomsten uit tol.³¹⁰ De geplaveide zandwegen en de trekvaarten waren voorbodes van de asfaltering en het kanalenstelsel.³¹¹ Tot 1927 waren wegen meestal in beheer bij particulieren,

³⁰⁵ Brugge, de moederstad van Middelburg was een belangrijke schakel in het handelsverkeer van West-Europa.

³⁰⁶ Wilderom 1968, 375-386.

³⁰⁷ De klerk 2003, 231,232.

³⁰⁸ *De Wete* 1977, 27.

³⁰⁹ *Belvedereproject* 2006, 6-8.

³¹⁰ *De Wete* 1988, 7.

³¹¹ *De Wete* 1981, 4.

polders, gemeenten en waterschappen. De eigenaren hieven tol tot 1919 ten behoeve van het onderhoud.³¹²

Eind achttiende eeuw werd Nieuwland met een dam verbonden met de rest van Walcheren. Er werd een weg langs het in 1829 verzande, later gedempte havenkanaal van Nieuw- en SintJoosland naar Middelburg aangelegd.³¹³ (afb. 3 II.8)

In de naoorlogse wederopbouwfasen zijn en worden oude wegpatronen grondig gewijzigd. (afb. 3 I.8) De voetpaden - de zogenaamde 'gaanpaden' of 'kerkepaden' - en wegen voor wagens zijn bijna allemaal verdwenen. Verbeteringen van de acht maanden per jaar onbegaanbare zandwegen en het onderhoud van de zeewering bleven veelal achter om financiële en organisatorische redenen.³¹⁴ (afb. 4 I.3, 4 I.4)

Transportmiddelen

Eind negentiende eeuw kon slechts 'het rijke volk' zich met eigen vervoer verplaatsen. Zij bezaten koetshuizen, stallen, equipages, koetsen, landauers en paarden. De niet rijken verplaatsten zich met huurkoetsen en na 1903 met de paardentram en -bus.³¹⁵

Overzetveren bestaande uit zeilschuiten en roeiboten vormden bij hoog tij in ijsvrije perioden en bij laag tij bij ijsgang de verbinding tussen eilanden.³¹⁶ (afb. 5 III.22) De veerman was verplicht zijn lading, ook passagiers, aan wal te zetten zonder waterschade, desnoods op zijn rug.³¹⁷ Vervoer per schuit ging via de watergangen en de smallere sprinkken.³¹⁸ Nieuwland had diverse overzetveren. De meeste Zeeuwse dorpen bezaten een 'schuitvlot': aanlegplaats voor vaartuigen.³¹⁹

Vermoedelijk voldeden in Vrouwenpolder en Nieuwland de wegen op de binnendijken. Er zijn geen bronnen of namen gevonden, die verwijzen naar vervoer over de polderwaterwegen. Naast water- en landwegen en veren werden de Walcherse polders in de negentiende eeuw ontsloten door een spoorverbinding. In 1881 werd vervoer per stroomtram mogelijk. Dit maakte het vervoer van keien voor de Westkappelse zeedijk, die tot dan toe over het strand vervoerd werden, eenvoudiger.³²⁰ Door de Sloedam, die met aangelegde trein- en autoverbindingen naar het vaste land was aangelegd, werd het eiland Walcheren schiereiland.

Rond 1870 werd het spoortraject Goes-Middelburg-Vlissingen aangelegd. Dit traject is tot op heden ongewijzigd gebleven ondanks vele aantastingen tijdens stormen en oorlogshandelingen.³²¹ Wel is een spoorafkapping gebouwd naar het Sloegebied in de Nieuwlandse Suzannapolder. De ultieme ontsluiting vormt de Veersegatdam, waarmee Walcheren door een dammenweg ononderbroken bereikbaar werd vanaf het Nederlandse vasteland. Auto en spoor hebben in de twintigste eeuw het personenvervoer over water overgenomen. De omslag van water- naar landinfrastructuur werd daarmee definitief.

³¹² Wilderom 1968, 393-401.

³¹³ *Belvedereproject* 2006, 10.

³¹⁴ Sneller vervoer bleef in de negentiende eeuw via strand en vroom-wegen langs de binnenduinen

³¹⁵ *De Wete* 1981, 4.

³¹⁶ Als zich drijfijks vormde bij hoog tij werd de overtocht te riskant.

³¹⁷ Wilderom 1968, 402-412. Regelmatig droeg hij - wandelend over de slikken - mensen en goederen gedurende het begin en einde van de overtocht op zijn rug 'wandelend' over de slikken

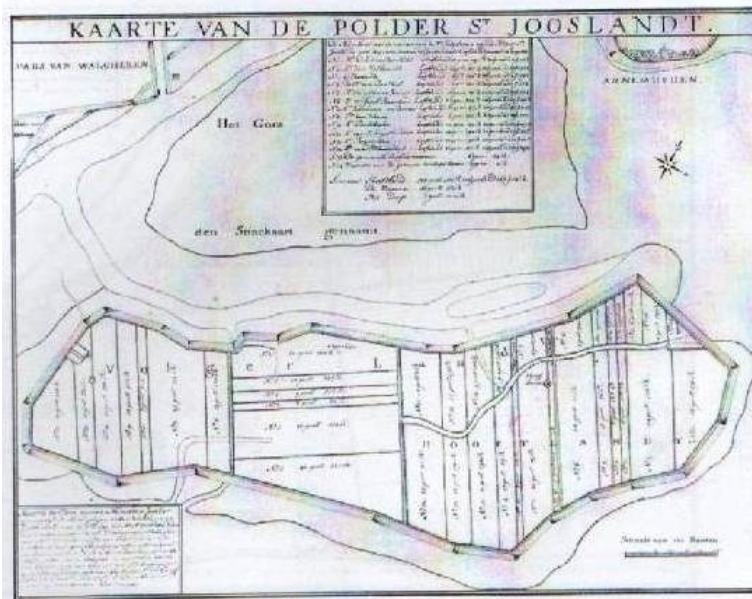
³¹⁸ *De Wete* 1977, 27.

³¹⁹ *De Wete* 1977, 30. De vracht bestond uit vee, dijkmateriaal en landbouwproducten en lag opgeslagen op het platte dek van acht bij twee meter.

³²⁰ De Klerk, 2003, 239-242.

³²¹ Sens 1993, 122.

De reconstructie van de N57 werd een volgende stap in die ontwikkeling. Deze bestaande weg, gelegen op kreekruggen wordt verlegd en losgekoppeld van de oude structuren. Beide polders ondergaan hiervan de gevolgen. (afb. 2.15, 4 IV.4)

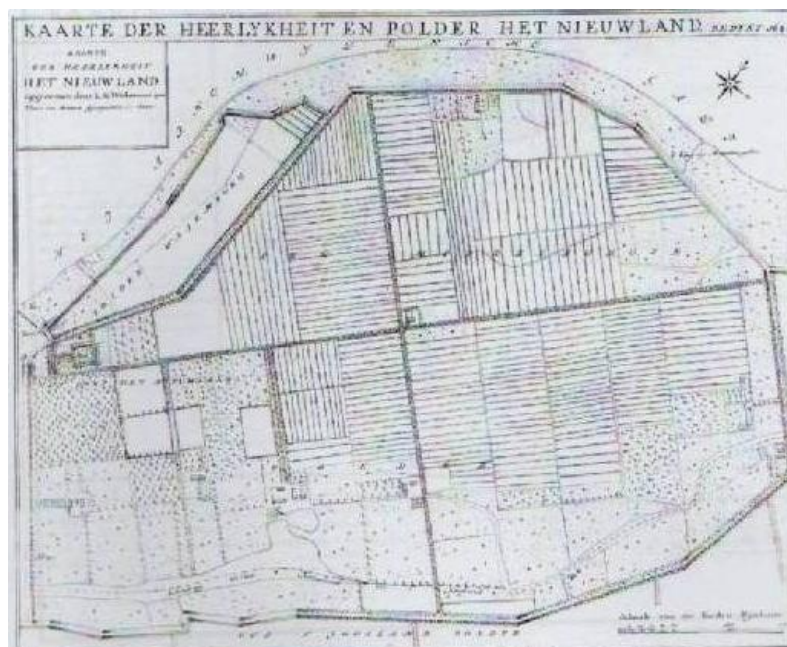
(afb. 4 I.1. Zeeuws Archief, *Atlas Hattinga Zeeland* deel I, nr. 46. 'Kaarte van den nieuwen bedijkten polder genaamt St. Jooslandt', met aanduiding van de ligging en de grootte der kavels. Kopie door DWC Hattinga van de in 1631 door de landmeters JG van Alphen en P Leijnsen gemaakte kaart, circa 1750. Ingeschreven staan het Volgerlandt en Hooftlandt.

De polder is als eiland uitsluitend bereikbaar per overzetveer, die niet staat aangegeven.

Ontsluitingswegen lopen over de Eerste, Tweede en Derde weg en over de omliggende zeedijk die de schorcontouren volgt en waarvan de flauwe helling aan zeezijde duidelijk zichtbaar is.

Ingetekend staan de stalle bij het minivoorstraatdorp Oudedorp, de galg op de latere Zaagmolenpolder, de kreeklopen die de Eerste, Tweede en Derde weg doorkruisen, evenals de waterlopen evenwijdig aan de wegen.

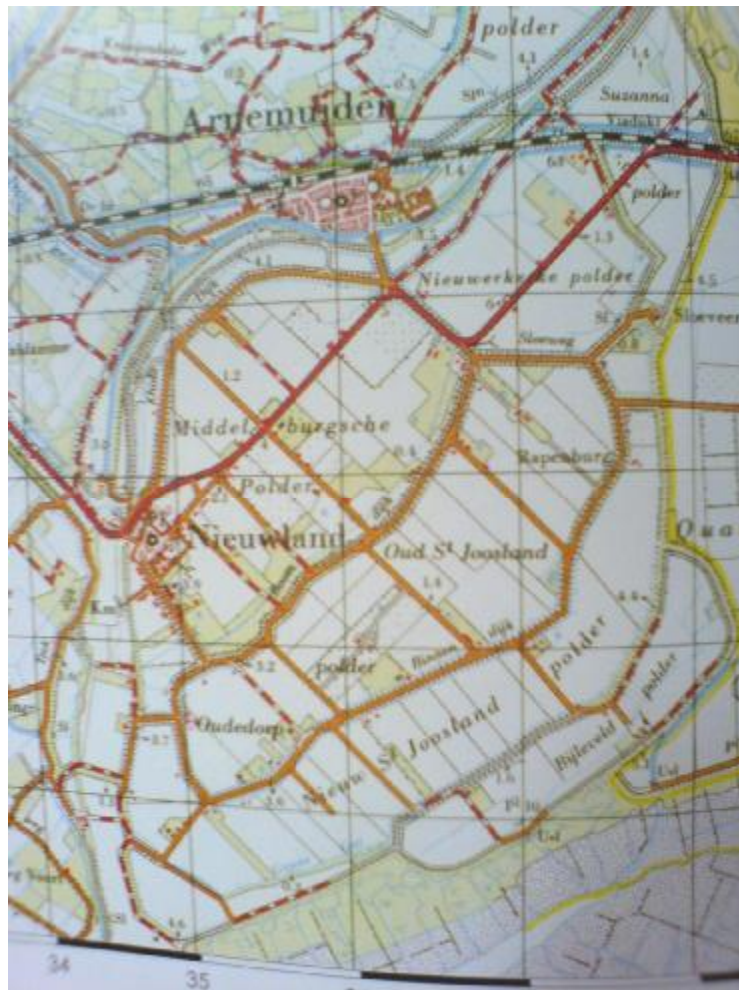
De kreeklopen bepaalden de kavelindeling; tussen de eerste en tweede weg verloopt de indelig horizontaal i.t.t. de verticale/efficiëntere in de andere poldersegmenten)

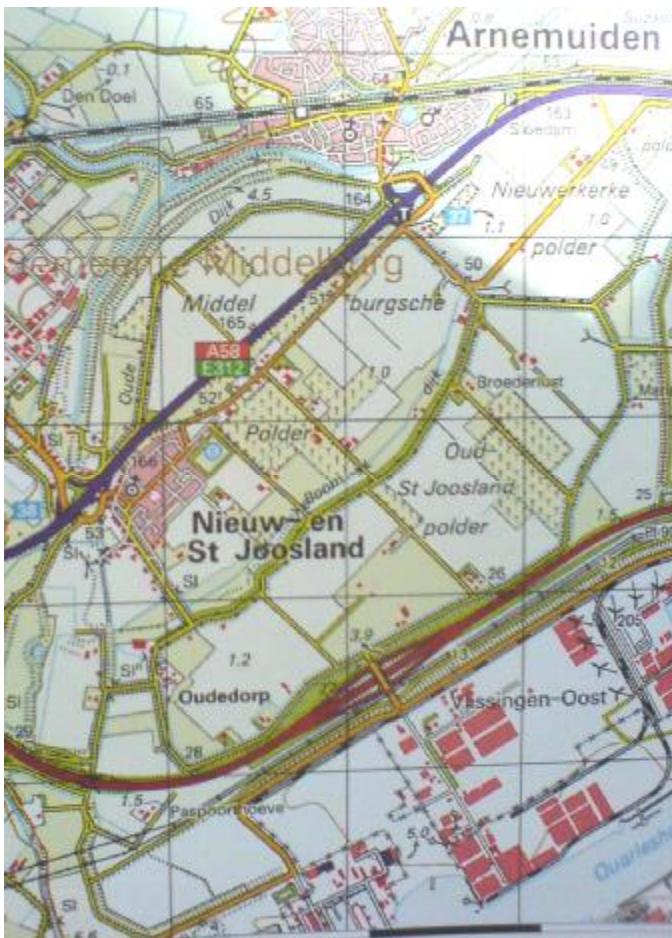
(afb. 4 I.2. Zeeuws Archief, *Atlas Hattinga Zeeland* deel I, nr. 45. 'Kaarte der heerlijkheit Het Nieuwland', waarop de Middelburgse en Waayenburgse polder staan afgebeeld. Kopie door A. Hattinga van de in 1750 door LG Wichmans gemaakte kaart, circa 1750.

De nederzetting met voorstraat-kerkring ligt op de meest strategische plek, tegenover he kanaal van Middelburg. Met overzetveren is de polder ontsloten naar de Middelburgse polders en naar Arnemuiden. Wegen liggen op de van bomen voorziene binnendijken en op de gekruiste wegstructuren: de Lange weg, Vlackeweg en Polderweg. De kavels en percelen zijn aangepast aan de zuidelijk gelegen kreekbedding en aan de poldercontouren van de voormalige schorren)

Ingetekend staan negen boerenerven met meerdere gebouwen)

(afb. 4 I.3. *Grote Provinciale Atlas Zeeland*, Groningen, 1990. Kaart van ontsluiting van Nieuwland in **1920**. Nieuwland ligt geheel omsloten binnen de omdijking van Walcheren en Zuid-Beveland. De Suzannapolder is doorsneden door de weg en het spoorviaduct. Boerenhoeve *Rapenburg* staat vermeld. De Veerdijk met t' veer en huisjes zijn zichtbaar, evenals 't voormalige Sloeveer)

(afb. 4 I.4. *Grote Provinciale Atlas Zeeland*, Groningen, 1990. Kaart van Nieuwland rond **2000**. In vergelijking met de kaart van afb. 4 I.2. zijn de kavels vergroot, wellicht a.g.v. de herverkaveling van 1980. De waterloop tussen de eerste en tweede weg is opgeheven

Het Sloegebied is aangelegd in de plaats van de Nieuw en Sint Jooslandpolder en de Bijleveldpolder. De *Paspoorthoeve* ligt geïsoleerd van de voormalige polder, nu doorsneden. In het Sloegebied zijn windmolens zichtbaar. De korenmolen ten westen van het dorp Nieuw- en St. Joosland is aangegeven.

Langs de voormalige zeedijk, de Binnendijk is een ontsluitingsweg aangelegd, conform het Herverkavelingsplan uit 1958. De begraafplaats en binnenhaven in de Zaagmolenpolder te onderscheiden. Boerenhoeven in de Oud- en St. Jooslandpolder staan ingetekend, waaronder *Broederlust*)

4 II Nederzettingenvormen

De dorpsilhouetten zijn nadrukkelijk in het landschap aanwezig. Kerktorens - destijds bakens voor zeevaarders en uitkijkpost voor de dorpingen - en molens zijn ijkpunten in de ruimte. Kampeerterrainen en defensiewerken, respectievelijk vermaak- en schuldige landschappen liggen verstopt in het landschap..

Nederzettingenvormen in polders waren aanvankelijk afgeleid van organisch ontstane en later geplande structuren. Op kwelderwallen in de buurt van een geul, op ophogingen van mest, kwelderzoden en oud bouw materiaal (een soort aan elkaar gegroeide huisterpen) ontstonden de eerste nederzettingen. Boerderijtjes lagen rond een zoetwaterbekken, later vaak de plek voor de kerk.³²² Niet op de kwelders, maar op de schorren woonden en werkten de schaapherders met hun kuddes op stellen. Een stelle met een drinkpoel (hollestelle) is een kunstmatige hoogte in onbedijkt gebied.³²³ (afb. 4 II.1) Sommige zijn nog zichtbaar in het Nieuwlandse landschap.

Locatie

In de periode van circa 600 tot omstreeks 1300, beargumenteert P. Henderikx, ontstonden op het Walcherse kernland nederzettingen.³²⁴ Als een soort kustverdediging tegen de Noormannen zijn ronde vlucht- en verdedigingsburchten, ook werven genaamd, opgericht. Deze ontstonden aan de riviermonden van Denemarken tot Vlaanderen.³²⁵ Op de werven zijn naderhand, na de dreiging der Noormannen, kasteelbergen, ringwalburgen gebouwd met eveneens een defensieve functie, tot de dertiende eeuw in gebruik. Later werden werven indien mogelijk de hooggelegen basis voor korenmolens.³²⁶ De eerste ambachtsheren bewoonden de werven, later bouwden zij er naast hun ambachtshoofdsteden.³²⁷ De luister van de in kastelen en te midden van ridders levende ambachtsheren straalden af op het ambacht.³²⁸

De hoogteligging was niet uitsluitend ter verdediging tegen invallen, maar diende een niet minder functioneel doel, namelijk overleven met have en goed tijdens overstromingen.³²⁹ Bekend zijn de overstromingen van 1014 en 1134.

Nederzettingen ontstonden als gevolg van bevolkingstoename vanaf de elfde, twaalfde en dertiende eeuw. Dit ging gepaard met de toename van het aantal parochies. Dankzij de stichting van een parochiekerk kon een kerkdorp zich ontwikkelen. Begin veertiende eeuw telde Walchers kernland zesendertig parochies. Deze ontwikkelingen leidden tot het ontstaan van lokale bestuurs- en gerechtsdistricten, de ambachten. Parochiegrenzen en ambachten vielen samen en de aanwezigheid van een parochiekerk was voorwaarde voor de vorming van een zelfstandig ambacht.³³⁰ Kerkdorpen, met vaak een markt, de kerk temidden van het kerkhof, een herberg, smederij en daaromheen de verspreid liggende, circa vijftig

³²² Steenbergen 2009, 47. Dekker 1982, 40.

³²³ Dekker 1982, 90. Wilderom 1968, 319.

³²⁴ Henderikx 1996, 19.

³²⁵ Bosma 2007, 182.

³²⁶ Dekker 1982, 492-501.

³²⁷ Henderikx 1996, 21.

³²⁸ Dekker 1982, 482-485.

³²⁹ Steenbergen 2009, 293.

³³⁰ Henderikx 1996, 20. Dekker 1982, 482-485.

boerderijen en soms een molen. Rondom dit soort nederzettingen lagen vele kleine gehuchtjes.³³¹

Ambachtsgrenzen waren vaak gelijk aan de begrenzing van nederzettingen, parochies en waterstaatkundige entiteiten. (afb. 3 I.3) Na de veertiende eeuw nam het aantal ambachten af omdat ze werden samengevoegd door adel en patriciërs. De invloed van ambachtsheren werd groter naarmate hun ambacht groter werd; meer dan honderd gemeten.³³² Alleen de hoge adel was daartoe in staat. Lage adel verviel tot de boerenstand en bleef wonen op het voorouderlijk werf.³³³ Vanaf 1550 deelden landmeters de nederzettingen in per blok en niet meer per ambacht. Die indeling is ook overgenomen op de Hattingakaarten van 1750.³³⁴ (afb. 5 III.8, 5 III.16)

De Klerk stelt dat landeigenaren om verschillende redenen hun keuze van de locatie van een nederzetting bepaalde. Economische condities waren doorslaggevend. Ook selectiecriteria vormden optimale ontsluiting, ligging aan een kust met havenfaciliteiten, goedkope grond met slechte agrarische bodemkwaliteit en eigendomsrechten.³³⁵ (afb. 4 II.1, 5 III.17, 5 III.27) Dekker geeft aan dat nederzettingen ontstaan kunnen zijn in de nabijheid van cisterciënzer *grangies*, Dit zijn bedrijfscomplexen, die onderling een dagreis van elkaar lagen.³³⁶ In het middeleeuwse oude kerngebied – oudland - ontstonden kerkdorpen op dagmars afstand van elkaar.³³⁷ Dit kan verklaren waarom op Walcheren zoveel dorpen vlak bij elkaar liggen.

De Zeeuwse ambachtsheren hadden een bepalende stem bij de locatiekeuze van vaak in de nabijheid van hun kasteelwerven ontstane nederzettingen. Zij gaven grond in erfpacht en hadden belang bij het zo spoedig mogelijk bebouwen van dorpserven en bij florerende dorpen.³³⁸

Typologie nederzettingen

De Klerk, evenals Steenbergen, constateren het bestaan van twee hoofdvormen van nederzettingen. In Zeeland onderscheidt De Klerk kerkring- en voorstraatdorpen naast de grote variatie in dorpsplattegronden.³³⁹ Steenbergen benadert de aanwezigheid van vormen vanuit een toenemende organisatie van de dorpsontwikkeling. Hij onderscheidt de situatie van of organische hoofdvorm met toenemende planmatigheid en complexiteit en de planmatige hoofdvorm. Deze ontwikkeling komt overeen met toenemende rationalisering vanaf de Renaissance, die uiteindelijk resulteert in het 'landmeterlandschap'. Henderikx veronderstelt dat de ronde vlucht- en verdedigingsburchten uit de tijd van de Noormannen de bron zijn geweest van het latere cirkelvormige stratenplan van een kerkringdorp.³⁴⁰ Overigens

³³¹ Smallegange 2004, 43. Henderikx 1996, 20, 21.

³³² www.wikipedia.nl: *Ge`met*, het -woord gemeten, is een oude oppervlaktemaat in Zuid-Holland en Zeeland gehanteerd. Deze is plaatselijk verschillend: ruim 0,4 ha.

³³³ Dekker 1982, 482-485. Lage adel liet zich soms een 'heerlijk' huis bouwen.

³³⁴ Dekker 1982, 487-488.

³³⁵ De Klerk 2003, 113.

³³⁶ Dekker 1982, 192. *Grangie* is afgeleid van het vlaamse en franse *grenier* wat zolder betekent.

³³⁷ De Klerk 2003, 16. Henderikx 1993, 20, 21.

³³⁸ De Klerk 2003, 119, 120. Ambachtsheren kenden ook marktprivileges toe, daarbij het eigen profijt niet uit het oog verliezend.

³³⁹ De Klerk 2003, 10, 24.

³⁴⁰ Henderikx 1993, 19.

zijn in beide polders geen vliedbergen te vinden, maar wel in het oudland van Walcheren.³⁴¹

Situatieve nederzettingvormen zijn spontaan gegroeid en staan aan het begin van een lange typologische ontwikkeling van Zeeuwse dorpsvormen. Met name in zeepolders komen situatieve nederzettingpatronen voor, die werden gebaseerd op de natuurlijke grondslag en het collectief veiligheid zoeken tegen zeewater. Hun ontstaansgeschiedenis begon in de elfde eeuw. Uit archeologische bronnen blijkt een onregelmatige blokverkaveling en is een dorpsplattegrond met een kronkelig wegenpatroon standaard.³⁴²

Later dienden kerkringdorpen als voorbeeld van nederzettingvormen.³⁴³ Al sinds Floris V (1254-1296) bestond er een nauwe relatie tussen dorp en kerk. Dit is de reden voor de centrale ligging van het kerkgebouw. Daar lieten ambachtsheren afkondigingen doen, spraken zij recht en vonden op religie geïnspireerde handelingen plaats als kinderdoop, huwelijk en begrafenis.³⁴⁴ Bij op een kreekrug of dijk gelegen kerkring met kerkhof ontstond later een voorstraat. Op plattegronden is de voorstraat het bepalend ruimtelijk element: het vormt de schakel tussen haven, polderdijk en kerkring. In maatschappelijke zin is de voorstraat de plaats waar economische en bestuurlijke functies samenkomen. Dit kerkring-voorstraat type kon met parallelle straten uitgebreid worden. Zo ontstonden verbindingen met de polderwegen. Dit is het kenmerkende patroon voor Vrouwenpolder-dorp. (afb. 6 I.3 A en B)

De rationele indeling van de Nieuwlandse dorpen Oudedorp en Nieuw- en SintJoosland lijkt geïnspireerd op renaissancistische invloeden uit begin zeventiende eeuw. (afb. 5 III.19) De rationele plattegronden ontstonden in de vijftiende eeuw. De ambachtsheren Van Borsele zouden daaraan hebben bijgedragen. Dit is gebleken uit onderzoek dat Reinout Rutte deed naar de ontwikkelingsgeschiedenis van enkele dorpen in de zuidwestelijke delta.³⁴⁵ (afb. 4 I.1, 4 I.2)

Floris van Borsele, uit het Zeeuwse geslacht dat Vrouwenpolder stichtte, verwierf in 1430 het octrooi van Margaretha van Bourgondië om de polders van Sommelsdijk op Tholen te cultiveren.³⁴⁶ Van Borsele superviseerde de aanleg van de nederzetting Sommelsdijk. Loodrecht op de dijk ontstond de voorstraat met achterstraten die uitkomen op de kerkring. (afb. 4 II.2) In 1452 liet Van Borsele een voorstraatdorp aanleggen bij Duiveland met een kerkring als in Sommelsdijk: ook hier haaks op de dijk bij een haven. Na Van Borsele's overlijden in 1468 voltooide zijn weduwe Anna van Bourgondië³⁴⁷ nog drie indijkingen volgens hetzelfde recept: nederzettingen met plattegrond met voorstraat en kerkring. Aan de kerkring werd een voorstraat toegevoegd. Deze functioneerde als marktplaats. Langs de randen werden woningen voor ambachtslieden en handelaren gebouwd.

De ligging van de door de Van Borsele's gestichtte dorpen waren geselecteerd aan de kruising van de dijk met de buitendijkse haven. De zeventiende eeuwse Nieuwlandse polders zijn overeenkomstig ingericht. (afb. 5 III.19) Reinout Rutte betoogt dat de overeenkomstige dorpsplattegronden te danken zijn aan het bedijkerspaar Adriaan en Anna van Borsele-van Bourgondië, afkomstig uit één

³⁴¹ Henderikx 1993, 22.

³⁴² Henderikx 1993, 20. Klerk 2003, 15.

³⁴³ De Klerk 2003, 16. Henderikx 1996, 20, 21

³⁴⁴ De Klerk 2003, 106.

³⁴⁵ Rutte 2010, 71-96.

³⁴⁶ Rutte 2010, 71-96. Adriaan van Borselen, heer van Duiveland, liet in 1464 Sommelsdijk indijken tot korenland, samen met nog enige particulieren en vertegenwoordigers van de Antwerpse geestelijke instellingen.

³⁴⁷ Sijnke 2009,56.

familie doortastende en initiatiefrijke opdrachtgevers. Deze wijze van inpolderingen en nederzettingenaanleg gaat door tot in de zeventiende eeuw. Er is dus geen sprake van een cesuur tussen de middeleeuwse 'organische' en de 'rationele renaissancistische' stedenbouw van de nieuwe tijd, zoals vaak betoogd, maar van een geleidelijke overgang.³⁴⁸

De oorspronkelijke situatie en latere kerkringvormen evolueerden geleidelijk tot planmatige nederzettingvormen: de zogenaamde renaissancistische dorpsaanleg. De kerkring werd een vierkant met voorstraat, achterstraten, hoofd- en dwarsas, die de rechthoek in vieren deelden: een en ander ingepast in een rechthoekige plattegrond³⁴⁹ Dit alles was gebaseerd op een architectonisch en stedenbouwkundig ontwerp zoals in de droogmakerij de Beemster, die als voorbeeld gold.³⁵⁰ In 1612 werd de Beemster drooggelegd en op zuiver geometrische wijze ingedeeld.³⁵¹ In de geplande dorpsaanleg, het voorstraatdorp, ontstond de regelmatige plattegrond. De natuur werd van ondergeschikt belang.³⁵²

Desiderius Erasmus (1466?-1536) legde de basis voor het Hollandse humanisme. Het was de start van het rationalisme in de wetenschap. Simon Stevin (1548-1629) bouwde hierop voort. (afb. 3 III.11, 12) Hij ontwikkelde de eerste theorie over stedenbouwkunde naar de ideale Renaissance stad en maakte gebruik van de proportieleer van Vitruvius. De Vitruviaanse traditie is terug te vinden in Nederlandse polders en stond model voor landwinningen elders in Europa.³⁵³

De nieuwe esthetische idealen werden o.a. door Stevin verspreid. Hij stichtte aan de Leidse universiteit de opleiding voor ingenieurs, landmeters en stad- en vestingbouwkundigen.³⁵⁴ Stevin ontwikkelde agrarische standaardmaten voor kavels in het cultuurlandschap en vaste afstanden tussen tochten en sloten. Deze ontwikkelingen gingen gepaard met nauwkeurige kartering, bestemd voor de planmatige polderinrichting: het zogenaamde landmeterlandschap.³⁵⁵

Het geometrische vierkant werd het rationele, mathematisch ontwerpelement bij uitstek: zinnebeeld van vastheid en rechtheid in de emblematiek. Landschap, nederzettingen en huizen werden er door beïnvloed. Graveur en uitgever Hans Vredeman de Vries (1527-1606) raakte in de ban van het esthetisch ideaal van een architectonische aanleg, zoals blijkt uit zijn tuintheoretische verhandelingen. Ook zijn voorbeeldboeken speelden in Nederland en geheel Europa een niet te onderschatten rol bij de verspreiding van de renaissancistische decoratieve aspecten. Hij hanteerde eveneens het vierkant, het geometrisch raster, als de grondslag voor een plattegrond voor een stad, het landschap en de tuin.³⁵⁶ Dit werd sindsdien het ontwerpmodel voor nederzettingvormen.

Nieuwland, in fasen ontstaan in de renaissance, wordt gekenmerkt door een ontginningsgewijze nederzettingvorm, gecombineerd met een planmatig patroon.³⁵⁷ (afb. 4 I.1, 4 I.2) Het gelaagd concept van drie naturen: wilde, in cultuur gebrachte en tuin werden verenigd in de polders,³⁵⁸ bijvoorbeeld in de poldervilla Elsenoord in

³⁴⁸ Rutte 2010, 71-96. Bosma 2007, 233.

³⁴⁹ Steenberg 2009, 293.

³⁵⁰ Steenberg 2009, 479, 480.

³⁵¹ De Klerk 2003, 115.

³⁵² De Klerk 2003, 15.

³⁵³ Steenberg 2009, 503.

³⁵⁴ Steenberg 2009, 499, 500

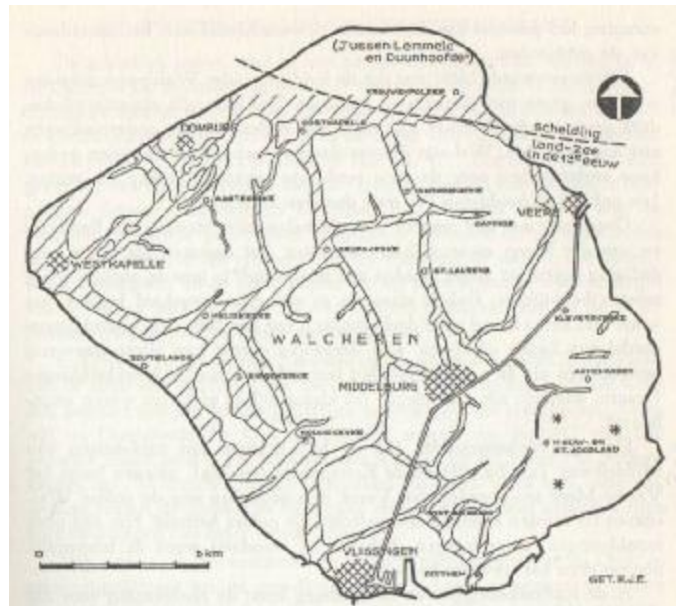
³⁵⁵ Reh 2005, 9-11, 20-32.

³⁵⁶ Steenberg 2009, 500. Bosma 2007, 245.

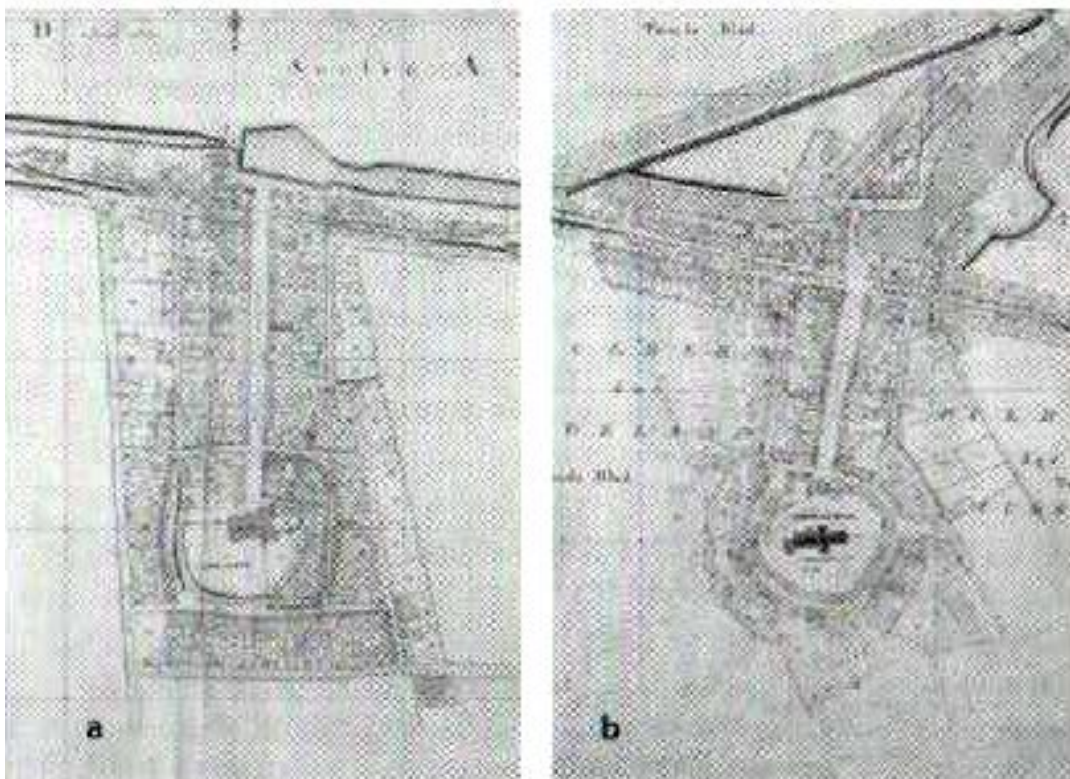
³⁵⁷ Steenberg 2009, 479

³⁵⁸ Steenberg 2009, 503.

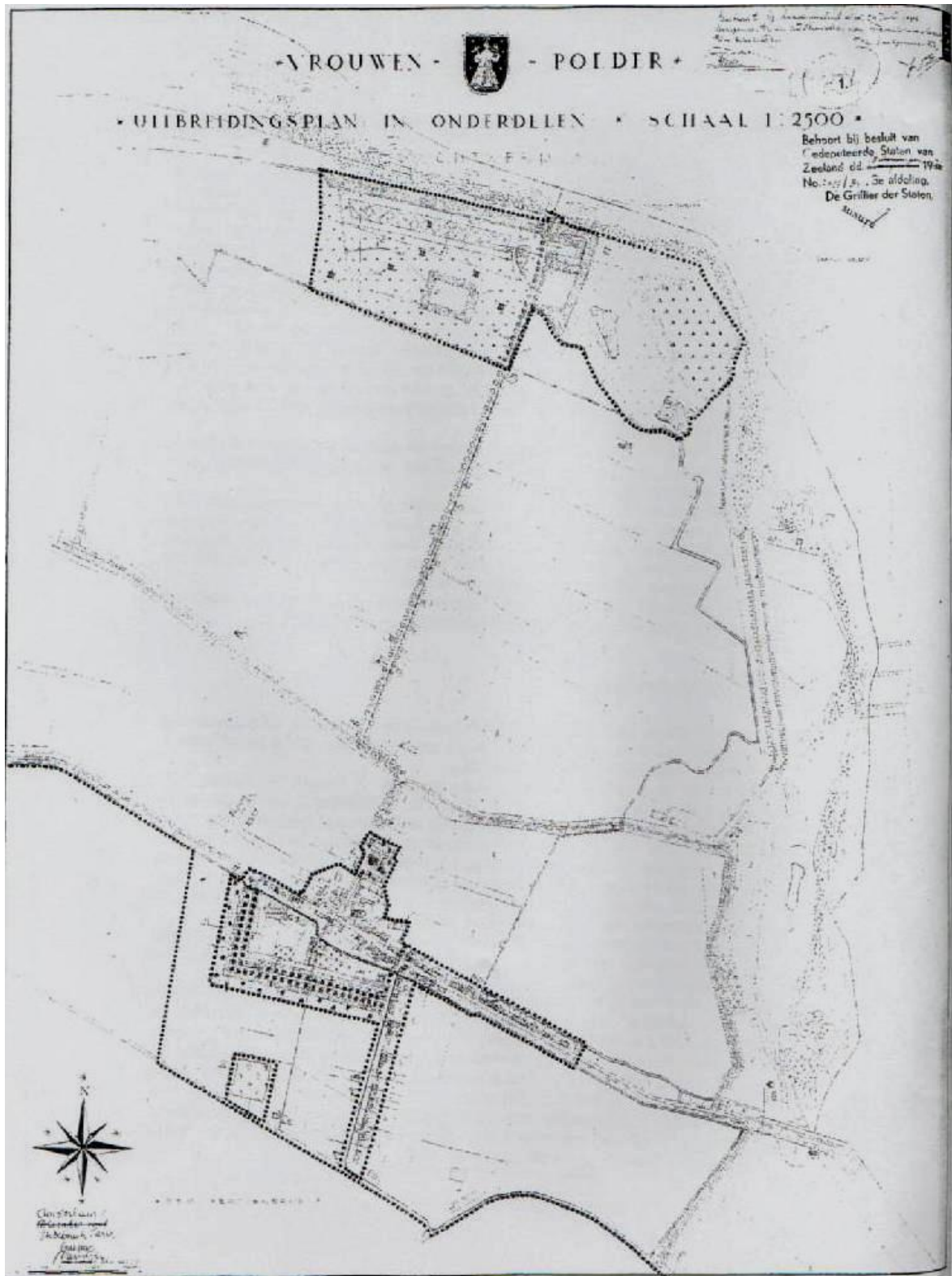
Vrouwenpolder. Een recente geplande dorpsuitleg, voortbordurend op het kerkring - voorstraatdorp type, is het uitbreidingsplan van Vrouwenpolder van architect Duintjer. (afb. 4 II.3)

(afb. 4 II.1. Wilderom, 1968. Vrouwenpolder en Nieuw- en Sint Joosland zijn ontstaan op de randen van het *oudland*, op het hoger en droger gelegen veenloos gebied. Het gearceerde gedeelte is veenloos. Bij Nieuwland zijn drie stellen ingetekend)

(afb. 4 II.2. Rutte 2010. De kadastrale minuutplannen van a Sommeldijk en b Middelharnis uit 1825 tonen de grondvorm van de nederzettingen, ontstaan in **1464-'65**. *Adriaan van Borsele* was de inpolderaar. Ze zijn beiden van het voorstraat-kerkring type, gelijkend op de grondvorm van Nieuwland en Oudedorp, ingepolderd twee eeuwen later door ambachtsheren van 'Heer Arentskerke, waaronder de Van Borsele's)

(afb. 4 II.3. *Een uniek Park*, 2002, 20,21. Uitbreidingsplan, opgesteld door de Amsterdamse architect Duintjer. In 1948. Om verdere lintbebouwing in het Vroon te weren ontwierp hij een plan in het onvruchtbare vroongebied voor circa vijftig vakantiewoningen. Hij ontwierp een aantal huisje met variatiemogelijkheden om een geheel te krijgen zonder monotonie, rijkelijk beplant met bomen en struiken. Tevens plande hij naast een hotel een parkeerterrein met een flinke windsingel en een kampeerterrein bij het Fort. Ook vormde de dorpsuitbreiding ten noorden en westen en de begroeiing van de straten en dijken een deel van zijn uitbreidingsplan. Het open beeld in de polder moest gehandhaafd blijven tussen de twee dorpslocaties, verbonden door de Fort den Haakweg. In 1960 wordt een ander uitbreidingsplan doorgevoerd)

4 III Gebouwde Constructies

De gebouwde omgeving, de architectuur, vertelt de beschouwer de invloeden die hebben geleid tot een bepaald bouwtype, tot een complex gebouwen en de ambachten en beroepen die een gemeenschap bepaalden. Dit materiële cultuurhistorische erfgoed is meestal statischer van aard dan landschap. Dynamiek ontstaat vaak in perioden van verval en in bloeiperioden, afgewisseld door perioden waarin weinig wijzigingen plaats vinden. De gebouwde karakteristieke architectuur van polders, ontstaan in de loop van eeuwen, betreft onder meer in de polders de polderboerderijen met bijgebouwen en poldervilla's, daarnaast in de dorpen de kerken, dijk- en dorpswoningen en multifunctionele woningen met ambachtelijke functies, publieke en militaire gebouwen.

De negentiende eeuw wordt gekenmerkt door ingrijpende infrastructurele en industriële veranderingen, die het landschap herschiepen. Overigens liep Nederland in deze ver achter bij zijn Europese buurlanden.³⁵⁹ Ambachtsbazen-bouwmeesters bleven bouwen volgens het hun bekende ambachtelijke procedé. Industriële produkten raakten pas eind negentiende eeuw in zwang.³⁶⁰ Er ontstonden wel nieuwe bouwtypen in deze tijd met een specifieke bestemming.³⁶¹

Nutsvoorzieningen, zoals waterleidings-, electriciteits- en gasbedrijven, bepalen sindsdien het landschapsbeeld.³⁶² Voor zover relevant voor de analyse van beide polders zijn van enkele bouwwerken de typering en ontwikkeling beschreven. Op de Bijlagen 3, 9 en 10 is een overzicht gegeven van het gebouwd erfgoed in Vrouwenpolder en Nieuwland.

4 III.1 Polderboerderij

'Als door toeval staan ze goed,
De boerderijen in het land.
Schakel tussen grond en lucht.
Vastberaden in de aarde
Geven ze, door er te zijn,
De geschiedenis zijn waarde
En het landschap zijn verband.'

Dit couplet uit een gedicht van Jan Terlouw (1931 -) toont de betekenis van het cultuurhistorisch erfgoed, de boerderij.³⁶³ Specifieke ruimtebepalende elementen zijn de polderboerderij en het boeren erf. Zij bepalen van oudsher het beeld van Zeeland en dragen bij aan de Zeeuwse identiteit. Oude boerderijen, hun betekenisvolle namen, hun interieur, structuur en karakter, geven een beeld van een verdwenen verleden. In Oost-Souburg zijn archeologische resten gevonden van een driedelige boerenhoeve uit rond 1000. (afb. 4 III.1) Deze lengtebouw kan tot voorbeeld hebben gediend voor latere boerenhoeven. Soms dragen boerderijen de naam van buitenplaatsen waarvoor ze in de plaats kwamen, zoals Elsenoord in Vrouwenpolder.³⁶⁴ Deze cultuurhistorisch waardevolle woonvorm is bedreigd en

³⁵⁹ Bosma 2007, 427.

³⁶⁰ Bosma 2007, 428.

³⁶¹ Bosma 2007, 430.

³⁶² Sens 1993, 114.

³⁶³ Zeeuws Landschap, nr.3, 2003, 5.

³⁶⁴ De Wete vol. 2, 1982, 33.

soms geheel verdwenen. Dit proces verloopt sluimerend door de terugloop van het aantal agrariërs en de behoefte aan praktisch ingerichte gebouwen voor de hedendaagse moderne bedrijfsvoering.

De Stichting Historisch Boerderij-Onderzoek, heeft, in opdracht van De Provincie Zeeland naar aanleiding van het Jaar van de Boerderij in 2003, een lijst opgesteld van cultuurhistorisch interessante boerderijen. Niet alleen het hoofdgebouw, maar ook waardevolle bijgebouwen en het erf staan daarop genoemd. De kans is daardoor toegenomen dat deze alsnog een beschermde status krijgen.³⁶⁵

Op Walcheren komen, volgens De Stichting Historisch Boerderij-Onderzoek, grofweg twee typen boerderijen voor: het *oudere* heeft een woning tegen de schuur staand en het negentiende-eeuwse *jongere* heeft een vrijstaande woning. De grondvorm is rechthoekig met één bakstenen bouwlaag onder een kap en weinig aanbouwen. Rode of blauwe pannen bedekken de oorspronkelijke rietgedekte zadeldaken van de woonhuizen, zelden voorzien van dakkapellen. Meestal zijn de schuifvensters voorzien van de kenmerkende donkergroen en witte luiken. De zwart geteerde gepotdekselde houten schuren zijn groter en breder, hebben een hogere of gelijke nokhoogte en een lagere of gelijke goothoogte ten opzichte van het huis. Kozijnen van deuren en ramen en de hoeken van de zwarte schuur zijn contrasterend wit geschilderd.

Tot 1940 toonde het erf veelal een optimale mix van doelmatigheid, esthetiek en harmonie.³⁶⁶ Het boerderijcomplex was zelfvoorzienend en veranderde naarmate de behoefte wijzigde en/of toegenomen welvaart dat mogelijk maakte. De inrichting van het blokvormige door sloten omringde erf was vaak verschillend. Als windvang omringden hoge bomen het erf. De schuur lag het meest gunstig ten opzichte van de windrichting en de woning lag in de luwte. Op het netjes geordende voorerf, gelegen aan de weg, bevonden zich de bleek, waterput, bakkeet, hondenhok en moes- en siertuin. Op het achtererf lagen de mestvaalt, het varkenshok en de erfboomgaard. Streekeigen erfafscheidingen vormden de houten hekken en meidoornhagen. De bakstenen bakkeet met pannendak en schoorsteen diende vaak als zomerwoning.³⁶⁷ Premies op het rooien van hoogstamfruitbomen en het delven van oude erven, gecombineerd met de drang tot grootschalige voedselproductie hebben dit erfgoed geen goed gedaan. Zelfvoorziening is, al ingezet eind negentiende-eeuw, voorbij en uniformiteit viert hoogtij sinds de 'wederopbouw'.³⁶⁸

Typologie.

Diverse invloedsferen bepaalden de typologische ontwikkeling. De boerderij behoort tot een zeer eigen categorie van het gebouwde erfgoed, waar mens en dier oorspronkelijk onder één dak woonden. In de zeventiende-eeuwse polders ontstonden boerderijtypen, zoals de alom bekende stolpboerderij in Noord-Holland en kop-hals-rompboerderij in Friesland. Boerderijen in de zeventiende- en negentiende-eeuwse polders kregen vaak de vormen, die verwezen naar de herkomst van de kolonisten. De twintigste-eeuwse boerderijvorm was afgestemd op

³⁶⁵ Bijlagen 9,10. www.boerderijenzeeland.nl. November 2010. Provincie Zeeland Directie Ruimte, Milieu en Water d.d. 22-3 en 9-11-2010. De verwachting is dat binnenkort het aantal historische boerderijen met een gemeentelijke status zal zijn uitgebreid, dankzij het onderzoek.

³⁶⁶ Zeeuws Landschap, nr.3, 2003, 3-5.

³⁶⁷ www.boerderijenzeeland.nl. November 2010.

³⁶⁸ Zeeuws Landschap, nr.3, 4, 5.

de eisen van bedrijfsvoering, huisvesting en geprefabriceerd uniform bouw materiaal.³⁶⁹ Uniformiteit was ook in de boerderijbouw het gevolg.

Een boerenbedrijf kent vier functies: het wonen, het stallen van vee, de verwerking van producten en het opslaan van oogst, voer en werktuigen. De indeling van het interieur is gekoppeld aan de functies van de ruimtes en bepaalt het aanzicht van het exterieur.³⁷⁰ Ondanks dezelfde functies zijn er regionale verschillen in boerderijinterieurs en -exterieurs: een gevolg van beschikbaarheid van bouwmaterialen, relaties met de stad, rijkdom en culturele tradities³⁷¹ en catastrofes als oorlogen en overstromingen. In Zeeland komt het *zuidwestelijke kusttype* voor, aanvankelijk beïnvloed door Vlaanderen en later door Zuid-Beveland. Zowel het *oude-* als het *nieuwe Zuid-Bevelandse* boerderijtype vallen hieronder.

Vlaanderen.

Tot in de middeleeuwen was de invloedssfeer van het rijke, hoogontwikkelde Vlaanderen bepalend. Hun wereldlijke heren en cisterciënzer kloosterorden, die inpolderingen en commerciële landbouw ter hand namen in Zeeland, speelden een belangrijke rol bij de ontwikkeling van de boerderijtypen en de vorming van het middeleeuwse landschap. Kloosters waren vanaf de elfde eeuw duidelijk herkenbare vormen van bewoning tot de verwoestingen tijdens de Opstand van 1574. Walcheren bezat tot 1574 meer kloosters dan Zuid-Beveland. Dat beïnvloedde de cultivering van het Walcherse platteland.³⁷² Veel abdijhoeven kwamen na de Opstand in handen van pachters en Vlaamse kolonisten, die zich ontwikkelden tot kapitaalkrachtige boeren.³⁷³

Boerderijtypen in Vlaanderen en Zeeuws-Vlaanderen zijn ontstaan in de middeleeuwen uit 'omwalde hoeven'. (afb. 4 III.1) Deze stonden op rechthoekige erven omringd door grachten op een zandige verhoging. De gracht had naast een doel als adellijk statussymbool tevens een waterstaatskundig doel. De met zand uit de gracht verhoogde terp bood de mogelijkheid van een droge, koele melkkelder.³⁷⁴ Op het erf bevonden zich behalve het woonhuis ook bijgebouwen: het bakhuis, de (paarden-)stal, de graanschuur, het kippenhok en arbeidershuisvesting. De woning en fundamenten waren van baksteen en het kostbare hout voor de gepotdekselde schuurwanden was geïmporteerd uit het Noorse Bergen, uit Tallinn en Duitsland.³⁷⁵ In het boomloze Vlaanderen en Zeeland moest hout van ver aangevoerd worden: een kostbare onderneming.

De Vlaamse boerderij-woning was vaak vrijstaand met de ingang in de lange gevel en daarboven een dakkapel, die toegang gaf tot de opslagzolder voor gedorst graan: de '*Vlaamse gevel*'.³⁷⁶ Voor de minder bemiddelden was geïmporteerd hout onbetaalbaar. Hun bouwsels waren van het goedkopere baksteen of van vakwerk,

³⁶⁹ Steenbergen 2009, 479.

³⁷⁰ Koldewey 2001, 9. Onderzoek is uitgevoerd op initiatief van de Stichting Historisch Boerderij Onderzoek (SBHO), met als doel het behoud van de gebouwen met hun cultuurhistorische en landschappelijke waarden.

³⁷¹ Koldewey 2001, 13.

³⁷² Koldewey 2001, 13. Zowel de kloosterlingen van de Clarissen in Veere, onder Hendrik van Borsele gesticht, als de nonnen der Kanunniken in Serooskerken vluchtten naar Yperen en Antwerpen na plunderingen in 1574. Het klooster in Middelburg, de Maria of Sint Nicolaasabdij kende eind zestiende eeuw haar topput van bloei. Dit gebouw verloor haar functie maar doorstond de verwoestingen tijdens de Opstand van 1574. Na de bombardementen van 1940 zijn grote delen in de as gelegd en is het naderhand gerestaureerd.

³⁷³ Van Cruyningen 2002, 31,32.

³⁷⁴ Ook was de gracht de drinkwatervoorziening voor vee, reservoir voor regenwater en een 'natuurlijke' erfafscheiding.

³⁷⁵ Van Cruyningen 2002, 55-66.

³⁷⁶ Van Cruyningen 2002, 66.

een techniek geïnspireerd op de Engelse en Normandische vakwerkbouw.³⁷⁷ De Vlaamse kuststreek kende een belangrijke baksteenproductie. Bakstenen werden eind vijftiende eeuw in Zeeland uitsluitend gebakken op Walcheren.³⁷⁸

De driebeukige schuren waren in Zeeuws-Vlaanderen soms zeer groot, gebaseerd op de graanschuren met hun grootse allure van de cisterciënzer abdijen.³⁷⁹ Deze '*grangie*'s omvatten: een ommuurd complex bedrijfsgebouwen met de *grangie*, de grote schuur, voor graanopslag en bijbehorende gronden.³⁸⁰ De welgestelde boeren in de Vlaamse kuststreek schakelden kloosterarchitecten en gespecialiseerde timmerlieden in bij de bouw van hun kloosterhoeven. Mede dankzij die timmerlieden verspreidde zich deze architectuurtypologie naar middelgrote en kleine boerenbedrijven.³⁸¹

Zeeland

Over de boerderij op de Zeeuwse eilanden zijn minder bronnen beschikbaar dan over de Vlaamse boerderijen.³⁸² Geen kloosterschuur is bewaard gebleven.³⁸³ Na de Spaanse overheersing, in de Gouden Eeuw, veranderden de politieke, economische en culturele krachtenvelden grondig.³⁸⁴ Veelal door pioniers, vluchtelingen uit de verwoeste en overstroomde gebieden van Vlaanderen en Fransen uitgeweken om geloofsredenen, werden herdijkingen en indijkingen weer ter hand genomen.

De meeste Zeeuwse boerderijen waren tot die tijd nog klein, hadden een enkel, duister vertrek met een haard, waar het boerengezin en hun knechten en meiden in woonden, werkten en sliepen: zonder privacy, met stank en ongedierte, zonder duidelijke scheiding tussen de diverse functies.³⁸⁵

De pioniers bouwden boerderijen op de wat hogere, drogere, zavelige kreekgronden,³⁸⁶ en beïnvloedden de vormgeving van de nieuwe gemeenschap, landschap en gebouwen. Deze geïmporteerde kennis, vakmanschap en mankracht leidde tot specialisatie en commercialisering van de landbouw en modernisering van de bedrijfsgebouwen. Investeerders, zijnde vermogende stedelingen in bedijkingen en boerderijbouw, naast technici, dijkgraven, landmeters en rentmeesters verspreidden hun kennis, evenals de stedelijke timmerlieden, die hun bij de bouw van representatieve patriciershuizen verworven kennis en nieuwe ideeën toepasten bij de boerderijbouw.³⁸⁷

Zuid-westelijke boerderij type

De brede Sloe en het Veerse Gat scheidde Walcheren nog van het Hollandse noorden. De grootschalige commerciële, rationele bedrijven van de grote landeigenaren kregen grote boerderijen, gelijkend op het hun bekende type van de middeleeuwse Zeeuws-Vlaamse abdijschuren.³⁸⁸ Zo ontstond langs de Deltakust het

³⁷⁷ Van Cruyningen 2002, 65.

³⁷⁸ Van Cruyningen 2002, 70, 71. Bakstenen werden zelfs geleverd aan het Sint Janshospitaal te Brugge.

³⁷⁹ Van Cruyningen 2002, 53. Dekker 1982, 193.

³⁸⁰ Dekker 1982, 191-193. *Grangie* is afgeleid van het franse *grenier* dat zolder betekent.

³⁸¹ Van Cruyningen 2002, 61-66.

³⁸² Veel kadastragegevens zijn verbrand als gevolg van Middelburgs bombardement in 1940.

³⁸³ Van Cruyningen 2002, 70, 71. De boeren bebouwden het akkerland en hielden uitsluitend vee voor eigen gebruik, zoals trekpaarden.

³⁸⁴ Na de pestepidemie, de catastrofale Opstand en overstromingen was de bevolking uitgedund.

³⁸⁵ Koldewey 2001, 15. Kaarsen waren een te kostbare lichtbron.

³⁸⁶ Van Cruyningen 2002, 40.

³⁸⁷ Van Cruyningen 121, 122. Investeerders waren onder meer de prins Willem van Oranje (1533 – 1584) en de Zeeuw Jacob Cats (1577 – 1660)

³⁸⁸ Van Cruyningen 2002, 40, 41.

zuidwestelijke boerderijtype met als kern het gescheiden, relatief kleine bakstenen woonhuis en daar tegen aan de grote zwart geteerde houten driebeukige dwarsdeelschuur met in de middenbeuk grondtassen voor graan en stalruimte in de zijbeuken. Paarden stonden in een apart gebouw. Het wooncomfort verbeterde, want de functiescheiding nam toe. Bij arme keuterboertjes echter, zoals veelal in Vrouwenpolder, bevonden de functies wonen en berging van vee en voorraad zich meestal onder één dak, met een doorlopende noklijn.³⁸⁹

Behalve de invloed van pioniers waren lokale bouwtradities en materialen bepalend bij de bouw van nieuwe boerderijen. Dat leidde tot verschillen ten noorden en zuiden van de Westerschelde en tussen de polders onderling. Grofweg bevond zich ten noorden van de Westerschelde de ingang meestal in de kopgevel, waardoor de hoeve een lengte indeling had. Ten zuiden van de Westerschelde daarentegen zat de ingang in de langgevel van de hoeve met dwarsindeling, met boven de toegang de Vlaamse gevel. Ook de boerenhoeve op Walcheren, ondanks haar ligging ten noorden van de Westerschelde, had intussen een ingang in de langgevel met daarachter de Vlaams geïnspireerde dwarsindeling. Deze bevatte twee á drie vertrekken, een woonkeuken met haard, bedsteden en werkruimte, een onderkelderde representatieve opkamer met stookplaats en de gang of voorvloer, tevens zomervertrek.³⁹⁰ Deze stond in directe verbinding met de er tegenaan gebouwde schuur via een binnendeur.³⁹¹

Het Walcherse staltype was een mengvorm van de Vlaamse en Zuid-Bevelandse en bestond onder meer uit stallen met open boxen en een vlakke vloer. De andere stallen van het zuidwestelijke kusttype hadden een vloer met verdiepte mestgoot. Behalve de paardenstal bevonden zich op het erf het bakhuis en kapbergen voor graanopslag. Voor het bewerken van de zware zeekeigronden werden paarden ingezet. Dat impliceerde het daarbij benodigde areaal grasland voor veevoer.

Zuid-Beveland

Als gevolg van de tachtigjarige oorlog nam de Vlaamse invloed af. In de Gouden Eeuw scheidde Zeeuws-Vlaanderen, binnen de zuidelijke Spaanse invloedssfeer gebleven, zich af van de rest van Zeeland. Zeeland onderging vanaf die tijd, als een van de Zeven Provinciën, invloeden uit het noordelijke Holland. Aan de oostzijde van Walcheren zijn begin zeventiende eeuw de polders van Nieuwland ingedijkt. Deze eerste polders vielen bestuurlijk aanvankelijk onder Zuid-Beveland, ook cultureel, zoals blijkt uit de dialecten, klederdracht en de boerenhuizen.³⁹² De eerste pachtboeren kwamen van Zuid-Beveland. De boerenhuizen behoorden tot het *oud-Bevelandse boerderijtype*. De op Nieuwland ontstane nieuwe boerenhoeven vallen onder het *nieuwe Zuid-Bevelandse boerderijtype*.

Het *oud-Bevelandse boerderijtype* had de ingang in de kopgevel, zoals gebruikelijk ten noorden van de Westerschelde, waarachter een lengte-indeling met de 'voorvloer', waarnaast de onderkelderde kamer met bedsteden, de pronkkamer. In de tweede lengtetraavee, naast de 'voorvloer', waren de woonkeuken met haard

³⁸⁹ Van Cruyningen 2002, 18-20.

³⁹⁰ Van Cruyningen 2002, 109. Dankzij de invloed van de pioniers paste de Walcherse bouw zich aan aan de zuidelijke bouwstijl.

³⁹¹ Van Cruyningen 2002, 71-83. Bij uitbreidingen werden kamers aan de bestaande gevel gebouwd, hetgeen resulteerde in complexe plattegronden, zowel L- als T-vormig.

³⁹² Dekker, 2005, 9. Vanaf circa 1800 gaan regio's zich in hun kleedgedrag onderling onderscheiden. Dan ontstaan de karakteristieke Zeeuwse klederdrachten, die tot ver in de twintigste eeuw in traditionele gemeenschappen gedragen worden.

gelegen, met de bedsteden en een 'spinde',kast. Vanuit de woonkeuken gaf, via een klein vertrek, een deur toegang tot de schuur. Op de zaadzolders lag het ongedorste graan.³⁹³

Nieuwland

De breuk in de bouwtraditie van Zuid-Beveland blijkt uit de invloed van Vlaamse bouwwijzen in Nieuwland. Deze bouwwijze bestond, zoals beschreven, al op Walcheren.³⁹⁴ De indijkingen van Nieuwland waren op initiatief van Middelburgse grootgrondbezitters uitgevoerd. Zij en hun timmerlieden en hun deskundige adviseurs importeerden de Vlaams-Walcherse bouwwijze. De ingang van het Nieuwlandse woonhuis lag, in tegenstelling tot het *oud-Bevelandse* type, in de lange gevel met daarachter een dwarsindeling als in Zeeuws-Vlaanderen. De oudste nog bestaande boerderij ligt aan de *Binnendijk 1*, gebouwd in 1676. (afb. 5 III.25, 5 III.26) Een ander voorbeeld in Nieuwland is het Zeeuws-Vlaams-Walcherse huistype '*Nieuwlands Rust*', gebouwd in 1787. (afb. 5 III.24) De schuur is gebouwd als afzonderlijke constructie tegen het woonhuis en heeft geen binnen deur, zoals wel gebruikelijk in Zuid-Beveland. Vanaf halverwege de zeventiende eeuw kreeg het Vlaamse type woonhuis de overhand op Walcheren en de Bevelanden.³⁹⁵

De depressie rond het rampjaar 1672 ging ook aan Zeeland niet voorbij. Begin achttiende eeuw namen als gevolg daarvan de tegenstellingen toe binnen de plattelandssamenleving.³⁹⁶ Uitsluitend grote, kapitaalkrachtige bedrijven van zestig á zeventig hectaren doorstonden de depressie.³⁹⁷

Representatie

Door toename van de behoefte aan privacy ontstond een scheiding van functies en bewoners. Meer vertrekken bleken onvermijdelijk. Boerenhofsteden werden vergroot en vaak naar achteren uitgebouwd.³⁹⁸ De woning werd zo tweebeukig en de kopgevel asymmetrisch door het aflopende dak. Het boerengezin verbleef in de vertrekken aan de representatieve, symmetrische voorzijde en etaleerde haar welstand aan de wegzijde. De welvarende boerenstand schafte zich fraai meubilair aan, evenals spiegels, klokken, porselein, schilderijen, kabinetten en bureaus. Lichtinval nam toe door de vergrootte ramen en petroleumlampen. Kachels verwarmden de ruimten.³⁹⁹ Dit alles zorgde voor een rationele indeling van het woonhuis. Rond 1840 werd symmetrie hét kenmerk van een Zeeuwse boeren woning in navolging van de burgerlijke architectuur.⁴⁰⁰ (afb. 4 III.1)

De kleine boerenelite van grote landbouwers-eigenaren onderscheidde zich allengs door de bouw van representatieve grote, fraai afgewerkte burgerlijke woonhuizen met de ingang in de lange zijde met daarachter de centrale gang. Zij lieten zich inspireren door de classicistische architectuur van stadswoningen en

³⁹³ Van Cruyningen 2002, 97, 98. Sens 1993, 87: In Katholieke streken van Zuid-Beveland waren de woningen rijker versierd dan op Walcheren.

³⁹⁴ Van Cruyningen 2002, 99.

³⁹⁵ Van Cruyningen 2002, 121/125. De ingang verhuisde naar de langgevel.

³⁹⁶ Van Cruyningen 2002, 46. De gevolgen van de depressie verdiepte de sociale kloof tussen grote en kleine boeren, ambachtslieden, knechten, middenstand en arbeiders.

³⁹⁷ Van Cruyningen 2002, 41-45. Rijke boeren konden profiteren van de graanprijsschommelingen.

³⁹⁸ Van Cruyningen 2002, 154. In afzonderlijke ruimten werken, koken en slapen en scheiding van het boerengezin en het inwonend personeel leidde tot zonering van functies en categorieën mensen, als meiden, knechten, zonen, dochters.

³⁹⁹ Koldewey 2001, 15,16.

⁴⁰⁰ Van Cruyningen 2002, 158, 159.

buitenplaatsen van welvarende stedelingen, die in 4 III.b wordt beschreven. Poldervilla Elsenoord te Vrouwenpolder dient als voorbeeld. (afb. 5 III.1) Deze moderne boerenwoningen werden uniformer.⁴⁰¹ In het midden van de lange gevel bevond zich de toegangsdeur met aan weerszijden een of twee ramen. Achter die gevel lagen drie vertrekken naast elkaar. In het midden lag de 'voorvloer' als werkruimte, zomervertrek en gang. Aan de ene kant lag de woonkeuken en aan de andere kant de kelder met opkamer.

Noord-Beveland

Ook in Vrouwenpolder ontstond een nieuwe boerderijtype na de Opstand. Dat was niet meer op het Zeeuws-Vlaamse maar op het *Noord-Bevelandse boerderijtype* geïnspireerd. Huis en schuur stonden daar gescheiden van elkaar. De Van Oranje's, met hun na de Opstand verkregen bezittingen in de gemeente Veere, droegen hun rentmeester op hun Noord-Bevelandse bezittingen te bezoeken. Het *Noord-Bevelandse boerderijtype* overheerste aldaar. De rentmeester introduceerde dat nieuwe bouwtype in het markizaat Veere. In de voormalige Vrouwenpolderse boerderij 't *Oostduin*, is dat type gerealiseerd, gebouwd in 1756. Zo voltrok zich in de loop van de achttiende eeuw ook in de Veerse domeingoederen de scheiding tussen huis en schuur. (afb. 4 III.2, 4 III.3, 4 III.4, 4 III.5)

Overigens waren in 1988 driekwart van de boerderijen op Walcheren nog aaneengebouwd en vaak om financiële redenen niet gemoderniseerd.⁴⁰²

Bouwmateriaal

In Zuid-Holland bleven woonhuis en schuur in de lengterichting aaneen gebouwd en bevond de ingang zich in de kopgevel. In Zeeland kwam het woonhuis steeds vaker vrij te staan van de schuur, werd het vergroot en verfraaid en bleef het dezelfde symmetrische indeling behouden als het Zeeuws-Vlaamse woonhuis met de ingang in de lange gevel.⁴⁰³

Dwarsdeelschuren bleven het overheersende schuurtype in Zeeland en werden steeds groter, dankzij de toename van lang naaldhout, geïmporteerd uit Noorwegen en het Oostzeegebied. Kapbergen verdwenen en al het geogste graan werd in de vergrootte schuur opgeslagen. De oudste schuurdaken waren schilddaken die bij de kopgevels laag aflieden. Om meer tasruimte te verkrijgen in Vlaamse, Walcherse en Nieuwlandse schuren werden de schuine delen ingekort, veelal boven de paarden, die in de schuur tegen de kopse gevel gestald stonden.⁴⁰⁴ Ook de lange gevels veranderden en verhoogd tot de bovenzijde van de deeldeuren, waarbij Vlaamse gevels overbodig werden. De zo ontstane strakke, rechthoekige, grote en moderne graanschuur benadrukte de vooraanstaande positie in de plattelandsgemeenschap van de eigenaar met zijn grote, rijk voorziene schuur.⁴⁰⁵

Het rietgedekte dak toonde ook de rijkdom. Het duurzame riet werd tegen hoge kosten uit de Biesbosch aangevoerd.⁴⁰⁶ Stro, een bijproduct van graan, van eigen grond en dakpannen waren goedkoper, maar dakpannen werden uit onbekendheid pas halverwege de negentiende eeuw toegepast.⁴⁰⁷ Houten

⁴⁰¹ Van Cruyningen 2002, 127, 128.

⁴⁰² Van Cruyningen 2002, 130, 131.

⁴⁰³ Van Cruyningen 2002, 150.

⁴⁰⁴ Van Cruyningen 2002, 132, 135.

⁴⁰⁵ Van Cruyningen 2002, 135-137.

⁴⁰⁶ Van Cruyningen 2002, 161.

⁴⁰⁷ Van Cruyningen 2002, 139, 140.

schuurwanden en rieten of strooien daken bleven tot in de twintigste eeuw het schuurtype bepalen in Zeeland.⁴⁰⁸

Voorbije tijden

Door schaalvergroting en herverkaveling na 1945 daalde het aantal boerenbedrijven en stegen de resterende bedrijven in omvang. De enorme schuren, groot genoeg voor tasruimte voor graan en grootvee, doch te klein voor landbouwmachines, werden ontmanteld.⁴⁰⁹ Met de komst van de broodbakker verdwenen de bakhuizen op het erf. Koeien en hun stallingsruimte en mesthopen verdwenen door de toepassing van kunstmest. De komst van de zuivelfabriek maakte karnruimten en melkkelders overbodig. Tasruimte voor graan verdween omdat combines het graan meteen ter velde dorsten en afvoerden. Vele authentieke boerderijen overleefden overstromingen en oorlogsverwoestingen niet, werden afgebroken of omgebouwd tot woonhuis. Schaalvergroting bleek een bedreiging voor het vanouds bestaande boerderijcomplex.⁴¹⁰ De sloopkogel deed zijn werk. Nieuwe doelmatiger boerderijen ontstonden, gecombineerd met voorlichting aan de boerinnen over gebruik en bewoning, met slaapkamers, douches, w.c.'s en goed geoutilleerde keukens. Kortom: licht, lucht en ruimte.⁴¹¹

De verdwenen boerderijcomplexen, die zelfvoorzienend bleven ondanks aanpassingen aan comfort en smaak, bepaalden vierhonderd jaar lang het uitzicht op het vlakke polderlandschap dat intussen veel van haar pluriforme identiteit verloor.

4 III.2 Poldervilla's en buitenplaatsen

In de Gouden Eeuw ontstonden, naast de grote boerderijen, op het platteland buitenplaatsen, waardoor het landschap gevarieerder werd.⁴¹² De polders kregen een rol in de seizoensgebonden trek van de stedeling naar het platteland, die aldaar nieuwe boerenbedrijven stichtte met de gecombineerde functies landbouw en verblijf. Er ontstond een arcadisch territorium van poldervilla's, vlakbij steden, waarbij het accent op de landbouw gehandhaafd bleef.⁴¹³

Het Hollands Classicisme, uiting van sobere, ernstige levensstijl, bloeide in protestantse en humanistische landen. Hollandse bouwmeesters, als Hendrick de Keyser, Pieter Post, Jacob van Campen, kwamen eind zestiende eeuw in aanraking met Italiaanse architectuurtraktaten, die zich baseerden op herontdekte en vertaalde Vitruvius verhandelingen. Zij ontwierpen verfijnde, goed geproportioneerde burgerhuizen, waarvan de opdrachtgevers de rijke Hollandse regenten, kooplieden en patriciërs waren, met handelscontacten met het Middelburgse patriciaat⁴¹⁴

Vooraf de Italiaanse renaissance-architect Scamozzi (1548 – 1616) was zeer geliefd in Nederland. Zijn '*L'Idée della Architettura Universale*' vormde dé bron voor de ontwikkeling van de Hollandse architectuur in de zeventiende eeuw. Hij sloot nauw aan bij de heersende mentaliteit in de Noordelijke Nederlanden. Strengheid, rationele orde en naleving van klassieke maatverhoudingen vormden zijn leidraad bij

⁴⁰⁸ Van Cruyningen 2002, 150. Sens 1993, 87. Pas eind negentiende eeuw werden incidenteel bakstenen schuren gebouwd.

⁴⁰⁹ Van Cruyningen 2002, 50-52.

⁴¹⁰ Van Cruyningen 2002, 164-166.

⁴¹¹ Van Cruyningen 2002, 53, 177-179. Koldewey 2001, 27.

⁴¹² Klerk 2003, 215. Een deel van de buitenplaatsen ontstond op de fundamenten van vroegere kastelen en kloosters

⁴¹³ Reh 2005, 251-257.

⁴¹⁴ Bosma 2007, 246-248.

ontwerpen naast zuinigheid en lof voor de gulden middenweg. Scamozzi hing ook de opvatting aan, zeer conform de toen heersende calvinistische levensvisie, dat de Bijbelse oudheid deel uitmaakte van de klassieke oudheid. En hij plaatste het voorname burgerlijke woonhuis binnen zijn theorieën over de classicistische architectuur.⁴¹⁵

Het polderraster vormde het uitgangspunt bij het ontwerp van kavel en erf en de plek voor de poldervilla: een eenvoudiger woonvorm dan de buitenplaats. Deze 'poldervilla's' bestonden uit landhuizen met boomgaarden, lanen, bosvakken, moes- en siertuinen en waterpartijen, gegroepeerd in een orthogonale compositie.⁴¹⁶ In het duingebied van Vrouwenpolder (*Elsenoord*) evenals in de Zaagmolenpolder van Nieuwland, met hun gunstige bodemkundige situatie voor hoge oogstopbrengst en houtexploitatie, lieten grondeigenaren de poldervilla's bouwen: sober en vrij bescheiden van opzet. (afb. 5 III.28) Eenvoud, matigheid en werkzaamheid waren het beeldmerk van de Republiek, volgens historicus Van der Laarse.⁴¹⁷ Zij voegden zich in het polderraster en transformeerde de polder tegelijkertijd. Dit was het landschap waar later de Engelse invallers in 1809 zich over verwonderden.

4 III.3 Kerken

Kerk en staat waren één in de middeleeuwen. De ideële macht en status bij de opzet van een bouwtype als kerk, leek op het eveneens representatieve kasteelcomplex: beide werden in baksteen uitgevoerd in Walcheren.⁴¹⁸ Kerken, met hun dominerende, kostbare structuren, waren in de middeleeuwen een beeldbepalend vermogensobject: prominente blikvangers. Een stabiele ondergrond met maximale afwatering vormde de voorwaarden voor een gunstige bouwplaats. Het gewijde godshuis, als geheiligd middelpunt, belichaamde het door God aan de stichter gedelegeerde gezag. Door de kerkstichting legitimeerde de bouwheer zijn aardse aanwezigheid.⁴¹⁹

Kloosterstructuren, met hun aanvankelijk driebeukige kloosterkerken, tekenden het middeleeuws landschap.⁴²⁰ Kerken maakten tot de Reformatie meestal deel uit van een klooster, ook in Vrouwenpolder. (afb. 5 I.2) De abt van de abdij te Middelburg, ontstaan vanuit het premonstratenzer klooster te Antwerpen, gaf in 1314 toestemming voor de bouw van de vermoedelijk eenbeukige kerk te Vrouwenpolder.⁴²¹ Plaatselijke gemeenschappen wensten hun pasgeborenen op korte loopafstand te laten dopen. Zij vroegen meestal daarom een kerk, centraal gelegen binnen hun reeds ontstane nederzetting. De kerk werd geëxploiteerd door de plaatselijke gemeenschap of de ambachtsheer, abdij of bisschop. De stichter, meestal de ambachtsheer, en zijn erfgenamen onderhielden kerken en geestelijken, die binnen hun ambachtsheerlijkheid lagen. Leken mochten geen kerk bezitten. De ambachtsheer verwierf zich gestaag het patronaatsrecht om priesters, vaak verwanten of vrienden, te selecteren en te benoemen.⁴²²

⁴¹⁵ Ottenheim 2010, 104, 105. Bosma 2007, 236.

⁴¹⁶ Reh 2005, 251-257.

⁴¹⁷ Van der Laarse, 2008, 14.

⁴¹⁸ Bosma 2007, 93.

⁴¹⁹ Bosma 2007, 28, 92, 93, 144.

⁴²⁰ Bosma 2007, 184.

⁴²¹ Bosma 2007, 188-190. Een van de orderegels luidde dat de abt van een dochterklooster aan de abt van het moederklooster toestemming moest vragen voor de bouw van een kerk

⁴²² Dekker 1982, 363-365. Bosma 2007, 27.

Tijdens de Opstand zijn vele kloosters en kerken verwoest, waarvan later enkele kerken zijn herbouwd en hergebruikt voor de protestantse staatsgodsdienst, zoals in Vrouwenpolder. (afb. 5 III.5, 5 III.18) Dorpen, gesticht na de Opstand kregen sobere kerkgebouwen, als in Nieuwland.

In de turbulente tijd van de Bataafse Republiek en Franse overheersing zijn kerk en staat gescheiden. De Gereformeerde kerk ontving geen staatssteun meer. Koning Willem I herriep deze voor kerken penibele situatie. De kerk, sindsdien Nederlands- Hervormd, herkreeg tijdelijk haar functie als 'vaderlandse kerk', gepaard gaand met financiële ondersteuning. Thorbecke echter maakte de financiële band met de staat losser. De kerken moesten op eigen benen leren staan.⁴²³ Financieel draagvlak van de kerkelijke gemeenschap bepaalt weer, als vóór de Reformatie, het aanzien van de kerkgebouwen.

Als gevolg van diverse afscheidingen en scheuren binnen de protestantse kerken halverwege de negentiende eeuw nam het aantal kerkgebouwen, ook in Vrouwenpolder (afb. 4 III.7, 4 III.8) en Nieuwland. Aan deze protestantse dorpsgemeenschappen is de kerkbouw van katholieke kerken, ingezet na herstel van de bisschoppelijke hiërarchie, voorbij gegaan. De nieuwe protestantse kerkgebouwen, meestal zaalkerken, waren sober, eenvoudig, afwijkend van de traditionele dorpskerken en hadden zelden torens.⁴²⁴ In Nieuwland is een protestantse 'waterstaatskerk' gebouwd, weliswaar mét toren. (afb. 4 III.9) De rijksoverheid subsidieerde kerkbouw in ruil voor bemoeienis met het ontwerp. Daarmee belastte het Rijk de Dienst van 's Rijks Waterstaat tot 1868,⁴²⁵ vandaar de naam 'waterstaatskerk'. Omdat dit toezicht een administratieve regeling inhield en er geen voorwaarden werden gesteld aan de gekozen bouwstijl, kan het begrip 'Waterstaat' dan ook niet zonder meer als een stijlaanduiding worden beschouwd. Neogotiek werd de eigentijdse stijlkeuze voor kerken, aanvankelijk ongeacht de gezindte.

Na de herstelde indeling van bisdommen in Nederland ontstond een hausse aan katholieke kerken, voornamelijk in de neogotische stijl. Die vormentaal werd allengs zozeer met het katholicisme geassocieerd dat protestantse kerkbouw een andere inspiratiebron zocht en vond in de zeventiende-eeuwse protestantse kerkbouw. Goed zicht op de kansel en optimale akoestiek waren het streven. Een ongedeelde ruimte met houten kap en de centraal opgestelde preekstoel voldeed aan het program van eisen.⁴²⁶ Kerkgebouwen, conform die eisen, zijn in die tijd ook geëffectueerd in Vrouwenpolder en Nieuw- en SintJoosland, zij het in de neogotieke bouwstijl. (afb. 4 III.9, 2.11)

4 III.4 Dijkwoningen

Alledaagsheid speelt de dijkwoning parten. Informatie over Zeeuwse dijkwoningen is schaars, aangezien het meestal de woonplek met het geringste aanzien betrof. *'Bebouwing op en aan de dijk is vaak zeer karakteristiek en kan een belangrijke cultuurhistorische waarde hebben'* luidt een citaat uit het Gelders rivierdijkenplan, opgesteld in 1996.⁴²⁷

⁴²³ Bank, J., Mathijssen, M., *Plaatsen van Herinnering. Nederland in de negentiende eeuw*, Amsterdam 2006, 353, 354.

⁴²⁴ Sens 1993, 102.

⁴²⁵ Bosma 2007, 428, 429, 514

⁴²⁶ Bosma 2007, 514-517.

⁴²⁷ Beek 1996, 6.

Vanaf de dijk, zowel in een dorp als daarbuiten, zijn doorzichten mogelijk op het lagergelegen achterland.⁴²⁸ Sinds de jaren zeventig worden dijken kaler en maken dijkwoningen, essentiële onderdelen van het Nederlands waterlandschap, plaats voor hogere, bredere en sterkere dijken.⁴²⁹ In de wederopbouwfase werd de niet rationale plattegrond van een dijkwoning als ‘achterlijk’ beoordeeld en het moeizame onderhoud, onhygiënisch: redenen voor krotopruijing.⁴³⁰ Dijkversterking kan kwalitatief beter, blijkt uit onderzoeken in 1975 en 1993:⁴³¹ zonder afbraak van cultuurhistorie, natuur en landschap.

Vrouwenpolder en Nieuwland bezitten nog dijkhuizen, weliswaar gemoderniseerd. Dijkwoningen bepalen sterk de visuele beeldkwaliteit van een polderdorp en de sfeer van een dijk als woonplaats. In het westelijke rivierengebied van Zeeland, Utrecht en Holland vallen ontstaan van dijk en dorp samen.⁴³² De dijk vormt daar de hoofdas van het dorp en de bebouwing past in het stramen van de haaks op de dijk gerichte verkaveling.⁴³³ (afb. 4 II.3) Dat is bijna identiek aan de ontwikkeling van dorpen in de zeeleipolders, waar pas na de dijk aanleg een veilig woonklimaat ontstond. Aanwezigheid van een veer leidde vaak tot dijkbebouwing met het veerhuis annex café met een overnachtingplaats voor de jagers en hun paarden van trekschuiten. Zo ook in Nieuwland. (afb. 5 III.22, 5 III.23)

De Zeeuwse waterschappen hebben het bouwen langs en op zeewaterkeringen altijd zoveel mogelijk ontmoedigd, want dat kon de dijksterkte negatief beïnvloeden. Wonen op dijken kwam minder voor bij primaire zeedijken dan op rivierdijken, waar wonen op de hoogste, meest veilige plek pure noodzaak was.⁴³⁴ Pas zodra de primaire buitendijk haar functie verloor en binnendijk werd, mocht er onder voorwaarden op worden bebouwd met een minimum beslag op het dijktaalud.⁴³⁵ Het waterstaatkundig belang stond altijd voorop.

Tot 1800 waren er nauwelijks regels voor de bouw van dijkhuizen. Ze ontstonden spontaan en vielen niet onder de verantwoordelijkheid van de dijkgraaf. In de negentiende- en twintigste-eeuwse regelgeving werden regels voor dijkbebouwing en –verzwaring opgesteld. Daarbij werd gepleit voor meer ruimte tussen de bebouwing en de dijk kruin en het verbreden van de dijkvoet, de berm, waar daarna op gebouwd mocht worden. Verzwakking van de dijk moest ten alle tijden worden vermeden: geen putten, noch kelders of omspittingen in het dijktaalud. Regels werden vaak ontlopen uit financiële en pragmatische overwegingen, vooral na verwoestingen door overstromingen.⁴³⁶ Dijkmaterieel werd dan primair toegepast voor herbouw van woningen. Dijkherstel kwam op de tweede plaats.

Wie woonden op dijken? Vooral in het rivierengebied komen voor beter gesitueerde representatieve dijkhuizen voor met hun weidse uitzicht. Op dijken wonen was vaak goedkoop. Het betrof minder vruchtbare grond op dijkwallen waarop

⁴²⁸ Beek 1996, 75.

⁴²⁹ Beek 1996, 5.

⁴³⁰ Beek 1996, 6.

⁴³¹ Beek 1996, 6. Becht in 1975 en van Boertien in 1993 bepleiten een cultuurhistorische oplossing van dijkversterking.

⁴³² Beek 1996, 11. In het Gelders rivierenlandschap ontstonden nederzettingen op de hooggelegen oeverafzettingen. Pas daarna zijn dijken aangelegd, die daar dus geen ontginningsbasis vormden voor dijkdorpen

⁴³³ Beek 1996, 26.

⁴³⁴ Beek 1996, 5.

⁴³⁵ Beek 1996, 36, 37. Huis en erven ontstonden als gevolg daarvan op ‘beren’, een soort aanbermingen, met langs de dijktaaluds bescheiden akkertjes en boomgaardjes. Tussen huis en dijk kruin mochten slechts smalle half verharde voetpaden en karrensporen worden aangelegd.

⁴³⁶ Beek 1996, 38, 40.

op Walcheren de allerarmsten hun schapen en geiten mochten laten grazen; een soort sociale voorziening. Die kleine huisjes waren van geringe kwaliteit. Veel dijkwoningen zijn gebouwd als dienstwoning voor waterstaatkundigen en arbeidersgezinnen. Pas later ontstonden de gecombineerde werk- en woonhuisjes voor de kleine middenstand: caféhouders, smid, winkeliers en ambachtslieden. Dijkhuisjes staan zowel in clusters (Vrouwenpolder en Nieuwland) als vrijstaand. Boven op de dijk stonden aan de waterzijde het veerhuis en het bakstenen, inbraakbestendige dijkmagazijn, gevuld met materiaal voor dijkherstel en – onderhoud. Behalve het veerhuis stonden ook molens op dijken. Café's, veerhuizen en herbergen waren van heinde en verre zichtbaar en boden een fraai uitzicht over de omgeving voor hun clientèle. Kerken werden meestal op de horizontale berm van de dijk gebouwd, evenals de boerderijen, waarbij het rieten dak de kruin van de dijk kan raken. Buiten het dorp werden aan of bij de dijken boerenarbeiderswoningen gebouwd en boerderijen.⁴³⁷

Er zijn nauwelijks dijkhuizen ontworpen door architecten.⁴³⁸ Plaatselijke bouwers bleven werken binnen de hen bekende plaatselijke traditie. De architectuur van de dijkwoning reageert op het dijktaalud en de ontsluitingsfunctie van de dijk. Bouwtypen kwamen door en naast elkaar voor. Het dijkhuis voegt zich naar de vorm en de hellingshoek van het dijklichaam, waarbij het hoogteverschil binnen het pand wordt opgelost in verschillende vloerniveaus.⁴³⁹

Beek onderscheidt drie typen dijkhuizen: type A met asymmetrisch dak, type B met een T-vormige plattegrond en type C bestaand uit twee gestapelde blokken. (afb. 4 III.6) Type A heeft een kap, met de nok van het zadeldak evenwijdig aan de dijk, met één bouwlaag, zolder onder de kap. Het huis glooit mee met het dijkprofiel en het dak loopt door evenwijdig aan het dijkprofiel over twee of meer bouwlagen.⁴⁴⁰ Vaak was aan de dijk de werkplaats, het winkeltje of tapperij gelegen tot deze in de loop der tijd naar beneden verhuisde om plaats te maken voor woonruimte. Hoog en droog ontstond de woonkamer met het kostbaarste meubilair. Lager werden de bijkeuken, was- en werkruimten en lavet aangelegd. Deze lagen in de gevarenzone bij overstromingen, maar waren snel te ontruimen. De tweebeukige indeling kreeg op dijkniveau de hoofdtoegangsdeur en in de zijgevel de zijingang.

Type B is groter dan A en heeft een T-vormige plattegrond met de lange gevel met vensters aan de dijkzijde. Het silhouet van het huis volgt het profiel van de dijk, maar de bouwlichamen zijn trapsgewijs achter elkaar geplaatst en niet glooiend als bij A. Type C is de constructief eenvoudigste en het meest populair eind negentiende eeuw. Alle dienst en opslagruimtes bevonden zich in het onderhuis, een soort souterrain met daarop een bouwblok op dijkniveau.⁴⁴¹ Dit type zal het meest voorkomen in de beschreven poldernederzettingen.

Alle west- en noordgevels werden zo gesloten mogelijk gehouden in verband met windrichting en koude en voorzien van leibomen als windvang. De zuidgevel daarentegen zo open mogelijk. Geen gevel van een huis was dus identiek. Buiten de bebouwde kom stond de dijkwoning zo laag mogelijk tegen het dijktaalud, waarbij de dijk fungeerde als een soort windvang, vaak geclusterd in vier á vijf

⁴³⁷ Beek 1996, 45- 48.

⁴³⁸ Beek 1996, 67-69. Van Eesteren (1897-1988) bouwde een huis in Kinderdijk, waar hij vandaan kwam en Bergheof (1903-1994) ontwierp dijkhuizen in Aalsmeer.

⁴³⁹ Beek 1996, 45- 48.

⁴⁴⁰ Beek 1996, 52-55. Aan de plaatsing van de vensters is te zien dat het niveau van vloer- en balklagen naar beneden verspringt.

⁴⁴¹ Beek 1996, 56.

arbeiderswoningen. Pas eind negentiende eeuw werd waarde gehecht aan het weidse uitzicht vanuit huis over polders en water. Hoe hoger een dijkhuis staat hoe jonger gebouwd.⁴⁴² Veel van bedoelde woningen zijn al gesloopt bij de dijkverzwaringen van de Deltawerken en voor infrastructuur.

Drie dijkwoningen in het dorps hart van Vrouwenpolder zijn behouden en hebben een monumentenstatus.⁴⁴³ (afb. 2.23) Zij hebben een bijzondere sociale en functionele betekenis: toonbeeld van kleinbehuisd wonen van arbeidersgezinnen.

4 III.5 Dorpshuizen

Vanaf de twaalfde eeuw is sprake van bevolkingsaanwas. Er ontstonden huizen voor multifunctioneel gebruik: wonen en werken. Het langgerekte 'begane-grondhuis' is tot ver in de Middeleeuwen gangbaar gebleven, waarbij de woonfunctie een derde deel van het vloeroppervlak innam.⁴⁴⁴ In Zeeland, in tegenstelling tot andere provincies, werden voor dragend muurwerk al snel bakstenen toegepast met organische dakbedekkingen van stro of riet.⁴⁴⁵

Pas in de negentiende eeuw ontstond belangstelling voor het wonen van de arbeidende klasse. Deze bewoonden vaak met het hele gezin één kamer in vochtige huisjes, zonder sanitaire voorzieningen. Vooruit lopend op de Woningwet van 1919 grepen sociaal bewogen particulieren in.⁴⁴⁶ Authentieke arbeiderswoningen werden uitgebreid en gemoderniseerd. Uitbreidingswijken ontstonden bij plattelandsdorpen met de bouw van traditionele verdiepingloze woonhuisjes met langshevels.⁴⁴⁷

Middenstandswoningen waren ruimer van opzet en ontstonden langs uitvalswegen van plattelandskernen. Notabelen woningen, vaak dorpspastorieën, onderscheidden zich van de rest door hun grootte, voorname uitstraling, vaak in de eclectische bouwstijl, en hun ligging in een forse tuin. De voormalige Vrouwenpolderse pastorie is daar een voorbeeld van.⁴⁴⁸ (afb. 4 III.7, 4 III.8)

4 III.6 Winkels, horeca.

In de negentiende eeuw is de afzet van producten op markten vervangen door verkoop in winkels. Vaak deden bestaande woonhuizen dienst als winkel of werden nieuwe gebouwen geplaatst met rijk gedecoreerde etalagepuien. Dergelijke winkelpuien hebben Vrouwenpolder en Nieuwland niet gekend. Bestaande woonhuizen in de dorpskernen zijn verbouwd, net als de hoekwoning op de Dorpsdijk 42 in Vrouwenpolder. (afb. 2.4) Café's, pensions en hotels, tot die tijd in woningen gevestigd, ontstonden als zelfstandig bedrijf.⁴⁴⁹

⁴⁴² Beek 1996, 34, 35.

⁴⁴³ Bijlage 9; Monumenten Vrouwenpolder.

⁴⁴⁴ Bosma 2007, 101-103.

⁴⁴⁵ Bosma 2007, 222, 223. Op Walcheren was al sprake van baksteenfabricage.

⁴⁴⁶ In de Woningwet werd bepaald dat met financiële overheidssteun woningen gebouwd moesten worden die voldeden aan minimum bouwvoorschriften,

⁴⁴⁷ Sens 1993, 74.

⁴⁴⁸ Sens 1993, 78, 81.

⁴⁴⁹ Sens 1993, 125. Etalages werden opgericht in neo-stijl, tegeltableaus, geglazuurde baksteen, glas-in-lood en gietijzeren kolommen.

4 III.7 Publieke gebouwen

Raadszittingen werden tot eind negentiende-eeuw gehouden in de dorpskerk of in de pastorie.⁴⁵⁰ Gemeenten waren genoodzaakt een eigen gebouw op te trekken na de invoering van de gemeentewet in 1851 en de drankwet in 1881. Vergaderen in een horecagelegenheid, zoals in 'De Rode Leeuw' en 'De Witte Zwaan' (afb. 5 III.21) op Nieuwland, was sindsdien uit den boze. De gebouwen waren opvallend qua afmetingen, architectuur en ligging op een centrale plaats in het dorp. Als gevolg van gemeentelijke herindelingen in 1966 zijn veel gemeentehuizen en burgemeesterswoningen niet meer als zodanig in gebruik. (afb. 4 III.10, 4 III.10.a)

Nieuwland noch Vrouwenpolder waren groot genoeg voor een postkantoor, bank en andere gebouwen voor maatschappelijke en dienstverlenende instellingen. Wel scholen. Dorpsscholen waren aanvankelijk gehuisvest in of nabij kerken tot aparte herkenbare gebouwen ontstonden, na de wet op het lager onderwijs in 1857. De leerplichtwet van 1901 veroorzaakte een hausse in nieuwbouw van scholen.⁴⁵¹ (afb. 4 III.15) Vrouwenpolder noch Nieuwland hebben nog functionerende schoolgebouwen uit de negentiende eeuw.

4 III.8 Industriële complexen.

Landbouwindustrie ontwikkelde zich langzaam in Zeelands' negentiende eeuw. Coöperaties van suiker-, zuivel-, en vlasverwerkende fabrieken werden opgericht en de kleinschalige locale verwerking van landbouwproducten nam af. De meekrapcultuur en zoutneringen overleefden niet tegen het eind van de eeuw weg. De betreffende gebouwen zijn niet meer in het Zeeuwse landschap aanwezig.⁴⁵² Andere gebouwen voor nutsvoorzieningen, als gas-, waterleiding-, en electriciteitsbedrijven, zijn zelden nog zichtbaar in het landschap.⁴⁵³ Het drinkwaterleidingbedrijf in Oranjezon bij Vrouwenpolder is wel nog herkenbaar, maar functioneert uitsluitend bij schaarste aan drinkwatertoevoer vanuit Brabant. (afb. 4 III.14)

De Zeeuwse waterbeheersing leidde ook tot de bouw van verschillende objecten, waaronder schutsluizen met dienstgebouwen, bruggen en waterkeringen. Van waterkeringen, zoals de tussen 1906 en 1935 aangebrachte betonnen muraltsystemen, resteren nog fragmenten in Nieuwland. (afb. 3 III.8) Door dijkverhogingen na de stormramp van 1953 is het merendeel afgebroken.⁴⁵⁴ Vuurbakens stonden tot de introductie van elektriciteit in Vrouwenpolder en Nieuwland langs de zee kust. (afb. 5 III.16)

Molens

Molens zijn deel van de Nederlandse identificatiecultus. Cultuurlandschappelijk hebben molens betekenis. Ze vertellen iets over de plek en de historie van die plek; de wind had vrij spel op de hooggelegen open locatie en in de omgeving werd graan verbouwd of overtollig water uitgeslagen. Rond 1750 telde Nederland er 9000. (afb. 4 III.11) Ook de architectuur van Zeeuwse molens, naast ander gebouwd erfgoed, verlevendigde het dorpsilhouet. De eerste korenmolens stonden op de wallen van

⁴⁵⁰ Bosma 2007, 198, 197.

⁴⁵¹ Sens 1993, 99.

⁴⁵² Sens 1993, 108.

⁴⁵³ Sens 1993, 108-118.

⁴⁵⁴ Sens 1993, 118.

de steden, zuid-west opgesteld in de meest voorkomende windrichting.⁴⁵⁵ Begin 1900 waren de meeste molens omgebouwd en hanteerden stoom als energiebron. Nu markeren eigentijdse windmolens de open ruimte rond Nieuwland en de Deltadam bij Vrouwenpolder. (afb. 8.1)

Rond 1300 ontstonden de eerste windmolens op Walcheren, waar ze een aanzienlijke inkomstenbron voor de ambachtsheren gingen vormen. Door de bevolkingstoename was meer tarweverwerking noodzakelijk van voornamelijk geïmporteerd tarwe uit de Oostzeelanden. Pas omstreeks 1650 werden de houten standaardmolens, veelal verwoest door brand en storm, opgericht in steen. Met wind- en waterkracht als energiebron zijn de molens voor vele doeleinden ingezet, waaronder de verwerking van levensmiddelen (specerijen, mosterd, chocola, graan, olie) en allerhande producten (laken, papier, hout, kruit), naast lozing van polderwater.⁴⁵⁶ Primair ontwikkeld voor economische doeleinden werden molens tevens ingezet als communicatiemiddel. Ze toonden de gemeenschap, door een speciale stand van de wieken in rust, wat de molenaar op dat moment bezig hield. Alom bekend waren de betekenis van de werkstand, kruisstand, vreugdestand of rouwstand.

Graanmolens waren in het bezit van kloosters tot de Reformatie en van ambachtsheren. Ambachtsheren bezaten, tot de Franse tijd rond 1800, het 'recht van de wind', een 'heerlijk recht'. Inwoners van zijn ambacht waren gedwongen bij hun dorpsmolen, daarom ook '*dwangmolen*' genoemd, hun graan te laten malen. De molenaar, vaak woonachtig naast de molen, betaalde de ambachtsheer pachtprijs voor het gebruik van 'zijn' wind, de molen en het onderhoud van de stenen weg.⁴⁵⁷ Dat 'heerlijk recht' omvatte tevens het recht op tol en transportcontrole.⁴⁵⁸ Molenaars mochten geen bakkerij exploiteren, transport bij nacht was verboden, evenals malen op zondag. Dergelijke '*quade practijcquen*' vonden veelvuldig plaats, ondanks het toezien oog van de plaatselijke overheid.⁴⁵⁹ Toch was het beroep van molenaar lucratief en ging de molen veelal over van vader op zoon, van geslacht op geslacht, overigens gebruikelijk bij de meeste ambachten.⁴⁶⁰

De graanmolens stonden dichtbij dorpen en steden, waar het grootste aantal afnemers woonde. Van Hoogstraten deelt molens in naar hun uiterlijke verschijningsvorm. Naast uiterlijke kenmerken als ronde, zes- of achtkantige molenopbouw met open of gesloten onderbouw en decoratieschema's, zijn molens functioneel in te delen naar wieksystemen en locatie: de grondzeiler, de belt- of bergmolen en de stellingmolen, die in plaats van een berg een stelling rondom heeft waaraan het wiekenkruis gefixeerd werd op de wind.⁴⁶¹

Typisch Zeeuws is de gewitte molen, zoals de Nieuwlandse korenmolen, en de molen met gewitte plinten en gewitte kozijnen rond deur en vensters. (afb. 2.22) Dat had zowel een functioneel, het weren van ongedierte, als esthetisch doel. De roeden van de houten wieken, sinds 1850 toenemend van ijzer, waren in Zeeland rood geschilderd. In de rest van Nederland werden de roeden zwart geteerd.⁴⁶²

⁴⁵⁵ De Wete 1974, 10-12.

⁴⁵⁶ Hoogstraten 1964, 22, 23.

⁴⁵⁷ Hoogstraten 1964, 19. De Wete 1974, 10-12.

⁴⁵⁸ Hoogstraten 1964, 22. Transport van graan moest plaats vinden op wagens met open zijcanten, zodat zichtbaar was wat vervoerd werd.

⁴⁵⁹ Hoogstraten 1964, 22.

⁴⁶⁰ De Wete 1974, 10-12.

⁴⁶¹ Hoogstraten 1964, 9-12.

⁴⁶² Hoogstraten 1964, 13, 138. In Vrouwenpolder is na de afgebrande houten molen de *Bilau wiek* opgericht, een Duitse uitvinding. Deze wiekverbetering is rond 1930 ontworpen door de Duitse luchtmachtingenieur [Bilau](#).

Begin negentiende eeuw werden meer molens gebouwd; een gevolg van bevolkingsgroei en economische vooruitgang. Ook Vrouwenpolder kreeg er een. (afb. 6 I.4) Vermoedelijk zijn pas na vele ('klappen van de wieken') ongelukken veiligheidsregels opgesteld. Geen molen mocht meer langs wegen worden aangelegd binnen een afstand van circa vijfenveertig meter van het dorp. Alle molenaars werden verplicht tijdens het malen uit te zien naar paarden, karren, koetsen en passanten en de molen stil te zetten tot deze passanten voorbij waren. In Nieuwland werden in de Gouden Eeuw houtzaagmolens gesticht: vier paltrokmolens en vier bovenkruiers.⁴⁶³ (afb. 4 III.12)

Nederland bezat duizenden molens tot eind negentiende eeuw in allerlei variaties. Jac. P. Thijsse maakte zich in 1946 nog hard voor molenbehoud en noemde de strijd voor behoud '*den zuiversten en meest afdoende vorm (...) van landschapsbescherming*'.⁴⁶⁴ In 1964 had Zeeland er nog vijfenzeventig, waarvan het restant tegenwoordig als cultuurhistorisch relict worden geconserveerd. Visueel-landschappelijk hebben molens een betekenis, maar ook symbolisch. Onder invloed van Hollandse landschapsschilders is de molen uitgegroeid tot een formidabel nationaal symbool, onder andere van de eeuwige strijd tegen water en het permanente leven onder de zeewaterspiegel. In Zeeland hebben windwatermolens overigens nauwelijks een rol gespeeld.⁴⁶⁵ Deze merktekens van techniek en vooruitgang zijn getransformeerd tot uitingen van romantiek en traditionalisme.

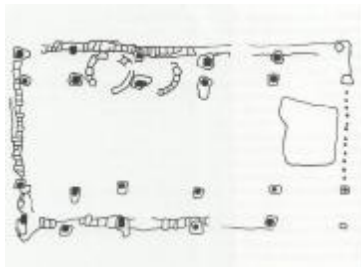
4 III.9 Militaire bouwwerken.

Vrouwenpolder en Nieuwland lagen vaak in de frontlinie tijdens oorlogen. Zij waren beide goed bereikbaar over zee en vormden, op Walcheren, de toegangspoorten tot Holland. De specifieke verdedigingswerken tonen de strijdmethoden uit die oorlogsperiodes. Fort den Haak, met de zeventiende-eeuwse stervorm, bij Vrouwenpolder en de betonnen bunkers van de Atlantikwall zijn daar nog zichtbaar. Zij blijven zo deel uitmaken van het collectief geheugen.

⁴⁶³ Hoogstraten 1964, 21, 138

⁴⁶⁴ Zeeuws Erfgoed, nr.1, 2009, 6.

⁴⁶⁵ Zeeuws Erfgoed, nr.1, 2009, 7.

(afb. 4 III.1 Van Cruyningen, 2002.

10^e eeuwse woonstalhuis in Oost Souburg (Vlissingen)

Boerderijtypen in de late Middeleeuwen.

In Vlaanderen overheerste de omwalde hoeve met vrijstaande gebouwen. Op de Zeeuwse en Zuid-Hollandse eilanden was het woonstalhuis gangbaar. Vanaf de vijftiende eeuw werd vaak een bakstenen woning toegevoegd.

17^e eeuwse typen in het deltagebied Zuidwest Nederland. Kenmerkend zijn de relatief kleine dwarsdeelschuren, soms vrijstaande woningen en altijd duidelijk constructieve verschillen tussen huis en schuur. Op Walcheren staan huis en schuur tegen elkaar aangebouwd.

Rond **1800** was de vrijstaande woning met ingang in de lange gevel verspreid vanuit Zeeuw-Vlaanderen over een groter gebied dan alleen Walcheren)

(afb. 4 III.2. Kadastrale Atlas van Zeeland, 1993. **1920**: uitspanning 'Oranjezon' in Vrouwenpolder. De boerderij is gedeeltelijk nog het vroegere jachthuis van het Huis van Oranje. Bebouwing en land kwamen in 1863 in handen van de Staat der Nederlanden. De Vlaamse gevel boven een van de ramen in de achtergevel en het raam van de opkamer in de kopse gevel zijn te zien)

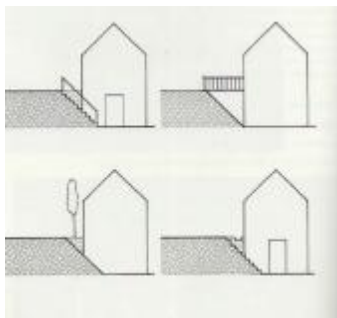
(afb. 4 III.3. Bos, 2008. Briefkaart **1938**: 't Hof Elisabeth, Noorddijk 6 te Vrouwenpolder, was een van de eerste agrarische bedrijven met een toeristische neventak. De bakstenen woning staat los, in het verlengde naast de houten gepotdekselde dwarsdeelschuur. Het complex met erf en opgaande begroeiing was exemplarisch voor het Walcherse boerderijtype)

(afb. 4 III.4. Foto auteur 2010. Hoeve *Twistvliet/Wischvliet*: deur in lange gevel. Schuur is losstaand en in eigentijdse stijl herbouwd)

(afb. 4 III.5. *Grote Historische Topografische Atlas van Zeeland*, 2006.. Boerderij *De Eendracht* in de Oud-Sint-Joostpolder in 1925; verwoest in 1944)

(afb. 4 III.6 Beek, 1996. *Buitenerfdijkwoningen*. De dijkwoningen op de dijken van beide dorpen sluiten aan op de weg en zijn niet voorzien van een voorelf.

Type; van boven naar beneden: A,B,C.

Type C, de eenvoudigste, komt het meest voor in beide dorpen, volgens mij. Aan het exterieur is niet te onderscheiden overigens of het type A betreft, of een uitgebouwd type C. Maar gezien de armoedige levensomstandigheden van met name Vrouwenpolderse bewoners zal een dergelijke kostbaarder bouwwijze niet zijn toegepast)

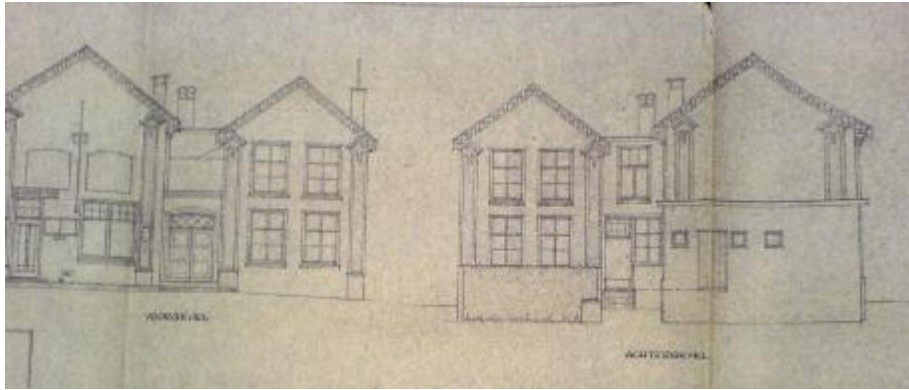
(afb. 4 III.7. Foto auteur 2010. Schoolstraat met Gereformeerde kerk, in steen opgetrokken in 1902, annex pastorie. Deze kerk heeft geen toren i.t.t. de kerk in Nieuw- en Sint Joosland)

(afb. 4 III.8. Beeldbank Bibliotheek Middelburg. Pastorie op briefkaart uit 1915
Gereformeerde kerk annex pastorie, op briefkaart uit 1970)

(afb. 4 III.9. Foto auteur 2010. Kerkinterieur
Waterstaatskerk van de *Eben Haezer* kerk te
Nieuwland)

(afb. 4 III.10. Zeeuws archief. Burgemeesterswoning te Vrouwenpolder, eind negentiende eeuw. De architect is onbekend. Het toont een statig huis voor een dorpsnotabel in de historiserende stijl uit die tijd. De woning bestaat niet meer.

(afb. 4 III.10.a. ZeeuwsArchief. 1960 Gemeentehuis Vrouwenpolder, Nu in gebruik als Verenigingsgebouw)

(afb. 4 III.11. Hoogstraten, 1964. Molens in Zeeland eind 1963. Bij Nieuw- en SintJoosland staat de molen *Buiten Verwachting*(nr. 44) ingetekend. Het betreft een 'ronde stenen bovenkruier met stelling'.

(afb. 4 III.12. Polderdijk 1936. Foto's van houtzaagmolens in de Zaagmolenpolder, Links; type bovenkruier. Rechts; type paltrok. De balkhavens zijn te onderscheiden en de bijgebouwen)

(afb. 4 III.13. De Wete, vol. 2, 2009. Foto hollestelle Waijenburgse sluis gereconstrueerde stenen front in de Nieuwlandpolder)

(afb. 4 III.14. Beeldbank Bibliotheek Middelburg. Foto uit 1901 van het pompstation in waterwingebied Oranjezon)

(afb. 4 III.15. Beeldbank Bibliotheek Middelburg. Foto rond 1900. School naast onderwijzerswoning te Nieuw- en Sint Joosland)

4 IV Groenvoorziening

Naast ontsluiting, nederzettingenvorm en architectuur is ten vierde de hoog opgaande begroeiing bepalend voor de ruimtevorm van het gebouwde erfgoed. (afb. 2.13,2.14) De Franciscaan Anglicus typeerde Zeeland in de dertiende eeuw als een boomloos land. Na 1515 werd het bosrijk op initiatief van Karel V.⁴⁶⁶ Het afgraven van turf als brandstof leidde tot het hollebollig landschap binnen Walchers' oudland, in sommige delen nog vaag herkenbaar ondanks de inundatie en de na-oorlogse ruilverkaveling.⁴⁶⁷ Ten behoeve van de brandstofwinning werden in 1515 bomen langs wegen geplant.

Het bosrijke aanzien van de polders werd vaak tijdelijk onderbroken. De Allerheiligenvloed in 1570 en de Opstand waren nadelig voor het bomenbestand. Als gevolg van oorlogshandelingen ontvolkte het platteland, waren de economische omstandigheden slecht, vluchtten vele pachters, werden bomenbestanden omgehakt en verkocht. Daarna werd het geteisterde land hersteld en herkreeg Walcheren haar bosrijke aanzien. Sindsdien zijn bomen gekoesterd als leveranciers van brandstof, bouw materiaal voor zeekering en dijken, schepen, fortificaties, huizen en voor gereedschap.⁴⁶⁸ (afb. 2.17)

Tuyn van Walcheren

In de Gouden Eeuw ontstonden op Walcheren buitenplaatsen van de elite te midden van bloeiende korenakkers, braakliggende gronden, hoven en boomgaarden. (afb. 5 III.8) Vrouwenpolder deelde ook in die weelde, net als het gebied in de Nieuwlandse Zaagmolenpolder. Het hoogtepunt vormde de periode rond 1750 met op Walcheren meer dan honderd kleine en enkele tientallen grote buitens. (afb. 4 IV.1, 5 III.11.a, 2, 3, 4) De befaamde 'Tuyn van Zeeland' ontstond. Het bomenbestand betekende een goede geldbelegging. (afb. 3 IV.2) De kostbare en, in oorlogstijden, onbetrouwbare houtimport raakte overbodig.⁴⁶⁹

Beschutting middels bomen als windvang en het verleggen en aanleggen van rechte wegen en de aanleg van geometrische waterpartijen op buitenplaatsen bepaalden mede de ruimtevorm in de polders. (afb. 2.13, 5 III.17, 6 I.14) Geboomte werd geplant langs wegen, op erven met *venustas*, verfraaiing, als secundair doel. Primaire doelen waren *utilitas* en *firmitas*: leverantie van fruit, hout en windvang. Walcherse boeren participeerden overigens zelden in deze modeverschijnselen.

Open en gesloten landschapsbeelden

Walcheren transformeerde binnen twee eeuwen van bosarm tot bosrijk gebied, tot de Franse tijd, toen weer bomen werden omgekapt.

Kenmerkend voor het gebied waren de erfafscheidingen van ondoordringbare hagen van meidoorn en ander rijshout op de droge kleiplaatgronden, om het vee binnen de erven te houden. 's Zomers waren de sloten droog en dus voor vee doorwaadbaar. In de lage poelgronden waar sloten ook 's zomers vol water stonden, dienden sloten als erfafscheiding, in plaats van hagen. Deze hagen op de kreekruigen en hoge zeekleipolders gaven een 'gesloten' landschapsbeeld op Walcheren waar de landbouwbedrijven kleiner waren dan op de andere Zeeuwse

⁴⁶⁶ Klerk 2003, 76, 77, 78.

⁴⁶⁷ Klerk 2003, 162-167.

⁴⁶⁸ De Klerk 2003, 214. Omhakken van resterende bomen en bossen werd toen verboden, evenals de afbraak van ruïnes voor bouw materiaal.

⁴⁶⁹ De Klerk 2003, 215.

eilanden. (afb. 6 I.5) Een 'open' landschapsbeeld, kenmerkend voor een polderlandschap, bestond op de lage, natte poelgronden.

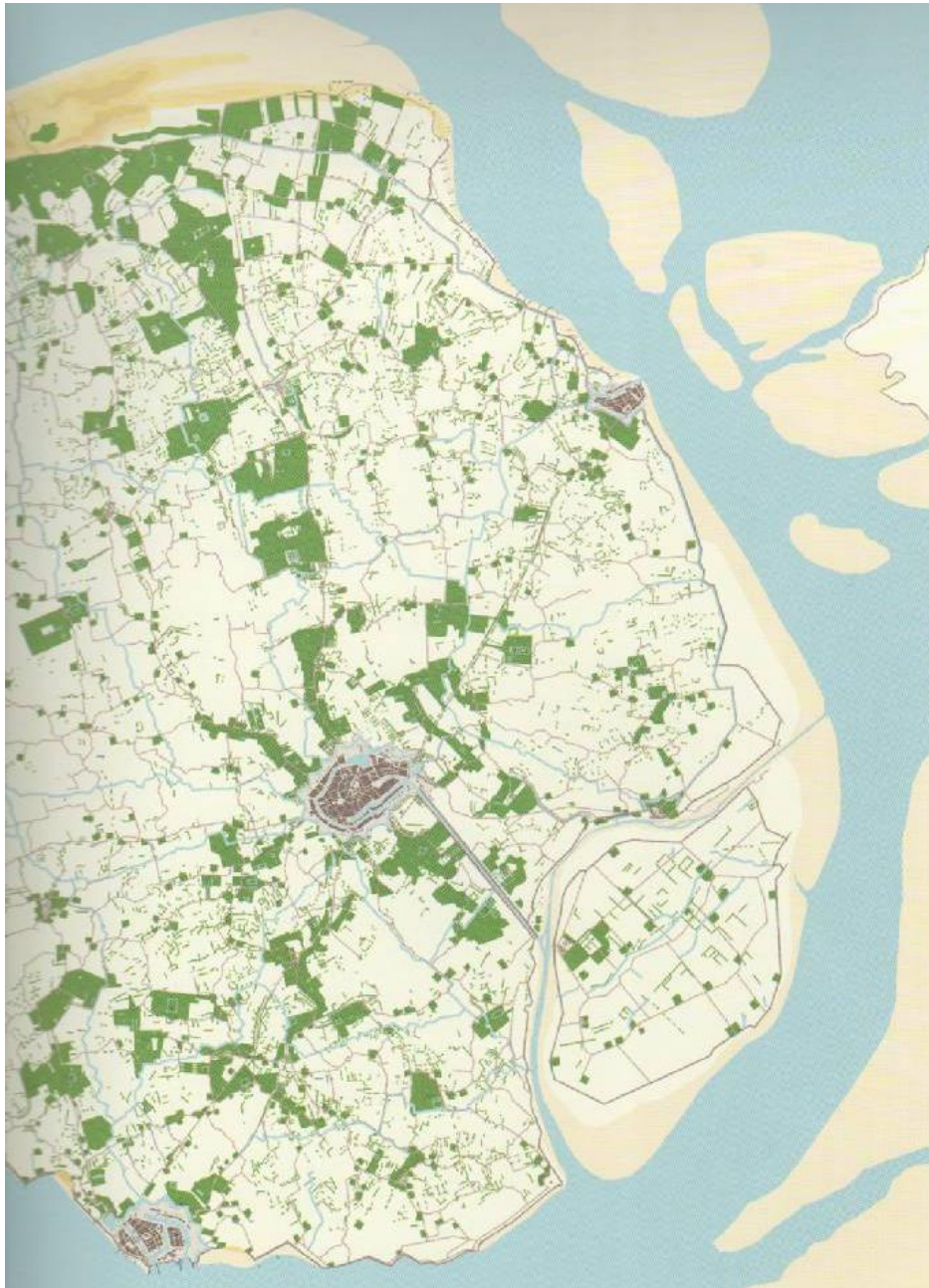
De houtkap ten behoeve van geweerkolvenfabricage in de Eerste Wereldoorlog en later de inundatie in 1944 betekenden een herhaling van kaalslag. Tijdens de naoorlogse wederopbouwfasen is een plan opgesteld voor herbeplanting van polders en wegen, dat niet compleet is uitgevoerd. Het zou teveel ten koste gaan van de landbouwproductie. Momenteel worden heggen en boombestanden gedeeltelijk hersteld als reactie op de summiere herbeplantingen in de naoorlogse wederopbouwfasen. (afb. 3 I.6, 4 IV.2, 4 IV.3) Tevens waren in het kader van de reconstructie van de N57 bij Vrouwenpolder bomen gepland in een poging de 'stedelijkheid' te verzachten: de financiën bleken niet toereikend. (afb. 4 IV.4) De omgang met bomenbestanden getuigt van een zekere ambivalentie. Zo lang van nut worden ze geplant en gehandhaafd, anders overheersen economische factoren. Het bomenbestand wordt tot op heden gekenmerkt door tijdelijkheid.

Begraafplaatsen

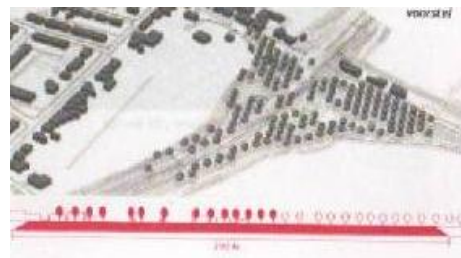
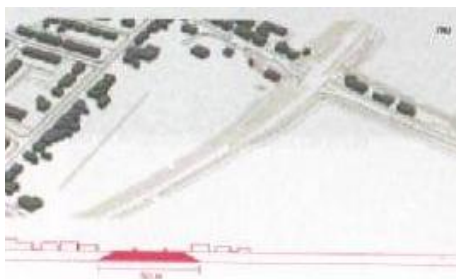
Vanouds lagen begraafplaatsen als groene oases centraal in de dorpsgemeenschap, rondom de kerk binnen een ommuurd kerkhof of gracht. Na een overheidsdecreet in 1820 zijn de begraafplaatsen verplaatst en aangelegd op minstens vijfendertig meter afstand van de bebouwde kom. (afb. 6 I.6) Toegangshekken en lijkenhuisjes werden vaak gedecoreerd met vanitassymbolen als zandlopers en doodshoofden. De paden kenden een rechthoekig patroon.⁴⁷⁰ Deze negentiende-eeuwse aanleg is in beide polders nog te traceren. In de twintigste eeuw zijn grootschaliger begraafplaatsen aangelegd in beide dorpen.

De vier elementen die de polderruimte bepalen, infrastructuur, nederzettingvormen, architectuur en begroeiing, zijn ontstaan en ontwikkeld dankzij doelgerichte inzet van auteurs, evenals de pioniers en bewoners, in tijden van ontstaan, bloei en verval. In de huidige polderruimten is veel daarvan nog aantoonbaar en door verhalen omgeven. Het statisch landschap is een mythe; dynamiek vertekent continu het beeld.

⁴⁷⁰ Sens 1993, 105.

(afb. 4 IV.1. Bos, 2008. De Tuyn van Walcheren ten tijde van de gebroeders Hattinga: circa **1750**. Groene vlekken zijn boerderijen. In Vrouwenpolder: *Oranjebos*, *Rustenspolder*, *Twistvliet*, *Elsenoord*, Vrouwenpolder-dorp, *Breezant* tegen 't Vroon. In Nieuwland: *Nieuwlands Rust* en de Zaagmolenpolder. Buitenplaatsen kwamen het meest aaneengesloten voor in Noord-Walcheren, gekoppeld aan de kreekkruggen. Ook zijn de vele blauw gekleurde waterloopjes te onderscheiden. In Vrouwenpolder watert het polderwater af via de watergang langs Dorpsdijk richting Veere.)

(afb. 4 IV.4. Belvedere N57. kruispunt bij Vrouwenpolder en de dorpsdijk. Links is de situatie tot 2009, rechts is de voorgestelde situatie met bomen)

5 Ontstaan en inrichting van polders; 1200-1795

Het Veerse Gat, eeuwenlang Vere-diep genaamd, scheidde Walcheren en Noord-Beveland en was verbonden met de Oosterschelde. Door landverlies in het oostelijk deel van Walcheren als gevolg van de overstromingen in 1530, 1532 en 1570 vergrootte het getijvolume. De invloed van zeestromingen op deze kusten was zodanig dat regelmatig oevervallen ontstonden. (afb. 3 III.1)

Het Sloe, in de middeleeuwen de Lemmer genaamd, scheidde Walcheren van Zuid-Beveland en vormde de verbinding tussen het Veerse Gat naar de Westerschelde, toen de Honte genaamd.⁴⁷¹ Aan de Welsingelag de 'Reede van Walcheren'. Ooster- en Westerschelde hadden destijds dus een open verbinding en Walcheren was een eiland in zee. (afb. 3 III.2) De hoofdambtenaar van Waterstaat in 1968, Ir. M.H. Wilderom, constateerde dat nog onbekend is of en zo ja tot wanneer, Walcheren en Zeeuws-Vlaanderen een geheel zijn geweest.⁴⁷²

(afb. 5.1. Bos, 2008. Detail van een kaart van Arnemuiden, rond **1550** getekend door Jacob van Deventer. Aan de noord-oostzijde van het Kanaal van Middelburg staan enkele bouwsels op de dijk, die later deel worden van de Zaagmolenpolder. Het kunnen zoutketen of woningen zijn. Sindsdien staan er huizen op dezelfde plaats)

⁴⁷¹ Wilderom 1968, 37-40.

⁴⁷² Wilderom 1968, 37-40.

5 I Spaanse periode: 1200-1566

5 I.1 Vrouwepolder

Natuur gecultiveerd

‘...Item van hier begint dat groete scoor ende scaperie, lopende tot den houck van Onse Vro(u)we Poldere ofte den Haeck lanck(s) eenen rechten dijck, lanck sevenhondert roeden tot dat eerste hoet van de Haeck’, luidt een zestiende eeuwse beschrijving van de Walcherse kust bij Vrouwenpolder.⁴⁷³ Er was dus nog geen sprake van een duin, maar wel van een slihboudende zandige strandvlakte waar schapen op geweid werden en dat regelmatig overstroomde. Het duinmassief van Oranjezon is relatief jong, grotendeels gevormd na de middeleeuwen. De machtige eb- en vloedstromen van het Veerse Gat, de monding van de Oosterschelde, modelleerden de noordkust van Walcheren. (afb. 3.3, 3 III.2) De kaart van Nicolaes Visscher toont de smalle duinrichel bij Vrouwenpolder. (afb. 5 III.7) De duinen groeiden langzamerhand aan toen het Veerse Gat verzandde. Vermoedelijk is het zand door zeestromingen aangevoerd, afkomstig van de oude strandwallen die gelegen waren voor het huidige Domburg.⁴⁷⁴

Na de stormvloed van 1014 en 1134 legden bewoners defensieve ringdijken aan rond de door hun bewoonde schorren en slikken ten noorden van Oostkapelle.⁴⁷⁵ De polder Walcheren van 18.832 hectaren was reeds ingedijkt en daarmee de oudste en grootste door dijken en duinen omringde eenheid in het Zeeuws-Zuidhollandse deltagebied.⁴⁷⁶

Grote oppervlakten schorren werden omgezet in vruchtbaar land op initiatief van rijke Vlaamse kloosters, abdijen en edelen.⁴⁷⁷ In 1246 verkochten Zeeuwse edelen de schorren aan de abdij te Rijnsburg bij Leiden. De vrouwenabdij van Rijnsburg te Oostkapelle startte in 1247 met het inpolderen van de schorren ‘Lemmele’ en ‘Duunhoofde’⁴⁷⁸ en de kreek de Zwene na de bouw van offensieve brede dammen in de Zwene, gelegen ten oosten van Oostkapelle. De Zwene was een zeearm die van oost naar west liep door de kop van Walcheren en het schorregebied ten noorden van die zeearm scheidde van het gebied dat liep van Oostkapelle tot Veere.⁴⁷⁹

In de dertiende eeuw ontstond in de oostelijker gelegen polders de uitgestrekte heerlijkheid Vrouwenpolder, toentertijd ‘Wolfaertspolder’ genaamd wegens het belangrijke aandeel van Wolfert I van Borsele, kasteelheer van Sandenburg te Veere. Later wijzigde de naam in ‘Niepolre’ en ‘Vrouwepolder’.⁴⁸⁰ Voor 1266 waren tweeëntachtig hectare schorren ingepolderd binnen een

⁴⁷³ *Zeeuws Landschap*, nr. 4, 2004, 3. Detail uit een verslag uit 1546, dat bewaard is gebleven in het Archief Zeeuws Genootschap der Wetenschappen uit 1912. In 1546 inspecteerde dijkgraaf Arend Janszoon Boom de kust van Walcheren en stelde dat verslag op.

⁴⁷⁴ *Zeeuws Landschap*, nr. 4, 2004, 4. Door de zandverplaatsing zijn in 1647 de befaamde Nehalennia altaren boven water gekomen

⁴⁷⁵ Slager, 1992, 7. Henderikx, 1993, 20.

⁴⁷⁶ Wilderom 1968, 73.

⁴⁷⁷ Van Cruyningen 2002, 31, 32.

⁴⁷⁸ Wilderom 1968, 79. De naam *Duunhoofde* is te lezen op de *Veldnamen van Serooskerke, Veere en Vrouwenpolder* bij nummer G1.

⁴⁷⁹ *De Wete* 2001, 41.

⁴⁸⁰ Bos, 2008, 69. Henderikx, 1993, 24. Derks 1947, 21.

negenendertig meter lange dijk: de polder Vrouwenpolder (1), De nummering van de polders corresponderen met de nummering op de afbeelding 5 I.1.

Vrouwenpolder ligt tussen de tegenwoordige Koningin Emmadijk, de Dorpsdijk, de Noorddijk en de Monnikendijk, vermoedelijk de eerste zeedijken. (Bijlage 1) De polder werd vroeger het blok genoemd "waar het clooster inne plach te staan". Rond 1452 is dat *clooster* in Vrouwenpolder gebouwd.⁴⁸¹ Op de uitloper van hoge plaatgronden is in het oostelijk polderdeel de nederzetting Vrouwepolder gesticht.⁴⁸² (afb. 5 I.2) De Noorddijk fungeert tot op heden als secundaire waterkering. Opvallend is dat de dijk aan de noordkant naar het noordoosten geert. Bij storm kon zo het zeewater weggeleid worden. Bij een opgraving in 2001 werden er sporen zichtbaar van een dijkdoorbraak. In 1555 bezweek deze dijk, zoals vermeld staat op het informatiebord achter de kerk. Als gevolg daarvan en van een dorpsbrand in 1558 ontstond grote armoede. Pas later kon daarom de Noorddijk gedicht en verhoogd worden. Dit herhaalde zich verschillende malen na doorbraken. De binnendijken van de polders van Vrouwenpolder zijn allen ontstaan in de middeleeuwen.⁴⁸³

Op grond van de ligging der dijken is het aannemelijk dat daarna als eerstvolgende de Kerkepolder (2) werd bedijkt, begrensd door de Westdijk, de Kon.Emmaweg, de Noorddijk, de Monnikendijk en de Dorpsdijk. Het hoogste punt van de Noorddijk buigt af naar het zuiden, naar de noordpunt van de Monnikendijk, de dijk, die de scheiding vormt met de oostelijk gelegen Vrouwepolder. De Beekshoekspolder (3) van circa 24 hectare, volgde daarna. (afb. 2.1) De naam van de polder verwijst naar de beek, die nog te vinden is op de kadasterkaarten van 1812 en op de kaart van Hattinga. (afb. 5 III.8) Deze beek loopt direct ten westen van de westdijk van de polder. De vierde polder, de Gerste- of Geertepolder (4) van 10 hectare, ligt binnen de Noorddijk, de Vroonweg, de Vroondijk en de Meeldijk Hij ligt in het verlengde van de Beekshoekspolder en is vermoedelijk voor 1433 ingedijkt. In de akte van 1363 uit het Cartularium van Van Borsele wordt de "*Oostersenieuwepolre*" genoemd, die tegen de Westpolder "*ane gheleghen is*". Dat kan alleen de Gerstepolder zijn waarvan in dezelfde acte staat vermeld dat die polder daar toen al 15 jaar lag.

Op *wanland* of *onland*, oftewel onbruikbaar land waar regelmatig dijkvallen optraden, ontstonden daarna de Oosternieuwlandpolder (5) en Noordernieuwland (6) van 78 hectare. Het onland is te zien op de kaart 'het Panorama van Walcheren'. (afb. 2) De Meeldijk, Vroondijk en Noorddijk omsluiten de polder, die erg kwetsbaar lag langs de Oosterschelde-oeveren en diverse keren is geïnundeerd. De zevende polder is de kleinste, Sint Annapolder of Molenpolder geheten. Ook deze polder, ten oosten van de Vrouwepolder gelegen ligt op een kwetsbare plek. Bij elke indijking werd de ligging iets verlegd. Als laatste bedijking is Prince Bos, de latere Oranjeschpolder, achter de hoge duinen (45 hectare) aangelegd⁴⁸⁴ langs de Vroondijk.⁴⁸⁵

De naam Vroondijk is, volgens Henderikx, vermoedelijk afkomstig van het woord 'vroom'. Een *vroom* is een stuk land in nieuwe polders dat met toestemming van de graaf in eigendom van ambachtsheren komt. Vronen waren schotvrij. De

⁴⁸¹ Bos, 2008, 68. Derks 1947, 69. www.inpoldering-noordwalcheren.com. Oktober 2010.

⁴⁸² Wilderom 1968, 80.

⁴⁸³ Wilderom 1968, 80.

⁴⁸⁴ Wilderom 1968, 80, 244. www.inpoldering-noordwalcheren.com. Oktober 2010.

⁴⁸⁵ De naam *Prince Bos* is gehanteerd door de gebroeders Hattinga op hun kaarten in 1750.

namen *Vrôônweie*, *Vrôônpit* en *Vrôôndiek* staan voor drie landschapselementen in Vrouwenpolder: wei, put en dijk, gelegen aan de voet van de duinrand.⁴⁸⁶

De Zwene was nu geheel ingepolderd. De polders van *Niepolre* vormen sindsdien een schil van inpolderingen tegen de binnenduinen en de oude eilandkern Walcheren.⁴⁸⁷

Zeewering en dijken

De dijken zijn van levensbelang voor de agrarische dorpsgemeenschap. Wie waren de bedijkers en polderaars? In 1546 bleek bij de schouw door de dijkgraaf de binnendijk bij *Den Haak* bij Vrouwenpolder te zandachtig. Hij was ontdaan van klei- en steenbedekking vermoedelijk door de Vrouwenpolderse bevolking: in 1679 vond dat nogmaals plaats toen de bevolking van Vrouwenpolder zand bij duinen en binnendijk stal.⁴⁸⁸ Vrouwenpolder was een van de kwetsbare plekken op Walcheren en kon een robuuste zeewering dus node missen.⁴⁸⁹

Kustbescherming met paalhoofden, tevens in gebruik als aanlegsteigers, moesten de stroom van de oever houden en het buitendijks voorland, Breezand, en lage duinen bij Den Haak beschermen.⁴⁹⁰ De paalhoofden zijn te onderscheiden op *de Zelandiae Descriptio*. (afb. 2) Deze waterbouwkundig zeer inventieve prestige-objecten werden vol trots vernoemd naar Walcherse polderbestuurders,⁴⁹¹ zoals in Vrouwenpolder naar Dingemans, Brouwer, Macquet en Hesselberg, nu straatnamen op recreatieterrein Breezand II, echter zonder verwijzing naar de naamgevers. (afb. 3 IV.3)

Auteurs Van Borsele

De machtige edelen Van Borsele, heren van Zanddijk bij Veere, vazallen van de graven van Holland, zijn de auteurs van Vrouwenpolder tot de Opstand.⁴⁹² Zij polderden het gebied in, bepaalden de dorpslocatie en stichtten kerk en klooster.⁴⁹³ Ambachtsheer Wolfert I van Borsele (1250-1299) werd na toestemming van graaf Floris V van Holland in 1282 ambachtsheer van Zanddijk bij Veere: een praktisch onafhankelijk vorst die zijn leen onverdeeld kon overerven aan zijn zoon of dochter.⁴⁹⁴ Wolfert II (1280?-1317) had, als zwager van de graaf van Holland, ook veel invloed op Walcheren.⁴⁹⁵ Deze Wolfert omdijkte de Zuid-Bevelandse Polder van Borssele in de veertiende eeuw, later overspoeld door de zee.⁴⁹⁶ De zeer vrome Wolfert III (1313-1345) was, naast ridder van het Gulden Vlies, rentmeester van

⁴⁸⁶ *De veldnamen van Serooskerke, Veere, Vrouwenpolder*. Blad 2, F1. uitgegeven door Heemkundekring Walcheren.

⁴⁸⁷ Henderikx, 1996, 20. Van west naar noord-oost ontstonden: Prince Bos, Rustenpolder, Beekshoekspolder, Vrouwepolder, Gerstepolder, Noordernieuwlandpolder, Oosternieuwlandpolder.

⁴⁸⁸ De Klerk, 2003, 209.

⁴⁸⁹ Kwetsbare plekken vormden Vrouwenpolder, Westkapelle, Arnemuiden en Vlissingen.

⁴⁹⁰ De Klerk, 2003, 203.

⁴⁹¹ Hollestelle, 1996, 128.

⁴⁹² Henderikx, 1996, 19. Na het overlijden van Lodewijk de Vrome (814-840) werd het Frankische Rijk in drieën verdeeld.

⁴⁹³ De Klerk, 2003, 111-113.

⁴⁹⁴ Derks 1947, 21.

⁴⁹⁵ De Klerk, 2003, 119, 120.

⁴⁹⁶ Steenberg 2009, 285.

Zeeland en dijkgraaf van enkele gebieden, tevens stichter van Vrouwenpolders parochiekerk.⁴⁹⁷

Gebouwd erfgoed

Niepolre onderscheidt zich van de rest van Walcheren. Het is ingepolderd vruchtbaar kleiplaatgebied, zonder reliëf en met smalle strookvormige percelering, op twee meter boven NAP. In de Middeleeuwen ontstonden daarop vele boerderijen op kleinschalige kavels van ca. negentig are.⁴⁹⁸ Destijds lagen er meer boerderijen dan begin negentiende eeuw, blijkt uit 'overlopers' uit die periode.⁴⁹⁹ Gelegen tussen de dijken kent het gebied de beslotenheid van polders. De rest van Walcheren is onder zeeniveau gelegen, doorsneden door hoge kreekruigen te midden van laaggelegen, natte, open poelgebieden, waar slechts gras gedijde.⁵⁰⁰ (afb. 3 III.5) Na de opdracht van Karel V in 1515 bos te planten op het boomloze Walcheren en *Niepolre*, te gebruiken voor brandstof en andere doeleinden, ontstond ten westen van *Niepolre* een bos, het Prince Bos, een jachtgebied in eigendom van de Van Oranje's.⁵⁰¹ Vrouwenpolders' landschap transformeerde van bosarm tot bosrijk gebied. (afb. 5 I.7)

Het dijkdorp ontstond rond 1300, nadat de *Niepolre* was ingedijkt, onder gezag van Wolfert II. De nederzettingenvorm en -locatie op een uitloper van hoge plaatgronden, de latere Dorpsdijk was gekozen uit veiligheidsoverwegingen vrij van overstromingsrisico op een hooggelegen plek, tevens gunstig gelegen voor een optimale ontsluiting. Het ontstond aan de rand van de nieuwe polder en, uit economische redenen bij de kust, waar de haven werd aangelegd.⁵⁰² Wolfert III bepaalde kwaliteit en vorm van de eerste bebouwing, van de kerk met het klooster en van de boerenhofsteden.⁵⁰³ De dorpsstructuur, afgeleid van de polderdijken kenmerkt een simpele uitvoering: een voorstraat vanaf de polderdijk uitlopend op het ringvormige plateau met klooster, kerk en kerkhof.⁵⁰⁴ (afb. 6 I.3B) Het dorp van het kerkring-voorstraat type, ligt achter lage, smalle duinen.⁵⁰⁵

Bedevaartsoord Vrouwenpolder

In de tiende eeuw is Walcheren gekerstend. Kerken vormden als godsdienstig en bestuurlijk middelpunt van dorpen en gehuchten markante herkenningspunten, uittorend over het vlakke land met hun elk uur, bij gevaar, feesten en rouw, beierende klokken.⁵⁰⁶ Westkapelle verloor haar aanzien als bedevaartsoord van de Willibrordverering. Westkapelle, met in haar bezit relikwieën van Willibrord, was tot dan de belangrijkste bedevaartplaats op Walcheren.⁵⁰⁷

In Veere was reeds in de dertiende eeuw een kapel gesticht, bediend vanuit de Middelburgse premonstratenzerabdij van Sint Michiel te Antwerpen. Deze kapel

⁴⁹⁷ De Klerk, 2003, 113. Derks, 1947, 43-46.

⁴⁹⁸ Henderikx 1993, 24. Kavels waren gemiddeld 90 hectares. NAP=Nieuw Amsterdams Peil.

⁴⁹⁹ Bos 2008, 102.

⁵⁰⁰ De Klerk 2003, 79.

⁵⁰¹ Bos, 2008, 102, 134. Het *Bois de Prince* is het latere Oranjezon.

⁵⁰² De Klerk, 2003, 54, 113. Polders droegen de namen *Niepolre* of *Nuwenpolree*.

⁵⁰³ De Klerk, 2003, 119.

⁵⁰⁴ De Klerk, 2003, 116.

⁵⁰⁵ De Klerk 2003, 119, 120.

⁵⁰⁶ Henderikx 1993, 14, 20. Derks, 1947, 23. Parochiekerken van West- en Oostkapelle waren dochterkerken van de Middelburgse Westmonsterkerk.

⁵⁰⁷ Derks 1947, 23-25.

werd in 1332 vervangen door de grote kerk om macht en rijkdom uit te dragen van de ambachtsheren Van Borsele en de abdij. Na de inpoldering van het gebied rond Veere door de machtigste ambachtsheer op Walcheren Wolfert I van Borsele, van Holland en Zeeland, richtte hij een imposant kasteel op, Zandenburg met kapel. Dat kasteel is in 1812 door Franse legers verwoest.⁵⁰⁸

In 1314 kreeg de vrome Wolfert III toestemming van paus Clemens, van de bisschop van Utrecht en van de abt van Middelburg om een kapel te stichten in een parochie toegewijd aan Onze Lieve Vrouwe van de Polre.⁵⁰⁹ Deze kapel is in 1315 tot parochiekerk verheven.⁵¹⁰ Een eeuw later is er een klooster tegenaan gebouwd.

Over deze eerste parochiekerk is weinig bekend. Hij staat getekend op de kaart van Anton van Wijngaerden, binnen een ommuring: oost-west georiënteerd. (afb. 5 I.2) Aan de westzijde bevond zich, zoals gebruikelijk, de hoofdingang en aan de oostzijde de absis, de halfronde uitbouw die het kerkkoor. De tekening toont een romaanse zaalkerk zonder viering en transept. Op het zadeldak prijkt een open dakstoel: een uitkijkpunt. Op de zijwanden met de rondboogvensters is de architectonische geleding zichtbaar van vier traveeën, zonder de absis. In de westelijke travee staat een poort getekend, misschien een open voorportaal. Hij lijkt sterk de huidige zaalkerk, maar was groter, bleek bij de restauratiewerkzaamheden in 1993.⁵¹¹ Toen zijn fundamenten ontdekt van een 30 meter lang kerkgebouw vermoedelijk gebouwd op de resten van een veertiende-eeuwse voorganger.⁵¹²

Voor God (en zichzelf) plaatste bouwheer Wolfert III een voor die tijd prestigieuze eigenkerk op de hoogste plek van de omgeving, tevens als baken voor zeevaarders zichtbaar vanaf zee. Wolfert, als bouwheer zal zich bij het ontwerp hebben laten inspireren door alom bekende voorbeelden uit zijn omgeving. Willibrord had in het nabijgelegen Westkapelle een kapel opgericht, waarvan geen restanten meer bestaan. Deze Angelsaksische missionaris voorzag ook Utrecht van een bedevaart, de aan God gewijde Sint Salvator zaalkerk van achttien bij twaalf meter.⁵¹³ De Utrechtse bisschop, die Wolfert toestemming verleende, beheerde het ruim van kathedraal voorziene Utrecht, waaronder de imposante in 1254 gebouwde gotische Sint Maartenskathedraal.⁵¹⁴ De andere invloedrijke persoon die de bouw van een kerk fiatteerde was de Middelburgse abt. Rond 1314 stond op het abdijcomplex de nog aanwezige eenbeukige Koorkerk,⁵¹⁵ waarvan geen specifieke kenmerken uit die periode zijn overgeleverd.

Volgens mij was de Vrouwenpolderse kerk ook eenbeukig. In de in hoofdstuk 4 III besproken architectuur was het vierkant in de renaissance ingezet als bouwmodule, geïnspireerd op de geschriften van Vitruvius. Vermoedelijk stond het vierkant al in de twaalfde eeuw symbool voor de vier windrichtingen, vier seizoenen, de vier evangelisten en voor de vier punten van het kruis waaraan de zoon Gods stierf. Gezien de vier traveeën en de lengte van het kerkgebouw van dertig meter lijkt

⁵⁰⁸ Schutijser 1978, 13-15.

⁵⁰⁹ *De Wete* 2000, 44.

⁵¹⁰ Derks 1947, 23-25. Deze abt van de abdij, bevolkt door Norbertijnen van de Sint Michaëlsabdij te Antwerpen, was spoedig de rijkste van Zeeland en tevens lid van de Staten van Zeeland

⁵¹¹ Derks 1947, 74 -77.

⁵¹² www.kich.nl. De archeologische waarde wordt hoog geschat in 2009. Of de vindplaats nog als beschermenswaardig gekwalificeerd moet worden is twijfelachtig. Van het woongebouw zijn kelder met tongewelven bewaard gebleven.

⁵¹³ Bosma 2007, 54.

⁵¹⁴ Bosma 2007, 27-2, 126-129.

⁵¹⁵ Bosma 2007, 182, 183.

het aannemelijk dat het kerkschip zes meter breed was: de plattegrond telde dus vijf vierkanten van zes bij zes meter. Als de eerste travee een open voorportaal was, kan het schip vierentwintig meter diep zijn geweest.

De kerk was deel van het vermoedelijk premonstratenzer kloostercomplex 'Het Heilig Graf'. Op uitnodiging van Hendrik van Borsele vestigden zich in het klooster van Vrouwenpolder Augustijner monniken uit Arnemuiden, verdreven door overstromingen in 1452. Deze kloosterlingen waren zeer bedreven in het verluchten en kopiëren van getijdenboeken, waaronder een getijdenboek voor Charlotte van Bourbon, Franse Koningsdochter en tweede vrouw van Wolfert VI van Borsele.⁵¹⁶ De Schotse Koningsdochter Maria Stuart was zijn eerste vrouw.⁵¹⁷ Deze waarlijk niet onbelangrijke familie in het Europa van toen stichtte en steunde de parochie Vrouwenpolder.

Van dit klooster resteren nu de gedeeltelijk herbouwde fundamenten, vrijgekomen bij een archeologische noodopgraving in 1993. (afb. 3 II.4) Het zijn restanten van fundamenten van een groot Middeleeuws L-vormig plattelandsklooster met een woonkwartier op kelders met tongewelven, een kloostergang, een kapel met plavuizen vloer en het kerkgebouw met koor.⁵¹⁸ In 1552 zijn de laatste kloosterlingen vertrokken naar Delft, waarna het klooster tot ruïne verviel.⁵¹⁹ Het klooster staat niet afgebeeld op *de Zeelandia Descriptio*, dat dus vermoedelijk van na 1552 dateert. (afb. 2) In de naam van het voormalige weiland 'het Klôôster' leeft de herinnering voort. Het gemeentewapen van Vrouwenpolder is volgens Derks afkomstig van het stempel van de Augustijner monniken uit Arnemuiden: de auteurs van dit embleem.⁵²⁰ (afb. 3 IV.1)

Mariaverering; bron van inkomsten

Bede uit die tijd aan Onze Lieve Vrouwe van den Polder (afb. 3 IV.1), luidt:⁵²¹

*Moeder van ons polderland
Moeder van de zee.
Vraag dat God de dijken sluit
Om ons wel en wee.
Laat de stroom bedwongen zijn
Vóór de vloed begint,
Want hier woont een volk dat U
Als kinderen bemint.*

*Drijf de macht van Satan terug
Buiten onze dijk.
En regeer ons polderland
Als Uw Koninkrijk.
Bid voor ons die zondaars zijn,
Spaar ons voor het kwaad.
O Maria, zorg dat geen
Van ons verloren gaat.*

Op Walcheren heeft meer dan twee eeuwen de Maria-devotie gebloeid: Maria als 'uitdeelster der genaden Gods' en bedwinger van de zeeën middels voorspraak bij God. Mede dankzij de gunstige ligging op een half uur gaans van de bloeiende handels- en zeehavenstad Veere kon Vrouwenpolder profiteren van frequent bezoek uit alle windstreken. Vooral bij zeevaarders was het pelgrimsoord bekend. Vrouwenpolder ontwikkelde zich na 1314 tot een wijd en zijd beroemd, welvarend

⁵¹⁶ Derks, 1947, 43-46.

⁵¹⁷ Derks 1947, 44, 45.

⁵¹⁸ www.kich.nl.

⁵¹⁹ Klooster Vrouwenpolder, 1993, 161, 162. De resterende kloosterlingen kregen lijfrenten mee van Maximiliaan van Bourgondië, gelieerd aan het geslacht Van Borsele.

⁵²⁰ Derks 1947, 44, 45.

⁵²¹ *De Wete* 1992, 16.

genadeoord, *Polrekerk*. Een legende over een miraculeus altaarstuk uit 1340, voorstellende Onze Lieve Vrouwe van de Polder, was daar debet aan. De Mariaverering is ingezet als economische factor van betekenis, wat tot competitie tussen kerkdorpen leidde. Hoe wonderbaarlijker, hoe meer pelgrims en dus meer inkomsten.

Dit bezielde altaarstuk kent een unieke levensgeschiedenis. Het is een sprekend voorbeeld van de biografie van een object, zoals bestudeerd door Kopytoff en beschreven in hoofdstuk 3. Volgens de legende vroeg een reiziger, de heer Guy van Bornhem, ontzet door het kale kerkinterieur, aan de meester-schilder Willem van het Sint-Lucasgilde te Middelburg een afbeelding van Maria te schilderen. Deze gaf, door tijdgebrek, de opdracht aan een op dat moment passerende schildersgezel. Binnen een halve dag was het schilderij gereed en de gezel met de noorderzon vertrokken. Na een indrukwekkende processie is het paneel, begeleid door geestelijken, parochianen en de opdrachtgever, geplaatst in het zijaltaar van de parochiekerk.⁵²² (afb. 3 IV.1) Nadien vonden vele wonderen plaats. Vanaf die tijd werd het schilderij in een plechtstatige ommegang van monniken jaarlijks rondgedragen 'op dach van onser vrouwen hemelvaart', 15 augustus, over de tegenwoordige Monnikendijk.⁵²³ Het vermoeden bestaat dat de afbeelding en kapel in de golven ten onder zijn gegaan tijdens een overstroming in 1494 en dat de kapel rond 1501 weer is opgebouwd en voorzien van een nieuw altaarstuk.⁵²⁴ Zonder origineel gingen de pelgrimages toch door: de mythe overleefde.

Van heinde en ver kwamen bedevaartgangers naar Vrouwenpolder en vonden verkwikking in huis *De Pelgrim*, de latere hofstede Elsenoord. Edelen als graaf Willem VI en keizer Sigismund van Luxemburg, koning van Hongarije, keizer van het Roomse Rijk, bezochten met Wolfert VI van Borsele op 15 augustus 1416 de plek.⁵²⁵ Een afbeelding in het gebedenboek *Les Très Belles Heures*, getuigt daarvan. Ook Filips de Goede, hertog van Bourgondië, graaf van Holland en Zeeland zocht er zijn heil.⁵²⁶ (afb. 5 I.3)

Naast deze invloedrijke hoogwaardigheidsbekleders deden zeelieden, voornamelijk uit Bretagne, Schotland en Spanje, boetedoeners en genezingzoekenden een beroep op Maria's voorspraak bij God. Helaas is het mirakelboek, waar elk wonder in opgetekend werd na grondig onderzoek op de geloofwaardigheid, verloren gegaan.⁵²⁷

De laatste bron die van een bedevaart getuigt dateert uit 1567.⁵²⁸ In 1572, na de verwoesting van de kerk tijdens de Opstand, werd het schilderij door bandieten gered en verkocht aan de schapenhoeder Parduyn, gelieerd aan de Van Borsele's, tegen een koppel schapen.⁵²⁹ De afbeelding is, volgens Derks, toentertijd vervangen door een kopie, die in 1931 in een Belgische verzameling van nazaten van de Van Borsele's is teruggevonden. Zij schonken het de Katholieke parochiekerk in Middelburg. Het doorstond de bombardementen van 1940, veilig verstoppt in Domburg en hangt nu in de herbouwde kerk. In 1945 vond na eeuwen in Vrouwenpolder weer

⁵²² Schutijser 1978, 13-15.

⁵²³ Derks, 1947, 28-41. Tekst staat op informatiebord achter de kerk.

⁵²⁴ Derks 1947, 93.

⁵²⁵ Derks 1947, 28-41. Vrouwenpolder profiteerde van hun kostbare gaven.

⁵²⁶ Derks 1947, 28-41. Het befaamde gebedenboek *Les Très Riches Heures* is door de gebroeders van Limburg gemaakt voor de machtige Franse hertog Jean de Berry.

⁵²⁷ Derks 1947, 67.

⁵²⁸ Derks, 1947, 47-67. Dat was elf jaar na de Beeldenstorm.

⁵²⁹ Derks 1947, 80.

een ommeegang plaats om een spoedige drooglegging van Walcheren af te smeken.⁵³⁰ Haar miraculeuze levensweg is hervat in Middelburg. (afb. 3 IV.1)

Het kloosterterrein kwam na de Opstand in handen van de eigenaar van Elsenoord, Samuel Coninck, de boomgaard kocht de Veerse Jan Hacco en de rest van het kerkelijk bezit ging naar de Geus Barradot in 1576.⁵³¹ Naast de fundamenten herinneren tevens de straatnamen Monnikendijk, Klooster- en Pelgrimstraat aan deze betekenisvolle bloeiperiode.⁵³² De mare, die gaat rondom een verborgen schat van twaalf gouden apostelbeeldjes, lijkt onwaarschijnlijk, omdat het gebied altijd erg arm is geweest, zoals al blijkt uit het eenvoudige altaarstuk, ondanks het kerkelijk bezit van in 1500 eenendertig bunder land en meer dan tien gemeten boomgaard.⁵³³

Vrouwenpolder ontleent sindsdien haar naam aan haar patrones en bestendigde deze met haar afbeelding op het gemeentewapen en het gemeente stempel. Daarop staat afgebeeld Onze Lieve Vrouwe, dragend het goddelijk kind met daaromheen de naam van het dorp *Vrouwepolder*.⁵³⁴

Polderboerderijen, dijkwoningen...?

Vissers, dijkenbouwers, boeren, kloosterlingen en pelgrims vormden de diverse categorieën gebruikers en bewoners van het gebied. Over hun huisvesting, met uitzondering van het klooster, is geen informatieve bron gevonden. De bedevaartgangers werden opgevangen in het klooster en in huis De Pelgrim, de naam die nu wordt gehanteerd door de plaatselijke dorpsuitspanning. Op het domicilie van de Van Borsele's, kasteel Zanddijk te Veere, vonden hoogwaardige boetedoeners passend onderdak.

De agrarische bevolking zal zijn gehuisvest in boerderijen verspreid over de zeeleipolders. Deze waren vermoedelijk van het zuidwestelijke boerderijtype, geïnspireerd op de cisterciënzer klooster bouwstijl: aanvankelijk waarschijnlijk in vakwerk uitgevoerd. Hout was kostbaar en bakstenen pas eind vijftiende eeuw beschikbaar op Walcheren. De kleine hoeven hadden een leefruimte met een haard, onder een dak met hun vee. Het was de woon-, slaap- en werkplaats voor het boeregezin, hun knechten en meiden en stalruimte voor vee en voorraad. Over dijkwoningen uit die tijd staat ook niets gedocumenteerd.

5 I.2 Nieuwland

Nieuwland werd enkele eeuwen later ingepolderd in de voormalige benedenloop van de Oosterschelde.⁵³⁵ Aan de Middelburgse overzijde, de zeedijk en latere Veerdam, is in 1516 een boerderij gebouwd. (afb. 5.1) Deze staat er nog steeds.⁵³⁶ Op het voormalige Oosthavenhoofd staat nu een rij woonhuizen langs de Nieuwlandse weg 9 t/m 37. Het einde van het havenhoofd bevond zich vanaf 1535 bij huisnummer 37. Deze staat nu nog op dezelfde locatie. De grens tussen Middelburg en Nieuw- en Sint Joosland volgde de vroegere loop van de Welsinghe. Ze liep tussen dit huis en de andere huizen van de Veerdam door. Langs het druk bevaren Middelburgs Kanaal

⁵³⁰ Derks 1947,97-111. Schutijser 1978, 11-14.

⁵³¹ Derks 1947, 79-80

⁵³² Andere straatnamen luiden Augustinushof, Regulierenpad.

⁵³³ Derks 1947, 74 -77.

⁵³⁴ De Klerk 2003, 113. Derks 1947, 27, 43-46. In 1966 werd Vrouwenpolder deel van de gemeente Veere.

⁵³⁵ Henderikx 1993, 14.

⁵³⁶ Dellebeke 1994, 9.

liep de in 1536 bestraatte Oosthavendijk, de tegenwoordige Nieuwlandse weg. Het dammetje dat het Middelburgs Kanaal na verzanding in 1818 afsloot bestaat nog steeds: de Veerdam.⁵³⁷

Schorregebied

Tussen 1300 en 1600 was sprake van veel overstromingen. Er ontstond ter plekke een binnenzee met vele namen, waaronder de Zwake, het Zwint, Jonker Frans Gat, Sloe en Veerse Gat.⁵³⁸ Het Jonker Frans gat scheidde Walcheren van Zuid-Beveland en vormde de verbinding tussen het Veerse Gat naar de Westerschelde, toen de Honte genaamd. Het Gat, een soort scheepvaartverkeerrotonde, is vernoemd naar Jonker Frans van Brederode die in 1550 met achtenveertig zeilboten de eerste was die dat traject bevoer om Arnemuiden aan de Welsing te ontwijken.⁵³⁹ (afb. 5 I.5)

In 1477 overstroomde de opwas in de Welsing tijdens de Cosmas- en Damianusvloed. De Sint Elisabethvloed van 1517 overspoelde delen van de ingedijkte schorren van 's Heer Arentskerke en in 1530 overstroomde grote delen van Walcheren door twee gaten in de Arnedijken. Grote delen van Noord- en Zuid-Beveland raakten verloren tijdens de Sint Felix Quade Saterdach.⁵⁴⁰ Tegelijkertijd heerste een hevige pestepidemie, waardoor het aan mankracht en materiaal ontbrak om dijkherstel uit te voeren.⁵⁴¹

Uit grafelijke berekeningen, opgesteld in 1318 blijkt dat een eilandje, gelegen tussen Walcheren en de gemeente Borsele op Zuid-Beveland tot Zuid-Beveland behoorde, het *Arnemuidse zand* genaamd. In leenregisters van de Hollandse graaf, hertog Albrecht van Beyeren, staat vermeld dat hij het 'zand' in leen gaf aan de Heren Van Borsele en Van Schengen, eigenaren van de Heerlijkheid van 's Heer *Arendtskerke*.⁵⁴² Die parochie bestond toen volgens de leenregisters uit, 'indijkingen, uitdijken, vogelrijen en visserijen, naast de opbrengst van de korentienden'. Het land was dus bedijkt en bracht inkomsten op van de graanoogst.⁵⁴³

Echter na 1402 zijn in bronnen geen verwijzingen meer te vinden over het Arnemuidersand. Het vermoeden bestaat dat bij de Sint Elisabethsvloed van 1517 en latere dijkbreuken het gebied is overstromd.⁵⁴⁴ Een afbeelding toont het schor Sint Joestlant met een schapenstelle. (afb. 5 I.6) Uit metingen in 1546 concludeert de dijkgraaf van de Walcherse zuidwatering dat twee watermolens op de 'Molendijkck' de havenmond van de Middelburgse haven diep hielden, wegens het risico van verlanding door de aanwas van de ervoor liggende 'groete plaete en de Scorre, genaamt Sinte-Joeslandt'. Ook op de kaart van Jacob van Deventer (afb. 3 I.2) uit 1545 toont een eiland in de bocht van Arnemuiden. De kaart van Levinus Ruta uit 1568 toont de schor met schapenstelle, Sint-Joosland genoemd. (afb. 5 I.5)⁵⁴⁵ Deze plaat voor de monding van het Middelburgs kanaal vormde met de verzanding een

⁵³⁷ Dellebeke 1994, 17-18.

⁵³⁸ Dekker 1982, 86, 87.

⁵³⁹ Wilderom 1968, 37-40.

⁵⁴⁰ Van Cruyningen 2002, 37. Wilderom 1968, 83.

⁵⁴¹ Dellebeke 1994, 9. Uit arren moede zijn de stromatrasen van pestleiders en overledenen gebruikt als dijkkrammen.

⁵⁴² *De Wete* 1984, 9.

⁵⁴³ Polderdijk 1931, 1-11. Dekker 1982, 224-226.

⁵⁴⁴ Polderdijk 1931, 14.

⁵⁴⁵ Polderdijk 1931, 20-13.

ernstige belemmering voor de zeevaart op Middelburg en Arnemuiden. De plaat in de Lemmer tussen Sint-Joosland en de Stinckaert werd uiteindelijk in 1616 gedolven.⁵⁴⁶

Op de zandplaat bevonden zich twee stelles: een van de Arnemuidse schutterij en de 'Stelleput' vlakbij het Stellegat, waar zich nu het Oudedorp/ Sint-Joosland bevindt. Tot begin twintigste eeuw gebruikten de bewoners de stelle als waterput. De Arnemuidse stelle lag op de grens van het ambacht van 's Heer Arentskerke en Middelburgs grondgebied. Nog is de stelle zichtbaar in een enigszins verhoogd terrein in de polder Oud-Sint-Joosland, ten zuiden van de hofstede 'Broederlust' aan een verland vaarwater, 'Maayke Coyskreek'.⁵⁴⁷ Zeeuwse archivarissen stellen in 1851 dat dit grote schor is herdijkt in 1631 en 1671 en toen in eigendom was van het arrondissement Middelburg.⁵⁴⁸

's Heer Arentskerke

Heer Arent was de eerste stichter van 's Heer Arentskerke, een invloedrijk en machtig ridder, levend rond 1140. De heerlijkheid, het ambacht, van 's Heer Arentskerke omvatte het Arnemuider zand en de ingedijkte schorren Overzande. In 1395 werden daar nog aan toegevoegd, in leen van Graaf Albrecht van Beieren, alle gronden die '*bestonden en zouden ontstaan*' tussen Borsselen, Walcheren en Zuid-Beveland. Dus ook hier, naast andere Bevelandse gebieden, was in die periode het geslacht Van Borsele betrokken bij inpolderingen. Naderhand is door de vier kleinzonen van Heer Arent de heerlijkheid opgedeeld in vier delen, waaronder het Arnemuidse zand.⁵⁴⁹ Het Arnemuiderzand behoort vanaf dat moment bij Zuid-Beveland. De Lemmer vormde de grens met het grondgebied van de Walcherse heren. Bij latere inpolderingen is op deze grens een sloot, 'De Visserie', gegraven, die nu nog als laagte in het omringende land zichtbaar is, vlak bij de korenmolen.⁵⁵⁰

Na de overstromingen in de vijftiende eeuw was het schorregebied in eigendom van de 'Keizerlijke Majesteit als Graaf van Zeeland'. Hij verpachtte zijn gebied aan het Arnemuidse schuttersgilde, genaamd naar de katholieke beschermheilige Sint Joris, dat op de schor zijn schietoefeningen hield en aan de *visscherij* van Sint Joosland.⁵⁵¹ Zij waren de naamgevers van de na de Reformatie herdijkte polder. (afb. 5 I.6)

5 I.3 Overeenkomsten en verschillen in cultuurhistorie

De zeven polders van Vrouwenpolder zijn in de dertiende en veertiende eeuw aangelegd. Bepalende auteurs van de nederzetting en financiers van de inpolderingen waren generaties ambachtsheren Van Borsele, gesteund door de graven van Holland. Ook de bouwers van paalhoofden waren van belang. De herinnering aan hun inzet is levend gehouden in de straatnamen Dingemans, Brouwer, Macquet en Hesselberg op recreatieterrein Breezand II. Een gemiste kans voor cultuurhistorische overlevering is dat de herkomst van die straatnamen niet vermeld is.

⁵⁴⁶ Polderdijk 1931, 25-28.

⁵⁴⁷ Polderdijk 1931, 28, 29.

⁵⁴⁸ Polderdijk 1931, 15, 16.

⁵⁴⁹ Polderdijk 1931, 12.

⁵⁵⁰ Dellebeke 2010, 6,7.

⁵⁵¹ Polderdijk 1931, 18. *De Wete* 1984, 9.

De poldercontouren van Vrouwenpolder volgen de randen van de onderliggende schorren en krekpatronen. De middeleeuwse, regelmatig verhoogde dijken accentueren deze organische vormen. Langs de stranden bij Breezand bevond zich een havenplaats voor vissers, pelgrims en handelswaar van overzee. In de zeeleipolders ontstonden boerenhoeven, verspreid in de polders, vermoedelijk van het zuidwestelijke type. Na 1515 is het huidige Oranjebos aangelegd, toen jachtgebied voor de Van Oranje's, de naamgevers. De in 1314 ontstane nederzetting heeft een situatieve vorm gekregen met een kerkring aan een hoofdstraat gelegen, de Dorpsdijk.

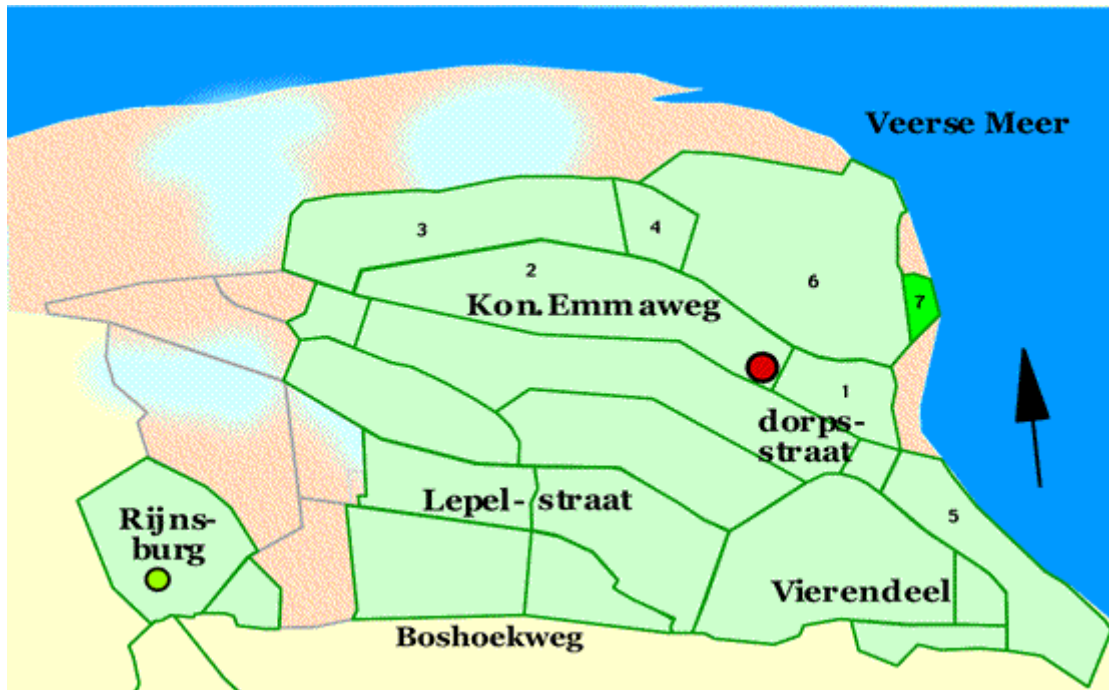
De kerk en het klooster met het miraculeuze Maria altaarstuk waren, naast de agrarische activiteiten, de economische dragers van de gemeenschap. Vrouwenpolder beleefde in haar beginperiode haar glorieperiode en stond wijd en zijd bekend bij vele zeevarenden en invloedrijke gezagsdragers, dankzij de Van Borsele's. De kloosterfundamenten zijn als archeologisch waardevol beoordeeld.

Nog zichtbare tekens in Vrouwenpolder uit haar ontstaansperiode vormen de zeeleipolders en dijken, de dorpsstructuur, haar naam en wapen, straatnamen verwijzend naar de bloeiperiode van de bedevaart, de kloosterfundering, het Oranjebos en artificiële relictten in de vorm van de bijbelband en de afbeelding in ' *Les tres Belles Heures*'. Niets herinnert meer aan de naam Wolfaert van Borsele, nota bene de stichter van dit al. De Van Borsele's zijn opgelost, al of niet met opzet, in een verdwijnlandschap.

Van Nieuwland's beginfase zijn spaarzaam tekenen overgeleverd: *De Visserie*, twee hollesteltes en de voormalige Lemmer waar nu een sloot loopt tussen Walchers en Bevelands gebied. En de herinnering aan Jonker Frans is levend gehouden dankzij de naamgeving aan een dijk, gelegen tussen Nieuwland en Zuid-Beveland. Enkele schorren waren in de zestiende eeuw ingedijkt, in leen bij de Heren van 's Heer Arentskerke en later in gebruik door het schuttersgilde St. Joris, van Arnemuiden. De eerste indijkingen vielen ten prooi aan de zee.

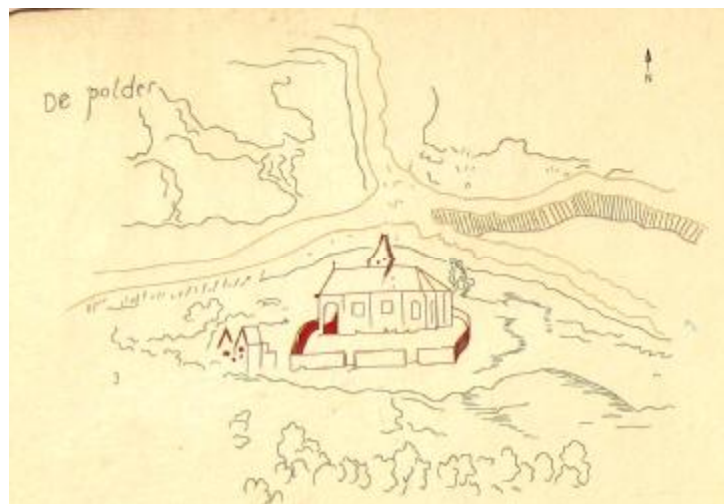
Wel zijn nog tekenen te zien van de toen al bestaande polders van Middelburg, die later deel werden van Nieuwland. De grens tussen beide gebieden liep tussen de huidige huizen van de Veerдам en de huidige Nieuwlandse weg dateert al van 1536. Ook nog aanwezig zijn de in 1516 gebouwde boerderij op de Veerдам en de locatie van het Oosthavenhoofd bij huisnummer 37.⁵⁵²

⁵⁵² Dellebeke 1994, 9.

- 1 1266; Vrouwenpolder
- 2 1266: Kerkepolder
- 3 1266: Beekshoekspolder
- 4 1433: Gerste- of Geertepolder
- 5 1571: Oosternieuwlandpolder
- 6 1571: Noordernieuwland
- 7 1571: Sint Annapolder of Molenpolder
- 8 1571: *Bois de Prince*, de latere Oranjeschpolder, gelegen ten westen van de Beekshoekspolder.

(afb. 5 I.1. www.inpoldering-noordwalcheren.nl. Schematische weergave van de inpolderingen van Vrouwenpolder in chronologische volgorde)

(afb. 5 I.2. Foto auteur, 2010: detail van het tekstbord dat bij de kloosterfundamenten staat in Vrouwenpolder)

afb. 5 I.7. Bos 2008. Detail van de kaart, getekend door *le Rouge* in 1745, gebaseerd op de kaart door Visscher-Roman uit ca. 1745. Dichtheid buitenplaatsen is toegenomen in vergelijking met 3 I.3; kaart van Christoffel Bernaardts in 1641. Het Bois de Prince in Vrouwenpolder, het Fort den Haak en de paalhoofden zijn ingetekend. Het open gedeelte in de duinen, rechts van het Bois de Prince, is nog aanwezig rond die tijd. Zwarte lijnen zijn de waterlopen. Goed is de verkaveling in de Nieuwlandse polders zichtbaar, die is aangepast aan de loop van de kreken)

5 II Opstand in Vrouwepolder van 1566-1572

Wederopbouw na verwoestingen en verval

Al tijden was het onrustig op het door Spanje bezette Walcheren: het begin van stagnatie en verval. Economisch was Zeeland uitgeput door vier forse overstromingen.⁵⁵³ De Van Borsele's hadden met vooruitziende blik hun markizaat Veere inclusief Vrouwenpolder aan Koning Philips II verkocht.⁵⁵⁴ Volgens historisch geograaf De Klerk kozen zij steeds de zijde van de op dat moment gezaghebbende machthebber.⁵⁵⁵ Van het geslacht Van Borsele resteren afbeeldingen noch verwijzingen in Vrouwenpolder.⁵⁵⁶ Misschien als gevolg van hun kameleontische politiek: ze leverden Vrouwenpolder uit aan de vijandelijke bezetter en ontlieden zelf de dans. Door de langdurige legering van Spaanse troepen en de vlucht van oranjegezinde pachters voor het Spaanse geweld was de economische situatie penibel.⁵⁵⁷

Tot die tijd was het landschapsbeeld gematigd dynamisch, alhoewel zevenjarige pachtcontracten een zekere stabiliserende invloed hadden op landopdeling en rooiactiviteiten. Hout werd intensief gebruikt voor dijkonderhoud, wagen-, klompen- en meubelfabricage, als brandstof voor smeden, bakkers en huisverwarming en windvangfunctie.⁵⁵⁸ Naast seizoenswisselingen vond ook een cyclisch verloop plaats van zaaien, braken, rooien, snoeien en oogsten.⁵⁵⁹ Oorlogshandelingen echter destabiliseerden dat cyclisch veranderende landschapsbeeld.

5 II.1 Vrouwepolder

De gevolgen van De Opstand voor Vrouwepolder waren funest. Om een landing van de Geuzen te verhinderen bij den Haak werden uit voorzorg Spaanse soldaten gelegerd in Vrouwenpolder.⁵⁶⁰ Dat bleek tevergeefs. Rebelse protestantse watergeuzen zetten bij Den Haak voet aan wal en verjoegen de Spaanse legers richting Middelburg. Kerk en kloosterrestanten van Vrouwenpolder, die als bolwerken met uitkijktoren defensief konden worden ingezet, werden in 1572 verwoest door een bende, die de *'paapsche bijgelovigheden'* verbrandde en de bevolking vermoordde.⁵⁶¹ De bevolking leed ernstige armoede als gevolg van stromen vluchtelingen, Geuzen en Spaanse soldaten, die vee en voorraden roofden.⁵⁶² Dorp en erven bleven desolaat, ontvolkt, geplunderd, verwoest en in ruïne achter.

Het onderhoud van dijken liet natuurlijk ook te wensen over. Vele boeren, zijnde degenen die dijken onderhielden, waren gevlucht binnen de stadsmuren van Veere. Daarbij was de aanvoer van rijshout uit Vlaanderen gestaakt als gevolg van de Opstand. Om te kunnen voorzien in de eigen houttoevoer legden de Staten van

⁵⁵³ *De Wete* 2010, 44.

⁵⁵⁴ Heyning 2007, 44-52. Philips was de zoon van Karel V.

⁵⁵⁵ De Klerk 2003, 111-113.

⁵⁵⁶ Observatie auteur: Sculpturen van de van Borsele's pronken wel op de voorgevel van Veere's stadhuis.

⁵⁵⁷ De Klerk 2003, 94.

⁵⁵⁸ De Klerk 2003, 85, 86.

⁵⁵⁹ De Klerk 2003, 86.

⁵⁶⁰ Derks, 1947, 78.

⁵⁶¹ Derks 1947, 80. Klerk 2003, 94. Heyning 2007, 25. *De Wete* 2000, 46.

⁵⁶² Heyning 2007, 44-52. Van Cruyningen 2002, 37.

Zeeland een verbod op het grazen van vee in bossen en op het snoeien van rijshout. In 1576 werden tevens twee hectaren elzenbos gerooid in Oranjesbosch ten behoeve van het dijkonderhoud. Om weer in de toekomstige houtbehoefte te kunnen voorzien zijn na de Opstand elzenhoutplantages aangelegd bij het latere 'Elsenoord' en op kreekruigen.⁵⁶³

In 1580 telde Vrouwenpolder 28 huizen en een houten kerk, de vervanger van de verwoeste voorganger. Deze woei in 1591 om en is in steen herbouwd in 1623.⁵⁶⁴ De rooms-katholieke bevolking was gevlucht.

Namen zijn, evenmin als landschap, statisch. Namen zijn vaak gerelateerd aan dat dynamische gebied. Op de kaart van Jacob van Deventer uit 1570 heet het strand *Haeck* wat in Oudnederlands 'strand' betekent. (afb. 5 II.1) In de atlas van Blaeu uit 1662, staat de toestand anno 1645 getekend en heet de nederzetting *Polder* en het strand *Breesant*. (afb. 5 III.12) Op latere kaarten staan de namen *Polder*, *Breezant*, *Schans den Haeck* vermeld. Op de Hattinga kaarten van 1750 (afb. 5 III.8), samengesteld in opdracht van Hoogheid W.C.H. Friso van Oranje, luiden de namen *Onze Lieve Vrouwe*, *Breezand* en *Batterij de Haak*.⁵⁶⁵

Van Oranje

Middelburg capituleerde in 1574, waarna in 1576 toen de Spanjaarden zich terugtrokken, een einde kwam aan stroop en plundering en de wederopbouw startte.⁵⁶⁶ De intocht van Willem van Oranje in Middelburg ging gepaard met het op orde stellen van de bestuurlijke zaken in het Zeeuwse. De Staten van Zeeland met vertegenwoordigers uit zes steden, waaronder Veere, en de vertegenwoordiger van de adel, de 'Eerste Edele', bestuurden Zeeland tot de Franse tijd. Na de afzwering van Philips II in 1581 werd het markizaat Veere eigendom van Prins Willem van Oranje en zijn nazaten.⁵⁶⁷ Daarmee was hun positie als Eerste Edele veiliggesteld.⁵⁶⁸ Na de moord op Willem van Oranje in 1584 erfde in 1609 Prins Maurits het markizaat van Veere.⁵⁶⁹

Reformatorisch dorpssilhouet

Vrouwenpolder dankt vermoedelijk haar voortbestaan aan Van Oranje, die na van Borsele, als tweede invloedrijke auteur van het polderdorp fungeert. Kerken, na de Reformatie een factor van betekenis, waren onmisbaar om aanhangers van het nieuwe geloof onderdak te bieden.⁵⁷⁰ De Staten van Zeeland, met Van Oranje als Eerste Edele, beslisten over het lot van de vele verwoeste kerken; restauratie of afbraak. Bij het ontbreken van een sterke ambachtsheer en levensvatbare geloofsgemeente werden kerkruïnes afgebroken,⁵⁷¹ hetgeen het einde inhield van vele sindsdien kerkloze dorpen. Vrouwenpolder, deel van Van Oranje's markizaat, kreeg uiteindelijk toestemming van de Staten tot restauratie van de kerkruïne.⁵⁷²

⁵⁶³ De Klerk 2003, 84, 85.

⁵⁶⁴ Gittenberger 1983, 40, 41.

⁵⁶⁵ Gittenberger 1983, 41.

⁵⁶⁶ Heyning 2007, 44-52.

⁵⁶⁷ Heyning 2007, 44-52. Prins Maurits polderde in 1661 het schorrengebied in het Veerse Gat in, de Nieuwe Oranjepolder

⁵⁶⁸ Heyning 2007, 44-52.

⁵⁶⁹ Bos 2008, 132.

⁵⁷⁰ De Klerk 2003, 102-104.

⁵⁷¹ De Klerk 2003, 105.

In 1622 startte in Vrouwenpolder de bouw van het kerkgebouw omgeven door een kerkmuur op restanten van de oost-west georiënteerde middeleeuwse muurresten, maar kleiner en lager dan haar voorganger. De eenvoudige laat-middeleeuwse bakstenen zaalkerk kreeg weer midden op het zadeldak een vierkante houten dakruiter met klok, overeenkomstig kerken in Zeeuws-Vlaanderen.⁵⁷³ De zaalkerk heeft afgewogen afmetingen en verhoudingen, gebaseerd op de 'gulden snede', als toppunt van schoonheid. (afb. 5 II.3) Het is in de twintigste-eeuw aangewezen als rijksmonument.⁵⁷⁴

Het is vijf traveen lang en bezit een houten preekstoel met boogpanelen en een doophek en voorlezerbank uit 1624.⁵⁷⁵ Tegen de oostzijde ligt de consistorie en de westelijke hoofdingang is gedecoreerd met een korfboog met spitsboogvenster tot aan het rozetraam. In de noordgevel zijn twee hardstenen grafstenen ingemetseld uit 1700. De kroonluchter is zeventiende-eeuws.

Jan de Bare, een rijke boer, stelde op eigen kosten een predikant aan voor Vrouwepolder. De Reformatie was voltooid.⁵⁷⁶ Enkele robuuste fundamenten achter de kerk, sindsdien een vitale protestantse gemeente, houden de herinnering levend aan de pelgrimskerk. Het markante klokkentorentje beheerst tot op heden het dorpsilhouet.

Fort den Haak

De overwinning van Van Oranje op de Spanjaarden moest prominent gerepresenteerd worden. Het nieuwe Zeeuwse wapen met de wapenspreuk *Luctor et Emergo* maakte daar een krachtig betekenisgevend deel van uit.⁵⁷⁷ De Zeeuwse Staten lieten, als propagandamiddel voor de jonge republiek, zes kostbare wandtapijten vervaardigen, gewijd aan de gevechten op de Zeeuwse wateren. Sinds 1604 pronken deze in de Abdij van Middelburg, het huidige Zeeuws Museum.⁵⁷⁸ De eerste grote aanval op Walcheren door de Spanjaarden is uitgebeeld op twee tapijten; '*Historie van 't belech van der Veere*'.⁵⁷⁹ (afb. 5 II.2)

De Staten van Zeeland realiseerden zich Walcherens kwetsbaarheid bij Vrouwenpolder en lieten aldaar in 1588 Fort den Haak met seinpost en vuurbaken bouwen. Het moest het hoofd bieden tegen vijandige invallen van overzee en het scheepvaartverkeer door het Veerse Gat controleren. Het Veerse Gat was toenmaals een strategisch belangrijk vaarwater en drukke scheepvaartroute naar de havens van Middelburg, Veere, Vlissingen en Arnemuiden.⁵⁸⁰ Op een kunstmatig verhoogd duin is een omgrachte vesting gebouwd. De vierkante schans met aarden wallen, voorzien van een gracht en twee bastions aan land- en twee halfbastions aan

⁵⁷² De Klerk 2003, 99-103. Bevolking kerkte sinds 1572 noodgedwongen in Serooskerke. De stenen van de kloosterruïne zullen hergebruikt zijn in het sindsdien protestantse dorp.

⁵⁷³ *De Wete* 1988, 23-25.

⁵⁷⁴ Bijlage 9: monumenten Vrouwenpolder. Beschreven door de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed 2006, onder nr; 37009. Bijlage 3: Gebouwd Erfgoed.

⁵⁷⁵ De Klerk 2003, 99-103

⁵⁷⁶ Derks 1947, 82.

⁵⁷⁷ Derks 1947, 82. *Luctor et emergo* betekent vertaald 'Ik worstel en ontzwem' of 'overwin'; vanaf de late vijftiende eeuw het symbool van het gewest Zeeland., symbool van de overwinning op de Spanjaarden in 1568 en later geassocieerd met de eeuwige strijd tegen water.

⁵⁷⁸ Heyning 2007, 59, 60. De Delftse, uit Antwerpen afkomstige, tapijtwever François Spierinck (1549-1635) kreeg de opdracht. Hij moest gebruik maken van ooggetuigenverslagen en onderzoekstochten langs de plekken waar de zeeslagen hadden plaats gevonden.

⁵⁷⁹ Heyning 2007, 25.

⁵⁸⁰ *De Wete* 1981, 14.

zeezijde⁵⁸¹ is op de *Zeeuwse tapijten* nauwelijks te onderscheiden.⁵⁸² Op de kaart van G. de Feijter uit 1792 staan twee bastions getekend, landinwaarts gericht, met er tussenin een gebastioneerd driehoekig eilandje, een zogenaamde ravelijn. (afb. 3 IV.3) De inventieve hopman De Rijck pastte een list toe, afgebeeld op de Zeeuwse tapijten, op de bij Veere voor anker liggende Spaanse vloot. Brandende sloepen liet hij afdrijven richting de Spaanse galjoenen, die in brand vlogen, zodat de vijand niets restte dan een chaotische vlucht.⁵⁸³

5 II.2 Overeenkomsten en verschillen in cultuurhistorie

De verwoeste kerk is opgebouwd binnen de lage ommuring van een kerkhof en nu een rijksmonument. Van de apsis van pelgrimskerk en van de fundamenten van het klooster bevinden zich restanten naast de tegenwoordige parkeerplaats en supermarkt.

Ook Fort den Haak is nu beoordeeld als zijnde van archeologisch hoge waarde. De contouren van de wallen, nog herkenbaar in het landschap, herinneren aan de Opstand, armoede en strijd, evenals de straatnamen Vuurbakensstraat en de Hopman de Rijcklaan in bungalowpark Breezand: ook hier zonder referentie aan de herkomst van de namen. Het defensieve Fort den Haak staat afgebeeld op de tapijten in het Middelburgs museum. De polders werden van bomenrijk tot boomloos. Eind van de eeuw zijn bomen herplant bij het huidige *Elsenoord*.

Weer is geen vergelijking te maken met Nieuwland. Het geweld ging dit keer nog aan Nieuwland voorbij.

(afb. 5 II.3. 2009. Foto auteur. Kerk Vrouwenpolder. capitulatiemonument staat op de plek waar de capitulatie plaats vond)

⁵⁸¹ Bos 2008,109.

⁵⁸² Heyning 2007, 68.

⁵⁸³ Heyning 2007,26.

(afb. 5 II.1. **1570** Kaart van Walcheren, getekend door *Jacob van Deventer*. Bij het dorp *Onser Vrou Polder* staat het terrein *Haeck* genoemd, hetgeen 'strand' betekent. Het Havenkanaal naar Middelburg is ingetekend)

(afb. 5 II.2. Heyning, 2007. **1600** *Historie van het belech van der Veere*. Rechts boven is Vrouwenpolder met Breezand zichtbaar, waar de legers aan wal gingen. Het is geweven door tapijtwever *François Spierinck* (1549-1635) en gebaseerd op ooggetuigenverslagen en onderzoekstochten langs de plekken waar de zeeslagen hadden plaats gevonden)

5 III Van Gouden eeuw tot Franse tijd

Tuyn van Walcheren en verstedelijking.

Na de Opstand waren grote delen van Zeeland ontvolkt, geplunderd, verwoest en overstroomd. Pas na het herstel van de politieke en economische stabiliteit kon verdrongen en nieuw land weer ingepolderd worden, waar dankzij de overstromingen de kwaliteit van de grond verbeterd was.⁵⁸⁴

Een lege woestijn met hier en daar een kleinschalig gehucht transformeerde in de *Tuyn van Walcheren*: een afwisselend, gepland landschap met enclaves van representatieve buitenplaatsen in de Renaissancestijl temidden van korenakkers en boomgaarden. Ook wegen werden aangelegd om die buitenplaatsen te kunnen bereiken.⁵⁸⁵ Dertig Zeeuwse families van edelen, rijke kooplieden en stadsregenten waren de locators. Hun exuberante rijkdom zetten ze tevens in ten gunste van hun culturele en wetenschappelijke aspiraties, hetgeen resulteerde in de oprichting van het nog bestaande, nu Koninklijke, Zeeuws Genootschap der Wetenschappen.⁵⁸⁶ In de zeventiende eeuw ontstond een landmeterslandschap op grootschalige inpolderingen.⁵⁸⁷ (afb. 3 I.3, 3.3)

5 III.1 Vrouwepolder

Tuyn van Walcheren

Een veilig achterland was noodzakelijk voor de polderontwikkeling. De duinen hadden zich verplaatst en reikten eind achttiende eeuw tot de duinenrij bij Fort den Haak, noordelijk van Vrouwepolder. Dijkdoorbraken verstoorden wreed de weergekeerde rust na de Opstand. De toenmalige eigenaar, de Prins van Oranje, trachtte dat te voorkomen en ordonneerde in 1730 de aanleg van een zanddijk tussen de aangegroeide noordelijke duintjes van 'Breezant' en de aaneengesloten duinrichel. Deze zanddijk, het Munnikendijkje, brak verschillende malen door, ondanks het 'toemollen', helmbeplanten. De vlakke erachter heet de 'Princenpolder' naar de Prins van Oranje.⁵⁸⁸

Langs dat kustgedeelte liep een sterke stroming. Om de kust te verdedigen is een extra inlaagdijk gebouwd in 1624, ter hoogte van het wachthuis *Het Leverhuis/Smeerenburg*, waar tevens de 'Galge Nolle', de galg, stond. (afb. 3 IV.3) Dat werd de nu nog aanwezige inlaag de Kattepolder. Konijnenplagen ondermijnden de duinen, waardoor bijvoorbeeld in 1682 een groot gat geslagen was bij Fort den Haak en de gehele Oosternieuwlandpolder onderliep.⁵⁸⁹ De oude, tevens door konijnengangen ondermijnde, binnendijken moesten toen dienen als zeewering. Met man en macht zijn daarop de binnendijken verstevigd en verhoogd en het gat bij Fort den Haak gedicht.⁵⁹⁰ Er is naderhand wanhopig gepoogd de konijnenstand te

⁵⁸⁴ Van Cruyningen 2002, 40.

⁵⁸⁵ De Klerk 2003, 214-217.

⁵⁸⁶ Bos 2008, 103-121. De Klerk 2003, 214-217.

⁵⁸⁷ Bos 2008, 128. Bijlage 3: Gebouwd Erfgoed.

⁵⁸⁸ *Zeeuws Landschap*, nr. 4, 2004, 5.

⁵⁸⁹ De Klerk 2003, 209. Polder werd in 1571 ingedijkt en na inundatie herdijkt in 1580.

⁵⁹⁰ Hollestelle 1996, 118.

minimaliseren door de duinen te verpachten voor de konijnenvangst.⁵⁹¹ Tevergeefs. Konijnen bepalen tot op heden het sfeerbeeld in de duinstreek.

De paalworm, die eind achttiende eeuw de paalhoofden verslond en onuitroeibaar bleek, veroorzaakte⁵⁹² tussen Fort den Haak en Veere ook vele oevervallen en overstromingen tot aan de sluiting van het Veerse Gat in 1961.⁵⁹³ De regelmatig optredende oevervallen waren soms 23 meter diep. De slaperdijken herkregen op deze plek vaak hun primaire defensieve functie en werden evenals de zeedijken regelmatig verhoogd.⁵⁹⁴ (afb. 3 IV.3) Zo ontwikkelde de polder zich verder.

Poldervilla's

Ook in Vrouwenpolder vond deze transformatie plaats, blijkt uit de kaart van de gebroeders Hattinga. (afb. 4 IV.1) Volgens ooggetuige Gargon was de heerlijkheid Vrouwenpolder toen een '*paradijs van vruchtbaarheid en overvloed*,⁵⁹⁵ met herbergen en speelhofjes, buitenplaatsen van Veerse notabelen, maar van mindere allure dan het naastgelegen Oostkapelle.⁵⁹⁶ In de calvinistische Republiek was geen plaats voor absolutistische, contrareformatorische pracht en praal.⁵⁹⁷ Er was hier eerder sprake van poldervilla's in plaats van buitenplaatsen. Van de twee poldervilla's van enige omvang, *Twistvliet* (afb. 4 III.4) en *Elsenoort*, resteren van *Elsenoort* prenten uit die bloeifase. Voor zover bekend is *Twistvliet* nooit afgebeeld in de Gouden Eeuw, noch zijn namen van (invloedrijke) eigenaars overgeleverd.

Poldervilla Elsenoort

Tussen de Noord- en de Dorpsdijk lag omstreeks 1707 de hofstede de Pelgrim, het latere *Elsenoort*: een boerderij en hofstede met erf, bouw- en weiland.⁵⁹⁸ (afb. 5 III.1) De Middelburgse Michiel Pille, bewindvoerder van de West-Indische Compagnie, heeft vanuit persoonlijke ambities de hofstede omgetoverd tot een formele, geometrisch aangelegde lusthof met zichtassen, laanstructuren, een sterrenbos annex bloemenparterre, visvijvers en beeldengroepen, obelisk en siervazen op kruisingen van zichtassen. (afb. 5 III.2) Dergelijke esthetische constructies fungeerden als betekenisdrager, als decor om bewonderd en beleefd te worden. (afb. 3 IV.2)

De lusthof was opgedeeld in twee evenwijdig geplaatste rechthoekige, symmetrisch opgedeelde compartimenten, met in het midden onder aan de Dorpsdijk de poldervilla. Het toont de kenmerken van een vroege aanleg: de poldervilla is niet centraal gelegen en de zichtassen lopen dood tegen de dijken in plaats van zicht te bieden over omliggende landerijen. De Dorpsdijk langs de Polderse Watergang was beplant met hoog opgaande bomen. (afb. 3 II.1, 5 III.3) Gargon noteert in 1717: "...een Hof, de Pelgrim geheten, die zeer groot en met vruchtrijke Boomgaarden en Vischrijke Vijvers en verruitgestrekte Wandelpaden en Dreeven is

⁵⁹¹ Bos 2008, 132. De Klerk 2003, 209.

⁵⁹² Hollestelle 1996, 125-128.

⁵⁹³ Hollestelle 1996, 111. Bos 2008, 69. Extra inlaagdijken moesten indien nodig de functie van zeekering overnemen.

⁵⁹⁴ Henderikx 1993, 111.

⁵⁹⁵ Derks 1947, 26. Gargon zat aan in huize Elsenoord, bij de gedeputeerde der state Generaal en liep vandaar naar Domburg door een '*aaneengesloten bosch*'.

⁵⁹⁶ De Klerk 2003, 81.

⁵⁹⁷ Bos 2008, 124. De Klerk 2003, 232. Deze barokke praal is wel toegepast in absolutistisch geregeerde staten als Frankrijk.

⁵⁹⁸ Van der Wijck 2001, 47-50. Oppervlakte was *18 gemeten en 136 roeden*: nu ca. 100 hectaren.

versierd, en met een schoon nieuw huis, dat het cieraad van den Polder mag genaamt worden'.⁵⁹⁹ Een marmeren gevelsteen vermeldt *Hof Pille-Grimme 1707*, het vermoedelijke bouwjaar van hofstee en aanleg, vernoemd naar de bouwheer. Deze gevelsteen is het enige relict dat herinnert aan het oorspronkelijke buiten. De buitenplaats wijzigt van naam bij de verkoop in 1736 aan de Oranjegezinde burgemeester van Veere, de heer Verelst, in 'Elsenoort'.⁶⁰⁰ In 1755 kwam het landgoed in handen van de eveneens vooraanstaande heer Vogel, raad van Goes en gedeputeerde in de provinciale rekenkamer. Hij gaf de Dordtse schilder Jan Arends⁶⁰¹ opdracht zijn woonstede af te beelden om in zijn stadshuis te kunnen pronken met zijn bezit.⁶⁰² (afb. 5 III.4)

Het rechthoekige huis *Elsenoort* stond rechts van de toegangsweg, geaccentueerd door een toegangspoort.⁶⁰³ De rechte toegangsweg, door bomen omzoomd, liep tot de Noorddijk. In 1773 kocht Petrus Jacobus Matthijssen het 'plaisante' *Elsenoort*. Tijdens de Franse occupatie liet hij noodgedwongen de bomen rooien om te dienen als rijshout en brandstof.⁶⁰⁴ Matthijssens nazaten lieten het huis in 1879 afbreken en de bossen rooien; de vijver werd gespaard.⁶⁰⁵ (afb. 3 II.2) Daarna is naast de fundamenten een hofstede gebouwd, die dezelfde naam kreeg.⁶⁰⁶

De familie Maas, sinds 1909 eigenaar, pachtte de hofstede in 1880. Zij continueerden het landbouwbedrijf. De heer K. Mesu, de huidige eigenaar, gebruikt de historie als inspiratiebron.⁶⁰⁷ De marmeren gevelsteen plaatste hij naast de achterdeur. Hij plantte hoogstamfruitbomen en legde weer een sterrenbos aan, echter niet op de oorspronkelijke zeventiende-eeuwse plek. Recent archeologisch onderzoek legde fundamenten bloot van het huis uit 1707, evenals een bakstenen waterput. Als *past in the past* zijn nog herkenbaar de fundamenten, de rechthoekige kavelindeling, de oostkant van de visvijver (afb. 7.2) en de laanstructuur.

Oranjezon bij Oranjebosch

Langs de Dorpsdijk is de boerenhoeve 'Oranjezon' gebouwd, de tegenwoordige uitspanning aan de Koningin Emmaweg, naast het *Prince Bos*.⁶⁰⁸ (afb. 4 III.2) Het dateert van 1726, te zien aan de muurankers op de tuitopgevel. De uitspanning *Oranjezon* is een Rijksmonument. Het L-vormige woonhuis met opkamer dateert van 1726. In de langgevel bevindt zich de toegangsdeur. De ramen bezitten nog de vier-uits onder- en vier-uits bovenramen. De woonhuisgevels zijn van ijsselsteen. De rietgedekte schuur, met in de langgevel de mendeuren, is uit ca. 1850 en staat tegen het woonhuis.. Op het erf, gelegen in een landschapstuin, staan bijgebouwen, een drinkput en regenbak. Het valt vermoedelijk onder het zuidelijke Zeeuws-Vlaamse boerderijtype.⁶⁰⁹

⁵⁹⁹ Gargon 1717, 250.

⁶⁰⁰ Sijnke 2009, 160. Burgemeester van Veere, Verelst, had in 1747 succes in zijn pogingen stadhouder Willem IV tot stadhouder van Zeeland te benoemen.

⁶⁰¹ Bos 2008, 139. Arends woonde van 1771 tot 1787 in Middelburg.

⁶⁰² Hollestelle 1996, 108.

⁶⁰³ Het huis was vijf vensterassen breed en drie diep.

⁶⁰⁴ Hollestelle 1996, 108. Toen stakte de aanvoer van rijshout, bestemd voor dijkonderhoud.

⁶⁰⁵ Van der Wijck, 2001, 47-50.

⁶⁰⁶ Kadastrale Atlas van Zeeland 1993, 21.

⁶⁰⁷ Bijlage 6: Interview met Mesu in december 2009 met rondleiding over de buitenplaats.

⁶⁰⁸ Rijksdienst voor de Monumentenzorg 2003, 263.

⁶⁰⁹ Bijlage 9: Monumenten Vrouwenpolder. www.kich.nl. Beschreven door de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed 2006, onder nr; 37010.

Het *Oranjesbosch* is al aangelegd vóór de Van Oranje's eigenaar werden.⁶¹⁰ De hoeve is genoemd naar de Van Oranjes, die 1581 de eigenaar waren, na de afzwering door Philips II.⁶¹¹ Op de Hattinga-kaart uit 1750 staan hof en bos genoemd *Prince Hof* respectievelijk *Prince Bos*.⁶¹² (afb. 5 III.8)

Rond 1750 is het duingebied tussen Vrouwenpolder en Oostkapelle beplant met es, iep, kornoelje en meidoorn, hetgeen resulteerde 'in een geurig bosch'.⁶¹³ Het hakhoutperceel van elzen van Oranjezon strekte zich uit over de Beekshoekspolder in een langgerekte verticale structuur, langs een kanaal, de *Princevijver* genaamd. Dat kanaal is vermoedelijk gevormd van een middeleeuwse kreekrestant, dat afwaterde op zee. Van dit kanaal zijn nog restanten zichtbaar in het latere kroondomein *Oranjesbosch*.⁶¹⁴ De Oranjegezinde identiteit van Vrouwenpolder kan zijn ontstaan in dat gebied, eeuwenlang eigendom van de Van Oranje's.

Wegennet

De infrastructuur verbeterde om bereikbaarheid van de poldervilla's te vergroten en om duinzand voor wegen te vervoeren. Op de grens tussen het gebied van Serooskerken en Veere is in 1788 de Liebertsweg aangelegd met sloten aan weerszijden, die aansloot op de Zoekweg.⁶¹⁵ Duinzandafgraving, zoals in 1670 plaats vond bij de Vroondijk naast Fort den Haak, leidde tot gevaarlijke situaties voor de kustverdediging. Ter plekke is de Vroondijk tot op heden aldaar lager.⁶¹⁶

Galg

Op de kaart van de Feijter, opgetekend in 1750, staat langs de zee kust, ten noorden van de Kattepolder, de naam 'Galgestelle' ingetekend. (afb. 3 IV.3) Daar zal zich de stadsgalg van Veere hebben bevonden, op een stelling vlakbij batterij en wachthuis 't *Leeverhuis*. Een effectieve plek voor haar afschrikwekkende doel: van verre zichtbaar over zee en ommelanden, langs de ontsluitingsweg die Vrouwenpolder met Veere verbindt.

Boerderijen

In Vrouwenpolder ontstond na de Opstand het boerderijtype, geïnspireerd op het Hollandse Noord-Bevelandse type. Tot die tijd was het zuidelijke Zeeuws-Vlaamse type gangbaar. (afb. 4 III.1) De Van Oranje's, reeds eigenaar van delen in Beveland, hadden bezittingen in de gemeente Veere verkregen na de Opstand. Hun rentmeester bezocht in hun opdracht Noord-Beveland en introduceerde dat nieuwe Noord-Bevelandse bouwtype, waarbij huis en schuur gescheiden stonden van elkaar. Zijn advies luidde; 'de ouwe boere wooninge af te breeken ende grond pleeneren, de middengevel dat dan de gevel van de schuur wesen sal, te reparereeren.'⁶¹⁷ In de

⁶¹⁰ Bos 2008, 132.

⁶¹¹ [Rijkscommissie](#) voor de [Monumentenbeschrijving](#), 1965, 152.

⁶¹² *De Wete* 1986, 17. Dit kroondomein is, zoals alle kroondomeinen, sinds 1973 in eigendom van Staatsdomeinen.

⁶¹³ *De Wete* 1986, 17.

⁶¹⁴ Bos 2008, 132.

⁶¹⁵ *De Wete* 2004, 39-42.

⁶¹⁶ De Klerk 2003, 214-217.

⁶¹⁷ Van Cruyningen 2002, 130, 131.

voormalige Vrouwenpolderse boerderij *t Oostduin*, is dat type gerealiseerd, gebouwd in 1756.⁶¹⁸

Boerderij de *Rustenspolder* ligt aan het eind van een lange oprit, van de weg gescheiden door een sloot. (afb. 2.1, 2.8, 4 IV.1, 6 I.5) De boerenhofstede *Rustenspolder* had kenmerken van het Vlaams geïnspireerde zuid-westelijke boerderijtype: omgracht als 'omwalde hoeve', met een vrijstaande huis met de toegangsdeur in de langgevel en een losstaande dwarsdeelschuur. Op de Hattingakaart van 1753 (afb. 5 III.8) staat deze boerderij al getekend, evenwijdig aan de polderdijk. De schuur, een los bouwsel, staat haaks op de boerenwoning. Op de kadasterkaart van 1830 (afb. 6 I.3.A) en de topografische kaart uit 1912 (afb. 6 I.5) staat de boerderij getekend, gelegen in op een vierkant perceel met een omgracht kruisvormige kern. Een rechte weg voerde naar het midden van het vierkant. Heden ten dage liggen hofstede, erf en schuren op dezelfde plek. Nog is in de hoek van het perceel het maaiveld lager gelegen op de plek, dat de aanwezigheid van de grachtstructuur doet vermoeden. Ook geeft de huidige eigenaresse mevrouw Maljaars aan dat zij een zeventiende eeuws plavuizen vloertje aantrof bij de aanleg van de moestuin.⁶¹⁹ De noklijn van het huis ligt nu evenwijdig aan de weg. Het huis is wellicht van na WO II en de schuur van 1960. Het kreeg een laag eindoordeel; de ontstaanshistorie van het geheel is echter ook ditmaal niet verdisconteerd. Bij het onderzoek door de Provincie is deze belangwekkende cultuurhistorie niet onderkend. Overigens heb ik geen bronnen gevonden die wijzen op diepgaander onderzoek.

Behalve boerderijen *Rustenspolder* en *Oranjezon* stamt ook de boerderij aan de Rijkebuurtweg 9 uit die periode. Het vermoeden bestaat dat de schuur achttiende-eeuws is. Het heeft een losstaand woonhuis met zadeldak, conform het nieuwe Noord-Bevelandse bouwtype. Het varkenskot, de regenbak en mestvaalt zijn nog behouden.⁶²⁰

Militair relict: Het Fort

Eigenaresse van het vijf gemeten grootte Fort-terrein, Douairière Anna Luycx- Nolets, verzocht in 1597 een vergoeding voor dit stuk land nu '*ontbruyckbaar gemaect mits het Fort daer op geleght*' is. Dat verzoek zal zijn ingewilligd. In 1603 volgt nog een verzoek, ditmaal van de Gasthuismeesteres, aldaar een quarantaine-inrichting te bouwen '*op den Haeck, in de plaetse van het oudt Fort, een logement voor Zeeuwse soldaten, die met de pest beswaert zijn*'.⁶²¹ Het terrein is echter nooit anders in gebruik geweest dan als verdedigingswerk. (afb. 2.9, 5 III.6, 5 III.7)

Overige woningen

De molen komt nog niet voor op kaarten van het gebied. Wel zijn drie dorpswoningen vermoedelijk in die periode ontstaan, gelegen op de Dorpsdijk. Zij hebben een 'zeer hoge' rijksmonumentenstatus. De betreffende woningen, nummer 42 en 44, zijn eenlagig en hebben de nok van het zadeldak evenwijdig aan de dijk. In de hoek van nummer 42 is een hoekwinkelpui aangebracht, vermoedelijk eind negentiende-eeuw. (afb. 2.6) Het derde rijksmonument is huis 'De Gaper, op nummer 46 met een

⁶¹⁸ Van Cruyningen 2002, 130, 131. Bijlage 3: Gebouwd Erfgoed.

⁶¹⁹ Bijlage 5. Interview mevr. Maljaars in november 2010. De plavuizen liggen bij haar op zolder.

⁶²⁰ www.kich.nl. Beschreven door de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed 2006.

⁶²¹ *De Wete* 1981, 24. Artikel van Aad de Klerk, gebaseerd op de registerlijst van de charters van de Zeeuwse rekenkamer van 1525 tot 1784.

gepleisterde tuitgevel en schuiframen met kleine roedeverdelingen uit de zeventiende- en achttiende eeuw.⁶²² Onbekend is of zij van het dijkhuistype A, B of C zijn. Ik vermoed type C, het eenvoudigste type, gezien de weinig imponerende architectuur. (afb. 4 III.6) In het dorp staan dijkwoningen uit die periode. (afb. 2.19)

5 III.2 Nieuwland

Hernieuwde Inpolderingen

Drie eeuwen na Vrouwenpolder vonden duurzame landuitbreidingen plaats aan de oostkust van Walcheren, weer op particulier initiatief.⁶²³ (afb. 3 II.7, 5 III.9) Dat waren de herdijkingen van de in de eeuwen ervoor overstroomde gebieden. Deze elf Nieuwlandpolders, het latere Nieuwland, bestaan uit ten eerste de Oud-Sint Jooslandpolder in 1631 ingedijkt. Een opsomming is weergegeven op bijlage 3. Naderhand volgden de tussen 1644 en 1770 ingedijkte polders in chronologische volgorde, de Middelburgse polder, de Nieuwerkerkerpolder, de Waaienburgerpolder, de Molenpolder en de in 1671 ingedijkte Nieuw- en Sint Jooslandpolder. In de achttiende eeuw werden de Rapenburgerpolder, de Suzannapolder en de Johannapolder ingedijkt, die aan de noordwestzijde in 1770 de ring om de Middelburgse polder sloot.⁶²⁴ De zeepolder was een binnenpolder geworden. De polders behoorden ten dele bij Walcheren en ten dele bij Zuid-Beveland.⁶²⁵ Echter 'oude' Nieuwlanders ervaren hun polders niet als deel van Walcheren.⁶²⁶ De eerste pioniers waren per slot van rekening afkomstig van Zuid-Beveland.

In 1723 is tegen het oudland van de polder Walcheren de Zaagmolenpolder aangelegd, geëxploiteerd door de Middelburgse Sociëteit van Zaagmolens.⁶²⁷

Uit de eerste tijd na de indijkingen is weinig bekend, volgens Polderdijk. *'Er zullen geen buitengewone voorvallen hebben plaats gevonden'*.⁶²⁸ Maar dreiging van Franse invallen in 1747, 1810 en de inval van de Engelsen in 1809 noodzaakten het polderbestuur verdedigingswerken op te richten. Wachthuizen en batterijen werden geïnstalleerd, maar die bleken onvoldoende om de Franse en later Engelse bezetting te verhinderen.⁶²⁹

's Heer Arentskerke en stedelijke magistraten

De auteurs van de *Landschapsatlas Walcheren* stellen in 2008 dat voor die periode kenmerkend zijn de symmetrie in de polderindeling, de lange beplante middenas, *de Lange weg*, de beplante polderdijken en de grote maat van de kavels.⁶³⁰ (afb. 5 III.15) Ook zeer typerend, volgens hen, waren de planmatig aangelegde

⁶²² Bijlage 9: Monumenten Vrouwenpolder. Beschreven door de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed 2006, onder nrs; 37008, 37007 en 37006.

⁶²³ Bos 2008, 129. In de negentiende eeuw werden inpolderingen de zaak van verschillende overheden. Wilderom 1968, 81. Dit gebied ontstond ten zuidoosten van het vaarwater vanaf het Veerse gat, langs Arnemuiden naar Rammekens, in de Honte, die uitmondde in de Westerschelde, in open verbinding met de zee.

⁶²⁴ Polderdijk 1943, 19, 20. Bos 2009, 131.

⁶²⁵ Polderdijk 1943, 20.

⁶²⁶ *De Wete 1984*, 8-10.

⁶²⁷ Bos 2008, 128.

⁶²⁸ Polderdijk 1931, 107.

⁶²⁹ Polderdijk 1943, 20.

⁶³⁰ Bos 2008, 128.

nederzettingen in Nieuwland. Dat zou een breuk hebben betekend in polderaanleg tussen de middeleeuwen en de nieuwe tijd.

Zoals eerder aangetoond zou hier echter ook sprake kunnen zijn geweest van een overgangperiode in polderontwikkelingen. In de vijftiende eeuw was al een planmatige aanleg toegepast in door de Van Borsele's ingedijkte Bevelandse polders en de aldaar aangelegde nederzettingen.⁶³¹ (afb. 4 II.2) Zoals geconstateerd waren de Van Borsele's een van de ambachtsheren van s' Heer Arentskerke, die de eerste Nieuwlandse polders indijkten.

De gorsinge Oud-SintJoosland werd als eerste ingedijkt en ressorteerde niet onder Walcheren, maar onder 's Heer Arendskerke op Zuid-Beveland.⁶³² (afb. 5 III.13) In 1630 deden de ambachtsheren van 's Heer Arentskerke, tevens Heeren van Sint-Joosland, een herhaald verzoek tot bedijking aan de Staten van Zeeland.⁶³³ Deze gingen accoord, ondanks de relatief zeer hoge kosten voor de zware zeedijken rond de nieuwe 'kleine' polder. De ambachtsheren Jonkheer François de la Torre en Jacob van Ossewaarde kregen de polder in leen van de grafelijkheid van Zeeland.⁶³⁴ De katholieke naam Joosland is gehandhaafd, ondanks de protestantse levensweg van de polder na de indijkingen.

Behalve de ambachtsheerlijkheid 's Heer Arendskerke was ook de stad Middelburg de auteur van de jonge polders. Middelburg bezat de bedijkingsrechten en financierde de landmeters, die de erfafscheidingen in kaart brachten.⁶³⁵ Middelburg dijkte de schor de Stinckaert in tegen de noordelijke zeedijken van de Oud-Sint Joospolder op initiatief van de burgemeesters Hendrik Thibault, Paulus van de Perre en Jacob Veth.⁶³⁶

Dijkgraven paalden het werk af en controleerden de werkzaamheden. De landmeters Pietersen, Smallegange en Van Alphen noteren de poldergrenzen op een kaart op basis van informatie van de dijkgraaf, van gezworenen van Sint-Joosland en van '*varende luijden, landluijden en stellenaars*'.⁶³⁷ Bewerkers van het nieuwe land kregen voorrechten. De eerste zeven jaar vanaf het eerste ploegen werd er geen belasting geheven en waren ze vrij van heervaart en herendiensten. Deze pioniers werden zo gelokt naar de nog onontgonnen kleigronden en aangespoord tot productie. De geldschieters wensten immers snel opbrengsten te kunnen incasseren.⁶³⁸

Oud-Sint Jooslandpolder, de eerste polder.

'De gorsinge als een eiland rondsom aan zee gelegen' werd bedijkt in 1631.⁶³⁹ (afb. 5 III.9) De eerste polder, 266 hectaren is ingedijkt door de ambachtsheren van 's Heer Arentskerke, Heinkenszand en Ovezande op Zuid-Beveland.⁶⁴⁰ Het had een nagenoeg onbetaalbare zeedijk. De lengte van 8150 meter was uiterst kostbaar in onderhoud en aanleg. De onderhoudskosten namen zienderogen af na de aanleg van de Middelburgse polder aan de noordwestzijde. Over een lengte van 2510 meter

⁶³¹ Rutte 2010, 71-96.

⁶³² Blom 2009, 24.

⁶³³ Polderdijk 1931, 43-46, 88.

⁶³⁴ Polderdijk 1931, 48, 49.

⁶³⁵ De Klerk 2003, 116.

⁶³⁶ Polderdijk 1931, 94-98.

⁶³⁷ Polderdijk 1931, 94-98.

⁶³⁸ Polderdijk 1931, 94-98.

⁶³⁹ Wilderom 1968, 83.

⁶⁴⁰ Bos 2008, 129.

wijzigde de functie van primaire zeedijk in secundaire polderdijk.⁶⁴¹ (afb. 4 I.1) Na de indijkingen in 1661 van de Nieuwerkerkepolder en in 1671 van de Nieuwe- en Sint Jooslandpolder was de gehele zeedijk een binnendijk geworden.⁶⁴² Toen is de eerste, de Sint Jooslandpolder, omgedoopt in Oud-Sint Jooslandpolder.⁶⁴³ De dijk behield zijn zeedijkreliëf tot op heden. De polder is toen vernoemd naar de rooms-katholieke schutspatroun Sint Joris. Die naam bleef gehandhaafd, ondanks de Reformatie.

De Oud-Sint Jooslandpolder werd rationeel en planmatig ingericht voor akkerbouw. De in achttien porties opgedeelde polder kwam op naam van achttien verschillende ambachtsgerechtigden.⁶⁴⁴ Te midden van grote smalle rechthoekige kavels werden, verspreid over de polder acht boerderijen gebouwd. Een Eerste, Tweede en Derde weg ontsloten de polder: ontsluitingen en namen die tot nu ongewijzigd zijn. Ook werd de polder ontsloten door een klein 'stadsveer' naar Arnemuiden, verpacht door Arnemuiden.⁶⁴⁵

Op het afgekavelde, vermoedelijk meest zandige onland van 100 roeden oppervlakte in de zuidwest hoek van de polder, ontstond een miniatuurversie van een voorstraattypedorp, Sint Joosland. (afb. 5 III.10) Langs een voorstraat, de huidige Sint-Jooslandstraat, werden landarbeiderswoningen gebouwd. De hoofdweg lag, en ligt nog, dwars op de polderdijk, de Boomdijk of Binnendijk.⁶⁴⁶ (afb. 2.10) Waarschijnlijk het eerste huis aan de voorstraat, groter dan de anderen, zal het parochiehuis 'De Witte Zwaan' van Sint-Joosland zijn geweest. (afb. 5 III.21) Daar vergaderden de ingelanden tot 1915. Het heeft in 1816 de functie van herberg gekregen. Aan de straatzijde bevond zich een woonvertrek en de gelagkamer lag aan de achterzijde. In 1918 is het afgebroken.⁶⁴⁷ Dit gehucht bestaat nu onder een andere naam, Oudedorp.⁶⁴⁸ Aan de stedenbouwkundige structuur van het dorp is niets veranderd ten opzichte van de ontstaanssituatie.⁶⁴⁹ Reeds dertien jaar na haar stichting is haar ontwikkeling gestopt bij gebrek aan een kerk.

Spoedig na de indijking bouwden de grootste grondbezitters boerenhofsteden op kavels van verschillende grootte, die allen genoteerd werden op de landmeterskaart van vóór 1644. Francois de la Torre liet hofstede 'De Eendracht' bouwen op 427 roeden, heer van Dirksland plaatste 'Broederlust' op het grootste kavel van 558 roeden ten noorden van de Arnemuidse stelling en de Heer van Tuyll van Serooskerken, Heer van Tienhoven en Bruelis bouwde hofstede 'Het Stroodorp' op 223 roeden. 'Trio' op 438 roeden werd opgericht door de heer van Nisse en hofstede 'Zeldenrust' door Joan van Reijgersbergen op 492 roeden.⁶⁵⁰ (afb. 5 III.14) De kavels en hofsteden werden gesticht, verspreid gelegen langs ontsluitingswegen. De onbeduidende opwassen evolueerden tot vruchtbare akkerlanden.

⁶⁴¹ Polderdijk 1931, 108.

⁶⁴² Polderdijk 1931, 108.

⁶⁴³ Blom 2009, 24.

⁶⁴⁴ Polderdijk 1931, 101-106. De grootste grootgrondbezitters waren: Francois de la Torre, Heer van Valkenisse; Jacob Baarland, Heer van Dirksland; Jeremias van Tuyll van Serooskerken, Heer van Tienhoven en Bruëlis; Gillis van Watervliet; David van der Nisse; Cornelis Balthasar en Joan van Reijgersberg. Van Reijgersberg bezat tevens de nog aanwezige stadswoning in Middelburg, nu in eigendom van de Stichting Hendrick de Keyzer: Gortstraat 30 is ca. 1745 herbouwd.

⁶⁴⁵ Wilderom 1968, 413.

⁶⁴⁶ Bos 2008, 130.

⁶⁴⁷ Polderdijk 1931, 107. Wilderom 1968, 83. Bijlage 3: Gebouwd Erfgoed.

⁶⁴⁸ Blom 2009, 24.

⁶⁴⁹ Bos 2008, 130.

⁶⁵⁰ Polderdijk 1931, 101-107. Bijlage 3: Gebouwd Erfgoed.

Middelburgsche polder

In 1597 werd door de grafelijke rentmeester van Zeeland Bewesten Schelde de grootste schor de Stinckaert verpacht. (afb. 5 I.6) De pachter liet op eigen kosten zowel dammen als bruggen, een waterput en een hut aanleggen: *'het werf ofte berch met de vaete, keete ende al 't gene, dat op 't voorschreven schorreke behoefelijk wesen zal'*. De pachter legde dus een schapenstalle aan op de plek waar zoet water op te diepen was uit een daartoe aangelegde omwalde ronde put, zodat bij hoog water geen zout water de put instroomde. Op de omwalling stond de schaapherderhut met inpandige schaapskooi: een dijkhuis.⁶⁵¹

In 1603 kocht de stad Middelburg dit schor van de graaf en verpachtte deze aan de Goesenaar Coy. Ook legde Middelburg een dam aan tussen de Stinckaert en de reeds bestaande polder Sint-Joosland. Deze dam, veronderstelt Polderdijk, lag vermoedelijk op de plaats van de huidige Heerendam, de weg van de hofstede Landbouwlust naar de Boomdijk.⁶⁵²

De stad Middelburg bedijkte in 1644 deze aanwas de Stinckaert evenals de kleinere schor de Wolsack, in het noordwesten tegen de Sint-Jooslandpolder.⁶⁵³ (afb. 4 I.2, 4 I.3) De Lemmer langs de Boomdijk was dichtgeslibt en werd deel van de Middelburgse polder. Op de grens werd een sloot gegraven, *'De Visserie'*.⁶⁵⁴ In 1645 werd de polder tot ambachtsheerlijkheid verheven en op naam gesteld van de burgemeester, tevens dijkgraaf.⁶⁵⁵ (afb. 1.4) Van 1769 tot 1817 was de burgemeester een lid van de regentenfamilie Veth van de Perre.⁶⁵⁶ De bedijking door Middelburg kon overigens pas plaats vinden na goedkeuring door de ambachtsheren van 's Heer Arentskerke, waaronder de Van Borsele's, te Goes op Zuid-Beveland.⁶⁵⁷ Het polderbestuur vergaderde aanvankelijk in Middelburg, maar na 1680 in het veerhuis *De Roode Leeuw*,⁶⁵⁸ tevens parochiehuis, net als in Sint-Joosland.⁶⁵⁹ (afb. 5 III.22) *De Roode Leeuw* was gebouwd op de plek waar voorheen een meestoof stond,⁶⁶⁰ nu nog als wegrestaurant aanwezig onder dezelfde naam.⁶⁶¹ (afb. 1.1)

Ook in deze polder is de rechtlijnige polderopbouw kenmerkend met kavels afgestapt in zuiver rechthoekige stukken en rechte wegen, uitgezet door de landmeter. Aan de zuidkant van de centrale weg toont deze een samenhang met de poldercontour.⁶⁶² Overigens is opvallend dat deze kavels breder zijn dan de kavels van de eerder aangelegde Oud-Sint Jooslandpolder, zoals te zien is op de afbeeldingen. Dat kan een gevolg zijn van voortschrijdend inzicht. Landmeters waren intussen misschien geschoold aan de Leidse universiteit, opgericht door Simon Stevin. (afb. 3 III.11) Of landmeters, specialist op hun gebied, werden door de stichters van polders ingezet op verschillende locaties. Zij introduceerden zo de hun opgedane kennis en ervaring in latere polders. Ook kunnen ontwikkelingen in de

⁶⁵¹ Polderdijk 1943, 2.

⁶⁵² Polderdijk 1943, 3. Wilderom 1986, 84.

⁶⁵³ De Klerk 2003, 116. Polderdijk 1943, 1. Wilderom 1986, 83

⁶⁵⁴ Dellebeke 1994, 5.

⁶⁵⁵ Reijnoudt 1983, 8. Rond 1680 verkocht Middelburg deze ambachtsheerlijkheid aan Catharina Verbrugge, weduwe van de Middelburgse burgemeester Elfsdijk

⁶⁵⁶ Polderdijk 1943, 14, 15. In Huize Van de Perre te Middelburg huist nu het Zeeuws Archief.

⁶⁵⁷ Polderdijk 1943, 5.

⁶⁵⁸ Polderdijk 1943, 17.

⁶⁵⁹ Polderdijk 1943, 15.

⁶⁶⁰ *De Wete* 1984, 9.

⁶⁶¹ *De Wete* 1984, 9. Naar schatting stonden er in 1792 in de dorpskom veertig huizen.

⁶⁶² Bos 2008, 130.

landbouwmethoden of waterhuishouding hebben bijgedragen aan de vergroting van het kavel: De Beemster was uiteindelijk al volgens de nieuwe geplande 'poldermodule' ingepolderd in 1612. (afb. 3 III.12) Hier is echter deze module niet toegepast.

De ambachtsheren besloten in 1655 de *'wegen te laten beplanten met boomen ende voorts aen de ingelanden, die het begeeren sullen, te consenteren da t sy de wegen voor haar landt met olmebomen souden mogen beplanten, maer met geen andre'*. Twintig jaar later bracht de toegestane houtkap veel geld op, maar de houtproductie was destijds nog onvoldoende om te voldoen aan de vraag van de uitbaters van de houtzaagmolens.⁶⁶³

Polder- en dorpsaanleg

Polderstructuur en dorpsstructuur zijn nog min of meer los van elkaar ontwikkeld.⁶⁶⁴

Deze Middelburgsche polder kreeg op de meest strategische plaats het voorstraatdorp Nieuw-en Sint Joosland, recht tegenover de monding van het in de zestiende eeuw gegraven Middelburgse havenkanaal. (afb. 5 III.17) Het dorp is gevestigd op de rand van het vroegere schor, ten noorden van de hoofdas, de Langeweg, vlakbij ontsluitingswegen en tegenover de zaagmolens en zoutketens van de Zaagmolenpolder. Ook dit dorp is, net als Sint Joosland, planmatig tot stand gekomen, eveneens conform het voorstraatprincipe, zoals al in de zestiende eeuw toegepast door de Van Borsele's. (afb. 4.2, 4 II.2)

De bewoners van deze polder en van de Sint Jooslandpolder waren kerkelijk ingedeeld bij Arnemuiden. Door de bevolkingstoename ontstond het verlangen om erediensten in een eigen kerkgebouw te houden. De Middelburgse magistraat besloot positief tot kerkoprichting mits de bewoners vrijwillig betaalden vóór aanvang van de kerkbouw, gezamenlijk de kerk zou onderhouden en de wederzijdse armen zou verzorgen. Alzo geschiedde. Deze oost-west georiënteerde *Eben Haezer* kerk werd twintig meter lang en tien meter breed. (afb. 5 III.18) Het woord stond vanaf de Reformatie centraal in de dienst: de kerk kreeg een centraal geplaatste preekstoel tegenover de ingang. Midden op het zadeldak verrees de klokkentoren voor de klok uit de Zusterkerk te Middelburg.⁶⁶⁵ Het armenfonds vulde zich met de opbrengsten uit het recht van begraven, pachtinkomsten van regenwater uit de waterput, giften en legaten en verhuur van de zitplaatsen in de kerk.⁶⁶⁶ Eind achttiende eeuw is de kerk uitgebreid met zijvleugels na toestemming van ambachtsheer Van de Perre. Het kreeg een nieuw torentje en nieuwe klok.⁶⁶⁷

In 1650 werd een geometrisch stratenplan uitgezet met de kerk als centraal middelpunt, afgebroken in 1882. Het representeerde aldaar de staatsgodsdienst. Sinds de reformatie was financiering van geloofsbeleving een staatsaangelegenheid.⁶⁶⁸ Bij de indijking van de Middelburgse polder werd door het Middelburgse gemeentebestuur bepaald dat een deel van de landopbrengst bestemd was voor de salariëring van de predikanten en het onderhoud van kerkgebouwen. Bij het dorp ontstonden een begraafplaats en 'kerkeland' aan de oostzijde.⁶⁶⁹ Dat kerkeland vormde de inkomstenbron voor de dominee en voor het kerkonderhoud.⁶⁷⁰

⁶⁶³ Polderdijk 1943, 19.

⁶⁶⁴ Bos 2008, 128.

⁶⁶⁵ Reijnoudt 1983, 4.

⁶⁶⁶ Reijnoudt 1983, 9.

⁶⁶⁷ Reijnoudt 1983, 9.

⁶⁶⁸ Polderdijk 1943, 4.

⁶⁶⁹ Polderdijk 1943, 12.

⁶⁷⁰ Dellebeke 1994, 13.

De kerkstraat, als denkbeeldige as, is loodrecht georiënteerd op de Veerstraat en sluit aan op de korte zijde van het rechthoekige kerkplein met de centraal gelegen kerk. De kerk was tevens het bedehuis voor de bewoners van de Oud- Sint Jooslandpolder. Het kerkdorp overvleugelde al snel het kerkloze gehucht Sint Joosland. Dat breidde, zonder kerk, niet meer uit.⁶⁷¹

Voor de dominee werd in 1652 een pastorie gebouwd, met de voorgevel aan de Veerstraat.⁶⁷² De eenlagige woonhuizen langs de kerkstraat waren identiek wat betreft materiaalgebruik en gevelhoogte. (afb. 5 III.20) De verhouding straatbreedte en gevelhoogte gaf een evenredige indruk.⁶⁷³ Het kerkhof werd door een sloot gescheiden van de daaromheen afgebakende straten. De bebouwing op de Molendijk was niet planmatig. Goed is de rij dijkwoningen, vermoedelijk van het dijkhuistype C, te zien op de afbeelding met een gesloten gevel op de koude westzijde. Lintbebouwing ontstond op de overige dijken en langs de Oude Rijksweg. Dit dorpsbeeld is nauwelijks gewijzigd in de loop der jaren, op kleine planmatig geordende uitbreidingswijken na. (afb. 5 III.17, Bijlage 2)

Na voltooiing van de dijk zijn aan de overkant van de Welsing, in het verlengde van de havendijken van het Middelburgs Kanaal, twee havenhoofden opgeworpen, aan het eind voorzien van steigers. In het verlengde van het Westhavenhoofd heeft in de zeventiende eeuw een oliemolen gestaan, waar nu de boerderij 'De Oliekot' staat.⁶⁷⁴ In 1647 werd de pont tussen de polders en het Oosthavenhoofd van het toenmalige havenkanaal van Middelburg ingesteld om het koren op de Middelburgse markten te kunnen verkopen.⁶⁷⁵ Tien jaar later is aldaar een veerhuisje gebouwd, uitsluitend een wachthuisje.⁶⁷⁶ (afb. 5 III.19)

Ook werd de polder aan de noordzijde ontsloten middels een overzetveer in 1660. De stad Arnemuiden richtte deze op en beëindigde de overtochten in 1872, door de afsluiting van het Arnemuidse Gat. Het veer was een roeiboot in bezit van de pachter, die het alleenrecht had op het overzetten van personen. Tevens moest de pachter dammen, bruggen en het pad op eigen kosten onderhouden.⁶⁷⁷ De voormalige veerweg is het weggetje in de Johannapolder tegenover Arnemuiden.⁶⁷⁸

De korenmolen *De Verwachting* is in 1657 gebouwd vlakbij het dorp. Tegelijkertijd ontstond op de plek waar later de herberg en parochiehuis 'de Roode Leeuw' is gevestigd een meestof, die werd afgebroken rond 1800.⁶⁷⁹ In meestoven werd de rode verfstof uit meekrap gewonnen: een zeer winstgevende onderneming in die tijd.⁶⁸⁰

Middelburg, als eigenaar van de ambachtsheerlijkheid Nieuwland, legde ook in de Middelburgsche polder een gepland wegenpatroon aan, karakteristiek voor jonge polders. In de lengterichting ontstond de hoofdontsluitingsweg, de Lange weg, met haaks daarop de Groene of Kruisweg, de huidige Vlackeweg. De Lange weg is nu deel van de Rijksweg van Goes naar Middelburg. Ten noorden en zuiden van de

⁶⁷¹ Bos 2008, 130.

⁶⁷² Reijnoudt 1983, 22.

⁶⁷³ *De Wete* 1984, 10.

⁶⁷⁴ Dellebeke 1994, 16, 17. Bij de bouw van het viaduct in 1966 zijn palenrijen bloot gelegd, vermoedelijk van de havenhoofden

⁶⁷⁵ Polderdijk 1943, 19. Wilderom 1968, 413, 414.

⁶⁷⁶ Wilderom 1968, 359. De veerman woonde in het dorp.

⁶⁷⁷ Sandberg 1970, 11-14. Arnemuiden kreeg in 1574 stadsrechten van de Prins van Oranje, stelde een veerschipper aan en verpachtte het veer tot 1872.

⁶⁷⁸ Polderdijk 1943, 13, 14.

⁶⁷⁹ Polderdijk 1943, 20.

⁶⁸⁰ Wilderom 1968, 359.

Langeweg werden kavels verdeeld en tussen de Sint-Jooslandse en Middelburgse polder werd een brede uitwateringssloot vrij gehouden. De wegen, geflankeerd door wegsloten, ontwaterden op kavelsloten.⁶⁸¹ De Boomdijk, gelegen tussen de Oud- en Sint Jooslandpolder en de Middelburgse polder vormde destijds de grens tussen de vroegere invloedssferen van het Zuid-Bevelandse s'Heer Arendskerke en het Walcherse Middelburg, nu nog herkenbaar aan de waterloop onderlangs de dijk in de voormalige kreekbedding.⁶⁸²

Boombestand

'Plantagiën' werden, op Middelburgs instigatie, aangelegd langs dijken en wegen. Ingelanden mochten hun land ter hoogte van hun eigen land beplanten met olmenbomen, '*maer met geen andre*'. (afb. 5 III.17) Beide bermen van wegen en polderdijken werden beplant met houtopbrengst als nutsdoel en uit esthetische motieven. Na twintig jaar vond de eerste houtkap plaats.⁶⁸³ Net als in Vrouwenpolder hoorde bij het 'plantrecht' de plicht dat de eigenaar van de polder of van het dijkgedeelte de bomen langs de weg- en watergangen onderhield. Zo bleef een goede doorvaart en bereikbaarheid behouden.⁶⁸⁴ Deze plantagiën brachten variatie in het landschap en fungeerden soms als verlengstuk van de buitenplaats met vaak dichte onderbeplanting die stevigheid verleende aan de bermen.⁶⁸⁵ Tot de eerste wereldoorlog was de Boomdijk beplant met vier naast elkaar gelegen rijen iepen, abelen, wilgen, elsen en hazelaars. Boomstammen zijn toen gebruikt voor de fabricage van geweerkolven. Het onderhout, voornamelijk meidoorn, diende als hakhout.⁶⁸⁶

Boerenhofsteden

Ook hier, net als in de Oud-Sint Jooslandpolder, lagen de boerderijen verspreid over de nieuwe polder en niet in het dorp. De invloedssferen in de polder van Zuid-Beveland bleven zichtbaar in de boerderijbouw. Boerderijtypen uit Zuid-Beveland en uit het Vlaams beïnvloedde Walcheren ontwikkelden zich tot het nieuwe Zuid-Bevelandse boerderijtype.⁶⁸⁷

Binnendijk 1 is een voorbeeld van het nieuwe Zuid-Bevelandse boerderijtype, dat de vele invloedssferen combineerde. (afb. 5 III.25, 5 III.26) Het is een vrijstaand woonhuis met de ingang in de langgevel. Dat was in de zeventiende eeuw modern voor Walcheren. De woning had echter geen rechtstreekse verbinding met de schuur, in tegenstelling tot Zeeuws-Vlaanderen, Walcheren en Zuid-Beveland. De woning was rietgedekt: destijds een kostbaarder dakbedekking dan dakpannen.⁶⁸⁸ Achter de 'Vlaamse gevel' lag het gedorste graan opgeslagen. Vermoedelijk waren de schuren aangebouwd. De schuur was ook, net als de woning, driebeukig met in het midden een brede grondtas. Zoals op Zuid-Beveland stonden de koeien in een van de zijbeuken. De paardenstal stond dwars in de schuur, tegen de kopgevel, net

⁶⁸¹ Polderdijk 1943, 10, 12.

⁶⁸² Blom 2009, 25.

⁶⁸³ De Klerk 2003, 78.

⁶⁸⁴ De Klerk 2003, 78.

⁶⁸⁵ De Klerk 2003, 80.

⁶⁸⁶ De Klerk 2003, 80. Onderbegroeiing bevatte tevens braam, hondsroos, es en kurkiep. Rond 1850 waren op Walcheren 160 hectaren bos langs wegen begroeid en 530 hectaren als perceelgrens

⁶⁸⁷ Blom 2009, 24.

⁶⁸⁸ Van Cruyningen 2002, 109.

als in Zeeuws-Vlaanderen. Op Zuid-Beveland daarentegen werden paarden gestald tegen de buitenmuur van de schuur.⁶⁸⁹

Een ander voorbeeld in Nieuwland is het Zeeuws-Vlaamse/Walcherse boerderijtype 'Nieuwlands Rust', gebouwd in 1787. (afb. 5 III.24) De schuur is gebouwd als afzonderlijke constructie tegen het woonhuis en heeft geen binnendeur.⁶⁹⁰

Tekenen uit het verleden

Polderdijk constateerde in 1943 dat er uit de ontstaansperiode nog tekenen in het landschap zijn te onderscheiden. Het Kanaal van Welsing en het Arnemuidse Gat scheidden de polder van Walcheren.⁶⁹¹ Een ander voormalige geul, afgebeeld op de kaart van landmeter Smallegange in 1633 toont als laatste overblijfsel een kreek, nu gelegen ten noorden van de Rijksweg, in het noord-oostelijke deel van de Middelburgse polder.⁶⁹² (afb. 5 III.17) In de Molenpolder geven slootjes de voormalige grens aan tussen de ambachtsheerlijkheden Nieuwland en Sint-Joosland. Deze liep door het midden van de watergang van oost naar west door de polder.⁶⁹³

De 4100 meter lange dijk van rijs en krammen kreeg een houten uitwateringssluis op het westeinde van de polder, waar nu nog de uitwateringsduiker zich bevindt. Ook nog herkenbaar, in een verhoogd dijkstuk, is de locatie van de andere uitwateringssluis, tegenover de zoutketen van Arnemuiden van destijds, bij de ingang van Polderdijks' hofstede *Nieuwlands Rust*.⁶⁹⁴

Nieuwerkerkerpolder

Na de inpoldering van de Oud-SintJooslandpolder in 1631 en de Middelburgse polder in 1644 volgde in 1661 de Nieuwerkerkerpolder. (afb. 5 III.16) De heerlijkheid Nieuwerkerke strekte zich uit ten oosten en westen van Arnemuiden. Vanaf Arnemuiden naar het zuidoosten liep een vaarwater, het Slaak, naar het Sloe. Het inmiddels verzande Slaak laat nog zijn sporen zien in de Nieuwerkerkerpolder.⁶⁹⁵ Deze schorren van 114 hectare groot waren eigendom van Anna van Borssele, gehuwd met Philips van Bourgondië. Zij verkocht dit ambacht aan Middelburg in 1493, dat in 1632 het hele ambacht verwierf.⁶⁹⁶

De ingedijkte schorren danken aan die heerlijkheid Nieuwerkerke hun naam. In de heerlijkheid bevond zich een gehucht met de Sint Janskerk: deze is afgebroken ten behoeve van zee- en versterkingswerken van Arnemuiden, na de Opstand. De polder vormde tot 1966 de scheidslijn tussen de ambachten Sint Joosland en Nieuwerkerke en de gemeentegrenzen tussen Nieuw- en Sint Joosland en Arnemuiden. Na een dijkdoorbraak in 1704 langs het Sloe is een inlaagdijk aangelegd die in 1766 de scheidingsdijk werd tussen de Nieuwerkerker- en Suzannapolder. De laatste overstroming vond plaats in de rampnacht van 31 januari 1953.⁶⁹⁷

⁶⁸⁹ Van Cruyningen 2002, 109.

⁶⁹⁰ Van Cruyningen 2002, 127, 128.

⁶⁹¹ Polderdijk 1943, 1, 2.

⁶⁹² Polderdijk 1943, 2.

⁶⁹³ Polderdijk 1943, 8.

⁶⁹⁴ Polderdijk 1943, 10.

⁶⁹⁵ Polderdijk 1943, 1, 2.

⁶⁹⁶ Wilderom 1968, 85.

⁶⁹⁷ Wilderom 1968, 85-87.

Nieuw-Sint Jooslandpolder

In 1668 lieten de ambachtsheren van Sint Joosland en 's Heer Arentskerke schorren bedijken, die aanvankelijk de naam *Nieuwe 'Heer Arentskerkepolder* droeg. (afb. 5 III.11) Deze polder, ten zuiden van de Oud-SintJooslandpolder gelegen, wijzigde van naam in 1686 in '*Nieuw-Sint Jooslandpolder*'. De slaperdijk bij het 'Oude dorp' Sint Joosland belette een grootschalige inundatie in 1671. In 1704 voorkwam een slaperdijk, de dubbeldam, van de huidige Rapenburgpolder nogmaals de inundatie van de polder Nieuw-Sint Joosland. Deze polder is tijdens de naoorlogse wederopbouwfasen, deel geworden van het Sloegebied.

Molenpolder

Deze polder van ca. 24 hectare ontstond in het in 1671 geïndeerde westelijke deel van de Nieuw-Sint Jooslandpolder. De slaperdijk, recht voor het oude dorp gelegen, voorkwam erger. De naam refereert aan de eerste molen, een standaardmolen in 1657, die dicht bij het dorp, op driehonderd meter noordoostelijk van de huidige korenmolen stond.⁶⁹⁸

Rapenburgerpolder

Ook de Rapenburgerpolder is een restant van de in 1750 geïndeerde Nieuw-Sint Jooslandpolder, achter de dubbeldam. Herdijking en drooglegging vonden plaats op initiatief van de ambachtsheren van 's Heer Arentskerke. Zij stichtten ook het overzetveer over 't Sloe naar de Noord-Kraaijertpolder op Zuid-Beveland. Dat is tot 1871 met de aanleg van de Sloedam in gebruik geweest.⁶⁹⁹ Het veerhuis met herberg verving het posthuisje en is nu deel van de hofstede '*Het Sloeveer*'. (afb. 5 III.23) Deze hofstede en hectometerpalen herinneren aan de voormalige zeeverbinding tussen Walcheren en Zuid-Beveland.

De Suzannapolder

De polder, gelegen langs 't Sloe, ontstond op gronden die in 1704 van de Nieuwerkerkepolder moesten worden buitengedijkt na stroomaanvallen op de Nieuwerkerkse zeedijk. (afb. 5 I.7) Over deze polder rijdt men Walcheren binnen uit het oosten.⁷⁰⁰ (afb. 5 III.13)

Een klein deel, het 'poldertje Zelden wel', overstroomde geregeld. Het deed haar naam eer aan. Dat werd in 1766 herdijkt bij de Suzannapolder. De noordelijke dubbeldam maakte deel uit van de weg naar het Sloeveer, maar is afgegraven toen het Sloeveer werd opgeheven. In 1750 zijn door een stroomaanval in de geul het Stellegat van de polder 240 hectare land, vier hofsteden en het veerhuis aan het Sloe overstroomd. Pas in 1776 vond herdijking plaats, gepaard gaand met een wijziging in het dijktracée.⁷⁰¹

⁶⁹⁸ Wilderom 1968, 88.

⁶⁹⁹ Wilderom 1968, 88, 412.

⁷⁰⁰ Wilderom 1968, 91. De spoorlijn verdeelt de polder in een noordelijk en zuidelijke helft.

⁷⁰¹ Wilderom 1968, 87,88.

Zaagmolenpolder

Steenbakkerijen, zoutnering en cacaooverwerking

Deze polder is in de zeventiende eeuw aangelegd op Middelburgs grondgebied. Aan de Nieuwlandse weg ontstonden drie steenfabrieken, geleid door de ondernemersfamilie Tak-Brouwer. De steenrijke plantage-eigenaar de Zeeuw Cornelis van Aersen van Sommelsdijk bezat grote cacaoplantages in Suriname. Hij startte de cacao-productie en –verwerking en plaatste een cacao-molen in de Zaagmolenpolders rond 1750. De firma Tak-Brouwer schakelde over van baksteenfabricage naar cacao-verwerking van cacao-bonen uit Suriname, Indonesië en Amerika.⁷⁰²

Vanaf de veertiende eeuw werd buitendijks zout gewonnen, vlakbij een haven, in plaats van binnendijks, omdat moertering ten koste ging van het landbouwareaal. Het was een uiterst ongezond, vuil en brandbaar werk, wat niet binnen stadsmuren werd getolereerd. De zoutketen stonden daarom langs het Kanaal bij Arnemuiden en tegenover Nieuwland, naast de houtzaagmolens.⁷⁰³

Houtzaagmolens

Op de kaart van Smallegange in 1633 staat al een houtzaagmolen afgebeeld op de Oosthavenhoofd. (afb. 5 III.11) Daar stond bij de ingang van het havenkanaal naar Middelburg tot 1795 de galg van Middelburg. Die galg werd verplaatst omdat het werkvolk weigerde daarnaast te werken en te wonen.⁷⁰⁴ (afb. 3 II.9)

Tegenover de Middelburgsche polder ontstonden vanaf circa 1650 de eerste ruimtebepalende elementen van de houtindustrie, in de Zaagmolenpolder. (afb. 5 III.27, 5 III.28) Hooggeplaatst op dijken, waar de wind het hevigst is, werden houtzaagmolens gebouwd langs de huidige Zaagmolendijk. De vele houtzaagmolens langs de zee-arm en de monding van het Middelburgs Kanaal tegenover Nieuwland betekende een ingrijpende metamorfose in het poldergebied. De bouw van schepen voor de zeehandel en binnenvaart, waaronder fregatten, tweemasters, fluitschepen en hoekersschepen, leidde tot een bloeiende houtindustrie tot circa 1814.⁷⁰⁵

In totaal werden in de zeventiende eeuw vier houtzaagmolens gebouwd, die aanvankelijk een kwijnend bestaan leden. De Staten van Zeeland, waar de geldschietters van de houtmolens deel van uitmaakten, verplichtten daarop in 1684 de bevolking uitsluitend Zeeuwse '*ameublementen en Huysraet*' aan te schaffen en '*ook geen gezaecht Hout te koopen en gebruyken, als binnen deze Provincie gezaecht*'.⁷⁰⁶ Ook een probleem vormde de bereikbaarheid van de molens met de houtvloten en de met hout geladen schepen uit Noorwegen en de Rijnlanden omdat de waterwegen dreigden te verzanden. Binnenlands hout was nog niet toereikend.

In 1723 is als reactie daarop te Middelburg opgericht de '*Compagnie ter stichting van diverse Saagmolens*'... '*om allerhande houtwaren uijt Noorwegen, van den Rhijn en elders, direct alhier te doen binnenkomen*'...⁷⁰⁷ Deze sociëteit nam het heft in handen en had wel succes. De zestien leden werden voor een deel eigenaar,

⁷⁰² De Wete 1998, 3-5.

⁷⁰³ Bos 2008, 129.

⁷⁰⁴ Polderdijk 1936, 69. Bijlage 7. Interview Mevr. K. de Visser. Oktober 2010. De executies vonden plaats op de markt. De lijken werden daarna naar de galg gebracht en opgehangen totdat ze er vanzelf afvielen, dit waarschijnlijk om de schepelingen die Middelburg aandeden te ontmoedigen zich te misdragen.

⁷⁰⁵ Polderdijk 1936, 73.

⁷⁰⁶ Polderdijk 1943, 50-53.

⁷⁰⁷ Wilderom 1968, 356.

allen vermogende, invloedrijke stedelingen, edellieden en patriciërs.⁷⁰⁸ De Sociëteit kocht een deel van het terrein dat tot de zoutketens behoorde. In 1739 en 1741, waren aldaar respectievelijk de molens '*In de Windt*' en de topkruier '*Het Fortuijn*' geplaatst. De sociëteit liet een watergang aanleggen tussen beide erven en begon in 1723 met het indijken van een schor, waarop daarna nog meer molens werden opgericht: de paltrokmlen '*De Houtnegotie*', '*De Phoenix*' en de topkruier '*De Gekroonde Burgt*', naast drie woningen en houtloodsen. (afb. 4 III.12) Eveneens werden in de polder balkgaten, '*De Komme*', gegraven om als tijdelijke bergplaats voor balken te dienen. Van hieruit werd een verbindingskanaaltje gegraven naar de eerder geplaatste molens *In de Windt* en *Het Fortuijn*. Alle molens konden vanaf toen met houtvloten benaderd worden. Een op het oosteinde gelegen sluis, met een verbinding op het Arnemuidse Gat regelde de waterstand in de polder.⁷⁰⁹

In 1750 is de laatste houtzaagmolen gebouwd, de paltrokmlen '*Door Tijd en Vlijt*'. De eerste steen is gelegd door de houtondernemers Van de Copello en Bastiaan.⁷¹⁰ Van de Copello richtte rond 1723 een scheepstimmerbedrijf op buiten de Middelburgse stadspoort en vergrootte de opslagplaatsen voor gezaagd hout bij de molens. De houthandel werd allengs zeer rendabel, ook door de toename van binnenlands hout en de gunstige ligging aan het kanaal en de zeearm.⁷¹¹

Zonder werknemers geen industrie noch winst. Door de ligging van de Zaagmolenpolder bij Nieuwland kwamen de 'molengasten' grotendeels uit Nieuwland, niet uit Middelburg. Daar hadden zij hun familiebanden, gingen zij naar de kerk, vierden er hun feesten en hoogtijdagen.⁷¹² De Zaagmolenpolder, Middelburgs' bezit, lag dus binnen de Nieuwlandse invloedssfeer. Niet alleen molengasten maar ook arbeiders in de zoutwinning en cacao productie aldaar waren georiënteerd op Nieuwland. Tot op heden voelt de bevolking zich meer Nieuwlands dan Middelburgs'.⁷¹³

Industrie en Buitenleven

Molens en zoutketen waren in hoofdzaak eigendom van de stedelijke midden stand, de vennoten, investeerders en groothandelaars. Om hun zaken te bespreken en ter ontspanning met hun gezinnen richtten zij buitenverblijfsjes op, zowel bij de houtzaagmolens als bij de graanmolens en de zoutketen.⁷¹⁴ (afb. 5 III.28) Een toenemend aantal eigenaren lieten bij hun florerende zoutketen een luthofje aanleggen met een achtkantige koepel en vaak ook woningen voor de zoutkeetbazen. Op het terrein werd tevens een speelhof aangelegd langs de dreef, omzoomd door bomen. Zoutketen kregen als het ware een buitenplaats allure. (afb. 4 IV.1)

⁷⁰⁸ Wilderom 1968, 356. Laurens de Potter en Albertus Macquet kregen toestemming tot de bouw van zoutketen. Aandeelhouders van de Sociëteit De Zaagmolen waren onder meer de patriciërs: Gebroeders de Waele, burgemeesters van de Putte, van der Poort, Jonkheer Johan Schorer, Coenraats, Matthias, Paspoort, Rademaeker, van Oort, van Bevenage, van de Copello, Meeussen, Gijse, Stellenaar, de Muijnck en Van de Perre. Deze Van de Perre bezat het Van de Perrehuis in Middelburg waarin zich thans het Zeeuws Archief bevindt.

⁷⁰⁹ Polderdijk 1936, 59-67.

⁷¹⁰ Polderdijk 1936, 70. Deze steen belandde uiteindelijk rond in 1936, in de tuin van het Zeeuws Genootschap der Wetenschappers.

⁷¹¹ Bos 2008, 129.

⁷¹² Polderdijk 1936, 106.

⁷¹³ Bijlage 7: Interview mevr. de Visser.

⁷¹⁴ Van der Broeke 2007, 31-35. Daar werd zout verwerkt, gewonnen uit gedolven turf. Bijlage 3: Gebouwd Erfgoed.

Door de hele Republiek der Zeven Provinciën deden zich dergelijke ontwikkelingen voor in de zeventiende en achttiende eeuw. Eigenaren, in de stad woonachtig, lieten de dagelijkse leiding van hun bedrijf over aan de baas. Bij hun bedrijf lieten zij koepels bouwen en soms huisjes ter overnachting, zoals ook bij molen 'De Verwachting'.⁷¹⁵

5 III.3 Overeenkomsten en verschillen in cultuurhistorie

Vrouwenpolder ontdeed zich van haar pelgrimskleed en onderging een metamorfose op het gebied van kerkbouw en landschap. De poldervillacultuur deed haar intrede en transformeerde het gebied in een deel van de Tuyn van Walcheren. Nieuwland ontstond op de voormalige geïnundeerde schorren en kreeg een rationaal indelingspatroon met in verhouding grote kavels en de daarbij passende boerderijcomplexen. Naast meekrapcultuur en zoutnering ontstond de industriële cacao-, en houtproductie dankzij de toepassing van windmolens. Hier, bij de industriecomplexen, zag een bescheiden locale buitenplaatscultuur het licht.

Ambachtsheren en stedelingen

Opmerkelijk zijn de verschillen in auteurs. Vrouwenpolder is gesticht door de ambachtsheren Van Borsele en continueerde als dorpsnederzetting dankzij bemiddeling van Van Oranje. Nieuwland daarentegen is ontstaan in een overgangperiode, toen stedelijke belangen de overhand kregen boven feodale belangen. De ambachtsheren van 's Heer Arentskerke, waaronder de Van Borsele's, waren de eerste inpolderaars. Zij stichtten Oudedorp, zonder kerk. Later bedijkten stedelingen, voornamelijk rijke burgemeesters, de polders. Ook zij gaven opdracht tot de bouw van boerenhoeven en een nederzetting met ditmaal een kerk.

Lagen in polderruimte

Van de nederzettingen in beide dorpen zijn de voornaamste dijkstructuren en de basis van de dorpsstructuren intact gebleven. Landschappelijke relictten in Vrouwenpolder uit deze fase zijn de Kattepolder achter de inlaagdijk, de gedeeltelijk verlaagde Vroondijk en het toen aangelegde Oranjebos. In Nieuwland zijn gefaseerd tien polders gecultiveerd en twee nederzettingen gebouwd, gelegen op de poldervloer in tegenstelling tot Vrouwenpolder dat op een dijkplateau ligt. De Nieuwlandse polders, geheel omringd door zee, werden door veerponten ontsloten, waarbij veerhuizen ontstonden. Vrouwenpolder was niet op die wijze ontsloten.

De verkaveling was in Vrouwenpolder blokvormig, variërend in grootte, en in Nieuwland kenmerkte de verkaveling zich toenemend door rationele eenvormigheid. De oudste polders kregen een smallere verkaveling dan de jongere. Allengs ontstonden in beide polders plantagiën, boombestanden bij boerenhoeven en lusthoven, langs wegen en dijken en in boomgaarden.

Andere tekens in het Nieuwlandse landschap zijn de sporen van de verzande Slaak en de kreek, evenals enkele slotjes op de voormalige grenzen van de ambachtsheerlijkheden. De voormalige veerweg naar Arnemuiden is herkenbaar gebleven. Ook hofstede 'Het Sloeveer' herinnert aan een veer, in dit geval aan de voormalige zeeverbinding over het Sloe. De 'Visserie' is een restant van de in de zeventiende eeuw gegraven wateropvang.

⁷¹⁵ Van der Broeke 2007, 31-35.

In beide polders vonden deze eeuwen vele dijkdoorbraken plaats. Nieuwland, door haar ligging omsloten door zee-armen onderging de meeste. De galgenplekken zijn opgegaan in beider landschappen.

Vlaams-Walcherse en Zuid-Bevelandse invloeden in boerderijtypen

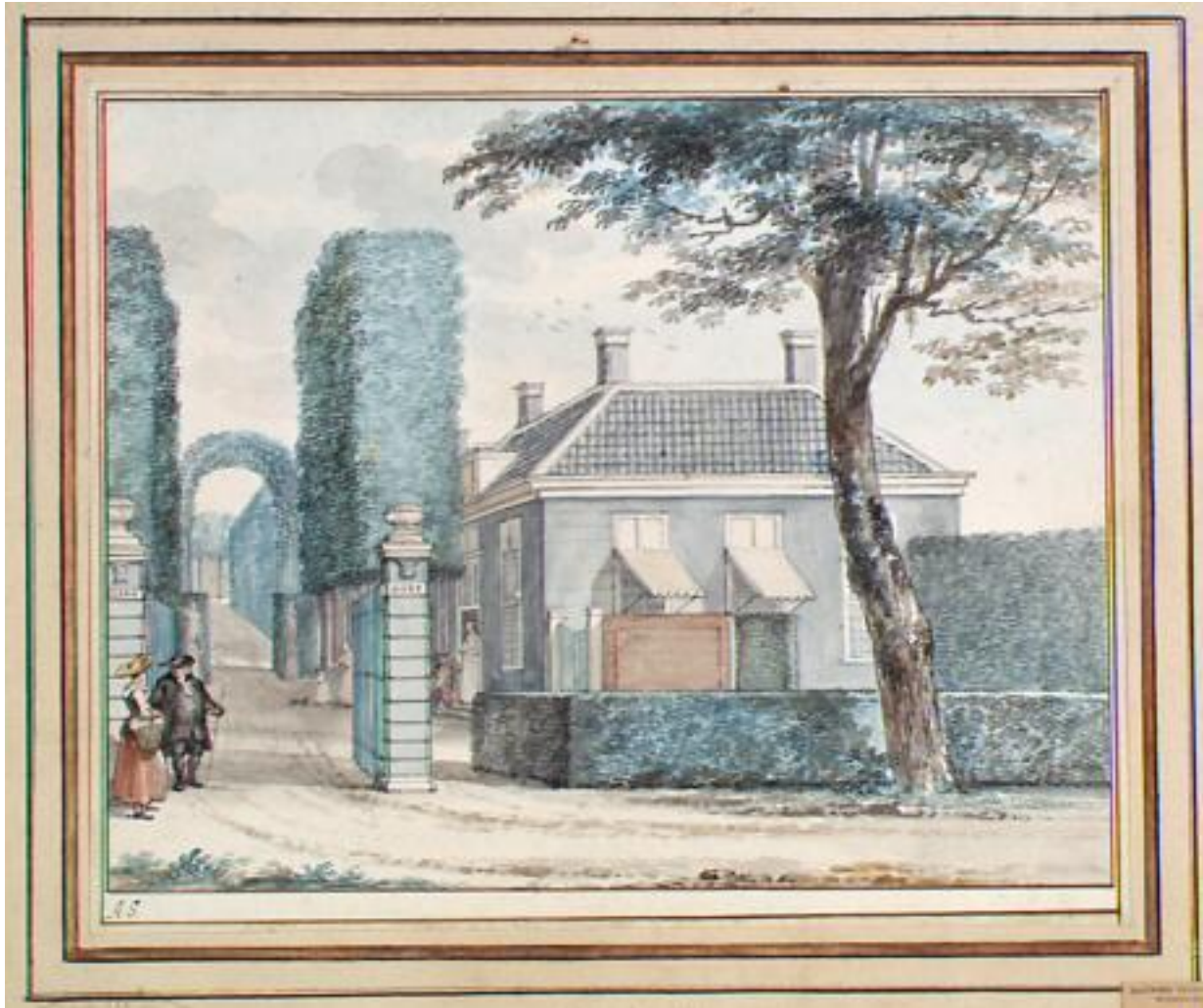
De bevolking van Vrouwenpolder zal vanouds Vlaams georiënteerd zijn geweest. De Nieuwlandse bevolking was afkomstig van Zuid-Beveland. In Vrouwenpolder hebben geen boerderijen uit deze periode ongeschonden de tijd doorstaan. Op voormalige fundamenten zijn wel nieuwe hofsteden ontstaan. Gebouwde relictten zijn het erf, de grachtrestant en laanstructuur van kampeerboerderij *Elsenoord* met authentieke gevelsteen en de uitspanning *Oranjezon* in Vrouwenpolder. Boerderij *'t Oostduin* is niet meer te traceren. Drie dijkwoningen aan de Dorpsdijk, Oranjezon en de kerk zijn behouden en hebben een monumentenstatus.⁷¹⁶

Van Nieuwland zijn het nieuwe Zuid-Bevelandse boerderijtype van boerderij *'Binnendijk'* bewaard en het Zeeuws-Vlaamse/Walcherse huistype *'Nieuwlands Rust'*. Zij tonen de invloedssferen uit de twee naastgelegen gebieden. Behalve veerhuizen werden er parochiehuizen gebouwd: *'De Witte Zwaan'* en de nog bestaande *'De Roode Leeuw'*, die tevens dienst deden als vergaderzaal. Meekrapverwerking vond aanvankelijk plaats op de plek van *'De Roode Leeuw'*, die misschien zijn naam daaraan ontleende. Ook enkele landarbeiderswoningen van Oudedorp zijn nog aanwezig, zij het aangepast aan deze tijd.

Productie

Voor zover bekend heeft Vrouwenpolder geen industrie gekend en zich uitsluitend gericht op agrarische productie, voornamelijk voor lokaal gebruik. Het polderleven aldaar zal armoediger zijn geweest dan in de Nieuwlandse polders, waar protectie en selectie door stedelijke investeerders de ontwikkelingen stuurden. Dat miste Vrouwenpolder. Nieuwland kreeg aan de overkant van het dorp Nieuw- en SintJoosland een bloeiende houtindustrie, geïnitieerd door invloedrijke stedelingen, naast de zoutnering. Een uitgelezen plek voor zowel industrie als ontspanning, dankzij de ligging aan zeearmen en tegenover het havenkanaal naar Middelburg. De polderstructuren en enkele boerderijen, evenals de veerdam en de balkhaven *'De Komme'* in het verlengde van het Arnezijkanaal getuigen nog van de bloeiende houtzaagindustrie. Nieuwland kreeg in 1657 een korenmolen. De stedelijke nabijheid met haar vele afnemers zal daarbij van invloed zijn geweest. Vrouwenpolders' achterland was te beperkt. Vrouwenpolder kreeg pas in de negentiende eeuw een korenmolen.

⁷¹⁶ Bijlage 9: Monumentenlijst Vrouwenpolder.

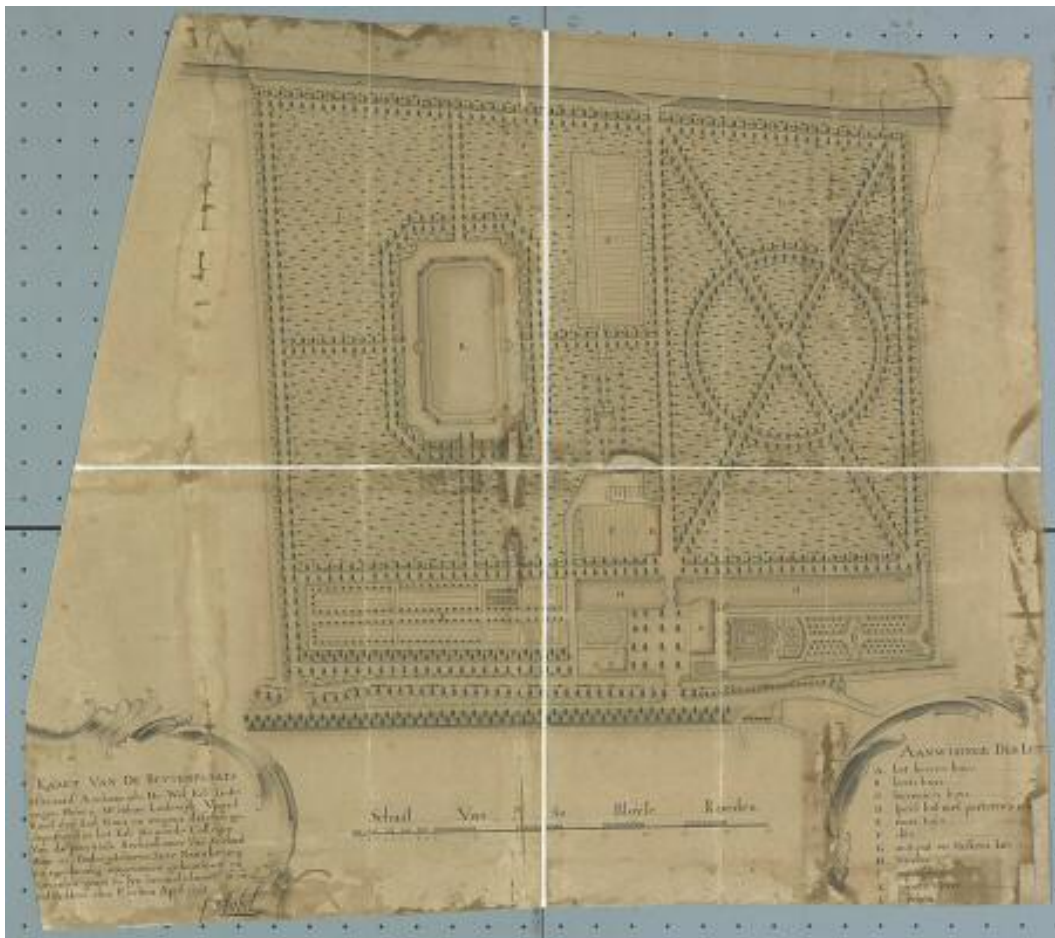

(afb. 5 III.1. Zeeuws Archief / Koninklijk Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen / Zelandia Illustrata II: topografische prenten en tekeningen cat.nr ZI-II-1299. 1749-'51. Gezicht op het formele huis *Elsenoord*, gebouwd 1707, afgebroken 1879 (voorheen genaamd de Pillegrim) te Vrouwenpolder, met hek, laan naar de tuin en personen. "No. 2 Het Huis, van den weg gezien. (19e eeuw)")

(

afb. 5 III.1.a.
Zeeuws Archief / Koninklijk Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen / Zelandia Illustrata II : topografische prenten en tekeningen cat.nr ZI-II-1301. *Elsenoord* te Vrouwenpolder, met hek, laan naar de tuin en personen. "Het Heeren Huis op *Elsenoord*, van de weg te zien.", in 1777 – 1785 getekend door graveur J. Arends)

(afb. 5 III.2. Zeeuws Archief / Koninklijk Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen / Zelandia Illustrata II: topografische prenten en tekeningen cat.nr ZI-II-1298. **1765**. J. Massol. Kaart van de buitenplaats Elsenoord te Vrouwenpolder, eigendom van mr Johan Lodewijk Vogel, raad van de stad Goes, gedeputeerde in het College van de Rekenkamer van Zeeland, met rechtsonder verklaring van de letters. "Kaart van de Buytenplaats Elsenoord, aankomende de Wel Ed. Gestrengen Heer en Mr. Johan Lodewijk Vogel ...". Firmitas (kostbare aanleg gericht op houtproductie; natuur en cultuur in harmonie), Utilitas (zelfvoorzienend) en Venustas (representatief, zichtassen, symmetrie, ordelijkheid zijn verenigd in dit geometrisch ingedeelde plan voor de poldervilla/lusthof.)

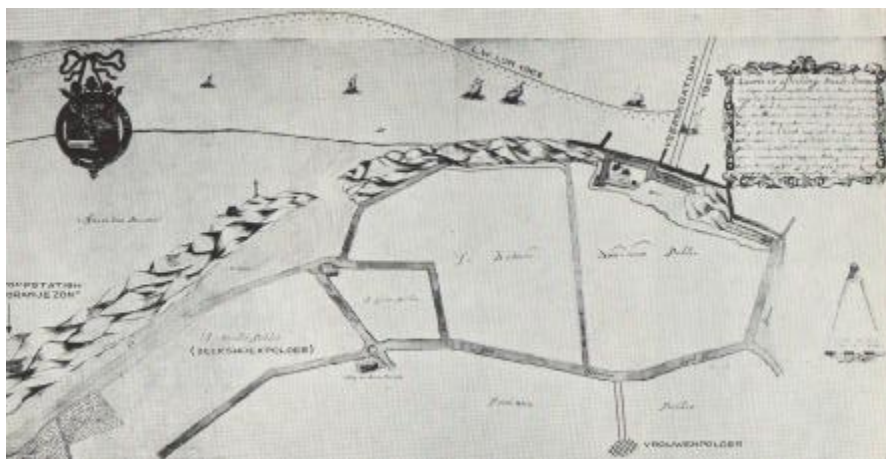
(afb. 5 III.3. Van der Wijck, 2001. Gravures van Elsenoord, getekend door Jan Arends in 1771)

(afb. 5 III.4. Van der Wijck, 2001. Gravure van Jan Arends van het Sterrebos en een gedeelte van de stal te Elsenoord. Karakteristiek voor de Renaissancistische tuinaanleg en architectuur zijn de strak geschoren hagen en de lange zichtassen)

(afb. 5 III.5. Foto auteur in 2010. Interieur zaalkerk Vrouwenpolder, gebouwd rond 1620 ter vervanging van de romaanse voorganger. Te zien zijn de houten preekstoel met doophek en voorlezersbank uit 1624)

(afb. 5 III.6. Wilderom, 1968. De bedijkingen. Twee hoeven, die nog steeds op die plek aanwezig zijn, en het Fort den Haak zijn weergegeven rond 1683, tevens zijn enkele gegevens uit de tegenwoordige situatie weergegeven)

(afb. 5 III.7. Zeeuws Archief, *Zeeuws landschap*, nr.4, 2004. Detail van Kaart Nicolaas Visscher omstreeks 1650. Beboste gebieden, deel van de Tuyn van Walcheren, zijn aangegeven in Oranjezon, rond Fort den Haak en bij het hooggelegen kerk en voormalige kloosterterrein. Hoeve *Elsenoord* staat aangegeven)

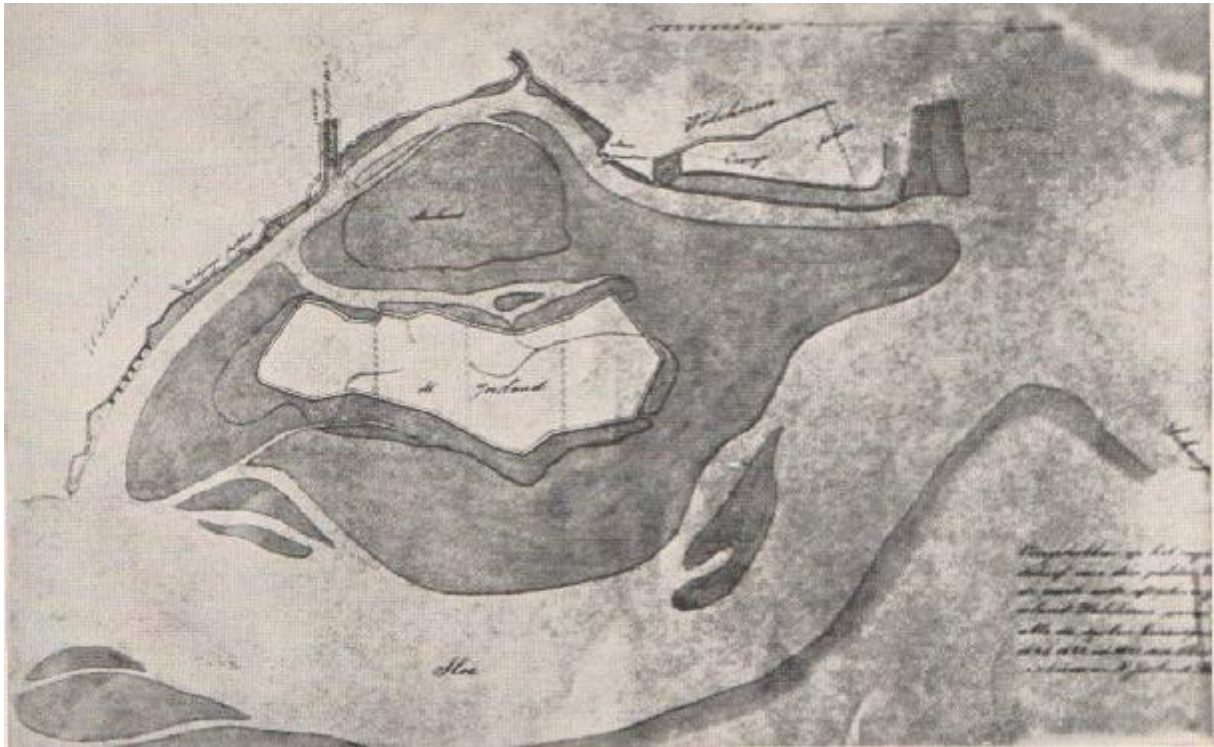

(afb. 5 III.8. Bos, 2009. Kaart uit circa **1750**, door de gebroeders Hattinga Oostcapelle, Serooskerke, de Polder met de bijgelegen Lusthoven.

Opvallend is de smalle duinstrook en het brede strand ter hoogte van Vrouwenpolder. Goed is te zien het ontstaan van lusthoven in de Tuyn van Walcheren.

't Hof Elsenoord, van de heer van Verelst, ligt ten westen van het dorp in twee geometrisch ingedeelde rechthoekige kavels. Daarnaast ligt het tweemaal grotere *Hof Twistvliet* van de Heer van den Bogert. Dit toont een aanzet van een geometrische indeling met een recht kanaal haaks op de weg en twee gebouwen, waarvan een evenwijdig aan de dijk. Ten westen daarvan ligt in een vierkant perceel *De Rustenpolder* aan het eind van een rechte weg met een gebouw evenwijdig aan de weg en haaks daarop een tweede gebouw. Langs de Polderse watergang liggen nog drie hoeves met ieder twee gebouwde constructies, waarvan twee rechts en links van de Noorddijk waar deze aansluit op de dijk langs de watergang. Hoeve Oranjezon en een ander complex staan ingetekend waar de Schenkeldijk aansluit op de Polderse watergang, de later Koningin Emmaweg. Ook de boerenhoeve in de noord-westelijke hoek van de Gerstepolder is te onderscheiden.

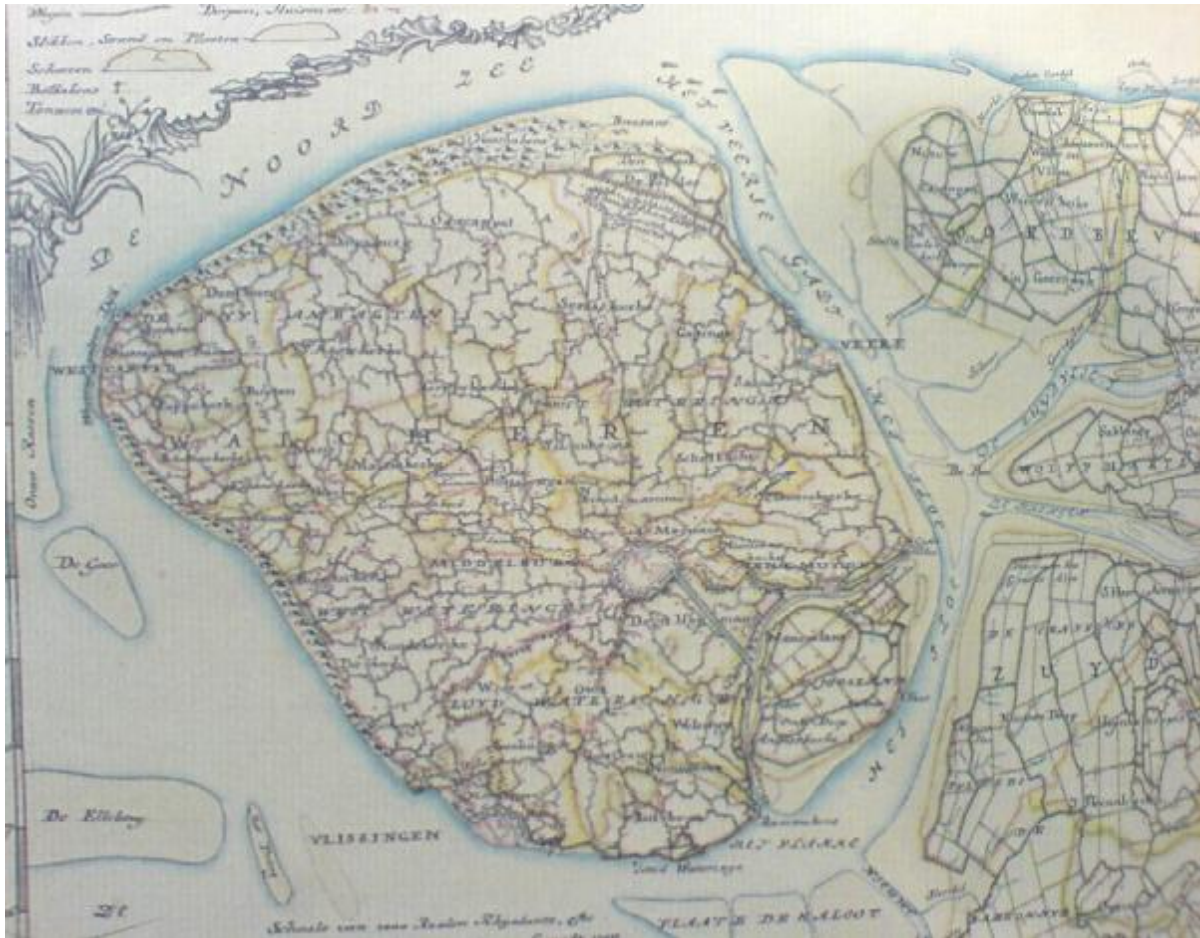
In de duinen liggen het *Prince Bos* ter hoogte van *'t Hof Overduyn* en *'t Hof Zeeduyn*, doorsneden door twee kanalen. In de duinen zijn de *Prince Polder* en schorre ingetekend, evenals het *Wagthuis met Vuurbaken* aan de rand van een moerassig deel, de voormalige kreek van de ingepolderde Gerstepolder. De Polderse watergang vormt de afwatering van de polders, langs de zuidgrens. Het dorp Vrouwenpolder telt aan de zuidzijde van de Dorpsdijk elf dijkhuizen, evenwijdig aan de dijk gelegen. Aan de kerkzijde staan circa negen huizen en ten noorden van de kerk, op het kerkplateau, staan nog enkele huisjes, vermoedelijk naast het voormalige vierkante kloosterhof gelegen. Ook is het terrein van het latere Breezand I al te onderscheiden, langs de latere Fort den Haakweg en de Sterrendijk)

(afb. 5 III.9. Polderdijk 1943. De schorren van Nieuwland, naar de kaart van *Christoffel Bernards*. 1641. De kavels van de ingedijkte polder staan niet aangegeven)

(afb. 5 III.10. Dellebeke, 2010. Gezicht op het Oudedorp Sint Joosland, in 1841 geschilderd door de Nieuwlandse schilder *Salomon de Visser*. Het huis met de hogere gevel is café '*de Witte Zwaan*'. Op de achtergrond staat voor een hoge boom een ingespannen koets met schimmel)

(afb. 5 III.11. Bos, 2008. Kaart getekend door Smallegange. Nieuwerkerkse polder is bedijkt in 1661. Het grote verschil in oppervlakte tussen de polders en kavels van Vrouwenpolder en Nieuwland is duidelijk en toont de verbeterde inpolderingstechnieken uit die periode)

(afb. 5 III.12. Bos, 2008. Op de kaart *Walachria Cisscaldinae Insula Occidentalis* uit 1662 van de befaamde cartograaf Blaeu 1662 staat Walcheren afgebeeld zoals het was tussen 1645-1661. Van Nieuw- en Sint Joosland is de lintbebouwing zichtbaar en de Zaagmolenpolder. Er zijn geen buitenplaatsen, wel in Vrouwenpolder. In Vrouwenpolder zijn te zien Fort den Haak 'schans den Haak', de paalhoofden, het Prince-bos, Twistvliet en Elsenoord. Er zijn geen woningen weergegeven)

zender naam of dagteekening, waarop dese lijst van de grootte der kavels met de namen der eigenaars voorkomt, n.l.:

Volg-nummer.	NAMEN DER EIGENAARS.	Hoofdland.		Volgerland.	
		Gem.	Roeden.	Gem.	Roeden.
1	De heer Mr. David van der Nissen, Heer van Nisse . . .	26	291	41	132
2	De heer Francois de la Torre, Heer van Valkenisse. . .	34	106	52	255
3	De heer Ossewaerde . . .	6	106	9	229
4	De heer Jan van Hessen, Heer van Piershil	7	265	12	35
5	De heeren Huijssen en Kruijt . . .	11	56	17	57
6	De heer Jacob Baerland, Heer van Dirksland.	38	254	59	201
7	De heer Jeremias van Tuyl van Serooskerke, Heer van Tienhoven en Brucis . . .	30	47	46	100
8	Marin van Waerde	5	216	8	237
9	De heer Cornelis Baltasar . . .	15	69	23	119
10	De heer van Watervliet, Heer van 's Heer Hendrikskinderen	20	298	32	78
11	De heer Joen van Reijgersberg . . .	15	291	24	162
12	De heer Gillis van Watervliet . . .	25	81	38	247
13	De „gemeene zake” vroon	—	—	6	37
14	De gemeene ombachten, vroon Voor het dorp	—	—	4	—
	Totaal	238	280	378	175
		617,155			

(afb. 5 III.14. Polderdijk, 1931. Lijst van eigenaars van Oud en SintJoosland, die hun land en erven verpachtten aan met name Zuid-Bevelandse boeren. *Hoofdland* is eerste kwaliteit land in tegenstelling tot *Volgerland*. De Heer van der Nissen, totaal 438 roeden, liet hofstede *Trio* bouwen. De Heer de la Torre bezat 427 roeden en liet *De Eendracht* bouwen. De Heer Baerland had de grootste oppervlakte, 558 roeden, en liet *Broederlust* bouwen. De Heer van Tuyl van Serooskerken bezat 223 roeden en liet *Het Stroodorp* bouwen. De Heer van Reijgersberg had 492 roeden en liet *Zeldenrust* bouwen. Van hem is bekend dat hij een herenhuis in Middelburg bezat. Voor het dorp (Oudedorp) was 100 roeden gereserveerd op volgerland, evenals voor 'gemeene' zaken)

(afb. 5 III.15. Blom, 2005. De in 1644 planmatig ingedeelde Middelburgse Polder, weergegeven op de *Kaarte van den eylande besuyden het Canaal van het Casteel van Rammekens*, uit 1675. Het noorden ligt onder. De tekenaar noteerde nauwgezet de 'plantagiën' langs wegen en dijken. Opvallend zijn de tweemaal zo brede kavels in de nieuwste polders t.o.v. de Oud en SintJooslandpolder. De perceelgrenzen doorsnijden de waterlopen. Twee overzetveren zijn aangegeven; tegenover de Zaagmolenpolder en meer richting Arnemuiden. Oudedorp en Nieuw-en SintJoosland zijn te herkennen, evenals de molen bij de laatste nederzetting. Ook is de grens met de waterloop tussen de polders weergegeven. Hoeven zijn niet te onderscheiden)

(afb. 5 III.15. Zeeuws Archief, Kaarten F.P. Polderdijk inv.vr. 22. Suzannapolder kaart door landmeters H. van der Leije en W. de Puydt opgesteld, waarop een gedeelte van de verkaveling is vermeld)

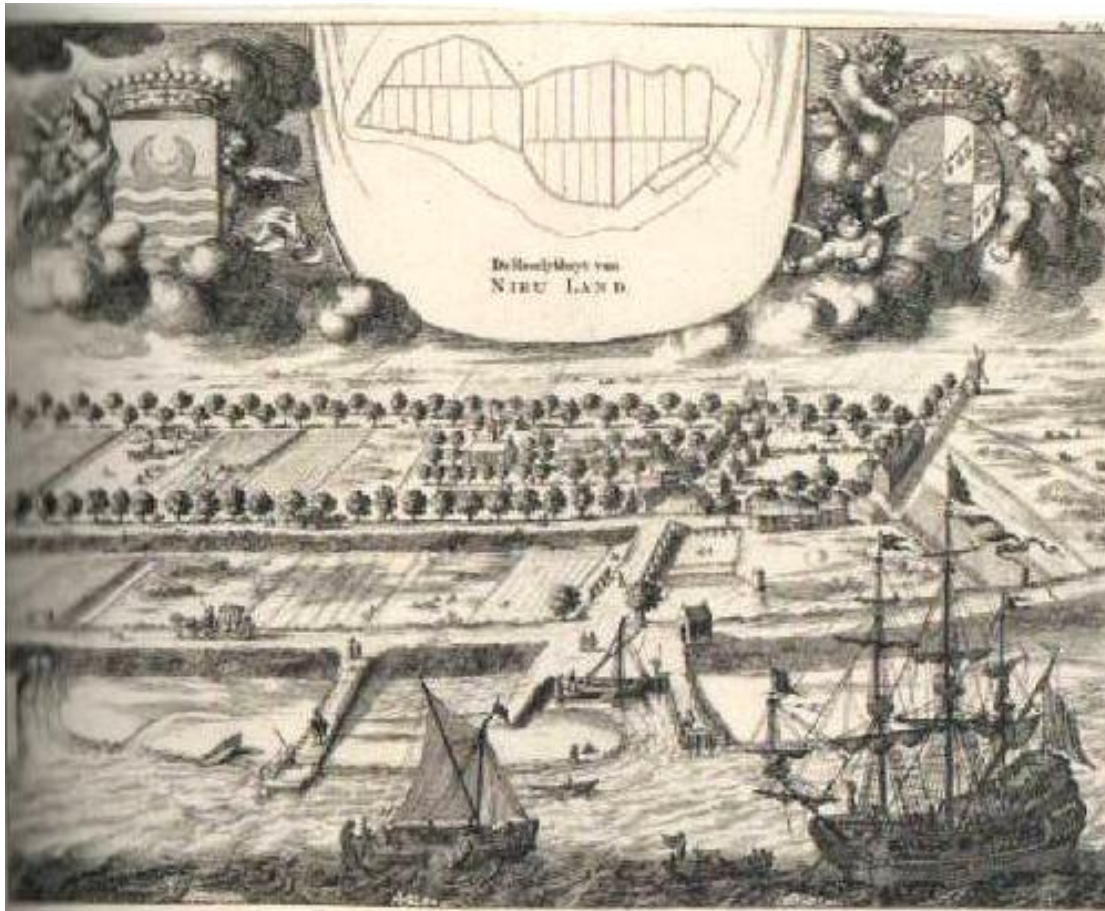

(Afb. 5 III.16. Bos, 2008. Kaart uit 1750 van de gebroeders Hattinga. Tegenover Arnemuiden ligt *Den Middelburgsen Polder*, naast *den Nieuwerkerke Polder* in de *Heerlijkheit Cleverskerke* en de *Heerlijkheit van Nieuwerkerke*, bedijkt in 1661. In het oosten is nog een deel te zien van het *Rapenburg Polderke*. Aan de Arnemuidse zijde is aan de oostkant het *Veerhuys van 't Grootte Sloe* aangegeven. Daar tegenover ligt de *Oude Inlage dijk*.

Hoeve Nieuwlandust met twee huizen staat ingetekend langs de zeedijk van de Middelburgsen Polder, evenals een hoeve met twee huizen langs de zeedijk en een watergeul van de Nieuwerkerke Polder. Ook de *Batterij en het Wagthuis*, gebouwd in 1747 zijn te zien op de dijk die in het schor *Selden Wel* is aangelegd. Oude dijkstructuren zijn herkenbaar in het geinundeerde gedeelte van de Nieuwerkerke Polder.

De polders zijn omgeven door nog te bedijken schorren.

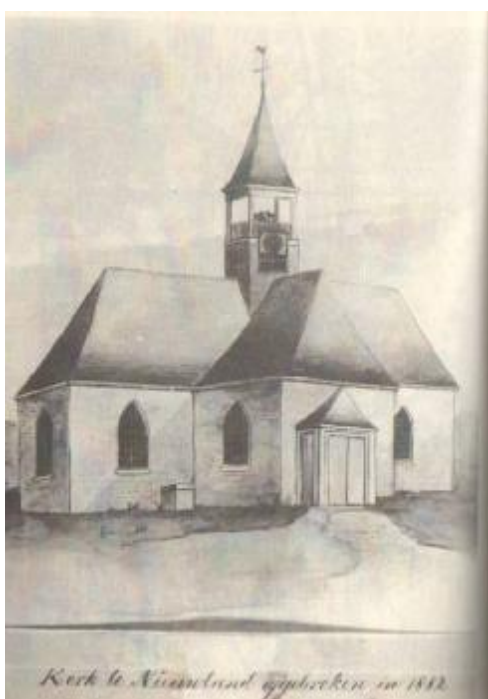
Ten westen van de vestingstad Arnemuiden bevinden zich *Soutkeeten* en een molen)

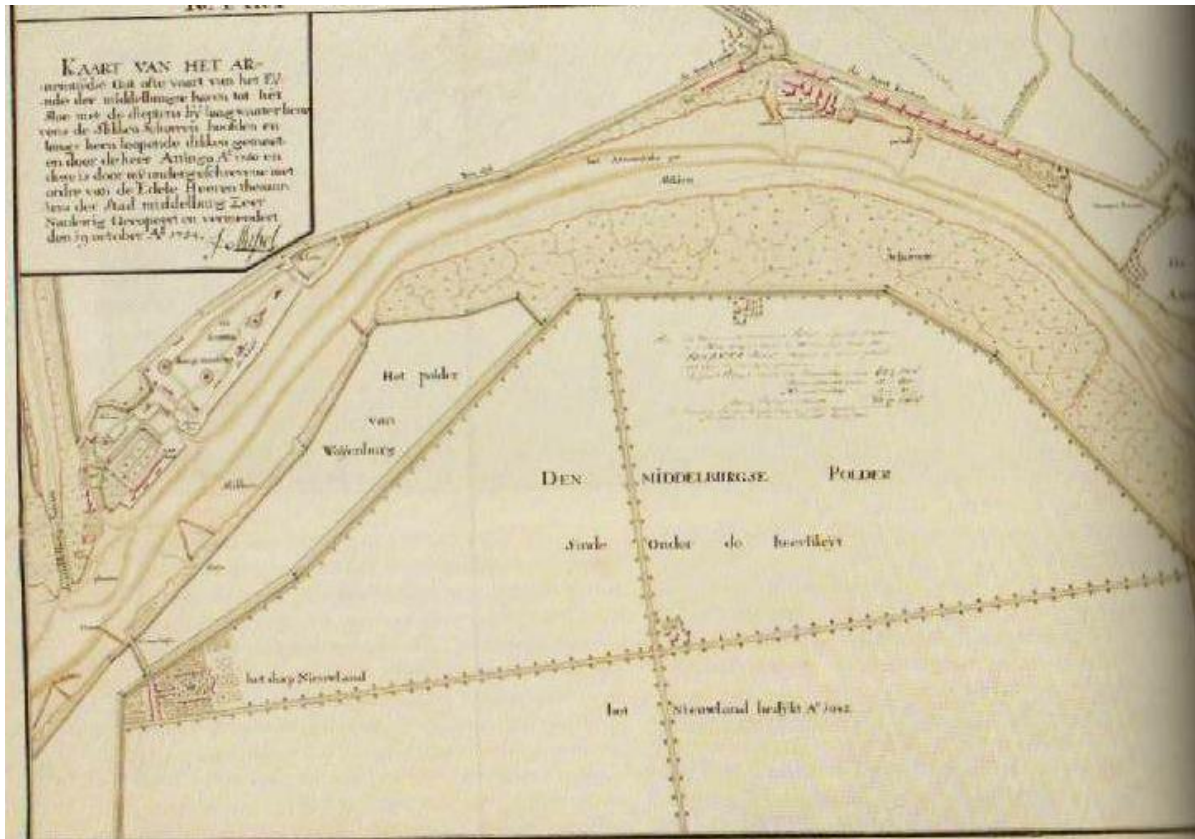
(afb. 5 III.17. Enthoven, 2009. Afbeelding getekend door Smallegange in de *Nieuwe Cronyk van Zeeland* in **1696**. Linksboven staat het wapen van Nieuwland ingetekend. Het wapen rechtsboven zal refereren aan de inpolderaars. Tekenend is de kapitale VOC driemaster op de voorgrond, als bron van hun welvaart.

Middenboven is de geometrische plattegrond aangegeven, waarbij het noorden gericht is naar beneden. De kavels zijn bijna alleen even breed en volgens de contouren van de dijken op de voormalige schorren. De kaarsrechte polderwegen delen de gebieden in zes terreinen. Rechts onder op de plattegrond is het veer getekend naar de polder Walcheren.

Op de afbeelding is karakteristiek de Voorstraat, die uitloopt op de kerk. De havenhoofden naar de polders leiden via de huidige Veerstraat naar de beboomde binnendijken, de huidige Oude Dijk en Molendijk. Het veerhuis, dijkwoningen (type C?), de molen op de Molendijk en een hoeve, ter hoogte van een stelle, zijn aangegeven. De wegen zijn beplant met 'plantagiën')

(afb. 5 III.18. Reijnoudt, 1983. kerk, gebouwd op de kerkring in Nieuw- en Sint Joosland in **1650** en afgebroken in 1822)

(Afb. 5 III.19. Bos, 2008. In **1754** tekende J. Massol de kaart van het Arnemuidse Gat en de Middelburgse Polder, naar origineel van Hattinga uit 1750. Het was de periode van de luthofcultuur en de geometrische aanleg.

De Zaagmolenpolder met de molens en een klein luthof is afgebeeld. Het dorp Nieuw- en Sint Joosland toont een geplande plattegrond, evenals de Middelburgse polder. het veerhuys en 't Veer van Nieuw- en Sint Joosland zijn afgebeeld.

De hoeve *Nieuwlands Rust* is ingetekend, gelegen tegen de binnenzijde van de zeedijk, de Oude Dijk)

(afb. 5 III. 20. Zeeuws Archief / Koninklijk Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen / Zelandia Illustrata II : topografische prenten en tekeningen cat.nr ZI-II-0801. **1867**. A.H. Bakhuyzen. *Gezicht in de dorpsstraat van Nieuwland, met de Nederlandse Hervormde kerk*. Bakhuyzen heeft een armetierige staat van de huisjes eind negentiende eeuw weergegeven)

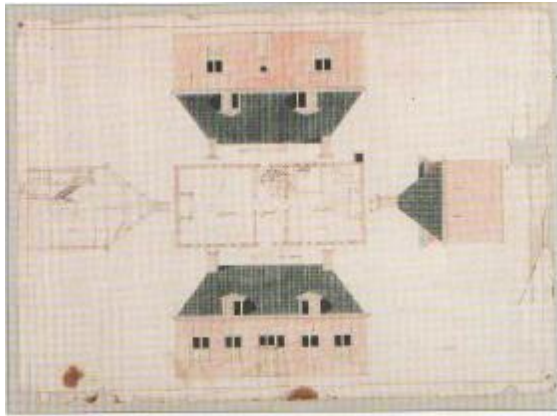
(afb. 5 III.21. Zeeuws Archief / Koninklijk Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen / Zelandia Illustrata II : topografische prenten en tekeningen cat.nr ZI-II-0805. Herberg de Witte Zwaan, afgebroken in 1918, van **1669** tot en met 1816 parochiehuize van Sint Joosland)

(afb. 5 III.22. Zeeuws Archief / Koninklijk Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen / Zelandia Illustrata II : topografische prenten en tekeningen cat.nr ZI-II-0800. **1800**, "Het Nieuwland.". Gezicht op het veerhuis *de Rode Leeuw* en het dorp Nieuwland met kerk en molen, met een boot aan de steiger)

(afb. 5 III.23. Zeeuws Archief / Koninklijk Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen / Zelandia Illustrata II : topografische prenten en tekeningen cat.nr ZI-II-0804. **1911**, ingekleurde foto van het *veerhuis aan het Sloe*, afgebroken 1913)

(afb. 5 III.24. Van Cruyningen, 2002. **1787** Hoeve Nieuwlands Rust, van het Zeeuws-Vlaamse type, gelegen in de Middelburgse polder Oude Dijk 14. Al generatie slang bewoond door de familie Polderdijk. Plattegrond, voor- en zijaanzichten van Nieuwlands Rust. Het kan zijn dat dit ontwerp nooit is uitgevoerd.

Tegenwoordig zijn dakkapellen, luikconstructies en het zijlicht bij de voordeur niet meer aanwezig. Nu staat de schuur tegen de woning. Het rode dak is een eenvoudig zadeldak in plaats van het getekende, blauw-grijze schilddak.

Op het ontwerp is geen schuur tegen de woning getekend, noch een binnendeur naar de schuur. Foto auteur, 2010)

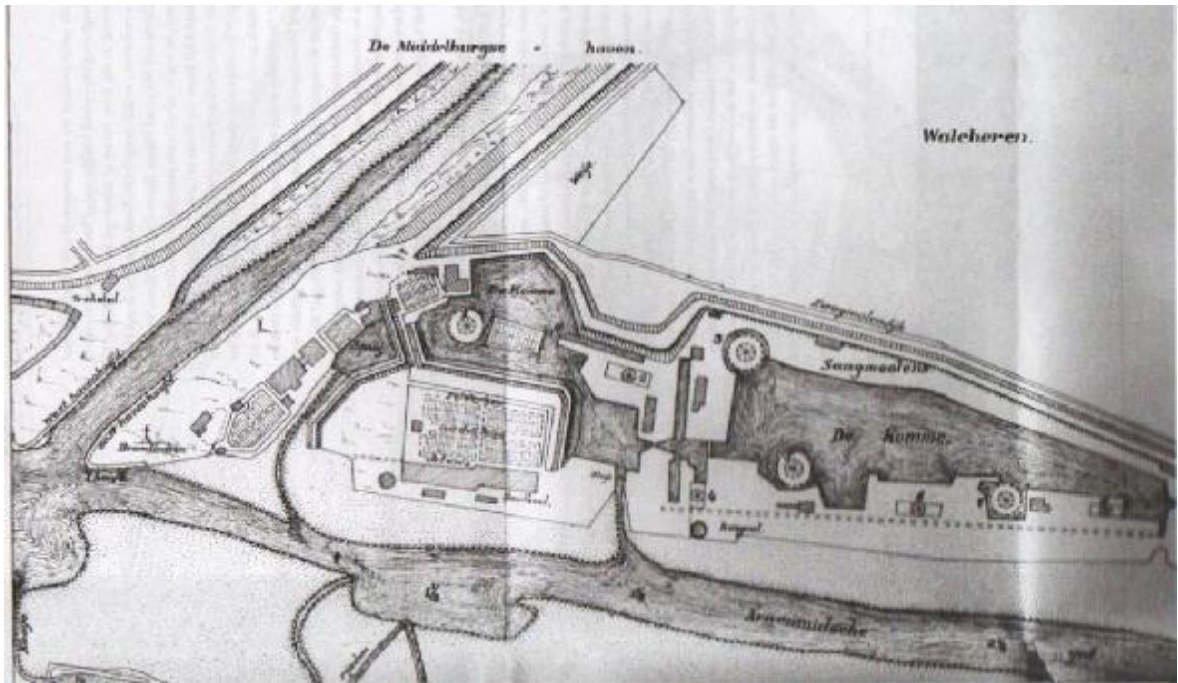

(afb. 5 III.25. Van Cruyningen, 2002. **1667** De Hoeve gelegen aan de Binnendijk 1 in de Middelburgse Polder valt onder het Zuid-Bevelandtype.

Het heeft een vrijstaande woning met de ingang in de lange gevel: een modern huis in de zeventiende eeuw in Walcheren. De Middelburgse polder, ingepolderd door welvarende stedelingen, waar vernieuwingen het eerst werden geïntroduceerd)

(afb. 5 III.26. Foto auteur 2010. Hoeve Binnendijk 1, gebouwd in **1676**. De hoeve behoort tot het Zuid-Beveland type)

(afb. 5 III.27. Polderdijk 1936. Op de illustratie van de Houtzaagmolens in de Zaagmolenpolder uit **1754** door A. Massol, de contouren getekend van de molens, gelegen in de balkhavens 'De Komme', de zoutketen, de sluis, het spui, de bebouwing langs het Oosthavenhoofd, het achtkantige paviljoentje bij 'het polderken van den heer de Taves'. Momenteel zijn laagtes en hoogtes in het terrein en bebouwing nog aanwezig die duiden op de ligging van de waterwerken en dijken. Het Arnemuidse Gat is tegenwoordig een binnenhaventje. Het Middelburgs Kanaal is ingericht als golfterrein en traject van de N57)

(afb. 5 III.28. Van den Eeden, 2009. **1775**, Jan Arends, Aquarel van vijf zaagmolens en opslagruimtes, een achtkantig paviljoentje, de aanlegplaatsen en de doorgang naar een van de balkhavens, gezien vanaf de zeedijk van Nieuwland)

6 Van Multifunctioneel tot Monofunctioneel landschap 1795 - de Deltawerken

Vrouwepolder

Zeewering tijdens de Franse overheersing

Weer dreigde oorlog voor Walcheren, 'de sleutel tot Nederland' aan de Scheldemond. Verspreid over zestien wachthuizen in de zeewering, waren bij oorlogsdreiging landwachten gelegerd.⁷¹⁷ In het wachthuis van Fort den Haak was een landwacht gestationeerd van 211 landlieden, dat in 1794 in actie kwam tegen de Franse legers.⁷¹⁸ Het Fort had voorheen te lijden gehad van zandverstuivingen, overstromingen, nalatig onderhoud en was in 1750 zelfs gedeeltelijk afgebroken, zodat bij de inval van de Fransen adequate weerstand ontbrak.⁷¹⁹ (afb. 3 IV.3, 6 I.1) Walcheren kon worden ingenomen.

Uit vrees voor een Engelse landing op de Walcherse kust versterkten de Fransen Fort den Haak en legden stellingen aan in de duinen van materiaal bestemd voor dijkonderhoud.⁷²⁰ Bij een bezoek door Koning Lodewijk Napoleon begin 1809 aan het Fort constateerde hij dat de verdedigingswerken in slechte staat van onderhoud waren en het moreel van de troepen zwak was.⁷²¹

Te laat. Op 30 augustus 1809 werd het Fort 'door den vijand, uit zijne kanoneerboten zeer levendig beschoten. Dit fort is, bij de bemachtiging der Engelsen in 1809, ontmanteld, en bij den schandelijke aftogt van dat volk, op het laatst van 1809, geheel vernietigd. Ter plaatse ziet men thans weiland.'⁷²² De Engelsen landden bij onder meer Fort den Haak. (afb. 3 IV.6, 6.1, 6 I.2)

'The appearance of the shore was one continual sand hill, and from the deck (... we saw...) large beams of timber driven in to break the surf. This wit matting of straw fastened on the beach with pins is the principal security, preventing the sand from being washed away'⁷²³ luidde hun analyse over de toenmalige kustbescherming. Na vier uur waren 10.000 van de 44.000 soldaten aan land en werd 't Fort Brits hoofdkwartier. Luitenant Thornton Keep noteerde zijn eerste indrukken na te zijn geland op Breezand: 'The most remarkable feature as we proceeded was that the ground we had been marching over (...) was the highest to be seen (...), but the cultivation when we had left this ridge of sand continued improving and the character of the Inhabitants to develop itself, beautiful orchards and farm houses presenting themselves. (...⁷²⁴) Behalve boomgaarden en boerderijen bewonderden zij ook het uitzicht over de polders: 'het geheele bloeiende eiland aan onze voet, met zijn bosschages en zijn prachtige lusthoven en zijn bloemtuinen, en zijn akkers, en zijn weilanden'.⁷²⁵ Walcheren geleek een arcadië: land van onschuld en vrede. '... The country an entire flats, divided bij deep wet

⁷¹⁷ Hollestelle, 1996, 92, 93. Landwachten bestonden uit soldaten, gerekruteerd uit landlieden.

⁷¹⁸ Hollestelle, 1996, 92, 93.

⁷¹⁹ Bos, 2008, 109.

⁷²⁰ Hollestelle, 1996, 201.

⁷²¹ Enthoven 2009, 59-61.

⁷²² *De Wete* 1981, 14. Dit is een ingekorte versie van een tekst, overgenomen uit het aardrijkskundig woordenboek van Van der AA uit 1860.

⁷²³ Enthoven 2009, 15.

⁷²⁴ Enthoven 2009, 55.

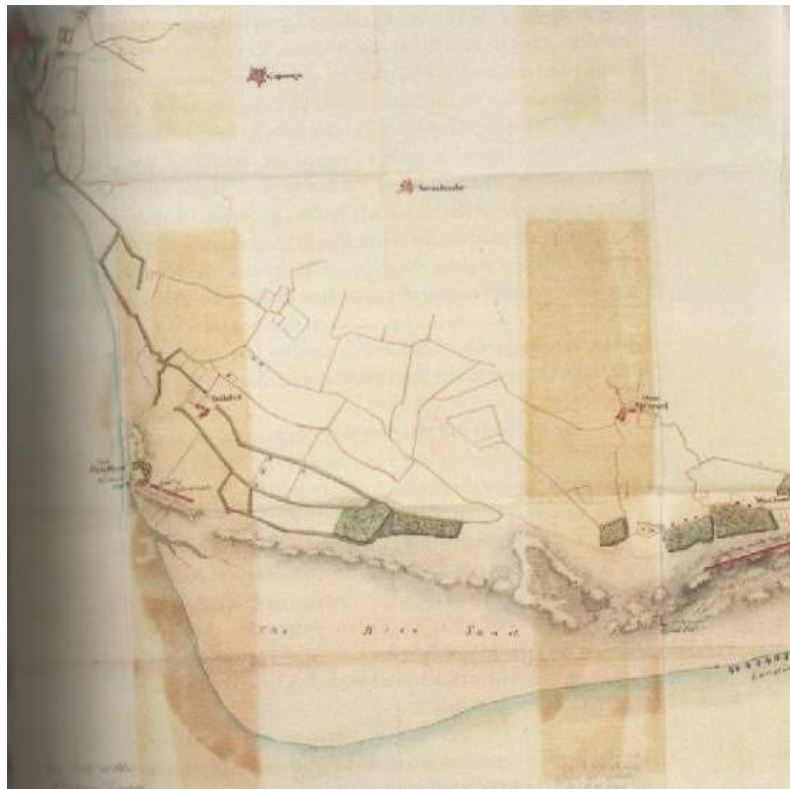
⁷²⁵ Klerk, 2003. 77. Bron: van Lennep, Dagboek van zijn voetreis door Nederland in 1823.

ditches into small enclosures lightly cultivated, and bearing plentiful crops, the villages neat an habitations comfortable.⁷²⁶

Naderhand zijn de restanten van het fort gebruikt als verzamelplek van waaruit Franse krijgsgevangen soldaten van de Vlissingse bezetting werden afgevoerd.⁷²⁷

Uit deze fase van vreemde bezetting zijn over de specifieke situatie in Nieuwland geen gegevens gevonden.

(afb. 6.1. Enthoven, 2009. Het Landingsgebied in 1809 bij Fort den Haak, vanuit het aanvalsterrein, de zee, gezien. De kwetsbare plek met haar smalle duinstrook is goed zichtbaar)

⁷²⁶ De Enthoven 2009, 287. Citaat luitenant generaal de Graaf van Chatham in augustus 1809.

⁷²⁷ *De Wete* 1981, 16. Notitie uit dagboek van Jhr. Schorer in 1963. Een van zijn voorvaders was destijds de plaatsvervangend vertegenwoordiger van de Republiek.

6 | Tekens van Infrastructuur en Industrialisatie

Landschap in het Koninkrijk Nederland

Verval Tuyn van Walcheren

Na de Franse tijd waren de grootscheepse ruimtelijke veranderingen het resultaat van de armoede, waaronder de afbraak van vervallen landhuizen en het omkappen van honderden hectaren bos.⁷²⁸ Stenen werden hergebruikt voor de bouw van boerenhoeven en dijkwoningen, ook in Vrouwenpolder. Ontboste percelen maakten plaats voor de toen lucratieve landbouw. De multifunctionele *Tuyn* transformeerde in een kleinschalig monofunctioneel landbouwgebied doorsneden door meidoornhagen: ongewijzigd tot de inundaties van 1944.⁷²⁹

Na 1795 zijn gemeenten ontstaan waarvan de grenzen bepaald werden door de indeling van de ambachtsheerlijkheden.⁷³⁰ In 1816 omvatte de gemeente Vrouwepolder tevens Zanddijk buiten en Schellach, waar in 1857 Gapinge aan werd toegevoegd. In 1815 werden Nieuwland en Sint Joosland met elkaar verenigd. Vrouwenpolder is in 1966 deel geworden van de gemeente Veere en Nieuwland van Middelburg.⁷³¹

In Vrouwenpolder is het waterpompstation geïnstalleerd, een van de nieuwe gebouwtypen in die periode, en in beide dorpen bleken ook schoolgebouwen en gemeentehuizen noodzakelijk.

6 I.1 Vrouwenpolder

Dagelijks voer de vissersvloot langs de kusten van Vrouwenpolder. Ook het regelmatige pontverkeer over het Veeerse Gat bepaalden het levensritme tot halverwege de twintigste eeuw. Niet alleen het levensritme maar ook de identiteit van het dorp wijzigde. De gevoelswaarde van een protestantse gemeente werd verder aangezet. De naam Vrouwepolder vond gemeentesecretaris Mersie teveel verbonden met het Rooms-katholieke verleden van voor de reformatie. In 1932 wijzigde de naam daarom in Vrouwenpolder, tot op heden de dorpsnaam.⁷³²

Duingebied

Het duingebied van Oranjezon kreeg in de negentiende eeuw zijn huidige vorm. De primaire duintjes breidden zich uit en groeiden aaneen tot een aaneengesloten duinstructuur. De strandvlakte erachter werd verpacht door de eigenaar De Domeinen aan A. Maas, die rond 1880 een van de nog aanwezige kreekgaten afdamde.⁷³³ Zandverstuivingen vonden veelvuldig plaats in de negentiende eeuw, waardoor ter plekke de hoge duinmassieven ontstonden. (afb. 6 I.5) Dit proces van oostwaartse duinuitbreiding continueert door de afsluiting van het Veeerse Gat.⁷³⁴ De

⁷²⁸ Bos, 2008, 114. De Klerk, 2003, 82. Van 2500 hectaren op Walcheren resteerden nog 45 hectaren buitenplaatsen met tuinen en parken

⁷²⁹ Bos, 2008, 122.

⁷³⁰ Wilderom 1968, 59, 61. Tussen 1816 en 1966 telde Walcheren negentien gemeenten. In 1830 woonden op Walcheren 35.000 inwoners en in 1970 82.000.

⁷³¹ Wilderom 1968, 59, 61.

⁷³² Hekhuis 1999, 13.

⁷³³ *Zeeuws Landschap*, nr.4, 2004, 5.

⁷³⁴ *Zeeuws Landschap*, nr.4, 2004, 6.

Domeinen vonden een goede, vooruitstrevende bestemming voor de duinen, geschikter dan de konijnenwaranden, in de waterwinning.⁷³⁵

Aannemer Dirk Dronkers, die in 1880 de drinkwaterleiding aanlegde van Middelburg naar het pompstation bij Oranjezon, typeerde de duinen als 'eene goudmijn'.⁷³⁶ J.P. Thijsse schreef in zijn schetsboek in 1899: 'Een onvruchtbaar duin,... blootgesteld aan alle winden. Na het pompstation Oranjezon liggen aan de landzijde van de buitenste rij duinen zandvangens van rijs, loodrecht op de kustlijn'.⁷³⁷

Regelmatig vonden aanpassingen plaats in het dynamisch duingebied. Naast een pompstation zijn gefaseerd waterwinkanal en ondergrondse bronnenrijen aangelegd.⁷³⁸ Rond 1916 is dat witte, woestijnachtige landschap voorzien van helmbeplanting. Na 1927 zijn dennenbossen in Oranjezon, eigendom van de gemeente Middelburg, aangeplant om zandverstuivingen aan banden te leggen en werd de grondwaterstand verlaagd.⁷³⁹ Het huidige pompgebouw is in 1924 gebouwd.⁷⁴⁰ (afb. 4 III.14)

Tijdens de watersnoodramp in 1953 stroomde zout water in het waterwinkanaal als gevolg van een doorgebroken zeereep bij Oostkapelle.⁷⁴¹ Bij het beheer staat het veiligheidsbelang, de duinen als zeewering, voorop.⁷⁴² Met deze functiewijziging veranderde het natuurlijke, publieke karakter van de duinstreek in een ruimtelijk geplande, voor publiek ontoegankelijke streek.⁷⁴³ In 2001 kreeg Het Zeeuws Landschap het gebied in beheer.⁷⁴⁴

Kadastergegevens 1832

De eerste kadastrale gegevens van Vrouwenpolder zijn opgesteld in 1832. (afb. 6 I.3.A en B) Op 18 maart 1818 heeft de grensbepaler/landmeter eerste klasse G. Holster de gemeentegrenzen aangegeven van de gemeente Vrouwenpolder.⁷⁴⁵

De gemeente Vrouwenpolder lag als een schil langs de Noordzeekust, om de stad Veere tot aan Kleverskerke verder zuidwestwaarts door het midden van het Arnemuidse Kanaal. (afb. 1.3) De omliggende gemeenten lagen achter de Dorpsdijk in poelgebied, met de toenmalige hollebollige niveauverschillen van oude kreekruigen en kronkelige waterlopen.⁷⁴⁶ Na de grensvaststelling is de gemeente opgedeeld in zeven secties. Die kregen een letter A tot en met G toebedeeld. Vrouwenpolder was in de negentiende eeuw een van de grotere Zeeuwse gemeenten van 210878.83 hectaren.⁷⁴⁷ Het bestond voor ca. driekwart uit weiland,

⁷³⁵ *Zeeuws Landschap*, nr.1, 2008, 13.

⁷³⁶ Wilderom 1968, 366-368.

⁷³⁷ Wilderom 1968, 27.

⁷³⁸ *Zeeuws Landschap*, nr. 4, 2005, 12.

⁷³⁹ Wilderom 1968, 27.

⁷⁴⁰ Zwemer 1996, 160.

⁷⁴¹ Wilderom 1968, 368.

⁷⁴² *Zeeuws Landschap*, nr. 4, 2005, 12.

⁷⁴³ Zwemer 1996, 160.

⁷⁴⁴ *Zeeuws Landschap*, nr. 4, 2005, 12.

⁷⁴⁵ *De Wete* 2000, 46. Kadastrale kaart, 1832, 19-24. Holster werkte in opdracht van de Minister van Financiën Jhr. Six van Overleek, gouverneur H.J. van Doorn en de schout A. Jacobse. Dat alles onder directie van de directeur der Directe Belastingen Jhr. A. van Citters en ingenieur, verificateur A.C. Hoogstraten. Het proces verbaal is verloren gegaan.

⁷⁴⁶ *De Wete* 2000, 46. Betreffende gemeenten waren: Oostkapelle, Serooskerke, Gapinge, Sint Laurens en Kleverskerke.

⁷⁴⁷ *De Wete* 2000, 46. Secties a t/m G bevatte 1767 percelen en telde toen 103 huizen.

bouwland, duingebied, voor 5% uit bos en 11 % uit dijken, watergangen, erf- en gebouwen, schor en tuin. In vergelijking met kaarten van vóór die tijd is het bosareaal dramatisch afgenomen.

Ik beperk mij voor dit onderzoek tot de secties A, Duinen en B, het Dorp. Die bevatten namelijk de eerste ingedijkte polders van het nieuwe land. Sectie B omvatte het dorpscentrum met dan vijfendertig huizen. En in Sectie A stonden dertien huizen met erf. In beide secties woonden ca. 370 bewoners.⁷⁴⁸ Wegen lagen op de dijken, geflankeerd door de afwateringswaterwegen. Vanuit het dorp leidde een rechte weg door de polder naar het Vroon bij Fort den Haak.

Sectie A

Sectie A bevatte rond 1830 *Elsenoord* met de Buitenplaats van Cornelis Bijleveld, die in de hoogste belastingklasse viel. Hij was burgemeester van Middelburg en lid van een oud regentengeslacht uit Veere. Rond zijn woning lagen vijftien hectare bos met vijvers, een boerderij, tuinen en boomgaarden. Adriaan Pauwe had in erfpacht de boomgaard, tuin, huis en erf.

In 1934 was er niets veranderd in de polders. Het was schraalhans troef bij de boeren, de arbeiders en stropers, de 'Duvekotten en Poldermannen'⁷⁴⁹ van Vrouwenpolder. De vierhonderd inwoners woonden in de vier straten die het dorp rijk was: de Dorpsstraat, (nu Dorpsdijk), de Steneweg, (nu Schoolstraat), Blinde Lou en de Lange weg, (nu Fort den Haakweg). Ook toen waren boerenbedrijven gevestigd in *Elzenoord*, *Twistvliet*, *Rustenspolder*, (afb. 2.8) *Molenzicht*, *Oranjezon* en 't Hof *Elizabeth*. (afb. 4 III.3) Alleen de boerderij van Janse lag in het dorp. De kerkelijke gemeente onderhield eind negentiende-eeuw, alleen zondags, een strikt gescheiden omgang tussen de Hervormden en Gereformeerden met ieder een eigen kerkgebouw.⁷⁵⁰

Boerderijen

Het merendeel van de boerderijen bestond ten tijde van het opstellen van het kadaster. Deze, met enkele nieuwgebouwde boerderijen rond 1900, zijn meegenomen in een onderzoek naar hun cultuurhistorische waarde door De Provincie Zeeland in maart 2010.⁷⁵¹ In Vrouwenpolder zijn ongeveer veertig boerderijen inclusief de bijgebouwen en erven beoordeeld op hun authenticiteit en zeldzaamheid. Het blijkt dat bij dit onderzoek noch het interieur noch de ontstaansgeschiedenis zijn betrokken. De focus was gericht op de uiterlijke verschijningsvorm, zichtbaar vanaf de weg. Enkele door de Provincie hoog gewaardeerde boerderijen, *Oranjezon*, *Rustenspolder* en *Elsenoord*, beschreef ik reeds in hoofdstuk 5 III: deze hebben een lange ontstaansgeschiedenis en zijn relevant zijn voor de cultuurhistorische ontwikkeling van de boerderijtypologie. (afb. 4 III.1) Vier overigen staan op Bijlage 9 toegelicht.

⁷⁴⁸ Derks 1947, 27.

⁷⁴⁹ Van Dale, *Handwoordenboek Hedendaags Nederlands*, Utrecht, 1988: Polderman betekent 1. werkmans bij aanleggen en onderhouden van polders. 2. stoere grove werkmans. Woordenboek. Duvekot wordt niet toegelicht.

⁷⁵⁰ Hekhuis 1999, 12.

⁷⁵¹ Bijlage 9: Monumenten Vrouwenpolder. www.provincie.zeeland.nl: Provincie Zeeland Directie Ruimte, Milieu en Water, 22 maart 2010. De Klerk, A.P., *De Wete*, vol 2 2002, blz. 29-33. In 2003 was het nationale jaar van de boerderij. Tot die tijd was nauwelijks onderzoek gedaan naar boerderijen.

Van *Twistvliet* en *Elsenoord* onderkende de Provincie die waarde niet. Deze zijn zeer laag beoordeeld: beiden ontdaan van authentieke verschijningsvormen. Van hen is de ontstaansgeschiedenis niet meegewogen: een gemiste kans.

Begraafplaats

Vanaf het ontstaan van de parochie Vrouwenpolder bevond het ommuurde kerkhof zich rond het kerkgebouw. Vanaf 1829 was begraven in de kerk en in het dorpscentrum verbonden. Tussen de Noorddijk en het duin langs het Veeerse Gat is daarop een begraafplaats aangelegd rond 1844 van 175 bij 50 meter: 'droog en zeer geschikt, omringd door beplanting'. (afb. 6 I.6) Dat gedeelte verkocht molenaar J. de Visser, 'liggende in de nabijheid van den molen'.⁷⁵² In 1873 was de Hervormde Gemeente Vrouwenpolder verplicht de begraafplaats af te staan aan de burgerlijke gemeente. De kerkelijke begraafplaats werd een algemene. In de oorlogsjaren zijn zes verdronken Franse militairen aldaar begraven en later herbegraven en rond 1944 twee geallieerde en een Duitse militair. De nieuwe, huidige begraafplaats is aangelegd aan de Zoekweg in 1953. Nu liggen nog elf stoffelijke overschotten onder staande en liggende hardstenen grafstenen in het duin.⁷⁵³

Molen en woningen

Vrouwenpolder liet haar graan blijkbaar tot 1837 elders malen, want pas in 1837 is sprake van de bouw van de houten balie- of stellingmolen op een hoogte in de polder 'Meulentje', aan de binnenzijde van de duinregel in Vrouwenpolder. (afb. 6 I.4) Deze brandde af in 1930.⁷⁵⁴ Vermoedelijk was de molen eind negentiende eeuw gedeeltelijk gemotoriseerd, zodat ook bij windstilte gemaal kon worden.⁷⁵⁵ Op deze zeedijk stonden twee solitair gelegen huizen. Een ervan was bewoond door de aldaar begraven architect Frits Lensvelt (1886-1945) en het huis 'De Schoone Waardin' is bij het dijkenbombardement van 1944 verwoest.

Sectie B

In sectie B ligt het dorp. Na de oorlog is het gemeentehuis gebouwd, vermoedelijk ter vervanging van een negentiende-eeuws exemplaar. Rond 1900 is een burgemeesterswoning gebouwd, die niet meer bestaat. (afb. 4 III.10) Enkele briefkaarten van rond 1900 tonen de woontoestanden uit die tijd. (afb. 6 I.8, 6 I.9) In de eenlagige woon-werkhuisjes woonden de slager annex zijn slachthuis, de schoenmaker en daarnaast de broodbakker.⁷⁵⁶ Aan de westkant van de kerk, op de Dorpsdijk stond in 1904 nog een boerderij met aanbouw.⁷⁵⁷ De negentiende eeuwse hervormde pastorie lag schuin tegenover de kerk en is nu in gebruik als particuliere woning.⁷⁵⁸ (afb. 6 I.7) Op de inmiddels blootgelegde fundamenten van de middeleeuwse pelgrimskerk stond toen een boerderij met op het achtererf een

⁷⁵² De Ru 1987, 13-15. De eerste dode was het vijf maanden oude zoontje van Adriana Jobse. Vele aangespoelde lijken werden daar begraven.

⁷⁵³ De Ru 1987, 13-15. *De Wete* 1987, 5,6. Prinsen 1987, 28.

⁷⁵⁴ Hoogstraten 1964, 138. Wilderom 1986, 80.

⁷⁵⁵ Wilderom 1986, 80. Daarna is aldaar een molen van het type Bilau, opgetrokken, die echter ook afbrandde. Nu staan er enkele huisjes.

⁷⁵⁶ De Kuijper 1981, foto 13.

⁷⁵⁷ De Kuijper 1981, foto 25.

⁷⁵⁸ De Kuijper 1981, foto 23.

waterput.⁷⁵⁹ (afb. 2.5) In het dorp stonden dus kleine boerenhoeven: een ervan resteert, gelegen achter een ligusterhaag die al op oude afbeeldingen voorkomt. (afb. 2.4) In sectie B stond in 1819 nog geen pastorie. Op de kadastrale minuutplan van 1876 staat deze wel aangegeven.⁷⁶⁰ In 1902 is de houten Gereformeerde kerk Vrijgemaakt uit 1887 vervangen door een stenen exemplaar aan de Schoolstraat: vermoedelijk een 'waterstaatskerk'. De pastorie dateert van 1898.⁷⁶¹ (afb. 4 III.7)

Dijkwoningen

Op de dorpsdijk nummer 67 staat een dijkwoning met voormalige boerderijfunctie, gebouwd rond 1900. Woning en schuur bevinden zich onder één pannendak en hebben een langwerpige vorm met de ingang aan de voorkant. Het valt mijns inziens onder het type dijkwoning A, met het dak evenwijdig aan de dijk en uitzicht over de polder. (afb. 4 III.6) Door de aantasting van huis en schuur en het niet meer oorspronkelijke erf heeft het geen cultuurhistorische waarde meer, stelt de Provincie.⁷⁶² Er stonden (en staan nu nog) meer dijkwoningen in het dorp, allen met de ingang op de weg gericht en met de nok evenwijdig aan de dorpsdijk. Deze zijn niet beschreven door de Provincie. (afb. 2.18, 2.19)

Drinkwater

De VVV initieerde in 1934, ten behoeve van het vreemdelingenverkeer, de aansluiting van het dorp op de waterleiding. Rond 1930 is het recreatiepark Breezand I gebouwd, waarover meer in hoofdstuk 6 II. Bij Oranjezon was al een waterleiding bedrijf opgericht om Middelburg van water te voorzien. (afb. 4 III.14)

6 I.2 Nieuwland

Kort na de Franse Tijd is een nieuwe waterverbinding aangelegd van Middelburg naar Veere, als reactie op de verzanding en afdamming in 1823 van het Middelburgs Kanaal.⁷⁶³ (afb. 3 II.6, 3 II.9, 6 I.12) Deze afdamming, de Veerdam, sloot het Middelburgs Kanaal.⁷⁶⁴ De dam is nog herkenbaar. Deze was aangelegd tussen 'De Roode Leeuw' en het uiteinde van het Oosthavenhoofd. Het vormde de eerste vaste oeververbinding met het eiland Walcheren. In het tracé van het Kanaal, tot nu toe in het landschap herkenbaar, ontstond bouwland en in het achterste deel is de vuilstort gelokaliseerd, de latere algemene begraafplaats van Middelburg. Het tracé wordt momenteel getransformeerd tot golfterrein en verbreding van de provinciale weg N57. Het Westhavenhoofd is afgegraven in 1960.⁷⁶⁵ In 1873 is na verzanding van het Arnemuidse gat het Arnezijkanaal gegraven. Dat verbindt sindsdien Arnemuiden en Nieuwland over water met het Kanaal door Walcheren.⁷⁶⁶

In de Franse tijd ontvingen de ambachtsheren, in het kader van 'egalité', geen revenuen meer uit de exploitatie van het Sloeveer. Dat resulteerde in 1824 in de

⁷⁵⁹ De Kuijper 1981, foto 12.

⁷⁶⁰ *De Wete* 2000, 47.

⁷⁶¹ *De Wete* 2000, 47. Dellebeke 2010, 82.

⁷⁶² *Provincie Zeeland Directie Ruimte, Milieu en Water*, 22 maart 2010.

⁷⁶³ Bos 2008, 191.

⁷⁶⁴ Bos 2008, 191. Verzanding was compleet in 1818. Uitgravingen hadden niet meer plaats gevonden in de Franse tijd.

⁷⁶⁵ Dellebeke 1994, 18.

⁷⁶⁶ Dellebeke 1994, 18. Kanaal door Walcheren is in 1870 verlengd richting Vlissingen.

verkoop van de Sloeveren.⁷⁶⁷ De Sloedam kwam in de plaats van de oude verkeersader, de Postweg, tot dan toe onderbroken door het Sloeveer. De aanleg van de Sloedam rond 1870, de tweede vaste oeververbinding, verbond Walcheren met het vaste land met een ononderbroken verkeersweg en de spoorverbinding van Zuid-Beveland, over Nieuwland naar Walcheren. In 1900 werd Nieuwland van gas voorzien, tot dan toe vormden olielantaarns de lichtbron.⁷⁶⁸

Veerdiensten stopten, de polders werden doorsneden door de verhoogde tracés van spoor en weg en de levendigheid op de wateren buiten de polderdijken was voorbij. Arnemuiden verloor haar zeehaven voor de schippersvloot, die in Veere en Vlissingen haar thuishavens kreeg.⁷⁶⁹ Walcheren verloor haar eilandstatus. Nieuwland verloor haar spilfunctie langs de waterwegen. (afb. 4 I.3)

Mortierepolder

Door de verzanding van de Welzinge, na de aanleg van de Veerdam, is de Mortierepolder ingedijkt in 1846: ditmaal een staatsaangelegenheid en geen particulier initiatief. (afb. 3 II.9, 6 I.12) Door de eeuwenlange opslibbing bestond de grond uit zware zeelei, zeer geschikt voor baksteenfabricage. Weduwe Fak-Brouwer kreeg in 1878 toestemming aldaar een steenfabriek op te richten, de 'Suzanna Johanna'. Onbekend is wanneer deze fabriek is afgebroken begin 1900.⁷⁷⁰

De Schorerpolder

De Schorerpolder ontstond, ook van staatswege, ten zuiden van de Mortierepolder in 1860. (afb. 3 III.7) De Nieuwlandse schorren waren vanaf toen geheel ingedijkt. Tegen de Walcherse voormalige zeedijk is in de Tweede wereldoorlog een betonnen tankmuur gebouwd.⁷⁷¹

Bevolkingsopbouw

In 1816 zijn de gemeenten Nieuwland en Sint Joosland samengevoegd onder de naam Nieuw- en Sint Joosland. De kadastergegevens uit die periode zijn niet uitgewerkt. Wel is de kavelindeling in kaart gebracht en gedeeltelijk te zien op afb. 3 II.12. Onderzoek, uitgevoerd door de heer Sijnke, biedt voldoende inzicht in de bevolkingsgegevens om bij deze een indruk te kunnen geven over de bevolkingsopbouw.⁷⁷² De bevolking groeide tussen 1820 en 1865 van 550 tot 803 inwoners. Nieuwland was een puur agrarische gemeenschap. In Nieuwland was de gemiddelde gezinsgrootte in 1810 3, 5 man en de gemiddelde leeftijd zeer laag, 26 jaar. Ongeveer een derde kwam van buiten Walcheren, van andere Zeeuwse eilanden. Het dorp kende vijftig verschillende beroepen, waaronder zeven pachtboeren. Er was een molenaar, een schipper, een schoenmaker, een schoolmeester, een smid en naast de wagenmaker een winkelier. Twee slaggers en twee timmermannen en veertien dienstmeiden telde het dorp toen. Velen hadden naast dienstmeiden, knechten in dienst, waarvan de meesten, in totaal vierenzestig,

⁷⁶⁷ *De Wete* 1988, vol. 3, 12.

⁷⁶⁸ Wilderom 1968, 365.

⁷⁶⁹ Bos 2008, 199.

⁷⁷⁰ Dellebeke 2010, 82-84.

⁷⁷¹ Dellebeke 2010, 88 -90.

⁷⁷² Sijnke 1975, 16-18.

landarbeiders waren. Van de achtenvijftig huizen hadden de smid en wagenmaker hun werkplaats aan huis. Allen waren gereformeerd.⁷⁷³

De bevolking van Sint-Joosland had een gelijksoortige bevolkingsopbouw in 1810. De gemiddelde leeftijd was nog lager, 21 jaar, en de gezinsgrootte was 4,5 man. Van de tweehonderd inwoners kwam de helft uit Zeeland van buiten de polder. Naast de beroepen die in Nieuwland bestonden kende Sint-Joosland ook een schaaпsherder, koetsiersknecht en veehoeder. Sint Joosland had meer veeteelt dan Nieuwland en telde honderdtien melkkoeien. In 1810 stonden binnen de nederzetting negenentwintig woningen. (afb. 6 I.13) Allen waren gereformeerd en kerkten in Nieuwland⁷⁷⁴

Nieuwland had dus bijna tweemaal zo veel inwoners, die gemiddeld vijf jaar ouder werden, en tweemaal zoveel huizen. Beide agrarische gemeenschappen bestonden voor ruim een derde uit inwoners van buiten de Nieuwlandse polders en allen gingen ter kerke in Nieuwland. Van Sint-Joosland is niet bekend of zij knechten en dienstmeiden in dienst hadden. Toen het in 1966 bij de gemeente Middelburg werd ingelijfd, woonden er in totaal ongeveer 1400 mensen.

Begraafplaats

Tot 1829 werden voorname personen in de kerk begraven. Sindsdien was dit bij Koninklijk Besluit verboden. De anderen vonden een rustplaats op het kerkhof rondom de kerk. Deze begraafplaats was van de straten gescheiden door een gracht en rondom beplant met lindebomen. Een nieuwe begraafplaats is aangelegd na 1860 toen de oude overvol dreigde te raken. Dit is de huidige 'oude' begraafplaats, nu een wat onderkomen vierkant parkje, gelegen in de wijk naast de kerk.⁷⁷⁵

Gebouwd erfgoed

Waterwerken

De Waaienburgpolder waterde af aan de zuidkant via de veerdam op de Langerakpolder middels een uitwateringsduiker. Deze is recent gerestaureerd. (afb. 4 III.13) Daar ving de Nieuwlandse watergang aan. De duiker dateert van 1820 toen de Langerakpolder ontstond. Deze stond met de zee in verbinding via het Arnemuidse gat tot de aanleg van de Sloedam rond 1871.⁷⁷⁶

Kerk

Binnen de muurrestanten rond het voormalige kerkhof en achter de toegangszuilen van de oude kerk uit 1650 is een nieuwe kerk gebouwd. De oude kerk is, na afbraak in 1822, in 1833 vernieuwd en voorzien van een uurwerk uit de kerk te West-Souburg.⁷⁷⁷ De huidige Nederlands-Hervormde kerk ontstond in 1882. (afb. 2.11) De architect en opzichter van Waterstaat, L. Kuiler, ontwierp het gebouw, een kerk zonder toren.⁷⁷⁸ Dat werd de huidige Eben Haezer waterstaatskerk: '*de Heer Helpt*'. Een kerk zonder toren stuitte op zoveel verzet dat uiteindelijk na vele berekeningen toch een toren is toegevoegd. Geen haan maar een maan kwam als windwijzer op

⁷⁷³ Sijnke 1975, 16-18.

⁷⁷⁴ Sijnke 1976, 6.

⁷⁷⁵ Reijnoudt 1983, 18, 19. Bijlage 7: interview mevr. de Visser.

⁷⁷⁶ Broeksma 1978,13.

⁷⁷⁷ Sijnke 1975, 16-18. Reijnoudt 1983, 19.

⁷⁷⁸ Reijnoudt 1983, 23, 24.

de toren: het Nieuwlandse wapen, een halve maan drijvend op de golven. Een andere, grotere klok is geplaatst: een 200 kilo zware klok uit Baarsdorp.⁷⁷⁹ Opmerkelijk is dat dankzij het doorzettingsvermogen en de offervaardigheid van vele kerkleden, deze vernieuwingen tot stand konden komen. Men voelde zich zo sterk verbonden met de kerk dat ook nog een nieuw orgel aangeschaft kon worden, die jarenlang kosteloos bespeeld werd. Dat orgel belandde, na vervanging, op Ameland in 1929.⁷⁸⁰ Zonder hergebruik geen kerk was de norm.

De pastorie is ook herbouwd. In 1866 werd de nieuwe gebouwd, nu met de voorgevel naar de Langeweg. De eerste steen is gelegd door president kerkvoogd Cornelis Polderdijk en de plaquette tooit nu de voorgevel.⁷⁸¹

School

De bakstenen openbare school is gebouwd tegelijkertijd met de onderwijzerswoning, beide afgebroken in 1927. (afb. 4 III.15)

Weegbrug

Agrariër F.P. Polderdijk (1860-1944) initieerde de bouw van een eigen weegbrug, die er nu nog staat in de Zaagmolenpolder. (afb. 2.13) De weegbrug van de gemeente Middelburg bleek teveel afwijkingen te hebben ten nadele van de Nieuwlandse boer.⁷⁸² Momenteel wordt deze door de dorpingen beschouwd als een cultuurhistorisch relict. Het dreigt verwijderd te worden.⁷⁸³

Boerenbedrijf

Polderdijk bewoonde hofstede *Hof Nieuwlands Rust*, gebouwd in 1787, in Sectie A van twintig hectaren groot, een middelgroot bedrijf op het eiland. Dit geldt als het voorbeeld van een Zeeuws-Vlaams-Walcherse huistype.⁷⁸⁴ (afb. 5 III.24) De schuur staat tegen het woonhuis. In tegenstelling tot Zuid-Beveland is er geen rechtstreekse verbinding met de woning. Bij de rijke Nieuwlandse boeren woonden intern de, meestal twee, knechten en meiden.⁷⁸⁵ Polderdijk, de auteur van '*Het genoeglijke landmansleven*' noteert dat eind negentiende eeuw de dorsmachines in zwang raakten ter vervanging van de dorsvlegel. Nieuwland bezat hoofdzakelijk akkerland. De weiden waren rondom beplant met ondoordringbare doornhagen, die jaarlijks voor een deel werden gekapt ten behoeve van brandstof voor de bakoven, voor het stoken van de haard en voor het koken. Nog steeds werd een maal in de zeven jaar een bouwlandperceel gebraakt, gemest en van onkruiden ontdaan ten behoeve van een meeropbrengst.⁷⁸⁶

Het was niet voor iedereen '*genoeglijk*'. Eind negentiende eeuw nam armoede toe onder de Zeeuwen. '*De schrale voeding is werkelijk ene prikkel tot emigratie*'. Brood, aardappels en pap bepaalden het voedsel. Het hebben van varkens werd een

⁷⁷⁹ Reijnoudt 1983, 23, 27.

⁷⁸⁰ Reijnoudt 1983, 28. De organist was Reijnoudt, een voorvader van de auteur van het boekje *Een kerk in de Middelburgse Polder*.

⁷⁸¹ Reijnoudt 1983, 22.

⁷⁸² *De Wete* 2009, vol.2, 15.

⁷⁸³ www.kreeft.zeeland.nl. September 2010. Meldingen van bedreigd erfgoed worden gedaan bij SCEZ.: Stichting Cultureel Erfgoed Zeeland.

⁷⁸⁴ Van Cruyningen 2002, 127, 128.

⁷⁸⁵ *De Wete* 2009, vol.2, 15.

⁷⁸⁶ *De Wete* 2008, 16-22.

zeer grote uitzondering.⁷⁸⁷ Varkenskotten verdwenen van de erven. Velen emigreerden.

Concentratie op Goes

Nieuwland was grotendeels zelfvoorzienend. Wat Nieuwland niet bood kwam uit Goes. De eerste pioniers waren vooral boeren uit Zuid-Beveland. Tot 1818 was Nieuwland een eiland. Er was een geregelde diligencedienst van het Sloeveer naar Goes, tot de treinverbinding in 1872. Te Goes bezochten de Nieuwlandse boeren de veemarkten. Hun vrouwen deden hun inkopen ook in Goes, alwaar zij klederdrachtonderdelen aanschafte, gebaseerd op de Zuid-Bevelandse dracht.⁷⁸⁸ Rijke boerinnen voerden de ontwikkelingen in de klederdrachten aan.

Opvallend is het verschil in rijkdom tussen Nieuwland en Vrouwenpolder, onder meer zichtbaar in de klederdrachten. De rijkdom van de Nieuwlandse dracht contrasteerde sterk met die van de rest van Walcheren.⁷⁸⁹ Echter een relatief sobere manier van leven bleef normgevend, passend bij de protestantse boeren. Wel manifesteerden zij zich als invloedrijke machtige groep.⁷⁹⁰ De Nieuwlandse dracht baseerde zich sterk op de Zuid-Bevelandse, vanouds de inspiratiebron voor Nieuwlanders, hun land van herkomst.⁷⁹¹ De Nieuwlandse variant op de Zuidbevelandse was uiterst elegant, sierlijk en van rijke stoffen gefabriceerd. In 2009 is de laatste draagster van de karakteristieke klederdracht overleden.⁷⁹²

Einde van de houtzaagindustrie

De beeldbepalende molenwieken van de houtzaagmolens maakten plaats voor de metershoge schoorsteenpijp bij aanvang van de industrialisatie in de negentiende eeuw. De houtzaagindustrie leidde vanaf de Franse tijd een kwijnend bestaan. (afb. 6 I.11) Bossen waren gekapt voor brandstof, de vraag naar schepen was gestagneerd en buitenlands gezaagd hout werd goedkoop geïmporteerd.

Zaagmolens en de daarbij behorende loodsen, houten en stenen arbeidershuisjes, evenals de achtkantige theekoepel annex taveerne, paardenstallen, werven, lusthofjes en schepen werden wegens liquidatie per opbod verkocht of afgebroken. Uitdiepen van de balkhavens kon een herstartpoging niet helpen. Een afgebrande molen werd niet herbouwd. Nog in 1860 werden failliete molens te koop aangeboden met hun bijgebouwen en weiden.⁷⁹³ Het mocht niet baten. Ook de meekrapteelt ging ter ziele, in dit geval door de opkomst van de chemische verfindustrie.⁷⁹⁴

In 1874 zijn alle wind gedreven houtzaagmolens stopgezet en maakten plaats voor stoom gedreven molens; 'De Snelheid' was de eerste. Alle nog resterende molens en bijgebouwen werden afgebroken. Onder Nieuwland onstond de steenbakkerij 'Suzanna Johanna', waar dertig man personeel van klei uit de Mortierpolder metselstenen en dakpannen bakten. (afb. 3 II.9) De Firma J.F. Tak-

⁷⁸⁷ Dekker 2005, 102.

⁷⁸⁸ *De Wete* 2009, vol.1, 22, 23.

⁷⁸⁹ Dekker 2005, 54.

⁷⁹⁰ Dekker 2005, 69, 79.

⁷⁹¹ Dekker 2005, 140.

⁷⁹² Minderhoud 2009, 33.

⁷⁹³ Polderdijk 1936, 73-90.

⁷⁹⁴ *De Wete* 2004, 44.

Brouwer, gelegen ten zuiden van de Nieuwlandse weg, functioneerde van 1875 tot 1895.⁷⁹⁵ Deze firma richtte zich later op cacao-verwerking.

Bij een openbare verkoping in 1903 in 'De Roode Leeuw' te Nieuwland kocht wagenmaker en landbouwer Cornelis Klap, onder meer het voormalige Zaagmolenterrein. Hij brak de arbeiderswoningen af en liet op 14 augustus 1912 aldaar de hofstede 'De Zaagmolens' bouwen, waarvan hij in 1936 nog eigenaar was.⁷⁹⁶ Ook de naam Zaagmolenpolder herinnert nog aan de destijds bloeiende industrie.

In de Mortierepolder van Nieuw- en Sint Joosland is in 1874 een korenmolen gebouwd van het type grondzeiler, genaamd 'Buiten Verwachting'. (afb. 2.22) Voorheen stond meer noord-oostelijk een houten achtkantige grondzeiler *De Verwachting*, die na de brand niet meer herbouwd mocht worden omdat deze binnen de wettelijk bepaalde 45 meter van de openbare weg stond.⁷⁹⁷ Molen 'Buiten Verwachting' ligt op een verhoging op de dijk van de Mortierepolder vierhonderd meter ten zuid-westen van de dorpskern. Het is een karakteristieke Zeeuwse molen: een wit gepleisterde bakstenen ronde bovenkruier, ongetailleerd. De houten kap is bekleed met zwart geteerd zeildoek. Het wiekenkruis en de as zijn van ijzer. Ter decoratie zijn de vensterbogen en onderdorpels rood geschilderd en siert een houten groen geschilderd bord de molen met daarop in gele letters de naam.⁷⁹⁸

Gelaagdheid

In de Nieuwlandse polder zijn de voormalige balkengaten en de watergang 'De Komme' nog aanwezig. (afb. 2.21) Een waterput en een vijver, constateert Polderdijk rond 1936, herinneren aan de hout industrie.⁷⁹⁹ Een stelling lag op het westeind van het Arnemuider Zand, ten oosten van het huidige Oude Dorp, waar een herder een tapperij hield voor zeelieden, die op de reede lagen te wachten op gunstig wind en tij om de Middelburgse haven te bereiken. Deze stelling verzorgde tot 1930 welwater voor de bewoners en is in 1929 gedempt en afgebroken.⁸⁰⁰

6 1.3 Overeenkomsten en verschillen in cultuurhistorie

De komst van de Sloedam luidde het eind van de eilandstatus van Walcheren in en het begin van een permanente ononderbroken verbinding met Zuid-Beveland.

De duinen van Vrouwenpolder groeiden aan tot een aaneengesloten zeefront. Met de komst van het waterwinstation werd duingebied Oranjezon ontoegankelijk voor publiek. De gemeente Middelburg was de inventor van waterwinning in het duingebied. De cultuur van galgebruik is opgegaan in een 'verdwijnlanschap'.

De multifunctionele Tuyn van Vrouwenpolder veranderde toenemend in een monofunctioneel landbouwersenaal. Poldervilla's en lusthoven vervielen en werden herschapen tot boerenbedrijven. In Nieuwland ging de houtzaagindustrie met haar lusthovencultuur ten onder. In het landschap zijn nog restanten van de balkhavens te

⁷⁹⁵ Wilderom 1968, 360.

⁷⁹⁶ Polderdijk 1936, 97-103. C. Klap kocht de percelen I,II,II en deel V. Gebroeders van Leerdam kochten de percelen G546, G529 en G571.

⁷⁹⁷ Sijnke 1975, 16-18.

⁷⁹⁸ Polderdijk, Walraven 1896, 84-86.

⁷⁹⁹ Polderdijk 1936, 103.

⁸⁰⁰ Dellebeke 1994, 12.

onderscheiden. De korenmolen bleef, verplaatst, in stand. Er verrees er ook een in Vrouwenpolder. Aan het Middelburg havenkanaal kwam een eind met de aanleg van de Veerдам: beiden nog aanwezig bij 'De Roode Leeuw'. Alle overzetveren in Nieuwland verdwenen evenals de functies van de veerhuizen. Nieuwland verloor haar spilfunctie als scharnierpunt te midden van de wateren. Een stelling bij Oudedorp herinnert aan de levering van drinkwater aan zeelieden en een duiker aan de waterlozing op zee.

De polders bleven grotendeels zelfvoorzienend, zoals blijkt uit de diverse ambachten in de nederzettingen. Haar agrarische functie bleef behouden. Daarnaast bleef Nieuwland gericht op industriële productie in tegenstelling tot Vrouwenpolder. De Firma Tak ging over van de steenbakkerij op de cacao-verwerking, gefinancierd door Middelburgse geldschietters. De polder telde meer arbeiders en was welvarender, dankzij deze inventies, dan Vrouwenpolder.

In de, in de negentiende eeuw ontstane, klederdrachten werd het verschil in welstand zichtbaar Vrouwenpolder en Nieuwland. Daaruit bleek tevens de blijvende betrokkenheid van Nieuwlanders op hun voormalige thuishaven Zuid-Beveland. De auteurs van de klederdrachten waren de eliteboerinnen. De breed gedragen protestantse levenshouding kwam onder meer tot uiting in de sobere kleding. Exemplarisch voor die levenshouding was ook het besluit de eeuwenlang bekende naam Vrouwepolder te wijzigen in Vrouwenpolder, tot op heden gehandhaafd. De bouw van de Gereformeerde kerk Vrijgemaakt in Vrouwenpolder, naast de al bestaande Hervormde kerk, toont de ontwikkeling in streng gescheiden geloofsgemeenschappen binnen het kleine vijftig woningen tellende dorp van toen circa 400 inwoners. Nieuw- en Sint Joosland heeft volgens de bronnen geen andere geloofsgemeenschap gekend dan de Hervormde. Daar gingen alle energie en financiële offers zitten in de herbouw van de waterstaatskerk voor de 750 inwoners, mede mogelijk gemaakt dankzij het hergebruik van inrichtingselementen.

Toerisme veranderde op instigatie van de Vrouwenpolderse dominees het landschap mondjesmaat in een eigentijd lustoord. Dankzij die moderniteit kreeg het dorp waterleiding. Vrouwenpolder ging zich vanaf dat moment onderscheiden van Nieuwland door de ontwikkeling van de toeristenindustrie. Nieuwland is nooit een toeristendorp geworden.

Het verplaatsen van herinneringslandschap, dat een begraafplaats is, van het kerkhof in de kleine dorpskom naar een erbuiten gelegen locatie, wijzigde niet uitsluitend het landschap maar ook de dagelijkse beleving. Dorpsbewoners passeerden niet meer dagelijks hun graven. De vanzelfsprekende routine van grafbezoek was voorbij en maakte vanaf toen plaats voor een doelgerichte daad.

De typologie van de boerderijen zou, conform de indeling die Van Cruyningen hanteert, verschillen moeten vertonen tussen Vrouwenpolder en Nieuwland. In Vrouwenpolder, onder Vlaamse invloed ingepolderd, zou de Vlaamse boerderijtypologie zichtbaar moeten zijn. De boerenhofstede *Rustepolder* had kenmerken van het Vlaams geïnspireerde zuid-westelijke boerderijtype, evenals *Oranjezon*, *Elsenoord* en *Twistvliet*: langgevelwoningen met symmetrische gevelindeling en grote, zwart geteerde houten schuren met dwarsindelingen. Oorspronkelijk bestonden er directe verbindingen tussen het woonhuis en de schuur. Het nieuwe Zuid-Bevelandse boerderijtype van Nieuwland had geen binnendeur naar de schuur. Ook hier bepaalde de Vlaams georiënteerde, symmetrische langgevelfaçade het aanzicht. Ook hier stonden grote zwart geteerde houten schuren tegen de woningen. Aangezien verder onderzoek naar de Nieuwlandse boerderijen tot op heden ontbreekt is niet duidelijk in welke mate overeenkomsten en verschillen

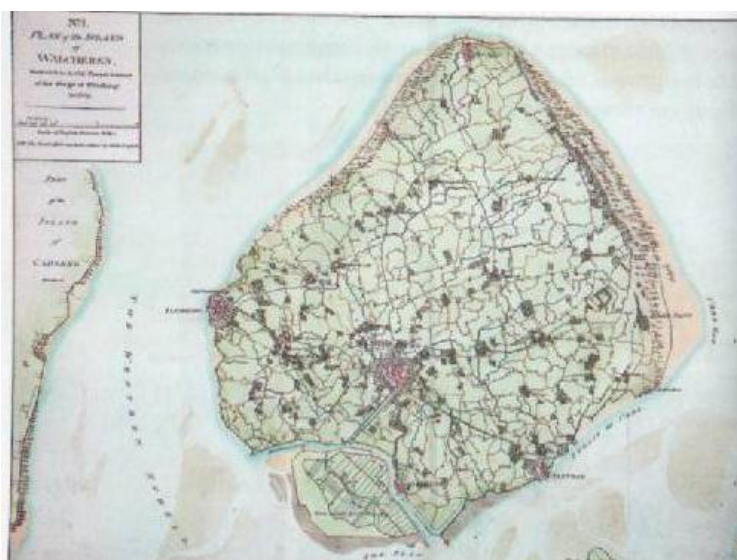
nog herkenbaar zijn. Wel zullen de boerenhoeven van Nieuwland groter zijn geweest dan in Vrouwenpolder gezien het verschil in welvaart. Alleen het Vrouwenpolderse Hof *Elsenoord* was toen bijna even groot als Hof *Nieuwlands Rust* qua oppervlakte grondgebied.

Legenda:

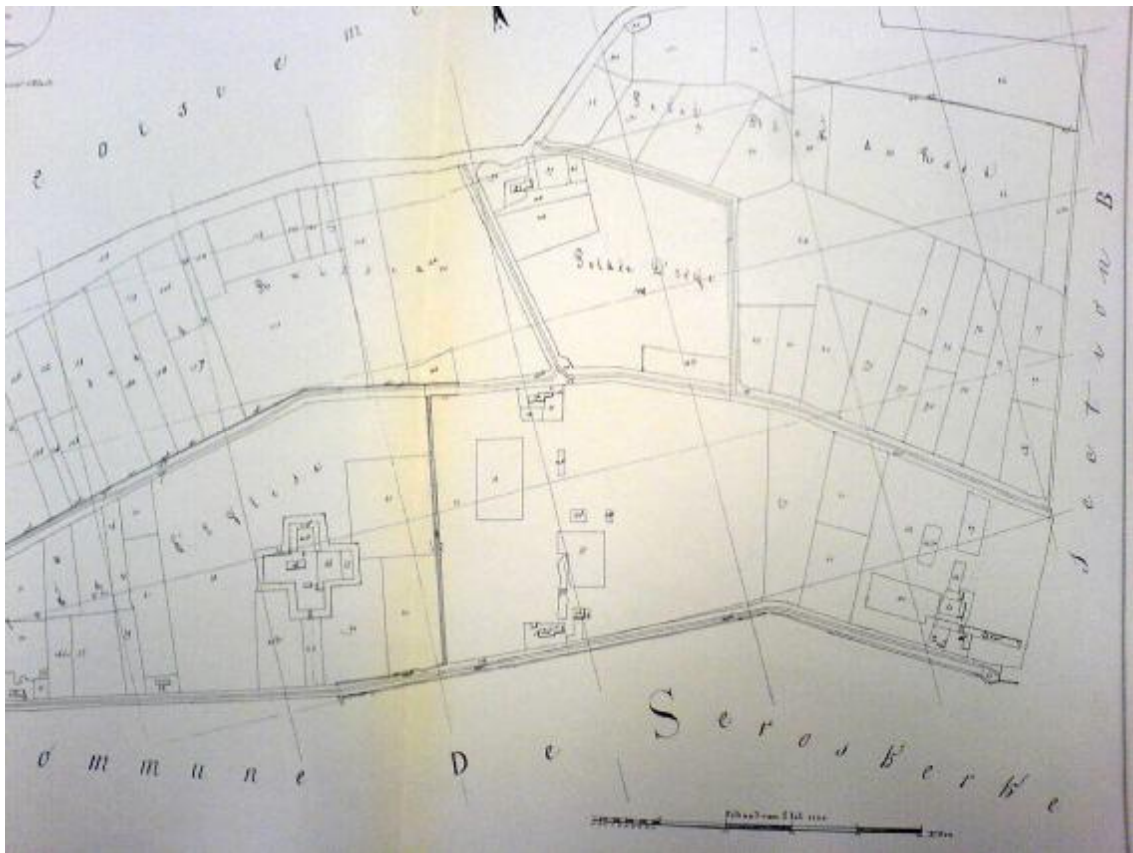
- A: batterij van 5 metalen 24-ponders
- B: batterij van 5 ijzeren 24-ponders
- C: batterij van 4 ijzeren 24-ponders en 2 houwitsers
- D: Rijshoofden
- E: Vuurbaken
- F: Duinen
- G: Waterputten
- H: Oven voor het verhitten van kogels
- J: Weg naar Veere
- K: Weg naar Vrouwenpolder
- L: Wachthuis
- M: Overblijfselen van fortificatiewerken.

(afb. 6 I.1. Enthoven, 2009. **1794**; grotendeels door zand ondergestoven Fort den Haak. Aan landzijde zijn grote waterpartijen te onderscheiden. Het Noorden ligt rechts)

(afb. 6 I.2. Enthoven, 2009. **1809** Walcheren volgens een Britse stafkaart, ook in gebruik door de Franse bezettingsmacht. De bovenkant is gekeerd richting Engeland, de kant van de invallers. Er is nog een doorgang naar het Middelburgs Kanaal, via het Arnemuidse Gat en het Kanaal van Welsing. Walcheren is nog geheel omgeven door zee. In Nieuwland is goed de rechthoekige gelijkmatige verkaveling zichtbaar van de polders, aangelegd na de eerste Oud- Sint Joosland polder)

(afb. 6 I.3. A. Kadastrale Atlas 1832, Sectie A. Duijn. Opvallend is het ver schi

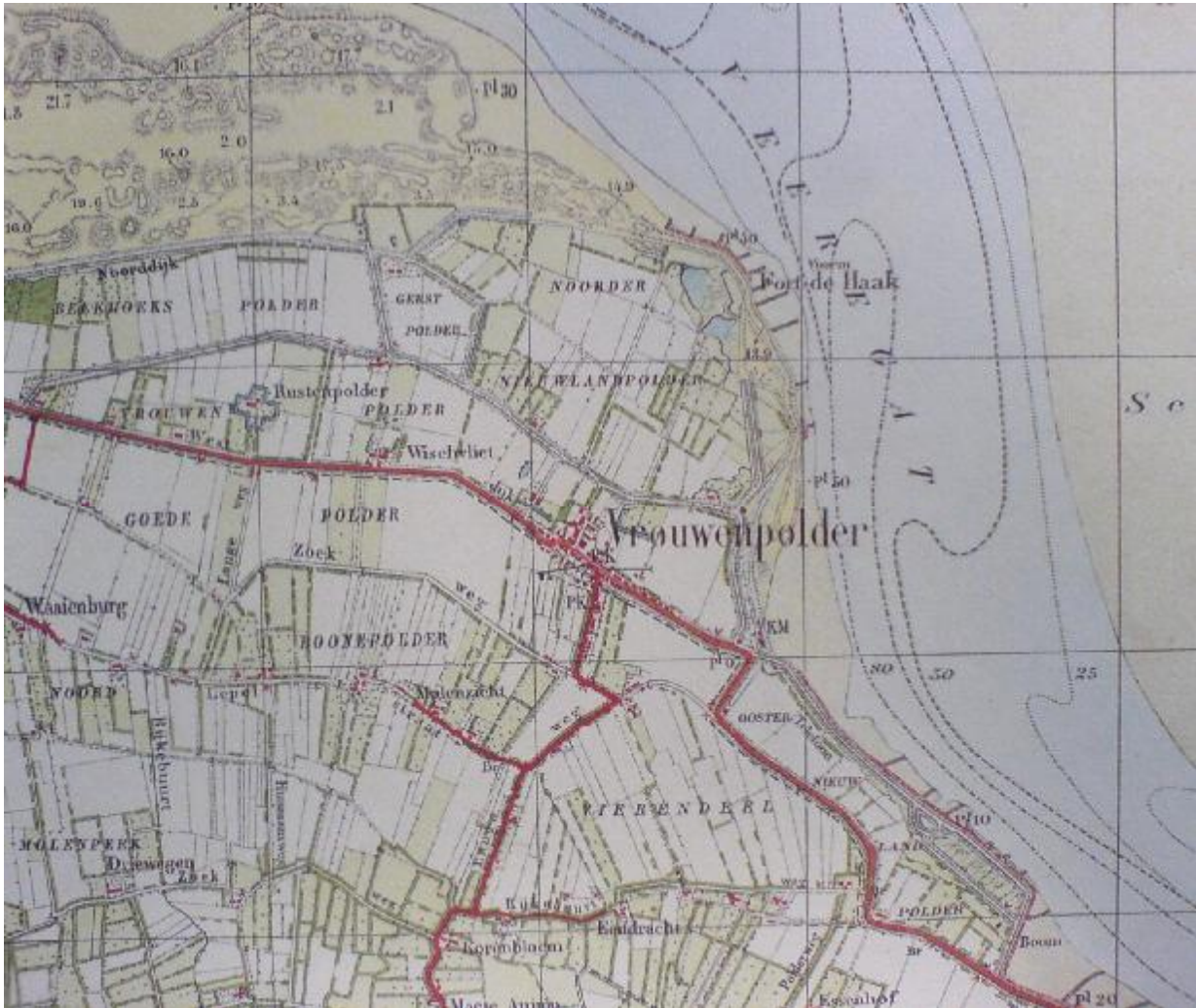
l in grootte en afmeting van de kavels in beide secties. Van rechts naar links zijn de hofsteden *Elsenoord*, *Twistvliet* en *Rustenspolder* te zien met hun specifieke grachtstructuren. Op *Elsenoord* is vaag nog de rechte zichtas te onderscheiden. Er staat een L-vormig huis met bijgebouwen getekend, evenwijdig langs de weg. *Twistvliet* heeft een langwerpige gebouw en bijgebouwen op het erf. Het grotere langwerpige gebouw ligt nu evenwijdig aan de weg en niet meer haaks, zoals op de Hattingakaart 5 III.8. Links van de *Rustenspolder* liggen twee hoeven, waarvan de kleinste vooraan, evenwijdig aan de weg ligt. De ingetekende hofsteden liggen allen op dezelfde plek als op de Hattingakaart van 1750. Er zijn geen hofsteden bijgekomen. *Oranjezon* staat niet weergegeven op deze kadastrakaart)

(afb. 6 I.3.B. Kadastrale Atlas 1832, Sectie B. Dorp. Het kerkring-voorstraatdorp type is te onderscheiden, de dijkbebouwing, de oost-west georiënteerde kerk)

(afb. 6 I.4. Zeeuws Archief / Koninklijk Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen / Zelandia Illustrata Prentbriefkaart, cat.nr. ZI-P-01224. Fotoprentbriefkaart 1900-1905 van de molen en bijgebouwen van C. de Visser in de Molenpolder aan de oostzijde van Vrouwenpolder, afgebrand in 1930)

(afb. 6 I.5. 1912; Grote Historische Topografische Atlas van Zeeland, Tilburg 2006.

Reeds op de *Kadastrale Atlas van Zeeland*, opgetekend in 1832, vertoont 't Hof Rustenpolder een opmerkelijk grachtenstelsel in de vorm van een gelijkbenig kruis aan het eind van een rechte toegangsweg. Op het erf staan twee vrijstaande gebouwen. Links daarvan staan nog vier hoeven ingetekend, waarvan de laatste twee rechts en links liggen van de aansluiting van de polderdijk op de Dorpsdijk. 't Hof Wischvliet (latere *Twistvliet*) heeft nog de kruisvormige kavelindeling en de twee gebouwen, die naast elkaar gegroepeerd staan langs de toegangsweg. *Elsenoord* met de twee tegenover elkaar staande gebouwen langs de toegangsweg naar de Noorddijk is herkenbaar aan de rechte gracht en het ovale waterbassin uit de zeventiende eeuw. Waterpoelen en 10 paalhoofden staan ingetekend bij Fort den Haak, evenals paalhoofden bij Oosternieuwlandpolder. Geboomte staat getekend bij het Oranjebos

De duinen zijn aanzienlijk verbreed in de loop der eeuwen in vergelijking met de Hattingakaart uit 1750. Inlaagdijk van de Ooster Nieuwlandpolder is te zien. Opmerkelijk zijn de kleine langwerpige kavels van verschillende oppervlakten.

In het dorp zijn 2 protestantse Kerken aangegeven, langs de Dorpsdijk en langs de Schoolstraat naar de Zoekweg. Aan de zuidzijde van de Dorpsdijk staan circa veertien dijkwoningen. De noordzijde van de Dorpsdijk telt er ca achttien, waarvan enkelen tegenover het erf van 't Hof *Elsenoord*. Langs de Fort den Haakweg naast de kerk, staan meerdere huizen ingetekend. Het dorp is overigens nagenoeg onbebouwd. Langs vele kavelgrenzen is begroeiing aanwezig en sommige dijken zijn omzoomd door bomen. In de zuidoosthoek van de Noorder Nieuwlandpolder liggen enkele gebouwen, vermoedelijk hofstede *Elisabeth*. Langs de huidige Noorddijk liggen twee hoeven: een in de Vrouwenpolder en de ander in de Noorder Nieuwlandpolder. Ook in de *Gerstepolder*, tegen het *Vroon*, ligt een hoeve met twee gebouwen op het erf.

In vergelijking met de Hattingakaart uit 1750 zijn de locaties van de hoeven intact gebleven, is een enkele toegevoegd en is het dorp uitgebreid met woningen langs de dijken en een tweede kerk. Deze kaart bevat niet het gedeelte met de uitspanning Oranjezon. De Hattingakaart geeft geen weergave van het gedeelte ten oosten van het dorp)

(afb. 6 I.6. Foto auteur, 2010. Oude begraafplaats, langs de Noorddijk vlakbij de molenlocatie, ten oosten van Vrouwenpolder. In de verte is de toren zichtbaar van de kerk van Vrouwenpolder)

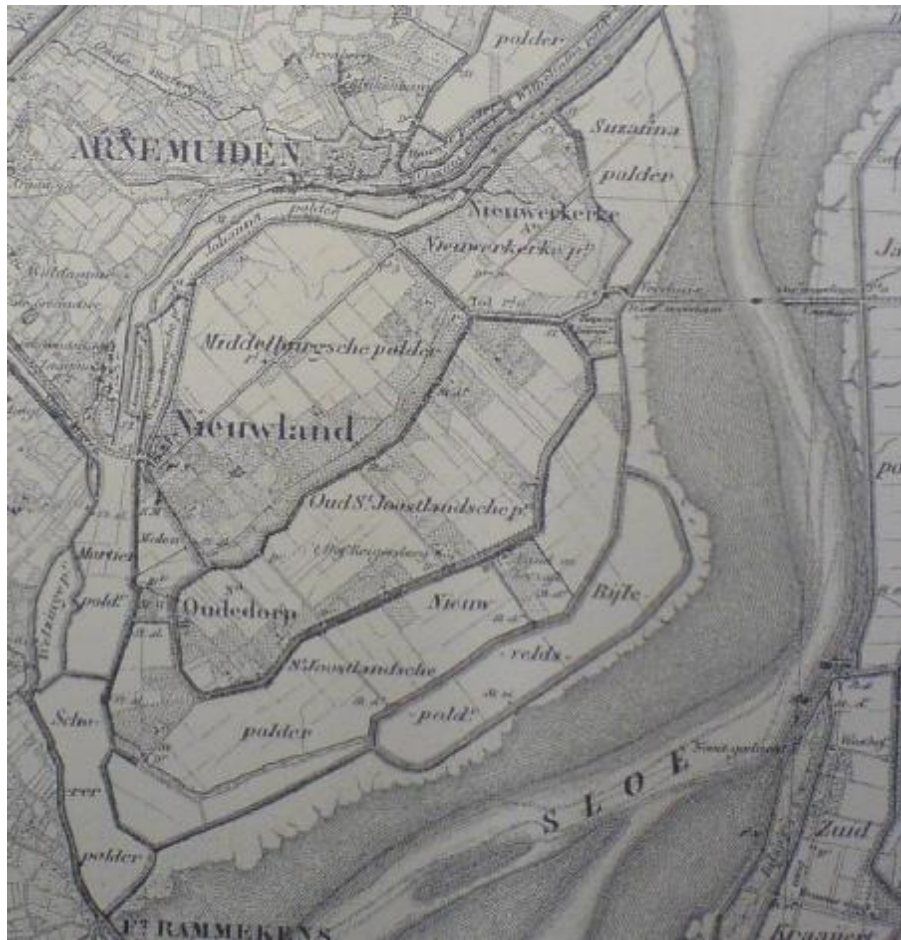
(afb. 6 I.7. De Kuijper, 1981. Hervormde pastorie staat aan de Fort den Haakweg, schuin tegenover de kerk. Tegenwoordig is het niet meer door een dominee bewoond. Het is een voorbeeld van een negentiende eeuwse huis voor notabelen, staand te midden van eenlagige boerenwoninkjes en arbeidershuisjes)

(afb. 6 I.8. *De Wete* 1993. De bochtige Dorpsdijk voerde omstreeks **1913** langs vrouwen en kinderen in klederdracht, die voor schuren en woningen staan. Van deze bebouwing is niets meer terug te vinden. Alleen de kerk staat er nog.)

(afb. 6 I.9. Zeeuws Archief / Koninklijk Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen / Zelandia Illustrata II : topografische prenten en tekeningen cat.nr ZI-II-1297. Gezicht in het dorp Vrouwenpolder met de Nederlandse Hervormde kerk, en personen in **1869** getekend door A.H. Bakhuyzen. Bron: De Kuijper, 1981. Heg en bomen staan voor het huis van in 1910 M. Janse, naast de woning annex slachthuis van slager Kees de Kam. De schoenmaker Frans Sturm en de bakker Willem van den Broeke woonden verderop. Zie: afb. 2.4)

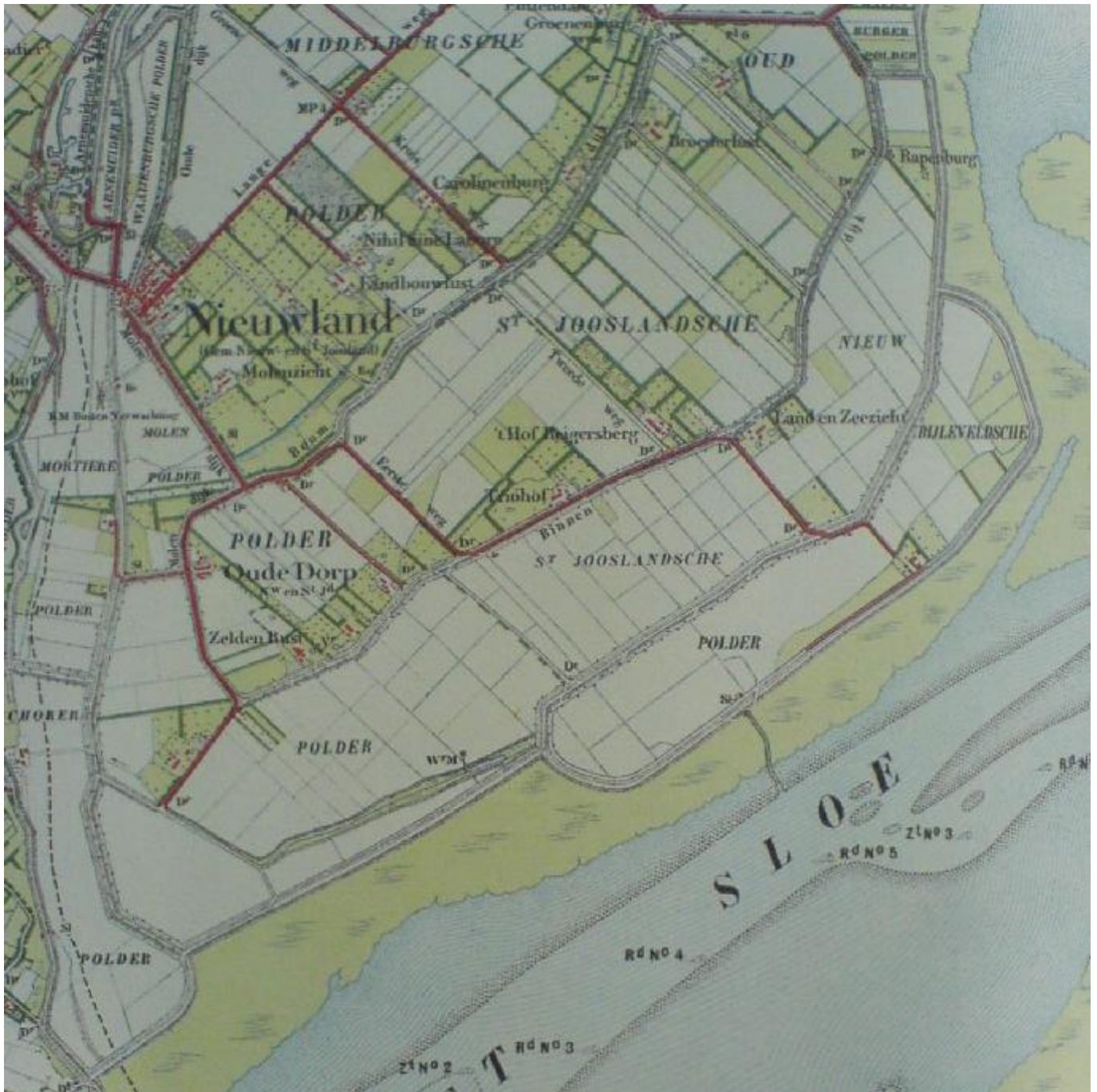

(afb. 6 I.12. Bos 2008. De *Mortiere- en Schorerpolder*, aangelegd in respectievelijk **1846** en **1860**, zijn te onderscheiden, evenals de dijk, die het overzetveer naar de monding van het Middelburgs Kanaal overbodig maakte.

Balkhavens en houtzaagmolens in de Zaagmolenpolder zijn niet meer te onderscheiden. Bij *Nieuw- en Sint Joosland* staat de molen. De nederzettingen zijn niet uitgebreid. *'t Hof Reigersberg* en *Hoeve Land en Zeezicht* staan expliciet genoemd, evenals de *Tol* en het *Veerhuis* bij de Westerveerdam in het Sloe. Andere hoeven staan wel ingetekend, maar niet genoemd. De kavels tonen een toename in oppervlakte ten opzichte van vorige kaarten)

(afb. 6 I.13. Beeldbank Zeeuwse Bibliotheek, Middelburg. Foto Oudedorp in Sint Jooslandstraat in circa **1900**. De linker huisjes zijn bijna allen nog aanwezig. Een van de grotere huizen rechts is gebombardeerd in 1944 en nadien niet herbouwd)

afb. 6 I.14. Nieuwland1912; Grote Historische Topografische Atlas van Zeeland, Tilburg 2006. De Middelburgsche Polder lijkt het meest met bomen beplant dan de andere polders. Rond de percelen van deze polder en van de Oud- en Sint Jooslandpolder zijn vele hegstructuren te herkennen. De Nieuw- en Sint Jooslandpolder lijkt het kaalst, evenals de jongst aangelegde. Op bijna alle boerenerven zijn meer dan twee bouwwerken te onderscheiden van diverse afmetingen, veelal evenwijdig aan de weg gelegen.

De *Molen Buiten Verwachting* staat op de dijk aan het eind van een weg in de Mortierepolder. In de Zaagmolenpolder zijn een rij huizen te onderscheiden, evenals de balkhavens.

In de Oud- en Sint Jooslandsche Polder is ten zuiden van dorp Oudedorp de hoeve *Zeldenrust* te onderscheiden, met daar naast nog twee boerderijen langs de Binnendijk.

Rechts van de Eerste Weg ligt hoeve *Triohof*. Langs de Tweede Weg ligt hoeve *Reygersberg*.

Langs de Derde Weg ligt Hoeve *Broederlust*.

In de Nieuw en Sint Jooslandsche Polder ligt Hoeve *Land en Zeezicht*.

In de Middelburgsche polder ligt het dorp Nieuw- en Sint Joosland.

Langs de Molendijk ligt hoeve *Molenzicht*. Rechts daarvan liggen tegenover elkaar de hoeven *Landbouwlust* en *Nihil Sine Laboro*. Langs de Kruisweg ligt hoeve *Carolinenburg* en meer naar het oosten, langs de Boemdijk, de hofsteden *Groenenburg* en *Puttendale*)

6 II Oorlogslandschap, Toerisme en Verkaveling 1940 - de Deltawerken

6 II.1 Vrouwenpolder

Vrouwenpolders duinstreek ging deel uitmaken van de Atlantik Wall, *tegenwoordig beschouwd als een internationaal erfgoedrelict*. Het omvatte mijnenvelden in de polders, antitankgrachten langs de kust bij Fort den Haak, drie bunkers met kustartillerie in de duinen bij de Duitse *Stützpunkte Johannisthal, Fujijama* en *Emmerich*.⁸⁰¹ (afb. 6 II.1) Over de dijk van Veere naar Vrouwenpolder legde de Organisation Todt een enkelspoortje, evenals de betonnen Vroonweg, aan dat liep van Veere tot Vlissingen over het duinvroon via Oranjezon. Vier stoomlocomotieven met kipkarren vervoerden daarover bouw materiaal voor de Atlantikwall. Bij Oranjezon lag de losplaats en tevens was daar het watertappunt voor de trein. Veertig man dwangarbeiders voerden het werk uit, voornamelijk Brabanders. Uiteindelijk stopten de werkzaamheden na 'Dolle Dinsdag' in september 1944. Locomotieven, kipkarren en spoor bleken na de inundatie effectief bij het transport van materialen om de vier dijken te dichten.⁸⁰² Langs de kustlijn ontstond een strook met militaire, propagandistische en symbolische betekenis die zeven Europese landen, met elkaar verbond. (afb. 6 II.1)

Het Protestants geloof, *luctor et emergo* (afb. 5 II.2) en de liefde voor het Oranjehuis zijn deel geworden van de collectieve identiteit van de dorpsgemeenschappen sinds de Opstand. (afb. 7.8) Dat bleek weer voor, tijdens en na de Tweede Wereldoorlog. Naast aanvankelijk enige verbroedering met ingekwartierd Duitse soldaten was sprake van ondergronds verzet,⁸⁰³ mede gevoed door hoop op herstel van de vroegere orde met het Koningshuis als baken in de nood.

De trouw aan Van Oranje voedde de hoop van velen op een goede afloop. Ter ere van de verloving van prinses Juliana (1909-2004) met prins Bernard (1911-2004) in 1936 is de Christelijke Oranjevereniging Vrouwenpolder (COV) opgericht door de dominee. '*Het uitdragen, aankweken en vergroten van onze liefde voor Oranje*' was en is nog haar doel. Met de geboorte van prinses Beatrix op 31 januari 1938 startte de traditie van jaarlijkse dorpsfeesten, ingeluid door de dominees van de toen drie protestantse geloofsrichtingen met dankstonden.⁸⁰⁴ De jaarlijkse ledenvergaderingen zijn slechts onderbroken tijdens de oorlogsjaren, waarin Oranjegezinde samenkomsten '*het zwijgen was opgelegd*'.⁸⁰⁵ De invloed van Van Oranje als bindend element is onaangetast, zeggen de geïnterviewden, aanschouwelijk gebleven in de naamgeving Oranjezon, Koningin Emmadijk en de straatnamen in de naoorlogse Oranjewijk.⁸⁰⁶

⁸⁰¹ Sakkes 2000, 47, 86.

⁸⁰² Heer 2009, vol.2, 25-27. *Een uniek Park* 2002.

⁸⁰³ Bijlage 6, Informatie uit interview dhr. Mesu. 2009.

⁸⁰⁴ COV Notulen vanaf 1938 tot ca. 1960. De Gereformeerde, Hervormde en Vrijgemaakte kerkgenootschappen. COV Notulen 1938; de feestelijkheden bestonden uit stoelendans door mannen te paard, dansen rond de geitenhokken, kinderen kregen voor het eerst van hun leven beschuit met muisjes, volksliederen zingen 's avonds begeleid door muziekvereniging 'Ons Genoegen'.

⁸⁰⁵ COV Notulen vanaf 1938 tot ca. 1960. Aan het bevel dat alle goederen en gelden moesten worden ingeleverd is geen gehoor gegeven.

⁸⁰⁶ Kaart Vrouwenpolder: Straatnamen aldaar: Koningin Emmaweg, Koningin Wilhelmina-, Juliana-, Beatrix-, Prins Bernard- en Oranje Nassaulaan.

De laatste dijkdoorbraak in 1944 van de inundatie vond plaats net naast de Oosternieuwlandpolder van Vrouwenpolder op 11 oktober. (afb. 3 IV.7, 6 II.3) Het dorp, de duinstreek en haar polders vol mijnevelden, bleven grotendeels gespaard, dankzij de eeuwenoude binnendijken. De strijd in de zeer zwaar bewaakte vesting verplaatste zich daardoor naar de moeilijk bevechtbare duinstreek.⁸⁰⁷ Duitse legereenheden kwamen ter versterking uit Zuid-Beveland via Nieuwland.⁸⁰⁸ Het dorp zat overvol met vluchtelingen uit de geïnundeerde gebieden, die weigerden te vertrekken ondanks bevel daartoe van het Duitse gezag.⁸⁰⁹ Het dorp barstte uit haar voegen.

Bevrijding

't Gebeurde bij Oranjezon. Vanaf 1 tot 8 november werden we elke nacht beschoten vanuit de zee. Onze keuken zat vol schuilende Duitsers', vertelde Jacques Geertse (1917-2009).⁸¹⁰ Na toestemming van de bezetters hing hij een wit laken buiten het raam, waarop de geallieerde bombardementen stopten, na enige tijd Engelse soldaten binnenkwamen en de Duitsers ontwapenden. In de duinen waren door de geallieerden al ca. 6000 soldaten krijgsgevangen gemaakt. Vrouwenpolder, het vluchtoord voor velen, zou door de geallieerden gebombardeerd worden als niet vóór 9 uur de Duitsers hadden gecapituleerd. Het laatste Duitse bolwerk van 1000 man werd in de Rustenpolder verslagen.⁸¹¹ Het ultimatum liep af toen om kwart over negen luitenant Viegele zich overgaf aan de Britse Generaal Dawson in het Duitse hoofdkwartier, gevestigd in het intussen afgebroken huis van opa Mesu, gelegen naast de kerk. De plaatselijke dominees van niet gelijke gezindten voorkwamen eendrachtig dat er in Vrouwenpolder een Bijltjesdag plaats vond.⁸¹² Vrouwenpolder bleef gespaard, dankzij Dawson en daarmee in zekere zin Vrouwenpolders derde auteur, na Van Borsele en Van Oranje.

Op het pleintje naast de kerk staat een monumentje ter herdenking aan de bevrijding van Walcheren op 8 november 1944: een geschenk van Dawson. (afb. 6 II.10) Het is een gevelsteen van het huis waar de capitulatie plaats vond.⁸¹³ Op de steen staat een Duitse adelaar afgebeeld die Vrouwenpolder in zijn klauwen fixeert. Een wurgende vuist omknelt zijn nek als symbool van overwinning. De tekst luidt:

"In dit huis werd op 8 november 1944 Walcheren's bevrijding van de Duitsers door de geallieerden voltooid."

De gevelsteen kent haar eigen biografie: vergeten na afbraak van het huis in 1973 is hij pas in 1997 op de zolder van het voormalige gemeentehuis herontdekt en alsnog door het COV in zijn hoedanigheid van oorlogsmonument hersteld. Een replica van het origineel is op 8 november 1994 door 2 wethouders van de gemeente Veere onthuld. De verblijfsplaats van het origineel is nog onbekend.

⁸⁰⁷ Sakkes 2000, 303.

⁸⁰⁸ DVD *Vrouwenpolder 65 jaar vrij*, 2010. Interview mevrouw Kesteloo, de evacuée uit Gapinge. *Een uniek Park* 2002, 11.

⁸⁰⁹ *De Wete* 1983, 27, 28.

⁸¹⁰ Informatie in bezit van auteur.

⁸¹¹ *De Wete* 1983, 10.

⁸¹² *De Wete* 1983, 12.

⁸¹³ COV notulen vanaf 1938 tot ca. 1960: in het huis van de grootvader van dhr. Mesu, Fort Den Haakweg 8, werd de capitulatie van de Duitse troepen op Walcheren getekend.

Jaarlijks wordt in Vrouwenpolder op 8 november 'Bevrijdingsdag' herdacht⁸¹⁴: een symbolische pelgrimage. Schriftelijke bronnen ontbreken over de Duitse capitulatie in Vrouwenpolder, die volgens officiële bronnen plaats vond 6 november in Middelburg.⁸¹⁵ De eerste pelgrimage na 350 jaar vond weer plaats in 1945, ter viering van de bevrijding. (afb. 3 IV.1) Pogingen deze traditie te hervatten hebben tot op heden gefaald.⁸¹⁶

Tot halverwege de Schoolstraat liep in 1944 het zeewater over het in de haast op 24 oktober opgetrokken halfcirkelvormige nooddijkje van aangestampte zeeklei rond Vrouwenpolder.⁸¹⁷ (afb. 3 IV.8) De school was onbruikbaar. Bezoek aan artsen en ziekenhuizen in de ondergelopen dorpen was onmogelijk. Vele evacués met hun vee, uit ondergelopen gebieden, vluchtten naar Vrouwenpolder. De kerkruimten zijn toen ingezet als noodopvang voor schoolkinderen, als ziekenzaaltje en slaapplek voor evacués, evenals de zomerwoningen in het Vroon. Als gevolg van de inundatie waren de perceelranden rond Vrouwenpolder, begroeid met meidoorn en koebraam, verwoest.⁸¹⁸

Voor verzetsstrijder Jan de Visser, omgekomen in een Duits concentratiekamp, staat een oorlogsmonument op Vrouwenpolders begraafplaats. Foto Er was sprake van meer verzet. Kunstschilder Jos But, woonachtig in pension Kieviet, hielp mensen aan een onderduikadres op de zolder van het gemeentehuis van destijds. Dominee J. de Bie werd verbannen wegens zijn kritiek op het nationaalsocialisme. Burgemeester Maas, grootvader van Mesu van Elsenoord, vervalste persoonsbewijzen, werd ontdekt en daarna afgevoerd naar kamp Amersfoort.⁸¹⁹ Weduwe de Visser en vele anderen zwegen jarenlang: herinneringen waren te pijnlijk.⁸²⁰

In een duin bij Vrouwenpolder resteren alleen nog bunkers: relictten van een ingrijpende periode voor zowel bevolking als landschap.⁸²¹ (afb. 7.4) Het zijn twee tobroeks van het type 58c, de restanten van *Stützpunkt Emmerich*.⁸²² Ook een *Kabelschaltstelle*, Duitse telefoonbunker, in de Lepelstraat, is niet verwijderd. Vele herinneringen zijn in deze kleine eilandenclave, met generatielange familie banden, lang onbesproken gebleven. Nu, zestig jaar later na de bevrijding, is de bevolking in staat herinneringen op te halen en deze door te geven aan het nageslacht.

Het land op de schop

Ook in de weliswaar drooggebleven polders van Vrouwenpolder heeft naoorlogse ruilverkaveling plaats gevonden in de wederopbouwperiode. In de wederopbouw fase is binnen vijftig jaar het landschap ingrijpender veranderd dan de driehonderd jaar ervoor. Het plan van de Snelcommissie omvatte het geïnundeerde deel van Walcheren, met inbegrip van de binnenduinstrand en de weliswaar droog gebleven

⁸¹⁴ DVD *Vrouwenpolder 65 jaar vrij*, 2010. In 2009 is 65 jaar bevrijding gevierd, die jaarlijks gevierd wordt met Engelse veteranen en de bevolking van Vrouwenpolder.

⁸¹⁵ DVD; *Vrouwenpolder bevrijd*, 2010. Nederlands Instituut voor Beeld en Geluid, *De strijd om Walcheren oktober, november 1944, Hilversum*, 1984. Majoor Johnson en de Schotse luitenant Pedro dwongen de Duitse generaal Daser en zijn staf tot overgave.

⁸¹⁶ Derks 1947.

⁸¹⁷ *De Wete* 1983, 27,28. Gegevens van interviews van CD-rom *Vrouwenpolder bevrijd*.

⁸¹⁸ De Klerk, 2003, 76.

⁸¹⁹ Hekhuis 1999, 13. Bijlage 6. Interview dhr. Mesu. 2010.

⁸²⁰ Hekhuis 1999, 13.

⁸²¹ Bos, 2008, 260. De Stichting Bunkerbehoud poogt nog aanwezige bunkers te behouden als militair relict.

⁸²² www.bunkerbehoud.com. Oktober 2010.

polders van Vrouwenpolder. (afb. 6 II.3) De Nieuwlandse polders bleef deze ingreep grotendeels bespaard. De bedrijfsstructuur verbeterde maar de zeer kleine bedrijven bleven in de meerderheid, ook in Vrouwenpolder.⁸²³ (afb. 3 I.6, 3 I.7)

Dorpsbeplanting is wel doorgevoerd, waarbij de Zeeuwse landschapsarchitect C.P. Broerse weer een belangrijke rol speelde. In 1958, na de afronding van de ruilverkaveling van Walcheren was vooral C.P. Broere, die onder meer Breezand I in Vrouwenpolder ontwierp, zeer negatief over de resultaten. Het landschap werd volgens hem van inferieure kwaliteit, verkeerde, niet inheemse soorten zijn aangeplant en het geheel werd slecht onderhouden.⁸²⁴ Weer een gemiste kans.⁸²⁵

Ook het Veerse Bos is aangelegd: een ontwerp van landschapsarchitect van Staatsbosbeheer N.M. de Jonge.⁸²⁶ De tweede herverkaveling liep van begin jaren zeventig tot in 2008, waarbij het doel was een juiste balans te vinden tussen agrarische activiteiten, de aanleg van natuur en het stimuleren van de recreatie.⁸²⁷ (afb. 3 I.7) Beplanting langs de wegen bleef achter en wordt nu dankzij de inzet van de EHS (Ecologische Hoofdstructuur) alsnog uitgevoerd langs de polderdijken. De herverkavelingen hebben de polders weer een geheel eigen karakter gegeven, al langer dan een halve eeuw. (afb. 3.1)

Deltawerken

De overstromingen van 1953 gingen grotendeels aan Vrouwenpolder voorbij. In de stormnacht is in Vrouwenpolder wel dijkwacht gelopen en zijn uit voorzorg de schuiven in de waterkerende binnendijken gesloten.⁸²⁸ De ramp leidde tot de aanleg van de wereldwijd bekende Deltawerken. De Vrouwenpolderseweg is in die tijd als hoofdweg aangelegd, de voorloper van de N57, en doorsnijdt sindsdien de Zoekweg en de Dorpsdijk.⁸²⁹ De in 1961 aangelegde Veersche Dam plaatste het rustige dorp achter de duinen in de hectiek van massatoerisme. De Dam vormt een duurzame herinnering aan de ramp,⁸³⁰ gesitueerd ter hoogte van het Fort den Haak: weer een heroïsch waterbouwkundig werk. (afb. 2.1, 6 II.8)

Op de Dam is in 1968 het eerste afsluitingsmonument onthuld. Beeldhouwer Carel Kneulman ontwierp een robuust bronzen monument dat symbolisch de worsteling uitbeeldt van de mens met de natuurelementen. (afb. 8. 1) Een worsteling die in overwegende mate bepalend is geweest voor de identiteit, de vorm en ontwikkeling van Walcheren en voor de rest van Zeeland.⁸³¹

Toerisme

⁸²³ Beenhakker 1996, 135.

⁸²⁴ Bos 2008, 278.

⁸²⁵ *Een blik op de Ruilverkaveling* 2008, 4.

⁸²⁶ Beenhakker 1996, 141, 142.

⁸²⁷ www.dienstlandelijkgebied.nl.

⁸²⁸ Hollestelle, 1996, 210.

⁸²⁹ *De Wete* 2004, 42. In het verlengde ligt het Liebertsweggetje.

⁸³⁰ Sluiting van het Verse Gat vond plaats in het kader van het *drie-eilandenplan*, onderdeel van het Deltaplan.

⁸³¹ Wilderom 1968, 433.

Voor verkeer en toerisme is ruimte gecreëerd. Vrouwenpolder was armoedig, maar leed geen honger tijdens de oorlog.⁸³² Boeren bewerkten de kleine polders met paardenkracht tot na de watersnood, toen de trekker werd geïntroduceerd. De dorpsbewoners, tot jaren zestig veelal gekleed in klederdracht, woonden dicht op elkaar, in kleine dijkhuisjes, met vaak de winkel of de werkplaats in het voorhuis. Na de oorlog zijn deze bouwvallige huisjes, gelegen tegen de kerkommuring, grotendeels afgebroken, ten behoeve van het doorgaand (toeristen-)verkeer. (afb. 2.1, 2.4) De drie kleine monumentjes tegenover de kerk, de Gaper uit 1620, de Zeven Sterren en de kapsalon, zijn gehandhaafd.⁸³³ Er werd plaats gemaakt voor terrassen, horeca, restaurants en supermarkten voor een nieuwe doelgroep; de toerist, door de Zeeuw betiteld als 'vreemd volk'.⁸³⁴

Een belangrijke impuls voor het straatarme dorp rond 1930 was noodzakelijk, vonden de predikanten. Zij toonden hun dorpsgenoten hun voor de toerist aantrekkelijke omgeving: 'Zee, strand en bos'. Dat luidde de start in van een nieuwe landschappelijke ingreep vanuit economische noodzaak. De arme vroongronden langs de Vroondijk veranderden gestaag in eenvoudige kampeerplekken, geëxploiteerd door boeren. Deze nevenactiviteiten brachten meer op dan de schapen- of geitenhouderij. Jaarlijks organiseerde de Rotterdamse Vrije Jeugdkerk Kampen in de Zandput, momenteel een grote camping.⁸³⁵ In 1930 kwamen de eerste badgasten naar Vrouwenpolder. In Pension 't Hof Elisabeth van de familie A. Mesu aan de Noorddijk huisde jarenlang vele toeristen.⁸³⁶ In Vrouwenpolder en langs de rest van Walchers' zee kust groeide de recreatiedruk.⁸³⁷

Na de oprichting van de VVV (Vereniging voor Vreemdelingen Verkeer) in 1932 verrezen strandvoorzieningen, als loopplanken en cabines bij Vrouwenpolder.⁸³⁸ In 1934 werd waterleiding aangelegd naar het dorp en werden de eerste strandtenten opgericht, de gasten kampeerden in kippenhokken, kampeerwagens en in tenten langs het Vroon. Zomerwoningen ontstonden met karakteristieke namen: *Het Zeepaardje*, *Hosa Semna*, *Vreugdduin* en *Wijde Blik*.⁸³⁹

In 1933 ontwierp de Amsterdamse architect Marius Duintjer (1908 – 1983) in het Vroongebied een terrein voor vijftien zomerwoningen, Breezand I. Duintjer staat bekend als een van de vormgevers van de wederopbouw.⁸⁴⁰ (afb. 6 I.10, 6 II.7) Hij hanteerde daarbij een planologische regelgeving. De onderlinge afstand moest minimaal vijftien meter bedragen en de woningen moesten concentrisch georganiseerd staan in een bebost gebied, dat een verbinding moest vormen tussen de Manteling en het Veersche Meer.⁸⁴¹ De Zeeuwse tuin- en landschaps C.P. Broerse ontwierp de aanleg en adviseerde over de inheemse begroeiing, die tijdens

⁸³² Bijlage 6, Informatie interview Mesu. Voedingsmiddelen werden tijdens en na de oorlog in Middelburg, waar hongersnood heerste, geruild tegen goederen, waarbij boten als vervoermiddel dienden over het ondergelopen eiland en sledes over de bevroren gedeelten.

⁸³³ Stenvert 2003, 263.

⁸³⁴ Hekhuis 1999, 13, 14.

⁸³⁵ Hekhuis 1999, 12.

⁸³⁶ Bos 2008, 289.

⁸³⁷ Bos 2008, 282-288.

⁸³⁸ *De Wete* 1990, 24.

⁸³⁹ *Een uniek park* 2002, 3-10. Bijlage 3: Gebouwd Erfgoed.

⁸⁴⁰ Bijleveld 2007, 7, 8. Zijn bureau is opgericht in 1935. Tijdens de oorlog was hij driemaal geïnterneerd. Van de meeste van zijn architectonische en stedenbouwkundige projecten zijn slechts beperkt foto's en bouwtekeningen beschikbaar. Hij trachtte esthetica en techniek in harmonie te brengen.

⁸⁴¹ Bos 2008, 189. Bijleveld 2007, 12. Duintjer ontwierp zijn eerste zomerwoning in 1934.

de eerste Nederlandse boomplantdag in 1951 is geplant.⁸⁴² (afb. 6 I.10) Het beleven van wonen-in-het-bos is daar nagestreefd en tot op heden te ervaren.

Na de oorlog, waarin strand en duin verboden gebied waren, is met nieuw elan doorgedaan op de niet meer te stuiten weg. Uitbreidingsplannen van dorp en Breezand werden opgesteld. Bij gebrek aan bouwmaterialen zijn noodwoningen, vrijgekomen na het droogvallen van Walcheren, herplaatst in Breezand I. Deze zijn later versteend en uitgebreid. Houten barakken die, na het bombardement op Middelburg in 1940 dienden als 'noodcafé's' in de 'tijdelijke stad', werden in 1948 bij de strandovergangen van Vrouwenpolder hergebruikt als theeschenkerijen. De Langeweg werd verbreed en omgedoopt tot Fort den Haakweg.⁸⁴³

Verstedelijking

Tot 1940 was de Fort den Haakweg beschermd gebied en daardoor gevrijwaard van lintbebouwing. Ongemerkt is die lintbebouwing toch ontstaan met als klap op de vuurpijl in 2000 het appartementencomplex 'De Veerse Bree', een ernstige aantasting van het uitzicht en doorzicht op de polders. Dezelfde architect Duintjer ontwierp in 1949 een '*stedebouwkundig plan in onderdelen*' voor Vrouwenpolder.⁸⁴⁴ (afb. 4 II.3) Hij plande rond het dorp een structuur van geschakelde rijen woningen met tuinen en langs een van de uitvalswegen lintbebouwing. De begraafplaats was als zelfstandige eenheid in het landschap ontworpen, nu ingebouwd. Het plan is gestructureerd door wegen aan twee zijden te beplanten met bomen die van de enclave Breezand I naar de dorpsenclave leiden.⁸⁴⁵ In dit rond 1960 uitgevoerde uitbreidingsplan is de lineaire dijkstructuur, met het centraal gelegen kerkplateau behouden. Het vrij houden van de Fort den Haakweg is niet mogelijk gebleken. De uitbreidingen vonden plaats ten zuiden en noorden van de dorpsdijk.⁸⁴⁶

De uitbreiding van het schilderachtige Breezand I in de jaren negentig met Breezand II is de eerste '*schimmel*' genoemd van Nederlands uitbreidingswijken: een negatieve connotatie van misplaatste architectuur.⁸⁴⁷ Overigens was de bevolking gekant tegen de bouw van recreatiewoningen. Dat was tevergeefs. Projectontwikkelaar Colthof bouwde Breezand II.⁸⁴⁸

Het Fort wordt eind twintigste eeuw gewaardeerd als '*een van de uniekste plekken op Walcheren*', waar veel milieugradiënten naast elkaar voorkomen. Flora en fauna gedijen bij de zoete plassen, zoute luchten, op hoog en laag gelegen delen, droge en natte grasvlakten, dankzij klei en zand in zon en schaduw. De observator pleit in 1971 voor een wettige status als natuurmonument.⁸⁴⁹ Overigens is in 2010 wel het nabijgelegen Neeltje Jans een natuurmonument, niet deze enclave.⁸⁵⁰

Focus op commercie ging en gaat ten koste van landschapsschoon. Breezand III is afgeketst. Plannen voor een waterhotel in het Veerse Meer achter het Fort den Haak zijn recent goedgekeurd. Toerisme is sindsdien de belangrijkste bron van inkomsten en het meeste 'vreemd volk' zijn Duitse toeristen.

⁸⁴² Bos 2008, 291-195. *Een uniek park*, 2002.

⁸⁴³ *Een uniek park* 2002, 11, 23. De nationale boomplantdag is ontstaan is reactie op de inundatie van Walcheren.

⁸⁴⁴ Bijleveld 2007, 21.

⁸⁴⁵ Bijleveld 2007, 97.

⁸⁴⁶ www.Provincie.Zeeland.nl, *Provincie Zeeland* 2008, 84.

⁸⁴⁷ Bos 2008, 293-295.

⁸⁴⁸ *De Wete* 1990, 24.

⁸⁴⁹ *De Wete* 1981, 16.

⁸⁵⁰ www.natuurmonumenten.nl. Oktober 2010. Neeltje Jans is een Zeeuwse verbastering voor de heidense godin Nehellenia.

Kerkelijk leven

De kerk, landmark van Vrouwenpolder, speelde en speelt een grote rol in de identiteitsvorming van de dorpsgemeenschap. De drie kerkgenootschappen, de Gereformeerde, Hervormde en Vrijgemaakte, zorgden voor de protestantse levensbeschouwing in het dorp.

De gereformeerde kerk, annex pastorie, ontstond in 1953, langs de Fort den Haakweg. Rothuizen⁸⁵¹ was de architect en van 1952-'55 was de eerste predikant Okke de Jager (1928-1992), die bekend stond als een vooruitstrevend gereformeerd predikant.⁸⁵² Sinds de samenvoeging met de Hervormde Kerk doet het gebouw dienst doet als atelier en woonruimte. De Gereformeerde Kerk vrijgemaakt, ontstaan uit een scheuring in 1944, vond huisvesting in 1951 in het negentiende eeuwse kerkgebouw in de Schoolstraat, een sobere torenloze zaalkerk. In 1965 is een houten Rooms-Katholieke toeristenbarak gesticht bij Breezand I.⁸⁵³ Religieuze scheidingen lijken afgenomen: de hervormde gemeente is met de gereformeerde een PKN gemeente geworden. Nu is 75% van de dorpingen actief kerklid.⁸⁵⁴

6 II.2 Nieuwland

Nieuw- en Sint Joosland

Diverse malen is het kerkdak tijdens de tweede Wereldoorlog beschadigd door bombardementen, evenals het orgel. De kerkklok werd gevorderd in 1942 door de bezetter. Na 1945 is tevergeefs gepoogd de klok terug te vinden. Een nieuw aangeschafte klok kreeg als opschrift:

*'In bange dagen van Duits geweld, werd Nieuwlands klok geroofd, versmolten, de rover zelf werd neergeveld. En ik mag aller dank vertolken. Nieuw en Sint Joosland AD 1949.'*⁸⁵⁵

De klok vertolkt sindsdien bij elk gebeier de mening van de kerkgangers. Uit het geïnuundeerde Walcheren werden de evacués uit Ritthem opgevangen. Dat creëerde een stevige band van lotsverbondenen. Vanaf 1976 deelt de kerkelijke gemeenten van Nieuw- en SintJoosland en Ritthem de dominee en gaat men bij elkaar ter kerke.⁸⁵⁶

Defensieve bouwwerken

De Sloedam was voor Walcheren de enige vaste oeververbinding: 1,2 kilometer land en 45 meter breed. *This dam was a stratigical obstacle during the german invasion in 1940 and at the liberation by the allies in 1944.*⁸⁵⁷

Dorpsbewoner P.J. de Visser beschreef het begin van de oorlog in Nieuwland

⁸⁵¹ www.wikipedia.nl. Oktober 2010. Arend Rothuizen (1906-1960) droeg bij aan de wederopbouw in Zeeland. Rothuizen was de eerste architect met een universitaire opleiding in Zeeland die naam maakte.

⁸⁵² www.wikipedia.nl. Oktober 2010. De Jager (1928-1992) staat bekend als een vooruitstrevend gereformeerd predikant.

⁸⁵³ *Een uniek Park* 2002, 11.

⁸⁵⁴ Eigen observatie: in de gereformeerde kerk uit de zestiger jaren is nu hergebruikt als atelier.

⁸⁵⁵ Reijnoudt 1983, 34.

⁸⁵⁶ Reijnoudt 1983, 40.

⁸⁵⁷ Tekst uit brochure *The Battle of The Scheldt*, Middelburg, 6 mei 2010.

in mei 1940.⁸⁵⁸ Op 10 mei 1940, toen Hitler Nederland aanviel, trokken colonnes militairen vanaf Walcheren naar het front met wagens en kanonnen bespannen met paarden en passeerden Nieuw-en Sint Joosland, gelegen aan de toen nog tweebaans brede rijksweg. Berichtgeving was schaars: het dorp telde maar enkele radio's. In de loop van die week sloten alle tien winkels. Via België en Zeeuws-Vlaanderen kwamen Franse troepen over de Schelde de Nederlandse legers versterken en vonden tijdens hun tocht onderdak in Nieuw- en Sint Joosland in de hangaar aan de Oude Dijk.⁸⁵⁹ Behalve op de scholen werden ook zondags in de kerken land, volk en vorstenhuis in gebeden opgedragen aan God.

Op zondag 12 mei 1940 werd het dorp gebombardeerd en vielen de eerste doden. Direct daarop bouwden velen schuilkelders van hout, afgedekt met graszoden en aarde. Tijdens luchtalarm en beschietingen echter vluchtten de dorpsbewoners in een steviger schuilplaats onder een timmerwerkplaats aan de Oude Dijk. Een dag later zijn twee huizen achter de kerk gebombardeerd en verwoest. De Franse legercommandant heeft, naar aanleiding van berichten over de snelle opmars van de Duitse legers, bevolen het dorp zo spoedig mogelijk te evacueren, waarop velen vluchtten naar familie in Middelburg. Niet de meest veilige haven bleek al snel. Op 17 mei, 'de zwarte vrijdag', is Middelburg gebombardeerd, waarbij een groot deel van de oude binnenstad in vlammen ten onder ging. 's Avonds gaf heel Walcheren zich over en al snel passeerden de eerste Duitsers Nieuw- en Sint Joosland.⁸⁶⁰ Verschillende huizen in het dorp waren verwoest en uitgebrand, waaronder een winkel, een hoekhuis, het oude doktershuis aan de Oude Rijksweg en de wagenmakerij van Pleitte, op 18 mei 1940.⁸⁶¹

Offensieve bouwwerken en Slag om De Schelde

In oktober 1944 stonden de geallieerde troepen aan de kust van de Westerschelde. De Slag om de Schelde en operatie Mallard begon toen in oktober 1944 het Canadese Tweede Korps, met Poolse en Britse en Schotse strijdkrachten onder zijn bevel, opdracht kreeg om de beide oevers van de Scheldemonding te zuiveren van Duitse troepen. Om zich te weren tegen een aanval werd in april 1944 het *Stützpunkt Scharnhorst* bij de Sloedam ingericht door de Duitse legermacht als vesting,⁸⁶² met tankversperringen, luchtdoelgeschut en dunwandige betonnen bunkers. (afb. 6 II.4, 7.6) Er werden voorbereidingen getroffen voor het opblazen van de Sloedam in oktober 1944. In september hadden bomkraters al enorme schade aan de dam toegebracht. Om deze kraters te dichten zijn ter plekke mannen geronseld door de bezetter. Het puin was afkomstig van de Middelburgse verwoesting van 1940 en bevatte veelal fraai bewerkte brokken natuursteen. Nu nog worden brokstukken langs de noordoever van de Sloedam gevonden.⁸⁶³

Canadese troepen trokken op vanuit Zuid-Beveland en troffen een Duits leger, dat de toegang tot Walcheren fel verdedigde.⁸⁶⁴ Duitse soldaten waren

⁸⁵⁸ Dellebeke 2010, 99-104. Ooggetuigenverslag van de Nieuwlander P.J. de Visser.

⁸⁵⁹ Dellebeke 2010, 99-104. Ooggetuigenverslag van de Nieuwlander P.J. de Visser.

Daar kregen ze voedsel en stromatassen. De motors van deze bondgenoten werden met siringen versierd uit dankbaarheid en als steunbetuiging.

⁸⁶⁰ Dellebeke 2010, 99-104. De weg van Middelbrug naar Nieuw- en Sint Joosland lag bezaaid met dode Franse soldaten, dode paarden en verwoest oorlogsmateriaal.

⁸⁶¹ Dellebeke 2010, 99-104.

⁸⁶² Sakkes 2000, 169.

⁸⁶³ *De Wete* 1996, 20.

⁸⁶⁴ Sakkes 2000, 247, 258. Het Duitse leger was ongeorganiseerd, plunderde, was uitgehongerd.

ondergebracht in boerderijen langs de Sloekust in de Bijleveld- en Nieuw- en Sint Jooslandpolder. Stukken geschut stonden verdekt opgesteld in boomgaarden, onder andere aan te Tweedeweg, het eind van de Molendijk en achter de boerderij *Koedijk 1* in de Mortierepolder en bij de boerderijen '*Land- en Zeezicht*' en '*de Paspoorthoeve*'.⁸⁶⁵ Op 31 oktober schoten de Duitsers enorme kraters in het wegdek van de Sloedam.⁸⁶⁶ Ter hoogte van de aansluiting van deze dijk met de Molendijk voerden de Duitsers een bombardement uit. Schuilkelders, waar velen ondergedoken zaten, gebouwd tegen de taluds van de Boemdijk, bleven ongedeerd.⁸⁶⁷ Via de Sloedam bleek geen succesvolle aanval mogelijk.

's Nachts is op 2 november een Schots legeronderdeel via de schorren het vijftienhonderd meter brede Sloe overgestoken, bij eb, naar Nieuwland, vanuit het haventje Zuid-Kraayert bij Nieuwdorp. Het verzet, de '*Ordedienst*', ging voorop.⁸⁶⁸ (afb. 6 II.5) Het haventje was gezuiverd van mijnen, maar 't Sloe niet. De gevechten speelden zich de volgende ochtend af op de, als gevolg van luchtbombardementen boomloze Binnendijk.⁸⁶⁹ Uiteindelijk versloegen de geallieerden het Duitse leger, daarbij ondersteund door artilleriestellingen, opgesteld op Zuid-Beveland. De Nieuwlandse boerderijen, waarin zich Duitse troepen bevonden, boerderij '*Land- en Zeezicht*', een schuur aan de Koedijk en een boerderijtje aan het begin van de Krukweg werden daarbij in de as gelegd.⁸⁷⁰ (afb. 6 II.6) In een verrassingsaanval bevrijdden de geallieerden daarop Arnemuiden en Veere. Op zes november gaf de Duitse generaal Daser zich over in Middelburg. Twee dagen eerder dan in Vrouwenpolder.⁸⁷¹

Op de dijk van de Bijleveldpolder, waar de Schotten met hulp van de '*Ordedienst*' aan land gingen, is een gedenksteen geplaatst. Deze verdween in 1974 toen de betreffende polder transformeerde tot industriegebied het Sloe. De Nieuwlander, dhr. Frans de Nooyer, spoorde dit monument op en liet hem plaatsen naast het oorlogsmonument op de Sloedam in 1984,⁸⁷² aan de A58 bij het Mallardviaduct. De tekst op de plaquette luidt:

Oud zijn ze niet geworden, zoals wij
die wel oud konden worden.
Tijd en leeftijd zal hen niet vermoeien,
noch verouderen.
Bij het ondergaan van de zon en in de vroegte
van de morgen,
ZULLEN WIJ HEN ALTIJD GEDENKEN.

Het viaduct kreeg de naam Mallardviaduct, het Engelse woord voor 'wilde eend'. Deze naam verwijst naar de flankerende operatie waarbij de Sloedam werd veroverd op de Duitsers. Op 6 mei 2010 is een nieuw monument op het uitkijkpunt over het Sloegebied, achter het Franse monument, onthuld op de Sloedam door de Historic Sites and Monuments Board of Canada waarmee het geheel aan monumenten op de

⁸⁶⁵ Dellebeeke 2010, 92.

⁸⁶⁶ Sakkes 2000, 303. Er werden in drie dagen 135 Canadezen gedood en gewond.

⁸⁶⁷ *De Wete* 1984, 29, 30.

⁸⁶⁸ *De Wete* 1998, 27,28.

⁸⁶⁹ Dellebeke 2010, 92.

⁸⁷⁰ Dellebeke 2010, 94.

⁸⁷¹ Sakkes 2000, 272-277. Er waren meer dan twee duizend Duitse krijgsgevangenen.

⁸⁷² Dellebeke 2010, 94. *De Wete* 1998, 12.

Sloedam nu compleet is. De tekst op de plaquette is in het Engels, Frans en Nederlands: niet in het Duits. De reden daarvan blijft gissen. Nog te prematuur?

Een tweede monument, voor burgerslachtoffers, is geplaatst bij de begraafplaats aan de Oude Dijk. Het bestaat uit een zuil waar een vredesduif op staat⁸⁷³ met plaquettes in de bestrating, waarop de namen van de burgerslachtoffers.

Op 25 juni 1946 is de buurtvereniging *Oranje Bovenal* opgericht; vermoedelijk als dankbetoon en het gevoel van herwonnen vrijheid.⁸⁷⁴ Schuilplaatsen zijn verdwenen. Van de daders resteren nog de offensieve structuren, de bunkers in de dijk, als getuigen in een schuldig landschap. Voor de slachtoffers zijn de gedenktekens geplaatst. De metamorfose van het oorlogslandschap is compleet sinds de aanleg van het industriecomplex Sloegebied op de belangrijke oversteekplek.

Industrie in het Sloegebied

Nieuwland onderging een complete gedaanteverwisseling na de oorlog. (afb. 6 II.8) Nadat Nieuw- en Sint Joosland in 1966 opging in de gemeente Middelburg werden grote delen van de Nieuw- en Sint Jooslandpolder en de hele Bijleveldpolder toegevoegd aan de gemeente Vlissingen. In de Bijleveldpolder is een gigantisch industriecomplex ontwikkeld rond 1974, het Sloegebied. Het westelijk deel is gelegen in de gemeente Vlissingen en het oostelijk deel in de gemeente Borsele. Het gebied kwam in 1971 in beheer bij het toen opgerichte Havenschap Vlissingen. Dijken en wegen werden verlegd en boerderijen en huisjes in de Bijleveldpolder afgebroken.⁸⁷⁵

Industriële ontwikkelingen in het Sloegebied bedreigen het milieu. Op 8 september 2010 maakte de NOS bekend dat de VROM-inspectie dreigt één van grootste fosforproducenten ter wereld aldaar, met sluiting. Het bedrijf stoot te veel dioxine uit. Ook plannen om de Westerschelde Container Terminal (WCT) te bouwen roepen veel weerstand op. WCT zou veel hinder en natuurschade kunnen veroorzaken. Voorlopig staan de plannen in de ijskast.⁸⁷⁶

Herverkaveling

Nieuwland onderging de laatste herverkaveling tussen 1980 en 2008, gericht op uitbreiding en intensivering van het agrarische bedrijf. Oude landschapselementen, waaronder waterlopen, ontkwamen hier niet aan de rigoureuze ingrepen. (afb. 3.2, 6 II.9)

6 II.3 Overeenkomsten en verschillen in cultuurhistorie

In Vrouwenpolder heeft de Atlantikwall het duinlandschap en de polders grondig aangetast. Vrouwenpolder en Nieuwland werden deel van de *Festung Walcheren*. Na de oorlog zijn zoveel mogelijk defensieve en offensieve bouwwerken verwijderd. Het oorlogslandschap transformeerde in een verdwijnlandschap. Zowel in Vrouwenpolder als Nieuwland resteren alleen bunkers.

⁸⁷³ Eigen observatie: op de sokkel van de zuil is de volgende tekst te lezen: *Ter nagedachtenis aan de gevallen burgers in de oorlogsjaren 1940 – 1945.*

⁸⁷⁴ www.dvnieuwland.nl. September 2010.

⁸⁷⁵ Dellebeke 2010, 94, 95.

⁸⁷⁶ www.wikipedia.nl

Geallieerde bombardementen inundeerden Walcheren vóór haar bevrijding. In de drooggebleven polders van Vrouwenpolder en Nieuwland zochten en vonden evacués onderdak en verzorging. De Duitse legermacht capituleerde in Vrouwenpolder op 8 november 1944, twee dagen na Middelburg. Bijtjesdag werd daar voorkomen dankzij het doortastende ingrijpen van de predikanten. In Nieuwland was de strijd om de Schelde zeer hevig. In die polders zijn meer huizen verwoest en burgers en militairen omgekomen dan in Vrouwenpolder. Naast de geallieerden was met name de verzetsgroep 'De Ordedienst' een belangrijke auteur. In beide polders staan verzetsmonumenten en oorlogsmonumenten. In beide polders waren de oorlogsmonumenten geruimd en dankzij inzet van geïnteresseerden behouden. Hun verhaal is niet uit. De oorlog blijft zo gegrift in het collectieve geheugen.

Een hedendaags erfgoedprobleem is de vraag op welke respectvolle wijze de fascinerende Atlantikwall bewaard moet worden voor het nageslacht. Het is deel van het identificatieproces van slachtoffers en daders, die respectievelijk oorlogsmisdaden hebben ondergaan en begaan. Het symboliseert de fascistische topografie en aandacht zou die ideologie weer kunnen doen versterken. Een breed gedragen oplossing is nog niet gevonden.

De herverkaveling heeft in Vrouwenpolder geleid tot grootschaliger bedrijfsvoering en uniformiteit in het polderlandschap. Toerisme in Vrouwenpolder voerde in toenemende mate de boventoon bij veranderingen. Het dorp is uitgebreid en recreatieparken en kampeerterrainen zijn aangelegd. Architecten Duintjer en Broerse waren hier de auteurs van het dorpslandschap. In Nieuwland leidde de ruilverkaveling tussen 1980 en 2008 tot een grotere mate van homogeniteit en afname van de streekeigen cultuur. Maar vooral de aanleg van het industriecomplex Sloedam heeft het landschapsbeeld ingrijpend gewijzigd.

De landbouw is in beide polders gezichtsbepalend gebleven, maar landschapsverzorgende taken zijn achtergebleven, zoals zichtbaar aan de minder verzorgde erven en stalen damwandloodsen. Nieuwland ontkwam aan de watersnoodramp, evenals Vrouwenpolder. De aanleg van de Deltawerken na de watersnoodramp veranderde in beide polders de watergeoriënteerde infrastructuur in een landgeoriënteerde infrastructuur

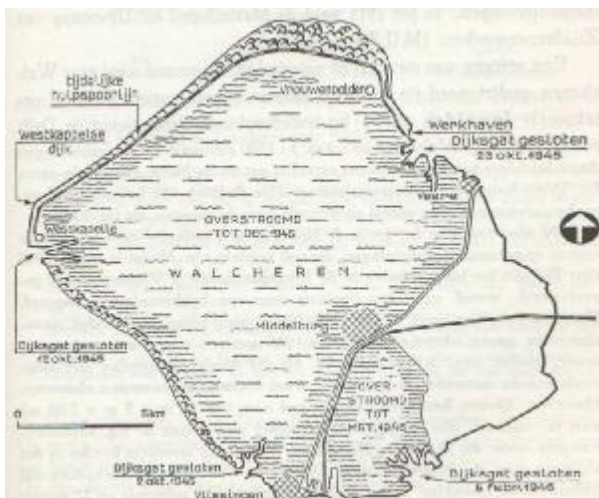

(afb. 6 II.1. www.xs4all.nl/~pcvdklis/zonnehove/archief'44/archief'44-'45+.htm
1944 Britse stafkaart van Atlantikwall bij Vrouwenpolder)

(afb. 6 II.2
www.xs4all.nl/~pcvdklis/zonnehove/archief'44/archief'44-'45+.htm. Duinlandschap bij Vrouwenpolder in 1944, na de bevrijding van Walcheren)

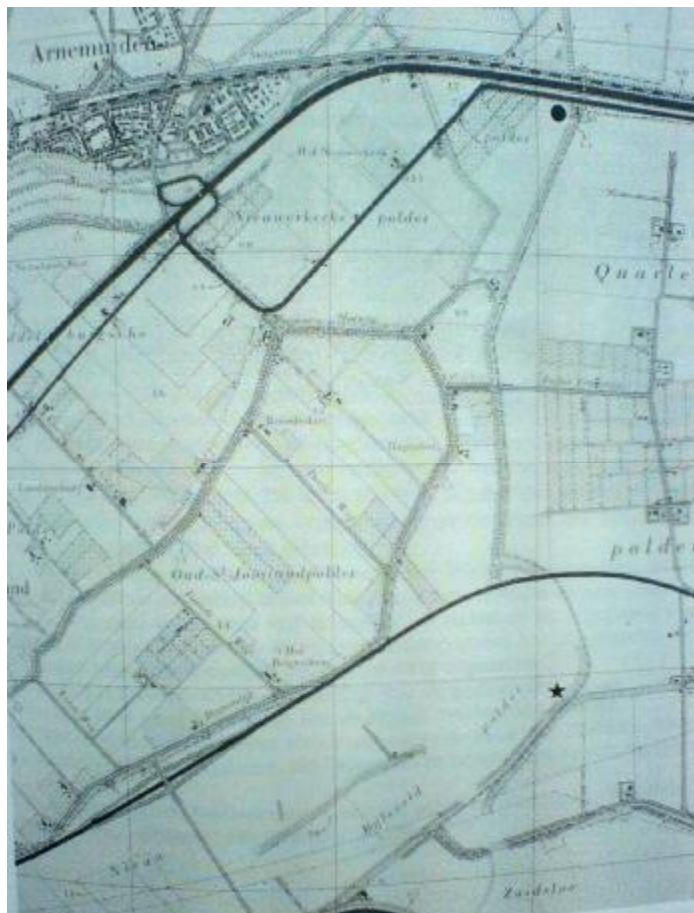
(afb. 6 II.10. 2009. foto auteur.
Oorlogsmonument in Vrouwenpolder)

(afb. 6 II.3. Wilderom, 1968. Het overstroomde Walcheren na het dijkbombardement van 1944 met de situatie van de dijkgaten. Bij Veere was het dijkgat 975 meter breed en 20 meter diep, het breedste van de vier. Dienst Droogmaking Walcheren startte al in november 1944 onder leiding van Ir. Jansen, met de droogmaking, die circa anderhalf jaar duurde. Snel handelen was geboden om Walcheren te kunnen behouden)

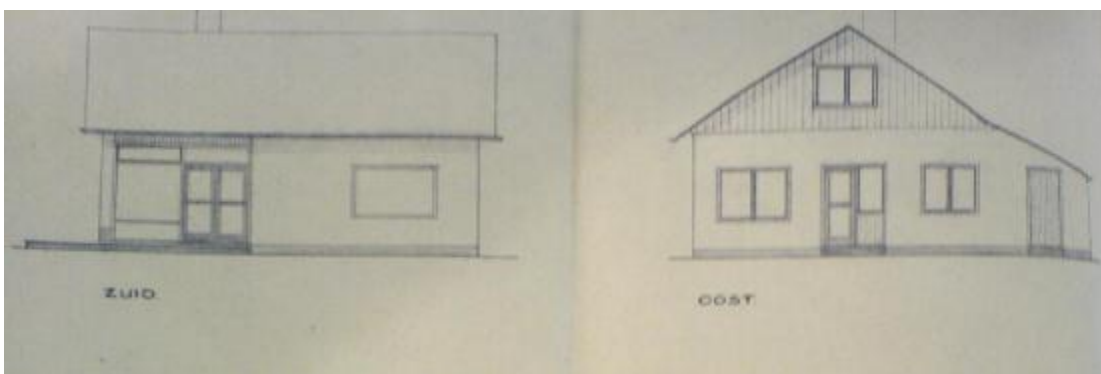
(afb. 6 II.4. Enthoven, 2009. Strijd om de Sloedam en operatie mallard van 31 oktober tot 5 november 1944. Te zien is waar in de Bijleveldpolder de geallieerden om half vier 's nachts het Sloe overstoken)

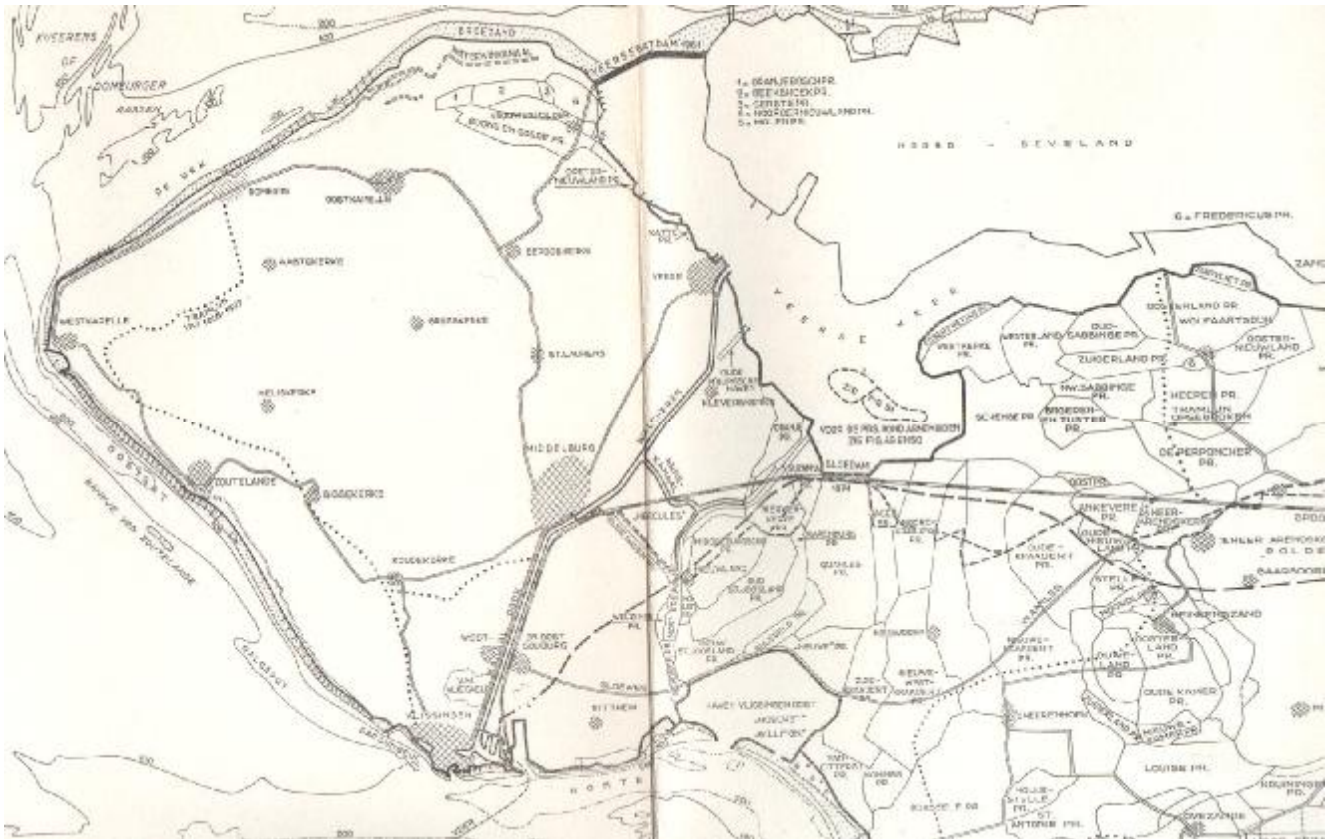
(afb. 6 II.5. Sakkes, 2000. De landingsplaats is aangegeven met een ster, waar later het oorlogsmonument is geplaatst. De Sloe is op deze kaart al heringericht tot Industriegebied Sloe. Het oorlogsmonument is verplaatst naar de huidige plaats bij de punt)

(afb. 6 II.6. De Wete, nr. 4, 2007. De hofstede *Land- en Zeezicht* en hofstede *De Eendracht* in de Oud Sint Jooslandpolder, omstreeks **1920**, zijn beiden verwoest in 1944. De grote gepotdekselde dwarsdeelschuren met rieten schilddaken staan los van het bakstenen huis met zadeldak. De ingangen bevinden zich in de lange gevel. Voor de foto zullen de mooiste kleren zijn aangetrokken en paarden en koetsen tevoorschijn gehaald.)

(afb. 6 II.7. Zeeuws Archief, Middelburg. *Een uniek Park*. Ontwerp van architect Duintjer van een vakantiewoning voor recreatieterrein Breezand I te Vrouwenpolder, rond **1960** ontworpen. Bewoners konden uit diverse variaties op dit concept kiezen)

(afb. 6 II.8. Wilderom, 1968. De afbeelding toont de 'verlanding' van Walcheren aan de oostzijde, naast het oprukkende industriegebied 't Sloe en bij de Deltawerken bij Vrouwenpolder)

(afb. 6 II.9. Beenhakker 1996. Waterstaatkundige toestand van Walcheren in 1985. In het kader van de herverkaveling zijn de polders in verschillende peilgebieden verdeeld. Het afwateringssysteem is hersteld na de inundatie door o.a. de bouw van stuwen. Voormalige afwateringssystemen zijn uit het landschap verdwenen)

7 Weerloze Waarde

Omgang met erfgoed in de polders

Natuur genoeg?

Worden de polders wel als cultuurhistorisch betekenisvol landschap beschouwd? Dat is de vraag want landschap is momenteel het meest bedreigd en minst beschermd.⁸⁷⁷ In de Natuurbalans van 2007 staat dat de agrarische sector en de helft van de Nederlandse bevolking vinden dat er wel genoeg natuur is. Natuur bestaat bij hen zowel uit duinlandschappen als uit stadsparken en akkers. Op stap gaan, tot bezinning komen en sporten zijn daarbij het plezierige doel van de buitenervaring.⁸⁷⁸

Daarentegen lopen mensen wel weer warm voor hun verleden.⁸⁷⁹ En de burger wil afwisselend boerenlandschap, blijkt uit een enquête van VROM.⁸⁸⁰ Burger, boer en beleidsmaker wensen een hersteld waardevol landschap, waar weer wat te beleven valt en dat inkomsten genereert.

De cultuurtoeristische vraag speelt ook een rol. Deze is vooral gebaseerd op gebouwd erfgoed. Daarvan zijn in beide polders nog structuren aanwezig. Door cultuurhistorie en recreatie op een vernuftige wijze aan elkaar te koppelen kan het interessant worden voor ondernemers om er in te investeren. Een spanningsveld tussen cultuur en economie blijft aanwezig.⁸⁸¹

Op dit moment staat Walcheren voor belangrijke herinrichtingsvraagstukken, met een stijgende zeespiegel (kustverdediging) en veranderend grondgebruik (van agrarisch naar toerisme, natuur en wonen). Om de lokale, regionale en nationale identiteit te behouden dient de kennis over die beleefbare historie verspreid te worden. Dat vergt draagvlak, en naast particulier initiatief, onder meer overheidsbescherming van het cultuurlandschap.

Toerisme: lust en last

Toerisme is voor Vrouwenpolder een levensbron geworden sinds de Tweede Wereldoorlog. Het loopt nu gestaag de spuigaten uit en wordt een last, stellen de leden van de Dorpsraad.⁸⁸² In de op exploitatie gerichte agrarische polders was toerisme een wezenvreemd element, maar haar ligging langs de kust maakte het bij uitstek aantrekkelijk. Dat Vrouwenpolder daarbij cultuurhistorische artefacten bezit verhoogt de waarde van de plek. Het toont de waarden en normen van een gemeenschap.⁸⁸³ Maar dat onderdeel is tot op heden onderbelicht.

Geograaf G.J.Ashworth stelt dat er een driehoeksverhouding bestaat tussen toerisme, de plek en erfgoed, als hedendaags gebruik van het verleden. Erfgoed is een belangrijke bron voor toeristen, mits makkelijk bereikbaar, goedkoop en gevarieerd. Vooral een plek-waar-iets-is-gebeurd, trekt de pelgrim naar de authentieke waarheid.⁸⁸⁴ De toerist zoekt authenticiteit in het verleden als

⁸⁷⁷ Van der Zande 2009, 6. Eerden 2008, 49.

⁸⁷⁸ *Zeeuws Landschap*, nr. 1, 2008.

⁸⁷⁹ *Belvedere* 1999, 11,12.

⁸⁸⁰ *Vereniging Nederlands Cultuurlandschap (VNC)* 2005, 15. VNC is gevestigd in Beek-Ubbergen en opgericht in 2005 door Jan Dirkmaat, tevens oprichter en directeur van Das en Boom.

⁸⁸¹ *Monumenten*, juli, 2003, 21-23.

⁸⁸² Bijlage 4. Interview dhr. Konings.

⁸⁸³ Ashworth 2005, 199.

⁸⁸⁴ Ashworth 2005, 193-196.

compensatie voor de hedendaagse tekortkomingen. (afb.7.1, 7.4) Maar erfgoed functioneert ook zonder toerist. De originele bron is niet gemaakt voor toeristische exploitatie.⁸⁸⁵ Een juiste promotie met fantasieprikkende informatie is onontbeerlijk voor het managen van erfgoed.⁸⁸⁶

Hoeveel kan een plek verdragen en wat wil de plek? De Dorpsraad van Vrouwenpolder karakteriseerde de angst van de dorpsbewoners als afkeer van 'Renesse-vorming'. De last impliceert verdere bouw van recreatieparken, hotels, uitbreiding van kampeerterrainen, horecagelegenheden en infrastructuur. Bovendien raken de stranden overvol evenals wandel- en fietspaden en loopt het nog aanwezige erfgoed het risico van overconsumptie. De lust is duidelijk: inkomen voor ondernemers en gemeente. Met een doelbewust inzetten van dat inkomen zou Vrouwenpolder zich kunnen onderscheiden als een kwalitatief hoogwaardige plek voor de 'gewenste toerist'. Een toerist die de kwaliteit van de 'Rust aan de Kust' zoekt heeft wat over voor de historische gelaagdheid, voor biodiversiteit, voor ecologische agrarische produktie, voor verblijf in recreatiewoningen die de karakteristieke plek versterken. Zo kan de last een lust worden.

Landschap en draagvlak

'...en wanneer we beseffen, hoeveel vreugde er aan dit rijke 'bezit' valt te beleven, komt dan niet vanzelf de behoefte, de handen ineen te slaan om iedere onnodige schennis ervan te voorkomen en het ook voor de toekomst te behouden?', waarschuwt Jac. P. Thijsse reeds in 1937 tegen overbodige aantasting van karakteristiek landschap.⁸⁸⁷ Niet alleen wij nu, maar ook generaties na ons, wensen een kwaliteit van leven in ons landschap. Natuur is wettelijk goed beschermd, maar landschap niet en wordt bedreigd. Beleefbaar landschap neemt gestaag af onder invloed van de grootschalige ruimtelijke veranderingen. Monotonie is de kenmerkende troef, resulterend in ontworteling.⁸⁸⁸ De culturele identiteit raakt verloren en gehechtheid aan een gebied miskend.

Tot 1960, stelt auteur Willem van Toorn in de NRC, leefde het besef dat ons landschap, met de stad, ons gezamenlijk bezit was als depot van ons collectieve geheugen.⁸⁸⁹ Nederland werd toen beschouwd als een 'merkwaardig complex van cultuur en natuur' stelde Thijsse. Cultuurlandschap, als resultante van menselijk handelen, vormt de identiteit. (afb. 7.2) Na 1960 werden huidige generaties Nederlanders verreizende wereldburgers, zonder hechting aan hun plek, zonder verbondenheid met de geschiedenis waarin mensen het eigen landschap vormden.⁸⁹⁰ Geen draagvlak dus?

Is er politiek draagvlak? In de recente Nota Ruimte staat de visie van onze bestuurders over het cultuurlandschap, meer specifiek, over het nationaal ruimtelijk beleid. Dat dient gericht te zijn op 'versterking van de internationale concurrentiepositie van Nederland'. Landschap wordt daarin afgedaan als een *tabula rasa*, zonder herinnering, in te zetten als economische factor.⁸⁹¹ Verleden,

⁸⁸⁵ Ashworth 2005, 199-203.

⁸⁸⁶ Ashworth 2005, 202, 203.

⁸⁸⁷ Toorn, W. van, Waar Wij Wonen, *Opinie en debat, NRC Handelsblad*, Amsterdam, 23-24 oktober 2010.

⁸⁸⁸ Eerden 2008, 62

⁸⁸⁹ Toorn, W. van, Waar Wij Wonen, *Opinie en debat, NRC Handelsblad*, Amsterdam, 23-24 oktober 2010.

⁸⁹⁰ Toorn, W. van, Waar Wij Wonen, *Opinie en debat, NRC Handelsblad*, Amsterdam, 23-24 oktober 2010.

⁸⁹¹ Kropma, R., Afbraak Natuurbeleid, in: *Spits*, 5 oktober 2010, 3.

opgeslagen in de herinnering, hebben we echter nodig voor het heden en de toekomst. Zo worden geen fouten herhaald. (afb. 7.4)

De maatschappelijke impact is groot. Het landschap is vermarkt. Uit bezuinigingsnoodzaak, stellen natuurorganisaties, wordt natuur door het huidige kabinet in de steek gelaten. Zelfs, zoals bekend, worden reeds geplande verbindingen in het kader van de aanleg van de Ecologische Hoofdstructuur afgeschaft, hetgeen gepaard zal gaan met het verder achteruitgaan van biodiversiteit, naast verlies van de reeds geïnvesteerde miljoenen. Als alternatief wordt door het kabinet voorgesteld dat boeren smalle routes voor dieren over hun landbouwgebied gaan creëren en onderhouden:⁸⁹² een afgezwakte verwijzing naar voorstellen door de Vereniging Nederlands Cultuurlandschap (VNC) gedaan. Zo worden de in EU-verband onderschreven doelstellingen nooit gehaald. Politiek draagvlak lijkt matig.

Waardering van weerloos landschap

Kan waardetoekenning draagvlak creëren? Er bestaat geen goede waarderingsmethode van landschap. Naar welke periode van het landschap wordt teruggegrepen? Bij de reconstructie van de Beekshoekspolder in Vrouwenpolder is gekozen voor een landschap, wetland, dat steeds zeldzamer wordt in Zeeland. Bovendien is niet alleen de kwaliteit van erfgoed op dit moment bepalend, maar dient deze ook voor de toekomst zaligmakend te zijn: toekomstwaarde (*firmitas*) te bevatten. Inzicht in de achterliggende motieven, bijvoorbeeld de gebruikswaarde (*utilitas*: cultuurtoeristische, economische) en gevoelswaarde (*venustas*; nostalgische en/ of esthetische), is van belang bij een afgewogen keuze. In ieder geval zal gestart moeten worden met het nadenken over de kwaliteit van de omgeving op dit moment. (afb. 2.18) Daar kan draagvlak voor zijn. Inzet van de Vrouwenpolderse en Nieuwlandse dorpsverenigingen getuigen daarvan.

Belevings- gevoelswaarde, gepaard gaand met betekenis, scoort hoog als waarderingscriterium. Vaak waarderen mensen landschappen die zeldzaam zijn, zoals duinen. Ook de oorspronkelijke terreingesteldheid krijgt waardering in combinatie met een variatie van oude landschapselementen: in de oude zeeleipolders en duinen liggen de dorpen ingebed in een landschap.⁸⁹³ Niet hoe ouder hoe waardevoller is het criterium. Ouderdom is er wel een onderdeel van, maar de verhalende context van het object en de emotionele evocatie maken een niet te onderschatten deel uit van het complexe waarderingsproces. Mythe is de norm.

Walcheren is benoemd tot nationaal landschap.⁸⁹⁴ Het grootste deel van Walcheren is aangewezen als Belvederegebied. Cultuurhistorisch waardevol worden de historische landschappen, de monumentale bebouwing en de nederzettingpatronen beoordeeld. Internationaal scoren oude zeeleipolders en duinen hoog, als dynamisch museum van waterbeheersing, militaire relict en de efficiënte inzet van water als transportmiddel. Het toont een landmeterlandschap uit de middeleeuwen.⁸⁹⁵ Vrouwenpolder en Nieuwland worden niet expliciet genoemd, maar voldoen wel aan deze criteria.

⁸⁹² Kropma, R., Afbraak Natuurbeleid, in: *Spits*, 5 oktober 2010, 3.

⁸⁹³ De Klerk 2003, 43-48.

⁸⁹⁴ *Belvédèreproject N57 Walcheren* 2006, 20.

⁸⁹⁵ *Belvédèreproject N57 Walcheren* 2006, 20.

'Waarde' is multi-interpretabel. Cultuurhistorie is niet 'waardevast', nooit eenduidig. Het opstellen van waardekaarten kan kokerkijken en uitsluiting veroorzaken, omdat met het bepalen van selectiecriteria voor toelating tevens exclusie plaats vindt van plekken die wellicht later wel als waardevol worden ervaren.⁸⁹⁶ De mens selecteert bewust of onbewust dat wat past bij de eigentijdse cultuur.⁸⁹⁷ Natuurlijk kan niet alles bewaard worden. Er is een reden tot afbraak als een historisch patroon geen reden van bestaan meer heeft en geen waardevermeerdering oplevert. De door ruilverkaveling veranderde polders zijn hiervan een voorbeeld.

Welke cultuurhistories waardevol zijn is kortom moeilijk te objectiveren. 'Polderen' tot consensus is bereikt is de opgaaf, waarbij de kans bestaat dat overtuigende argumentaties het winnen van de zwakke. Een breed draagvlak voor een gewogen keuze is dus onontbeerlijk. Er zijn initiatieven te over om tot verbetering te komen in de omgang met cultuurhistorisch landschap. Twee initiatieven licht ik nader toe: het particuliere initiatief van De Vereniging het Nederlands Cultuurlandschap en Belvedere, dat geïnitieerd is door vier milieuministeries in 1999.

Vereniging Nederlands Cultuurlandschap

Cultuurlandschap heeft geen waarde omdat het tot nu toe geen deel uitmaakt van het economisch circuit. De VNC echter plaatste het landschap in de wereld van het geld door het op één lijn te stellen met grote infrastructurele projecten. Investerings zijn vergelijkbaar en het beoogde resultaat, winst, is dat ook. Evenals de monetaire overeenkomsten van investering en winst, komt de garantie van werkgelegenheid overeen. Zo kan toch de in de Nota Ruimte gewenste 'internationale concurrentiepositie' versterkt worden.

*De Vereniging Nederlands Cultuurlandschap (VNC)*⁸⁹⁸ trachtte waardering voor het cultuurlandschap op de politieke agenda's te zetten. '*Landschap lijkt nu waardeloos, omdat het niks kost om het te vernielen*' poneert Jan Dirkmaat (1958), directeur van de VNC. Vanuit haar zorg voor toenemende verloedering van het Nederlands cultuurlandschap, poogt het VNC dat landschap weer tot een van de waardevolste van Europa te maken, met behoud van haar agrarische functie, stelt de VNC, middels het optimaliseren van de recreatieve bruikbaarheid van het Nederlandse landschap. Maak het tot infrastructureel project, luidt de oplossing.

Hoe is het huidige landschap te verfraaien met behoud van de agrarische functies? In het reddingsplan *Nederland weer mooi: Deltaplan voor het landschap*.⁸⁹⁹ krijgt dat landschap weer een functie en bestaansrecht. Door recreatieve ontsluiting en marktconform en duurzaam onderhoud door boeren kan het herstelde landschap winstgevend worden zonder de agrarische functie geweld aan te doen.

De argumenten van de VNC sluiten naadloos aan bij het regeerakkoord van 2007. '*Cultuur draagt bij aan sociale samenhang, een vitale economie, creëert trots en gemeenschapsgevoel*', luidt een van de formuleringen.⁹⁰⁰ Kavelafscheidingen met een streekeigen karakter,⁹⁰¹ onderling verbonden door routes voor recreanten, conform een eeuwenlange traditie. Boeren, de dragers van het landschap, bewerken circa 69% van het land. Zij dienen bestaande landschapselementen op hun

⁸⁹⁶ Groot 2005, 71.

⁸⁹⁷ Groot 2005, 9.

⁸⁹⁸ De Klerk 2003, 27-37.

⁸⁹⁹ VNC 2005, 21.

⁹⁰⁰ VNC 2005.

⁹⁰¹ *Coalitieakkoord 2007*, p.20-22.

kavelgrenzen te herstellen, nieuwe aan te leggen en te onderhouden. (afb. 3 III.10, 6. I.5, 6 I.14) De geschatte kosten staan niet in verhouding tot de kosten van grote infrastructurele projecten.⁹⁰² Dit betekent, naast de oorspronkelijke voedselproductie, een duurzame, nieuwe bedrijfstak voor de agrarische beroepsbevolking, die nu vaak noodlijdend is.⁹⁰³ Neveninkomsten worden gezocht en nieuwe initiatieven ontplooid.

Zoals te verwachten zijn er tegengelingen. De burger en toerist willen afwisselend boerenlandschap.⁹⁰⁴ De politiek sterk ingebedde Zuidelijke Land- en Tuinbouworganisatie (ZLTO) merkte op dat het vroegere landschap niet meer terug komt als gevolg van verstedelijking en grootschalige ontwikkelingen in de landbouw. Boerenorganisaties, stelt de ZLTO, zullen de wens van de burger moeten ombuigen naar acceptatie van moderne landbouwlandschappen om draagvlak te creëren. Dat kan door de grootte van het bouwblok te beperken en erfbeplanting, streekeigen architectuur en recreatieve routes toe te passen. Ze bepleit een schaal die past bij de ondernemer, zijn omgeving, de afzetmarkt en de toegevoegde waarde die het bedrijf levert aan de samenleving. Het ZLTO waarschuwt voor rooskleurige nostalgie en romantiek.⁹⁰⁵

Wat doet de ZLTO voor het landschap? Op hun website is hun toekomstvisie te lezen: *'Meerwaarde(n)-Voorwaarde(n). De visie van ZLTO op de ontwikkelingen van de groene sector tot 2020'*.⁹⁰⁶ De ZLTO positioneert zich daarin als een krachtig innovatief bedrijf dat zowel lokaal als wereldwijd haar verantwoordelijkheid neemt bij het steun bieden aan agrariërs om hun bedrijven zo duurzaam en succesvol mogelijk in de markt te zetten. Initiatieven gericht op het landschap worden niet geëxpliciteerd. Tussen de regels door staan wel doelen geformuleerd, die wijzen op verantwoordelijkheid jegens de samenleving en optimaliseren van de 'levenskwaliteit', middels *gezond* voedsel, duurzame energie, schoon water *en rijke natuur*. In Zeeland is het project 'Integrale Impuls akkernatuur Zeeland 2010' van start gegaan. Biologische landbouw ondervindt nog weinig animo onder ZLTO-leden, ondanks het feit dat de ZLTO de biologische sector als trekker ziet voor verduurzaming van de land- en tuinbouw en vooral als goede bron van inkomsten voor de biologische boeren en tuinders zelf. Kortom: zorg voor het landschap staat bij de ZLTO in de kinderschoenen.

In het Deltaplan krijgt de boer als hoofdbeheerder van het landschap een kernfunctie toebedeeld. Ytje Feddes, Rijksadviseur van het landschap, onderschrijft deze visie. Boeren hebben baat hebben bij de Deltaplanvoorstellen.⁹⁰⁷ Daarnaast staat de agrarische sector aan de vooravond van een ommezwaai. De Europese subsidies verdwijnen in 2013 en het melkquotum wordt per 2015 afgeschaft. Het aantal boerenbedrijven neemt af maar bedrijven worden opgeschaald en het landbouwareaal blijft stabiel. Met name jonge **boeren** staan open voor een dergelijke ommezwaai. Zij wensen stimuleringsmaatregelen voor ondernemerschap van de overheid.⁹⁰⁸ Landbouw zorgt impliciet voor behoud van cultuurlandschap. Ondernemerschap gericht op tijdelijke wateropvang, ontsluiting van het gebied voor extensieve verblijfs- en dagrecreanten, fietsers en voetgangers vergt een

⁹⁰² VNC 2008, 22. VNC 2005, 17. Voorwaarden zijn marktconforme betaling, lange termijn contractduur en op efficiëntie gerichte toepassing van wetsregels voor land- en akkerbouwers.

⁹⁰³ VNC 2005, 12.

⁹⁰⁴ VNC 2005, 15.

⁹⁰⁵ Ypma 2008, 6.

⁹⁰⁶ www.zlto.nl, Januari 2011.

⁹⁰⁷ Ypma 2008, 6.

⁹⁰⁸ Ypma 2008, 6. Bruntink 2008, 34.

aangepaste, gebiedsgerichte wijze van boeren. In Nieuwland zijn dergelijke initiatieven in gang gezet.

De nadruk op cultuurhistorisch landschappelijk erfgoed als winstgevende bron van inkomsten *lijkt* nieuw. Mijns inziens was, vóór de grote ruilverkavelingen, het Nederlands landschap al één groot infrastructureel project. Regeringen, landgoedeigenaren, hun pachters, boeren, dijkenbouwers en 'inpolderaars' hebben in de voorgaande eeuwen veel geld, energie, talenten en tijd gestoken in ontwerp, aanleg en onderhoud van het landschap. Landbezit had monetaire waarde als belegging. En het doel was destijds óók winst: winst uit voedsel- en houtproductie. Maar het is er de laatste halve eeuw niet mooier op geworden.

Naast de focus op infrastructuur wijzigt het Deltaplan van de VNC de gangbare omgang met landschap, dat als vervreemdbaar, waardeloos erfgoed weggegooid kan worden. De VNC beoogt het inzicht bij politici, projectontwikkelaars en andere actoren om te buigen. Landschap dient waarde te krijgen als onvervreemdbaar erfgoed voor huidige en toekomstige generaties. Onvervreemdbaar erfgoed is schaars en dus waardevol. Investerings in landschapsverfraaiing stimuleert de Nederlandse economie. Inkomsten uit toerisme, gegarandeerde werkgelegenheid voor boeren en minder belasting van het milieu komen voort uit niet in geld uit te drukken winst, zoals versterking van flora en fauna, recreëren in mooie cultuurhistorische landschappen en een trots gevoel over Nederland.

Is het niet riskant om landschap op te nemen in het geldelijk circuit? Hoe meer investeringen, hoe meer winstverwachting? Private partijen kunnen verleid worden om, wat elders winstgevend is, te kopiëren in hun eigen streek. Dat resulteert in meer van hetzelfde, monotonie in plaats van de gewenste heterogene landschappen. Meer recreanten doen de druk op de gebieden toenemen met risico voor vandalisme, uitbreiding van infrastructuur, toename van verkeer en achterlating van zwerfvuil. Dit vormt een bedreiging voor Vrouwenpolder. Misschien is dit te voorkomen door toerisme aan te passen aan de schaal en te focussen op kennistoename over de kwetsbaarheid van landschap. Een kosten-baten analyse kan wellicht helderheid verschaffen.

Mijns inziens is verspreiden van kennis, over de wordingsgeschiedenis van het cultuurlandschap met concrete informatie over het functioneren in voorbije eeuwen, een voorwaarde om blijvende betrokkenheid te creëren. Inspirerende communicatie, verslaglegging op internet, gegidste wandelingen langs herkenbare elementen kunnen een beroep doen op collectieve herinneringen aan het oer-Hollandse polderlandschap, waarmee politicus, toerist en agrariër zich kunnen identificeren. Als daarnaast het Deltaplan de status had gekregen van een infrastructureel project met kapitaalvorming op de lange termijn, zou het doel bereikt zijn van duurzame verankering van waardevol landschap.

Belvédère Project N57 Walcheren: Vrouwenpolder en Nieuwland.

De andere poging tot verankering van cultuurhistorie is de politiek gedragen Belvedere-methode. Het heterogene Nederland met haar variëteit aan landschapstypen vergde een specifieke benadering, de Belvedere-visie. Belvédère is het door vier Ruimtelijke ministeries geformuleerde beleid, uitgevoerd van 1999 tot 2009. Een mortuarium is niet de oplossing bij aantasting van cultuurhistorie. Ontwikkeling is de enige levensvatbare methode om de gewenste poldersferen te behouden. Dit is een proces van voortdurende identificatie en afstemming. Erfgoed, beschreven in de landschapsbiografie, kan als inspiratiebron dienen. Het landschap

moet geïntegreerd benaderd worden, de historische gelaagdheid herkend. Dat impliceert onder meer zorgvuldige herverkaveling, heraanplanten van dijken, rekening houden met harde grenzen van dijken en waterlopen, met hegstructuren, evenals ‘kerke- of processiepaden’ en authentieke bouwsels.

Het beleidsdoel, geformuleerd in de Nota Belvedere, luidde⁹⁰⁹: ‘*De cultuurhistorische identiteit wordt sterker richtinggevend voor de inrichting van de ruimte, en het rijksbeleid zal daarvoor goede voorwaarden scheppen*’.⁹¹⁰ Vier ministeries betrokken bij Ruimtelijke Ordening formuleerden doelen ten aanzien van het ruimtelijk beleid uit te voeren tussen 1999 en 2009.⁹¹¹ Onroerend goed duurzaam verankeren, ruimtelijke ontwikkeling koppelen aan cultuurhistorie en samenwerking bevorderen tussen alle betrokken sectoren.⁹¹² Of deze doelen in de tien jaar gehaald zijn is nog een punt van onderzoek.

Een uitgangspunt was dat regionale en lokale kwaliteit verbeterd door cultuurhistorisch erfgoed toe te passen bij de onvermijdelijke ruimtelijke ontwikkelingen ten behoeve van de vitaliteit, identiteit en historische continuïteit.⁹¹³ Het principe ‘behoud door ontwikkeling’ was daarbij leidend: zowel de focus gericht op bescherming als op gebruik en ontwikkeling.⁹¹⁴ Nieuwe gebiedseigen structuren kunnen inspirerend werken op de gewenste poldersfeer: woongrangies in plaats van boerderettes. Belvedere definieerde cultuurhistorie als: ‘*zichtbare en onzichtbare archeologische, historisch-geografische, bouwkundige en stedenbouwkundige sporen in onze leefomgeving*’.⁹¹⁵

Belvédère N57 ‘de weg op dorpse schaal’ is het resultaat van onderzoek door burgers geïnitieerd. Als gevolg van de realisatie van de nieuwe N57 wensten de inwoners van Walcheren de kwaliteit en vitaliteit van het Walchers landschap te optimaliseren. De bevolking is betrokken bij het opstellen van plannen door landschaparchitectenbureau Bosch Slabbers wat mooie en kostbare plannen opleverde. De uitvoering daarvan is momenteel in volle gang.⁹¹⁶ Het project betreft een regionaal infrastructureel Belvedereproject in Zeeland, waar toegenomen verkeersdruk en onveiligheid noodzakten tot opwaardering van de N57. In deze corridor moest de lokale historische landschaps- en dorpsstructuur weer streekeigen worden en⁹¹⁷ dorpskernen gespaard.⁹¹⁸ De weg zou mogelijkheden bieden voor een herinrichting op dorpse schaal van de toegangswegen naar de dorpen. Daarbij zouden in een vroeg stadium de cultuurhistorische kwaliteiten gebruikt worden bij de herinrichting, grotendeels gebaseerd op de ruimtelijke en collectieve identiteit van bewoners.

Aanvankelijk bestond er veel weerstand onder de omwonenden. Dankzij aansluiting bij bestaand initiatief is uiteindelijk draagvlak gecreëerd. Maar helaas

⁹⁰⁹ *Belvedere*, op.cit. (noot 2). De Nota bevat reeds eerdere voornemens uit de Cultuurnota, Nota Architectuurbeleid, Structuurschema Groene Ruimte, Actualisering van de Vierde Nota over de Ruimtelijke Ordening Extra.

⁹¹⁰ *Belvedere* 1999, 35.

⁹¹¹ Het betroffen ministeries van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap (OCW), Landbouw, Natuurbeheer en Visserij (LNV), Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer (VROM) en Verkeer en Waterstaat.

⁹¹² Eerden, 2008, 38.

⁹¹³ Van der Zande 2009, 10. Eerden 2008, 10.

⁹¹⁴ *Belvedere* 1999, 6.

⁹¹⁵ www.belvedere.nu. April 2009.

⁹¹⁶ *Belvédère N 57. ‘de weg op dorpse schaal’*, 2008.

⁹¹⁷ *Belvédère N 57. ‘de weg op dorpse schaal’*, 2008: Walcheren is één van de Belvedere-gebieden, waar ruimtelijke ontwikkelingen plaats vinden, naast grootschalige verstedelijking van Middelburg, op het gebied van infrastructuur, waterbeheer, natuurontwikkeling, recreatie en toerisme.

⁹¹⁸ *Belvédère Project/ N57 Walcheren*, 2006.

bleken noch Belvédèresubsidie, noch cofinanciering van betrokken overheden toereikend. Wegens geldgebrek staan de mooie plannen voorlopig in de ijskast⁹¹⁹, maar is de N57 inmiddels omgeleid, verbreed, van rotondes voorzien. (afb. 1.2, 4 IV.4)

Vrouwenpolders' dorpsdijk is nog meer doorsneden. Het te plaatsen zeventig meter lange geluidsscherm tast het dorps karakter aan. Nieuwland is geïsoleerd geraakt van haar waardevolle oude havenpolder met begraafplaats en het voormalige Middelburgskanaal is nu een golfbaan annex vierbaansweg. De in 2010 opgevoerde musical *De Man van La Mancha* diende als commentaar op de komst van de nieuwe N57, die een radicale inbreuk op het Walcherse landschap betekent. Het verzet ertegen heeft nieuwe krachten losgemaakt en saamhorigheid gecreëerd.⁹²⁰ Hier blijkt wel draagvlak.

Het effect op de leefomgeving is alomvattend: grootschaligheid overheerst en het landschap wordt niet verstrekt, zoals beloofd, maar integendeel onherstelbaar veranderd. Volgens de twee dorpsverenigingen zijn vooral economische motieven richtinggevend geweest. Het project *N57 op Walcheren* is ten aanzien van cultuurhistorische aspecten gestopt wegens ontoereikende financiële middelen.

Cultuurhistorie van de polders

Transformatieprocessen in het buitengebied staan nooit stil: verzwaring van dijken, uitbreiding van wateropvang, toename van recreatiebehoefte, herinrichting van landbouwgronden, uitbreiding van het wegennet en toename van werkgelegenheid vergen ruimte. De N57 neemt momenteel de dorpentrees van Vrouwenpolder en Nieuwland op de schop. Het dreigt het aloude authentieke dorpsilhouet aan te tasten.⁹²¹ Maar de kwetsbaarheid is op zichzelf geen grond om een gebied te beschermen. De culturele betekenis, die als onderdeel van een maatschappelijk en cultureel proces er aan wordt toegekend door een gemeenschap, vormt echter wel een grond voor behoud. Dit spanningsveld tussen behouden en ontwikkelen bepaalt de omgang met erfgoed in de polders.

Het Nederlands traditionele cultuurlandschap is bijna vernield. Voorheen kende Nederland gevarieerde, streekeigen, aaneengesloten landschappen, ontstaan door bedijking, inpoldering en agrarisch gebruik.⁹²² De band met het verleden was zichtbaar in het landschap.⁹²³ In 1994 is een inventarisatie gemaakt van het aantal Rijksmonumenten per kern in de provincie Zeeland.⁹²⁴ De meeste Zeeuwse steden, vooral op Walcheren, blijken een grote cultuurhistorische aantrekkelijkheid te bezitten, inclusief rijksmonumenten.⁹²⁵ Ook Vrouwenpolder heeft er enkele.⁹²⁶

Walcheren en vooral de streek rond Vrouwenpolder kende vóór de inundatie en herverkavelingen bloeiende perceelranden van meidoorn en koebraam.⁹²⁷ Boeren bewerkten dit cultuurlandschap en grensden hun perceelkavels af met sloten, wallen,

⁹¹⁹ www.stlaurens.nl/belvedere.htm. Mei 2009.

⁹²⁰ www.dvnieuwland.nl. Oktober 2010.

⁹²¹ De Klerk 2003, 132-137. Dorpsgezichten zijn niet beschermd.

⁹²² VNC 2005, 2.

⁹²³ De Klerk 2003, 41.

⁹²⁴ De Klerk 2003, 132. *Plaatsen en aantallen beschermde Rijksmonumenten in de provincie Zeeland*, Den Haag 1994.

⁹²⁵ De Klerk 2003, 132. *Plaatsen en aantallen beschermde Rijksmonumenten in de provincie Zeeland*, Den Haag 1994.

⁹²⁶ Bijlage 9: Monumenten Vrouwenpolder.

⁹²⁷ De Klerk 2003, 76.

heggen, bloemrijke akkerlanden: een ideale biotoop voor flora en fauna.⁹²⁸ Die landschapselementen gingen grotendeels verloren in 1944 en vanaf de grootschalige ruilverkavelingen na de Tweede Wereldoorlog. Het landschap is monotoon en identiteitsloos geworden, door respectloos omgaan met het verleden gecombineerd met een terugtrekkende overheid.⁹²⁹

Om te kunnen bepalen welke cultuurhistorische relictten resteren dient deze eerste te worden geïnventariseerd en geanalyseerd. Op instigatie van de Rijksdienst Cultureel Erfgoed (RCE) is van 1986-1995 een cultuurhistorische waardering opgesteld in het kader van het Monumenten Inventarisatie Project Zeeland (MIP). Ook is in november 2010 de lijst met cultuurhistorische monumenten van Zeeland bijgesteld, uitgevoerd door de Directie Ruimte, Milieu en water van de Provincie Zeeland: zie bijlagen 9 en 10. Gepoogd is door de RCE landschap, silhouet, nederzetting en monumentaliteit cijfermatig in kaart te brengen, waarbij een totaalcijfer de mate aangeeft van cultuurhistorische waarde van een nederzetting. Vrouwenpolder scoort met 14 punten ruim boven de middelmaat en Nieuw- en SintJoosland kreeg 7 punten toebedeeld. Vrouwenpolders landschap met haar kleine dertiende eeuwse en zestiende eeuwse polders wordt hoog gewaardeerd door haar ligging naast oudland en het ongeschonden nieuwland aan de rand van duingebied. Beide nederzettingen kregen punten voor hun dorpsilhouet en nederzetting. Onder meer het Vrouwenpolderse waterpompstation Oranjezon, de kerk en, in Nieuw- en SintJoosland, de molen 'Buiten Verwachting' en de weegbrug getuigen van landschapsvormende structuren.⁹³⁰ Maar de dorpsgezichten zijn onbeschermd.

Parallel aan de huidige infrastructurele ingrepen wordt de historie herontdekt en het eilandgevoel aangewakkerd, blijkt bijvoorbeeld uit de recente uitgave van de dorpsgeschiedenis door de dorpsvereniging Nieuw- en Sint Joosland.⁹³¹ Er bestaat weinig verloop in beide dorpen, wat de mentale geschiedenis constant houdt en een voedingsbodemp biedt voor de dorpsidentiteit. In het beleven van de dorpsgemeenschap spelen bovengenoemde 'landmarks', kerk en molen, een rol. Sleutelfiguren bij bewaken, in stand houden en construeren van de dorpsidentiteit zijn aldaar de vitale heemkundige kringen en het verenigingsleven. De dorpsraad in Vrouwenpolder en de Dorpsvereniging in Nieuwland treden op als actieve dorpsvertegenwoordigers, aangewakkerd door de discussies rond de N57. (afb. 2. 3)

Bedreigingen vormen in beide polders de verstedelijking en de uitbreiding van de N57. In Vrouwenpolder speelt recreatiedruk een rol.⁹³² Nieuwland voelt zich bedreigd in haar cultuurlandschap door de oprukkende uitbreidingswensen van de stad en het industriegebied en de windmolenparken.⁹³³ Hemminga, directeur van Stichting Het Zeeuwse Landschap toont zich fel gekant tegen 'een hekwerk van windmolens aan de einder'. Het gevoel van openheid in de polders wordt teniet gedaan, tegen beter weten in, stelt hij.⁹³⁴ Banen voor Zeeland is de drijfveer voor industrie-uitbreiding, om de te verwachten krimp in 2012 te stoppen.⁹³⁵

Het erfgoed in de polders wordt dus vaak van rijkswege, op provinciaal en gemeentelijk niveau onderkend, maar de bescherming wordt ontoereikend geacht.

⁹²⁸ VNC 2005, 2.

⁹²⁹ VNC 2005, 4. De Klerk 2003, 27-37, 132-137.

⁹³⁰ www.cultureelerfgoed.nl. April 2010.

⁹³¹ Dellebeke 2010.

⁹³² www.vrouwenpolder.nu. Oktober 2010.

⁹³³ Bijlage 7. Interview Mevr. K. de Visser; november 2010.

⁹³⁴ *Zeeuws Landschap*, nr.4, 2003,2.

⁹³⁵ *Zeeuws Landschap*, nr. 4, 2002, 2. www.logistiek.nl/distributie/multimodaal-transport/nid9469-dreiging-voor-westerschelde-container-terminal.html. November 2010.

Het hedendaagse overheidsbeleid kiest voor 'snoeien om te groeien', dus poen gaat voor groen. Hoe is dit om te zetten in kansen: 'wat brengt zôôien aan d'n diek'?

Overheidsinitiatieven

Vele initiatieven, plannen en doelen zijn in de loop der jaren door overheidsinstanties uitgedragen om het Zeeuwse landschap te versterken. Het Natuurbeleidsplan uit 1999, opgesteld door de toenmalige regering, maakte zich hard voor de aanleg binnen vijftig jaar van een aaneengesloten netwerk van natuurgebieden, de Ecologische Hoofdstructuur (EHS). Gedeputeerde Staten van Zeeland heeft de Zeeuwse EHS vastgesteld. Zij stelt dat expliciet Zeeuws landschap bepaald wordt door de ligging aan de kust en de nadrukkelijke aanwezigheid van grote wateren. De natuurwaarden die horen bij een grootschalig landschap scoren hoog, evenals het duingebied, ook internationaal gezien.⁹³⁶ Vooral wetlandcultuur krijgt nadruk: dat is nog herstelbaar en nergens anders aanwezig. Oranjebosch en de Beekshoekspolder zijn daar voorbeelden van. Het 'lappendekenlandschap' is veel minder geënt op de karakteristieke Zeeuwse milieuomstandigheden, maar horen ook in Zeeland thuis.⁹³⁷

De Natuurbalans van 2005, het natuurbeleidsplan geëvalueerd door het Milieu en Natuur Planbureau, richt zich op natuurbeheer door particuliere en agrarische grondeigenaren, de boeren dus. De hoofdrol bij dit beleid spelen economische overwegingen. Dat kan resulteren in een onevenredige gerichtheid op economische ten koste van natuurdoelstellingen. Het landschap, stelt Hemminga, directeur van Stichting het Zeeuwse Landschap, ondervindt al onvoldoende bescherming tegen verstedelijking. De belevingswaarde van landschap neemt af. De provincie Zeeland stelde in reactie op de Natuurbalans, een Omgevingsplan op om zijn bijzondere landschapskwaliteit te behouden. Niet alleen de Nationale landschappen en natuurgebieden vragen om bescherming, maar juist ook de 'gewone' poldergebieden: die bepalen de beeldkwaliteit van de provincie.⁹³⁸

Er zijn positieve geluiden te horen. Hemminga, beoordeelde de ontwikkelingen op het gebied van natuur en landschap op Walcheren de laatste tien jaar positief. De kernkwaliteiten van Walcheren zijn gedefinieerd en luiden: kleinschalige openheid, groen karakter en duinen, kreekruggen, kommen. Ten eerste is het voortbestaan van het karakteristieke landschap gewaarborgd door de inzet van boeren, vooral gericht op het toerisme. Hun bestaansperspectief is verbeterd. Ten tweede is het landelijk Walcheren aangewezen door de rijksoverheid als deel van het Nationaal Landschap Zuidwest Zeeland. Kwaliteit en beleving van het landelijk gebied zijn daardoor, volgens Hemminga, verhoogd dankzij een budget waarmee vele projecten zijn uitgevoerd. Het derde positieve punt is dat in het kader van de aanleg van de Ecologische Hoofdstructuur in het hart van Walcheren het buitengebied gevarieerder en aantrekkelijker is geworden.⁹³⁹ Het landschappelijk erfgoed ontwikkelt zich dus positief. Dit geschetste beeld dateert wel van vóór het huidige VVD-CDA kabinet met gedoogsteun van PVV. Zoals bekend is de EHS wellicht ter ziele. De toekomst van het Zeeuwse landschap blijft dus ongewis.

Ook ruilverkaveling kan het historisch landschap aantasten. In de opgestelde visie over de ruilverkaveling van Walcheren in de jaren tachtig is aandacht geschonken aan de facetten 'Waterbeheer 21^e eeuw', toerisme, natuur, landschap en

⁹³⁶ *Zeeuws Landschap* nr. 4, 2003, 10.

⁹³⁷ *Zeeuws Landschap* nr. 4, 2003, 12.

⁹³⁸ *Zeeuws Landschap* nr. 4, 2005, 3.

⁹³⁹ *Zeeuws Landschap* nr. 3, 2010, 3.

als laatste cultuurhistorie. Optimalisering van de agrarische bedrijfsvoering stond voorop. Integrale herverkaveling was noodzakelijk, naast verbetering van wegen en fietspaden. Ook aanleg van bos en dijk- en wegbeplanting werd bepleit, naast het implementeren van de Ecologische Hoofdstructuur.⁹⁴⁰ Het gebied Nieuw- en Sint Joosland beet de spits af met ruil en aankoop van percelen en gronden en⁹⁴¹ het dempen en egaliseren van sloten en greppels. Om toch voldoende waterberging te kunnen realiseren worden natuurvriendelijke oevers aangelegd.

Ondanks veel tegenstand van natuurorganisaties, de bewoners en bewerkers ging de verkaveling door en ontstond nieuwe natuur op Walcheren, onder anderen in Oranjezon en Vrouwenpolders' Beekshoekspolder en Oosternieuwland.⁹⁴² Getracht is de campings beter weg te werken in het landschap en het historisch referentiebeeld van voor 1950 te doen herleven met kleine, rechte graslandperceeltjes omzoomd door heggen en knotbomen.⁹⁴³ Deze transformatie van Walcheren leidde tot de aanleg van 600 hectare natuur, dijk-, weg-, erfbeplanting en bos op een oppervlakte van in totaal 14.410 hectare. Ook de dijken en wegen van Nieuwland en Vrouwenpolder zijn beplant.

Overheid en particulieren tezamen, het uitgangspunt van Belvedere, werkt dus positief in de polders.

Draagkracht bij bescherming

Cultuurhistorie duurzaam inbedden kan niet zonder bewoners. Zij zijn de motors, maar kwetsbaar. De zwakke kracht van 'gevoel, emotie, liefde voor erfgoed' ontbeert steun als weerbare partner van projectontwikkelaars. Het adagium 'zonder geld geen macht' gaat ook hier op. Zonder relevante netwerken en sponsors houdt 'profit' de overhand. Volgens van de Zande is machtsvorming onvermijdelijk tegen uitvoerders die focussen op 'profit'.⁹⁴⁴ In deze tijd van deregulering, minder wettelijke regels en economische crises bestaat grote kans dat de markt blijft falen en commerciële en politieke argumenten de overhand houden.

Burgers moeten een sterk draagvlak ontwikkelen en zich organiseren tot sterke, weerbare, positief gerichte partners.⁹⁴⁵ De Provincie als overkoepelend orgaan van gemeenten dient intersectoraal en grensoverschrijdend te handelen. Een empatische houding als ambassadeur is noodzakelijk bij het samenbrengen van gemeentelijke en lokale initiatieven naast sturing, stellen van randvoorwaarden en focussen op duurzaamheid. Ook is in polders de eeuwenlange opgedane kennis van waterschappen cruciaal bij veranderingen. Naast Provincie en waterschappen zijn het Rijk en de gemeenten aan te spreken op hun beschermende verantwoordelijkheid.

Dynamiek en geen verstarring, duurzaam in plaats van korte- termijndenken, biologische vernieuwingen en recreatieve functies zullen het landschap beleefbaar maken. Echter niet zonder regie door een coördinerend orgaan met financiële borging: de spin in het web. Burger en buitenlui als recreanten, boer als ondernemer en beleidsmakers met ieder hun eigen agenda's en identiteiten moeten elkaar blijven

⁹⁴⁰ *Een blik op de ruilverkaveling* 2008, 9.

⁹⁴¹ *Een blik op de ruilverkaveling* 2008, 22, 43.

⁹⁴² *Een blik op de ruilverkaveling* 2008, 56-59.

⁹⁴³ *Zeeuws Landschap*, nr.1, 2005, 15, 16.

⁹⁴⁴ *Eerden* 2008, 66, 68, 69.

⁹⁴⁵ www.beschermersamstelland.nl. De Stichting Beschermers Amstelland is zo'n machtsblok van bewoners/belanghebbenden.

bevragen in een gelijkwaardige dialoog, gericht op het collectieve belang van erfgoed. '*Frappez toujours!*' luidt het adagium.

(afb. 7.1. Broeksma in De Wete 1979. Grafsteen voor Deens matroos Nisfen in waterwingebied Oranjezon, getekend in 1973 door de heer F.A. Broeksma)

(afb. 7.2. Beeldbank Bibliotheek Middelburg. De prentbriefkaart toont de gracht op Elsenoord in **1935**, aangelegd in de zeventiende eeuw. Links op de achtergrond is de achtergevel zichtbaar van de pastorie en rechts de kerk van Vrouwenpolder)

(afb. 7.3. Foto auteur 2010. Foto van de recent tot wandelpad opengestelde dijk tussen de Noorder Nieuwlandpolder en rechts, de Gerstepolder. Links, tussen de knotwilgen door zijn de contouren van de kerk van Vrouwenpolder zichtbaar)

in

(afb. 7.4. www.bunkerbehoud.com. Bij Vrouwenpolder liggen, langs de Vroondijk, de restanten van Stützpunkt "Emmerich", twee tobroeke van het type 58c)

(afb. 7.5. Foto auteur, 2010, genomen richting het oosten. Waterloop op de grens van de Middelburgse en Oud- en SintJooslandse Polder. Rechts ligt de voormalige zeedijk, de Boomdijk, van de Oud-en SintJooslandse Polder)

(afb. 7.6. Foto auteur april 2010. Twee bunkers in de voormalige zeedijk van het Sloe)

(afb. 7.7. Foto auteur; April 2010. Bij het oorlogsmonument Nieuwland, langs het spoor tussen Goes en Middelburg werd een derde herdenkingsteken geplaatst. Naast vele hoogwaardigheidsbekleders waren Schotse, Canadese en Franse vertegenwoordigers en oudstrijders aanwezig bij de plaatsing. Het maakt zestig jaar na dato nog een belangrijk deel uit van de identiteit van Nieuwlandse bewoners)

(afb. 7.8. Beeldbank, Bibliotheek Middelburg. 1944. Verzetsprent "Zeeland vecht door" uitgegeven ter gelegenheid van de verjaardag van prinses Juliana in 1944. De leus, Trouw moet Blijken, is nu nog geldig volgens de beide dorpsverenigingen)

Gij Zeeland zijt ons eigen land.
 We dulden hier geen vreemde hand,
 Die over ons regeeren zou.
 Aan onze vrijheid zijn we trouw.
 We hebben slechts één enkle keus:
 'Oranje en Zeeland!' da's de leus.
 Zoo blijven wij met hart en mond,
 Met lijf en ziel goed Zeeuwsch, goed Rond.

8 Samenvattende Conclusie

Het zijn, voor de niet ingewijde beschouwer, alledaagse polders, laaggelegen te midden van eeuwenoude dijken. Maar deze polders zijn meer dan alledaags. Zij onderscheiden zich van andere polders en van elkaar, door hun ligging tegen het oude kernland van de polder Walcheren, een voormalig eiland, binnen de invloedssferen van Vlaanderen en Zuid-Beveland. Walcheren, met de polders van Vrouwenpolder en Nieuwland, gold eeuwenlang, als de 'sleutel tot Nederland'. Daarnaast waren de verschillende auteurs, locaties en perioden bepalend voor het verschil in ontwikkeling van de vruchtbare zeeleipolders.

Verhalen te over. Daaruit blijkt de betrokkenheid van de gemeenschappen voor hun plek. Dit bestaande draagvlak, onderhouden door de dorpsverenigingen van Vrouwenpolder en Nieuwland, biedt een juiste voedingsbodem voor behoud van de alom aanwezige tekens, het erfgoed. Erfgoed wordt zo weerbaar en inzetbaar voor de toekomst van het aangetaste landschap. Beleven, doorleven, herleven, kortom *Leven!*, is wat we willen in ons landschap. Niet alleen wij nu, maar ook generaties na ons. Maar die kwaliteit van dat *Leven!* neemt gestaag af onder invloed van de grootschalige ruimtelijke en snelle veranderingen, waar monotonie de kenmerkende troef is. Het traditionele cultuurlandschap in de polders met de oude teeltmethoden en ambachten is verdwenen sinds de negentiende eeuw. De polders transformeerden in een agrarische, in Nieuwland tevens gedeeltelijk industriële, productieruimte en, in Vrouwenpolder tevens op massatoerisme gerichte exploitatie. Dat reduceerde het landschap tot een naakt, karig landschap zonder arcadische inspiratie. Het verdient beter: *firmitas, utilitas én venustas*.

Wat vertellen de overgeleverde tekens in Vrouwenpolder en Nieuwland? De tekens getuigen van ruimtelijke, sociale en economische veranderingen die zich over de lange termijn voordeden en waarbij continuïteit en verandering ongeveer in balans waren, echter niet synchroon verliepen. Ze vertellen van circa duizend jaar strijd tegen hun geduchte erfvijand zee, tegen de Spaanse, Franse, Engelse en Duitse bezetters in hun poging de 'Sleutel tot Holland' te bezitten. De paradox is dat de zee, tevens trouwe bondgenoot, en de 'vreemde volkeren' de dorpen ook tot bloei brachten. Verhalen en objecten getuigen daarnaast van eigenbelang en macht van auteurs, van religieuze polemieken en van dorpsgemeenschappen die elkaar steunden en steunen in hun agrarische bestaan. En niet alleen de polders kennen een levensweg, maar ook enkele relictten, waaronder de afbeelding van Onze Lieve Vrouwe en de twee oorlogsmonumenten. Vooral de visuele relictten blijven gegrift in het collectieve geheugen.

Zo op het eerste gezicht lijken de overeenkomsten tussen Vrouwenpolder en Nieuwland te overheersen. Bij nadere beschouwing echter zijn de verschillen substantieel. Zowel de Vrouwenpolder als de grotere Nieuwlandpolder zijn een landschappelijke eenheid met een samenhangend topografisch patroon, omgeven door de relatief statische dijken met beeldbepalende structuren. Het polderlandschap lijkt statisch en tijdloos. Maar dat blijkt uitsluitend op te gaan voor de eeuwenlang nagenoeg ongewijzigde dijkstructuren en poldercontouren. Beider natuur is van aanvang af onderworpen aan het in cultuur gebrachte polderlandschap tot en met de na-oorlogse herverkavelingen. Beiden zijn jonge zeeleipolders, 'nieuwland', aangelegd op schorren als stille getuigen van het natuurlijke wordingsproces van het polderland. Dijken zijn opgeworpen en onderhouden, duinen ingezet als verdedigingswerken, zeewering en waterleverancier, polders gebruikt als lustoord en landbouwareaal en de kustlijn is beïnvloed door paalhoofden. De ontwikkelingen

verliepen parallel, zonder zichtbare onderlinge beïnvloeding, ondanks de ligging in elkaars nabijheid.

Vrouwenpolder, ontstaan in 1266, heeft een niet planmatig ontworpen landschap. Het raster van de kleine blokvormige kavels en wegen is sterk verbonden met de natuurlijke vorm van het kreekstelsel en bepaalde mede de ligging van de boerderijen en het dorp. De beeldstructuur van kerk, poldervilla's, fort en begroeiing lijkt ook niet planmatig ontstaan in de loop der eeuwen. Nieuwland daarentegen is wel ontworpen: ontstaan vierhonderd jaar later vanaf 1631. De grondvorm van haar polders toont een toenemend geometrisch patroon in de loop van de inpolderingen, die enkele eeuwen in beslag namen. Ook de ruimte- en programmavorm en de nederzettingen zijn planmatig ontworpen.

Befaamde zowel als anonieme auteurs zijn deel van de wordingsgeschiedenis van de polders. Zij vertellen *the past in the past*. Anonieme auteurs zijn onder meer de eerste bewoners van de nederzettingen, dijkbouwers, de schilder van de naamgeefster van *Vrouwenpolder*, de poldermannen, de bevrijders. Allen hebben individuele verantwoordelijkheid gedragen en keuzes gemaakt, die het dorps-, polder- en duinlandschap vormden.

Dankzij kapitaalcrachtige en initiatiefrijke polderaars, de eerste auteurs, zijn de agrarische polders gewonnen uit zee. Vrouwenpolder en het in de zestiende eeuw verdrinken Nieuwland zijn ontstaan ten tijde van de almachtige kloosters, abten en ambachtsheren. Walcheren was toen sterk op het welvarende Vlaanderen gericht. Kerk en klooster van Vrouwenpolder zijn wellicht opgericht analoog aan premonstratenzer kloostervoorbeelden uit Antwerpen. Enkele Vrouwenpolderse boerderijen en schuren getuigen nog van die invloed. In Vrouwenpolder stichtten de machtige ambachtsheren Van Borsele een wijd bekendstaande be devaartsoord van allure dat veel inkomen genereerde van offerbereide boetedoeners. De Van Borsele's lijken gedegradeerd tot *persona non grata*: afbeeldingen, straatnamen of monumenten uit de glorierijke, rooms-katholieke fase, zijn opgegaan in een 'verdwinlandschap'.

De Opstand betekende een catastrofale cesuur. Na de inval van de Watergeuzen bij Fort den Haak en in de strijd tegen de paapse Spaanse troepen zijn onder meer van dorp en kerk van Vrouwenpolder verwoest. Willem van Oranje liet na het neerslaan van De Opstand de kerk herbouwen en schonk het dorp daarmee weer haar bestaansrecht; hij geldt als de tweede auteur. Walcheren, deel geworden van de Republiek der Zeven Provinciën, richtte haar focus op Holland en Zuid-Beveland. Vlaanderen bleef onder Spaanse invloed. Na De Opstand optimaliseerden Vlaamse en Franse naar Walcheren uitgeweken pioniers de agrarische productiemethoden en importeerden hun stedelijke kennis en kapitaal. Zo continueerde de Vlaamse invloed indirect. De Reformatie en Renaissance deden van zich gelden.

Deze invloeden zijn te herleiden in de boerenhofsteden en nederzettingenpatronen van Nieuwland. De ambachtsheren van s' Heer Arenstkerke, waaronder de Van Borsele's, herpolderden de Nieuwlandse schorren in de zeventiende eeuw. Pachters waren hoofdzakelijk Zuid-Bevelandse boeren, die de nieuwe Zuid-Bevelandse boerderijbouw ontwikkelden. De eerste polder, de Oud-Sint Jooslandpolder, kenmerkt een planmatige aanleg, vermoedelijk gebaseerd op de zestiende eeuwse inpolderingsmethoden van de Van Borsele's in Beveland. Diepgaander onderzoek zou dat wellicht kunnen uitwijzen. De latere, door de Zeeuwse adel en het Middelburgs patriciaat, gecultiveerde polders kenden een toenemend planmatig patroon, conform de leerstukken en landmetingsmethoden

geïntroduceerd door Simon Stevin. Welvarende stedelingen en Zuid-bevelandse pachters zijn de eerste auteurs van Nieuwland.

De stijgende welvaart ging gepaard met de aanleg van geometrisch aangelegde representatieve 'poldervilla's'. De Tuyn van Walcheren ontstond en bepaalde vooral in Vrouwenpolder het arcadisch landschapsbeeld. Nieuwland echter ontwikkelde zich daarnaast, dankzij initiatiefrijke auteurs en haar gunstige ligging, tot een welvend industrieel gebied. Daar ontstonden de meekrapteelt, zoutnering en allengs bloeiende houtzaagindustrie. Middelburgse regenten exploiteerden de grootschalige ondernemingen, lieten houtzaagmolens bouwen en extra balkhavens en kleinschalig lustoorden aanleggen. Het werkvolk was uit Nieuw- en Sint Joosland afkomstig.

Aan dit alles kwam een einde in de Franse tijd. Engelse legers, weer geland bij Fort den Haak, trachtten tevergeefs de Napoleontische opmars naar Holland te stoppen. Poldervilla's, luthoven en de houtzaagindustrie gingen ten onder na die turbulente fase. Een nieuw elan ontstond vanaf de start van het Koninkrijk onder Willem I. Infrastructuur, gepaard gaand met aanleg van dammen en spoorwegen, herschiep de polders. Walcheren verloor haar eilandfunctie en de eeuwenlange watergeoriënteerde infrastructuur transformeerde in een landgeoriënteerde infrastructuur. In haar kielzog ontstond in Vrouwenpolder, op initiatief van de dominees en dankzij de verbeterde ontsluiting, het toerisme. Deze nevenactiviteiten verbeterden enigszins de pauvere levensomstandigheden.

De Atlantikwall, aangelegd door de Duitse Organisation Todt, wordt tegenwoordig beschouwd als een hedendaags en historisch gelaagd landschap. Niet uitsluitend de duinen, maar de gehele Walcherse kust werd deel van de Atlantikwall: een oorlogslandschap. Ongenode Duitse vijanden en genode bevrijders verwoestten de kostbare zeekering en het landschap. De inundatie van Walcheren in 1944 bleef de hooggelegen polders bespaard. Niet alle bunkers zijn opgegaan in een verdwijnlanschap. Enkele bunkers en oorlogsmonumenten in beide polders houden de herinneren aan de verwoestingen levend.

Vrouwenpolder verloor voorgoed haar geïsoleerde ligging door de aanleg van de Deltawerken: een gevolg van De Ramp in 1953, waarbij beide polders nauwelijks overstroomd raakten. Vrouwenpolder en Nieuwland ondergingen, respectievelijk in de naoorlogse wederopbouwfase en eind twintigste-eeuw, de landschappelijk ingrijpende ruilverkavelingen. Een doel van de ingrepen was het landschap te versterken, met de Tuyn van Walcheren als inspiratiebron. Onderzoek naar de impact invloed van de ruilverkavelingen op beider dorpsgemeenschappen en het landschap kan wellicht aantonen op welke wijze deze historische fase het landschap heeft verrijkt en/of aangetast en in hoeverre deze wijzigingen hedendaags cultuurhistorisch erfgoed zijn.

Is een collectieve identiteit aanwezig, gebaseerd op de overgeleverde relictten? Vermoedelijk speelden vele factoren een rol. Relictten zijn overgeleverd die te herleiden zijn tot de ligging in zee tussen Vlaanderen, Zuid-Beveland en Holland, het agrarische bestaan in kleine, rurale dorpsgemeenschappen en het woonachtig zijn op het strategisch belangwekkende Walcheren. De wordingsgeschiedenis getuigt van een dynamisch proces van strijd tegen water, indringers, geloofsovertuigingen, armoede en opkrabbelen en doorgaan: *Luctor et Emergo*. Het heroïsche onderhoud van duinen, paalhoofden en dijken, bepaalde het leven van de dorpsbewoners en eiste ingrijpende offers. Overstromingsgevaar is grotendeels opgeheven sinds de aanleg van de Sloedam in 1871 en de Veerse Dam in 1961. De kerken als *landmarks* van de dorpen, speelden en spelen een niet te onderschatten rol in de

identiteitsvorming van de dorpsgemeenschappen. In de bewaarde relictten van historische eikmomenten en in de symbolische en rituele bevrijdings- en Oranjefeesten zijn de dorpsidentiteiten geconstrueerd van de protestantse, oranjegezinde gemeenschappen, gevormd door het gezamenlijke doorzetten, het *emergo*.

De laatste vraag luidde hoe de cultuurhistorie te behouden is en in te zetten voor de toekomst. De waardering van de Walcherse polders tot Nationaal Landschap geeft ze een zekere bescherming, nog afgezien van de Zeeuwse natuur- en landschapsorganisaties en de beide actieve dorpsverenigingen. Beide dorpsverenigingen hebben hun wensen ten aanzien van hun toekomst geformuleerd: behoud van de cultuurhistorische structuren wordt gewenst. Echter zonder *utilitas*, economisch rendement, is behoud onmogelijk. Krimp wordt als bedreigend ervaren en woningaanbod naast uitbreiding van verblijfsrecreatie worden als oplossing voorgesteld. De dorpen kunnen meer *venustas*, beeldbepalende accenten, krijgen door middel van het versterken van de relatie tussen dijk en nederzetting, middels dijkbewoning. Het beplanten van de dijken, refererend aan de Tuyn van Walcheren, is een duurzame optie, *firmitas*, als visuele afscherming tegen verkeersstromen. Het aantal boerenbedrijven neemt af. De boerenerven, als getuigen van agrarisch gebruik en met hun historische landschapselementen kunnen behouden worden mits kleinschalige, meer op biologische landbouw gerichte bedrijven ontstaan, gecombineerd met extensief toerisme. Nieuwland ondervindt meer hinder van industrie en verstedelijking dan Vrouwenpolder. Daar zou 'groene' industrie het aanzien van de Walcherse polders als kwalitatief hoogwaardige 'pelgrimsplekken' kunnen verhogen. Tot slot dient de Atlantikwall, een reliek vol fascinerende historische sensatie, te worden behouden en hergebruikt. Een zorgvuldige benadering van dit daderserfgoed, ook bij het inzetten van de oorlogsmonumenten voor de grootste toeristische Duitse doelgroep, is geboden.

Een krachtig draagvlak, gesterkt door kennis over de cultuurhistorie van de polders en 'polderen' zijn hier nodig om het weerloze landschap te behouden. Kortom: biografische onderzoeksresultaten dienen blijvend te worden ingezet bij de hedendaagse erfgoedpraktijk, landschapsdiscussies en ruimtelijke ontwikkeling.

De huidige crisis kan afbraak inhouden van de met moeite verworven bescherming van cultuurgoed. Om desondanks wat behouden bleef te kunnen doorgeven aan volgende generaties, het ultieme doel van erfgoed, vergt nu een gezamenlijke inspanning. 't Is pompen of verzuipen. Onder 'pompen' versta ik het continueren van onderzoek en het uitdragen van kennis over de onvervangbare cultuurhistorische tekenen in beide landschappen. Die inzet behoudt de tekens en voorkomt toestanden in de polders.

(afb. 8.1. 2010. Foto auteur. Het bronzen beeld 'Wind en Water' verbeeldt iets van de biografie van de polders. Land, zee, meer, windmolens, ontsluiting en duinen, tesamen met het beeld op de Veerse Dam, drukken strijd met alle elementen uit. Rechts ligt het Veerse Meer. De Dam is acht jaar na de stormramp van 1953 gesloten, Maatschappij Dijkbouw gaf opdracht tot het vervaardigen aan Carel Kneulman)

(afb. 8.2. Wapentapijt. 1602. Ontwerp Karel van Mander de Oude. Het portret is van Willem van Oranje, in 1577 de Eerste Edele van Zeeland. Het deviers is sindsdien beeld- en identiteitsbepalend voor Zeeland)

Bijlage 1

Overzichtskaart van Vrouwenpolder, *Plattegrond 2009-2010*, Veere. Straatnamen in Vrouwenpolder zijn: Koningin Emmaweg, Dorpsdijk, Polderdijk, Schoolstraat, Zoekweg, Oranje Nassauln, Kon. Wilhelmina, Kon. Juliana, Kon. Beatrix, Pr. Willem Alexander, Pr. Bernard, Nieuwstraat, Pelgimstraat, Palsterstr, Kloosterstr., Blinde Lau, Regulierenpad, August.Hof, Korteweg, Elzenoordn., Prins Claus, Fort en Haakweg, Noorddijk, Vroondijk, Breezand, Hopman de Rijk, Vuurbakenstr, Schorrestr., Hesselbergshoofd, Dingemanshoofd, St. Jacobshoofd, Macquetshoofd, Brouwershoofd, Vrouwenpolderseweg

Bijlage 2

Overzichtskaart van Nieuwland, *Plattegrond Middelburg*, 21^e editie, Middelburg. Straatnamen Nieuw- en Sint Joosland: Veerдам, Zaagmolenpolder, Oude Dijk, Veerstraat, Walravenstraat, Molendijk, Molenweg, Korte weg, Oude Rijksweg, Kerkstr, Kerkplein, Achter de Kerk, Hoge Stelle, van Akenstr., Zeeburgstr., Scheldepoortstr., Sloehavenstr., Quarleshavenstr., Kraayerhavenstr., Lange Weg. In Oudedorp: St. Jooslandstr., tegenover de Stelledijk.

In de polders zijn de diverse hofsteden goed zichtbaar, als oranje blokjes, op de plek waar de meeste al eeuwenlang liggen.

Bijlage 3: Gebouwd Erfgoed Vrouwenpolder en Nieuwland⁹⁴⁶

Fase	Gebouwd erfgoed	Vrouwenpolder	Nieuwland
1810-'30	kadastergegevens	48 (13 in dorp) huizen; 370 inwoners	Nieuwland; 58 huizen 550 inwoners Sint-Joosland; 29 huizen 200 inwoners

Bestaand, afgebroken, monument

<i>Natuur gecultiveerd</i>			
Fase	Gebouwd erfgoed	Vrouwepolder	Nieuwland
1266	Polder	Wolfaertspolder/Niepolre /Polrekerck/ Vrouwepolder	
	Polder	Kerkepolder	
	Polder	Beekshoekspolder	
1300	Kerkring-voorstraat dorp	Vrouwepolder	
1314	<i>Onze Lieve Vrouwe van de Polre kapel</i>	Vrouwepolder	
1324	<i>Parochie</i>	Vrouwepolder	
1314- 1552	<i>Klooster Het Heilig Graf</i>	Vrouwepolder	
1400	Pelgrim later Elsenoord	Vrouwepolder	
1433	Polder	Gerste- of Geertepolder	
1501-'72	<i>Herbouw kapel</i>	Vrouwepolder	
1516	Boerderij		Veerdam van Middelburg

<i>Van bosarm tot bosrijk landschap</i>			
1571	Polder	Oosternieuwlandpolder	
	Polder	Noordernieuwlandpolder	
	Polder	Sint Anna-/ Molenpolder	
	Polder	Oranjeboschpolder	

<i>Tuyn van Walcheren en verstedelijking</i>			
Fase	Gebouwd erfgoed	Vrouwepolder	Nieuwland
1588	Fort den Haak	Vrouwenpolderseweg	
1620	3 dijkhuisen	Dorpsdijk 40, 42-44	
1624	Hervormde Kerk	Fort den Haakweg 2	
1631	Polder met mini-voorstraatdorp		Oud SintJooslandpolder Oude dorp
1631-1918	<i>Parochiehuis de Zwaan</i>		Oude dorp
1640 Herbouwd 1794	Broederlust		Oud St.Jooslandpolder Derde weg
1631	't Stroordorp		Oud St.Jooslandpolder
1641	Zelden Rust		Oud St.Jooslandpolder;

⁹⁴⁶ Stenvert 2003, 62, 104. www.provincie.zeeland.nl

			Binnendijk 1
1641	Trio hoeve		Oud St.Jooslandpolder
1641	Reigersberg		Oud St.Jooslandpolder Tweede weg 5
1633	<i>Houtzaagmolen</i>		Oosthavenhoofd
1644	Polder met Kerkring-voorstraatdorp		Middelburgse polder Nieuw- en Sint Joosland
1644	Landbouwlust		Middelburgse polder Boomdijk
1644	Parochiehuis De Roode Leeuw		Middelburgse polder
1648-53	<i>Waaienburg</i> , later ponthuis		Middelburgse polder
1650-1822	<i>Eben Haezer Kerk</i>		Nieuw-en Sint Joosland Kerkplein 1
1652	Pastorie		Nieuw-en Sint Joosland. Veerstraat
1652	<i>Oliemolen</i>		Middelburgse polder Westhavenhoofd
1657	<i>Veer met Veerhuis op M'burg</i>		Middelburgse polder Oosthavenhoofd
1657	<i>Korenmolen De Verwachting</i>		Middelburgse polder. Molenpolder
1657-1800	<i>meestof</i>		Middelburgse polder
1660	<i>Veer op Arnemuïden</i>		Middelburgse polder
1660	Molenzicht		Middelburgse polder. Molendijk
1650?	Polder		Zaagmolenpolder
1650?	<i>4 houtzaagmolens</i>		Zaagmolenpolder
1661	Polder		Nieuwerkerkepolder
1668, herdijkt 1777	Polder		Nieuw en Sint Jooslandpolder
1668	Polder		Waaienburgpolder
1669-1917	<i>Herberg de Witte Zwaan Parochiehuis tot 1816</i>		Middelburgse polder Oudedorp
1671	Polder		Molenpolder
1676	Hoeve Binnendijk 1 Zuid-Bevelandtype		Middelburgse polder Binnendijk 1
1676	Hoeve Binnendijk 3		Middelburgse polder Binnendijk 3
1704	Polder		Suzannapolder
1705	Huis 't Veerschip		Veerstraat 1
1705	Hoeve Binnendijk 5		Middelburgse polder Binnendijk 5
1707-1879	<i>Elsenoord Nieuw huis</i>	Vrouwepolder Dorpsdijk	
1726	Hoeve Oranjezon	Beekshoekspolder	

		Koningin Emmaweg 26	
1739	<i>Houtzaagmolen In de Windt</i>		Zaagmolenpolder
1741	<i>Houtzaagmolen Het Fortuyn</i>		Zaagmolenpolder
1740	<i>Galg Wachthuis 't Leevehuis</i>	Kattepolder	
1745	Carolinenburg		Middelburgse polder. Boomdijk
1745	Rapenburg		Nieuw St.Jooslandse polder. Binnendijk
1745	<i>Houtzaagmolens De Houtnegotie, De Phoenix, Het Fortuyn, De Gekroonde Burgt</i>		Zaagmolenpolder
1749	<i>De Zoutkeete</i>		Zaagmolenpolder
1750	<i>Houtzaagmolen Door Tijd en Vlijt</i>		Zaagmolenpolder
1750	Polder		Rapenburgerpolder
1750-1913 1922	<i>Veerhuis 't Sloe Hof Sloeveer/'t Sloezicht</i>		Rapenburgerpolder Binnendijk 2
1750	<i>Cacao-molen</i>		Zaagmolenpolder
1756	Polder		Rapenburg
1756	<i>'t Oostduin</i>	?	
	Twistvliet/Wischvliet	Vrouwepolder	
1756	Hoeve 't Oostduin	Vrouwepolder	
1766	Polder		Suzanna polder
1770	Polder		Johanna polder
1779	Paspoorthoeve		Nieuw-SintJooslandpolder Krukweg
1787	Nieuwlands Rust Zeeuws-Vlaamse type		Middelburgse polder (Polderdijk)Oude Dijk 14
18 ^e eeuw	Hoeve Nieuwlandse weg		Zaagmolenpolder Nieuwlandse weg 13
1794	Derde Weg 2		Nieuw-SintJooslandpolder

Van multifunctioneel landschap tot monofunctioneel landschap

Fase	Gebouwd erfgoed	Vrouwepolder	Nieuwland
1820	duiker		Langerakpolder
1837-1930	<i>Korenmolen</i>	Polder 't Meulentje	
1844	Begraafplaats	Bij polder 't Meulentje	
1846	Polder <i>=einde overzetveer</i>		Mortierepolder
1850	2 boerderijen		Mortierepolder
	Buskruitmolen	Polder 't Meulentje ?	
1850-1944	<i>Land en Zeezicht</i>		Nieuw-St.Jooslandse polder Binnendijk t/o 2 ^e weg
1850	Hof Koningin Emmaweg	A	

	12		
?- verbouwd in 1946	Hof Elisabeth	Molenpolder Noorddijk 6	
1850	Hof Koningin Emmaweg 14	A	
1857	Polder		Bijleveldpolder
1860	Polder		Schorerpolder
1862	Oude Algemene begraafplaats		Bij Oude Rijksweg 34
-1944	<i>Eendracht</i>		Schorerpolder/ Oud-Sint- Joostpolder

<i>Van watergeoriënteerde infrastructuur tot landgeoriënteerde infrastructuur</i>			
Fase	Gebouwd erfgoed	Vrouwenpolder	Nieuwland
Na 1871	Sloedam en drooglegging Sloegebied		
1874-1903	<i>Stoomhoutzagerij 'De Snelheid'</i> .		Zaagmolenpolder
1874	Korenmolen 'Buiten Verwachting'.		Mortierepolder Molenweg 35
1876	Pastorie Hervormde kerk	Sectie B	
1878	<i>Steenfabriek Suzanna Johanna</i>		Mortierepolder
1880	Waterwingebied	Sectie A	
1880	Nieuwlandsrust		SectieA
1882	Eben Haezer Waterstaatskerk		Nieuw-en Sint Joosland
1887	Geref. Kerk Vrijgemaakt; 1902 ;steen	Schoolstraat 9	
1892	Pompstation Oranjezon	Koningin Emmaweg 24	
1894	Weegbrug		Zaagmolenpolder Oude Dijk
1898	Gereformeerde pastorie	Schoolstraat 11	
1900	muziektent		kerkplein
1900	Boerenhoeve	Dorpsdijk 67	
1900	Boerenhoeve	Dorpsdijk	
1900	Hofstede	Emmaweg 4	
	Huisjes Molenweg		Nieuw-SintJooslandpolder Molenpolder
	3 boerderijtjes		Tussen Oudedorp en Nieuw en SintJoosland
-1927	<i>school</i>		Nieuw- en SintJoosland
1910	Hervormde pastorie	Fort den Haakweg 7	
1912	Hofstede de Zaagmolens		Zaagmolenpolder
1915	Weegbrug en -huisje		Zaagmolenpolder Oude Dijk
1920	't Zwaluwnest	Fort den Haakweg	
1920 ?	Muraltmuurtjes		Nieuw-en SintJoosland

1920	Nieuwe Algemene begraafplaats		Oude Dijk
1925	Trafohuisje		Veerstraat
1927	Raadhuis		Nieuw-en SintJoosland Korteweg 2-4
1930	Timmermanswerkplaats		Nieuw-en SintJoosland Molendijk 57
1933	Breezand I	Fort den Haakweg	
1934	recreatiewoningen: Het Zeepaardje, Hosa Semna, Vreugdduin, Wijde Blik	Vroongebied	
1943	Atlantikwall	Stützpunkten <i>Johannisthal, Fujijama</i> , Emmerich. Kabelschaltstelle	
1944	Sloedam		Stützpunkt Scharnhorst
1946	oorlogsmonumenten	Kerkplein, begraafplaats	Mallard viaduct bij A58, kerkhof.

Wederopbouw; van kleinschalige naar grootschalige landbouw

Na WOII	Hoeve Nieuw Molenzicht		Molendijk 59
	Rustenpolder herbouwd	Vrouwenpolder Koningin Emmaweg	
	Hof Dijkzicht	Vrouwenpolder Koningin Emmaweg	
	't Schor	Gerstpolder	
	De Schans	Vrouwenpolder	
1953	Gereformeerde kerk met pastorie	Fort den Haakweg 16	
1956	capitulatiemonument	Fort den Haakweg	
1960	dorpsuitbreidingen	oostzijde	
1960	oorlogsmonument		Oude Dijk
1960	Muziektent		Kerkplein
1961	Deltawerken	Veersche Dam	
1965	Katholieke kerkbarak	Fort den Haakweg	
voor 1920	Hof Nieuwerkerk		Suzannapolder, Langeweg
voor 1920	Puttendam		Middelburgse polder.
	Hof 't Oliekot		Westhavenhoofd
	De Kroo		Middelburgse polder. Boomdijk 1

Bijlage 4

Interview met dhr. Konings, secretaris van de Dorpsraad van Vrouwenpolder.

Telefonisch interview d.d. 18 december 2010 met de Heer Ron Konings. Hij verving de voorzitter de Heer Jaap Tas. Na een korte introductie mijnerzijds volgt het hieronder samengevatte gesprek.

Wanneer is de Dorpsraad opgericht en wat vormde de aanleiding?

De Dorpsraad is in 1990 opgericht. De aanleiding vormde het plan van projectontwikkelaar *Ennia* om een derde recreatiewoningenpark op te richten, Breezand III. Tegen dat plan bleek veel verzet te bestaan onder het merendeel van de dorpsbewoners. Dit zou scheefgroei veroorzaken. De balans tussen permanente en recreatieve bewoning zou nog meer verstoord raken. Nu al is de helft van de Vrouwenpolderse woningen bestemd voor tijdelijke bewoning.

Wie zijn lid van de Dorpsraad?

Meestal nieuwkomers die pas kort (30 jaar) in de polders wonen. Autochtonen zijn nauwelijks te porren.

Jeugd vertrekt en komt zelden terug. Vele achternamen zijn wel al generaties lang in het dorp aanwezig; Maljaars, Duvekot, Mesu, Wattel, Willebrord, de Visser.

Sinds kort zijn ook de ondernemers lid van de Dorpsraad. De Raad is in de loop der jaren sterk geprofessionaliseerd. Haar stem wordt echter nauwelijks gehoord bij overheidsinstanties. Onder meer het project Belvedere is daar een schrijnend voorbeeld van. Hier tegenover staat wel de positieve inzet van de gemeente Veere bij het uitwerken van het plan Vrouwenpolder 2015, naar aanleiding van het rapport van de Denktank.

Is de autochtone bevolking geïnteresseerd in hun cultuurhistorie?

Aanvankelijk bestond de Dorpsraad vooral uit 'nieuwkomers'. De autochtone bevolking is moeilijk tot inzicht te krijgen dat hun polders waardevolle cultuurhistorische elementen bevatten. Voor het uitbrengen van een geïllustreerd boekje over de geschiedenis bestond/bestaat geen belangstelling.

Zij hebben eeuwenlang, tot ca. 1950 in grote armoede geleefd. Nu, met de komst van de vele vooral Duitse toeristen, is de 'kip met de gouden eieren' ontdekt. Daar wijkt bijna alles voor.

De dorpingen kennen geen hechte gemeenschappelijke band, zoals er bestaat in welvarender dorpen als Nieuwland en het nabijgelegen Serooskerken. Dat zou zowel veroorzaakt kunnen zijn door de langdurige armoede als door de recent ontstane welvaart.

Voor hun oorspronkelijke rooms-katholieke fundamenten heeft men geen belangstelling. De Dorpsraad heeft gepoogd een 'pelgrimsinsigne' te ontwikkelen, vroeger uitgereikt aan pelgrims in Vrouwenpolder, voor dorpingen of buitenstaanders, die zich sterk maakten/maken voor het dorp. Daar bestond geen belangstelling voor.

De kloosterfundamenten zijn opgegraven bij archeologisch onderzoek en gedeeltelijk opgebouwd, echter met nieuwe bakstenen, die niet refereren aan de oude muurconstructies.

Na de oorlog heeft nog wel een nieuwe weg de naam Munnikenweg gekregen.

Voor de dorpsuitbreiding op een middeleeuwse zeedijk bij het voormalige klooster was bijna die zeedijk afgegraven. Dankzij de inzet van de Dorpsraad is dat voorkomen en zijn de woningen op de zeedijk geplaatst met behoud van de contouren.

Al jaren leegstaande pandjes worden niet hergebruikt en opgeknapt, maar afgebroken om plaats te maken voor horecagelegenheden en terrassen.

Het weer aanleggen van (gesubsidieerde) hegstructuren langs erfranden wordt door enkelen toegepast. Het is een poging de sfeer van boerenerven terug te brengen.

Ook langs B-wegen worden nu 'plantsoenmengsels' ingeplant.

Hof Oranjezon heeft recent haar oorspronkelijke bakstenen schuur met rieten dak, voorzien van zwart geteerde gepotdekselde houten wanden. Authenticiteit wordt zo gesuggereerd, refererend aan de typische Walcherse boerenschuur.

Achter de drie monumentjes op de Dorpsdijk, de *Zevenster*, staan een rij bakstenen huisjes, die dreigen te vervallen. Hergebruik en een pad erlangs zou herwaardering kunnen oproepen voor de typische alledaagse woonvormen. De dorpsraad is in deze afhankelijk van initiatief van eigenaren/ ondernemers, maar ondervindt geen steun voor dit plan. Pagina: 242

De gemeente kan geen gebruik meer maken van een welstandscommissie. Deze is ondergebracht bij de gemeente Middelburg.

Toerisme; is dat een bedreiging of een kans?

De Dorpsraad stelde dat een toerist naar Vrouwenpolder komt 'omdat er niets is'. Dat is haar waarde. Er bestaat het risico van het ontstaan van een tweede Renesse; een reële angst voor velen. Het aantal horecagelegenheden groeit. Bij het Veerse Meer wordt een *waterhotel* aangelegd met parkeerruimte en een nieuwe toegangsweg door de duinen in het kader van het Belvedereproject N57

Dankzij de toeristenindustrie is het dorp welvarend geworden. Velen verhuren kamers met ontbijt als neveninkomsten. Minicampings ontstaan. Er is continu groei van campings, ondanks een ontmoedigingsbeleid (uitsterfbeleid) van de gemeente Veere. Controle vindt echter niet effectief plaats.

Boeren en Pagina: 242

zogenaamde Landschapscampings hebben de plicht hun terreinen te voorzien van een openbaar gedeelte, waaronder bijvoorbeeld wandelpaden, voor kleinschalig en duurzaam toerisme, met subsidies. De paden worden schoorvoetend aangelegd, echter nauwelijks onderhouden en onzichtbaar vanaf de wegen. De boeren ervaren de passerende sportfietsers, forensen en toeristen als afvaldumpers.

Het herinrichten van de Beekshoekspolder is gebaseerd op foutieve argumenten door de plaatselijke overheid. Het uitgangspunt bleek economische exploitatie. De vruchtbare kleilaag is afgegraven ten behoeve van een ruilverkavelingsgebied in de buurt. Op de ondergelegen zandgronden kon zo natuur ontstaan, waar oorspronkelijk landbouw was en schapen werden gehouden.

Zou het biodynamisch gaan exploiteren van de polders bijdragen aan het behoud van de cultuurhistorie? Is daar draagvlak voor?

De Heer Konings verwacht van niet. De supermarkt Plus doet goede zaken. In de nabijgelegen polders is een goed renderend biodynamische boerderij Loverenda le

en elders zijn ook landbouwproducten bij de boer te koop. Toeristen kennen de weg daarheen.

In hoeverre is het dorp betrokken bij het Belvedereproject N57.

De Dorpsraad vindt dat er niet zorgvuldig is omgegaan met de dorpsbelangen. Dorpelingen echter stelden zich vaak pas achteraf actief op, als het te laat was. De gemeente Veere heeft zich langdurig verzet tegen de plannen. Verkeerveiligheid zou het zwaarwegende argument zijn. Het sterke vermoeden bestaat echter dat de opwaardering van de N57 voortkomt uit economische motieven; vrachtverkeer tussen Vlissingen en Rotterdam mogelijk maken, zonder de huidige omweg via Roosendaal. In ruil voor de aanleg en uitbreiding met rotondes en de weg naar het Veerse Meer, zou het dorp worden voorzien van bomen (schaamgroen) en geluidswallen. Veronderstelt wordt door de dorpsraad dat van deze begroeiingen wordt afgezien vanwege de tegenstand van de gemeente voor de Belvedere plannen. De dijken zijn nu doorsneden en de rotonde is aangelegd vlak langs dijkwoningen en boerderijen. EPagina: 243
en er komt een flink geluidsscherm dat het aanzicht van het dorp niet ten goede zal komen.

Samenvattende visie

De dorpsraad zet zich schrap, ondervindt weinig steun van de oorspronkelijke bevolking Pagina: 243

door algemene desinteresse voor politieke zaken.

De dorpsraad geeft aan wel een goede verstandhouding met de gemeente te hebben, maar het blijkt erg lastig om iets veranderd of van de grond te krijgen. Het lijkt er soms op alsof de Dorpsraad uitsluitend selectief verzocht wordt mee te denken.

De heer Konings mailt mij onderstaand bericht na mijn verzoek om een handtekening te plaatsen :

'Ik ervaar een probleem met het ondertekenen van een blanco vel papier.

Niet meteen een kwestie van vertrouwen als wel van principe.

Ik ben tegenover iedereen bereid te verklaren dat wat ik verteld heb mijn verhaal is.

Ondertekening komt op mij over als bevestiging van een proces-verbaal en gaat voor mij buiten het perk waarbinnen we - vrijblijvend en met inbegrip van mijn eigen opvattingen- het dorpse leven besproken hebben'.

Bijlage 5

Interview met mevrouw Maljaars-Gideon, bewoonster Hoeve Rustenpolder te Vrouwenpolder

Interview en rondleiding over het erf d.d. 22 november 2010. De familie van haar man en van haarzelf zijn al generaties lang woonachtig in Vrouwenpolder.

U kent de bijzondere plattegrond van het erf Rustenpolder uit oude kaarten. Is er nog iets te zien van deze structuren?

Mevrouw woont sinds 1980 op het agrarisch bedrijf. Het heeft een minicamping met 25 plaatsen. In het kader van verevening zijn hoogstamfruitbomen geplaatst, die ook vroeger aanwezig waren.

Het huidige huis en de schuur zijn vernieuwd en geplaatst op oude fundamenten.

Naast het huis, tegen de noordgevel, staat een bakstenen regenput, tot 1930 in gebruik. Daarnaast is gepoogd een moestuin aan te leggen, die echter niet aansloeg. Bij dieper graven bleek dat er een plavuizenvloer uit de zeventiende eeuw onder lag. De tegels heeft mevrouw op zolder liggen.

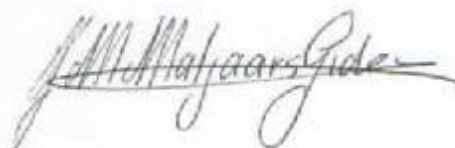
Het maaiveld bleek niet vlak. Gepoogd is het veld te egaliseren. Dat lukte niet op een noord-oostelijk gelegen plek. Deze plek correspondeert met de hoek van de voormalige gracht.

Heeft u onderzoek laten verrichten.

De heer Maljaars, lid van de Heemkundekring en familielid van mevrouw, heeft in de Zeeuwse archieven onderzoek gedaan, maar niets aangetroffen. Gegevens kunnen verloren zijn geraakt tijdens de branden in 1940.

Er hebben nooit archeologische onderzoeken plaats gevonden.

Handtekening:

Bijlage 6

Interview de heer Mesu, eigenaar Elsenoord te Vrouwenpolder.

In 2010 heb ik de heer Kees Mesu geïnterviewd, die mij tevens rondleidde over het bedrijf.

In de schuur, de gemeenschappelijke ruimte voor kampeerders, hangen kopieën van de tekeningen van Jan Arends van Elsenoord in de zeventiende eeuw. Enkele jaren geleden zijn archeologische onderzoeken verricht naar de voormalige buitenplaats. Er is een bakstenen waterput opgegraven. Verder zijn geen fundamenten gevonden van het in 1707 gebouwde en in 1879 afgebroken huis. Wellicht zijn de bakstenen hergebruikt bij de bouw van de latere woningen. De huidige hofstede heeft dezelfde naam behouden. De marmeren gevelsteen met de naam Pille-Grimme, is al de eeuwen bewaard en hangt nu tegen de gevel van het nieuwe bakstenen huis. De naam refereert aan *pelgrim*. De hofstede was een verblijfplaats van pelgrims tijdens de rooms-katholieke fase.

Hoe lang bent u al eigenaar van deze hoeve?

Al vanaf eind negentiende eeuw is de boerderij in bezit van mijn familie, die aanvankelijk de hoeve pachtte. In 1832 was Johanna Canisius, echtgenote van W. Schadde, eigenares: zij had toen een belastbaar inkomen van 36 gulden. (informatie uit *Kadastrale atlas van Zeeland, 1832*, uitgegeven in 1993 in Middelburg, blz. 19-25) Naast een agrarische functie exploiteer ik een minicamping. Op basis van de tekeningen van Jan Arends uit de zeventiende eeuw van Elsenoord heb ik het terrein voorzien van een sterrebosstructuur. Ook heb ik een wandelpad aangelegd van de Noorddijk naar de Polderdijk.

In hoeverre was uw familie betrokken bij het dorp?

Mijn voorvader van burgemeester van het dorp. Hij, burgemeester Maas, vervalste persoonsbewijzen tijdens de Tweede Wereldoorlog, werd ontdekt en daarna afgevoerd naar kamp Amersfoort. Vooral tijdens de Tweede Wereldoorlog vormden de dorpelingen een hechte gemeenschap. We waren arm en vonden steun bij elkaar. Honger is nooit geleden.

Voedingsmiddelen werden tijdens en na de oorlog in Middelburg, waar hongersnood heerste, geruild tegen goederen, waarbij boten als vervoermiddel dienden over het ondergelopen eiland en sledes over de bevroren gedeelten.

Ziet u toerisme als een kans om cultuurhistorie uit te dragen?

Ja. Daarom liet ik wandelpaden en een sterrebos aanleggen en informeer ik de kampeerders over het verleden van deze hoeve. Als boer heb ik dankzij de toeristen overlevingskansen.

Handtekening:

Bijlage 7

Interview Mevr. K. de Visser, voorzitter Dorpsvereniging Nieuwland.

Interview d.d. 20 november 2010 in Nieuw en Sint Joostland met Mevrouw Krina de Visser bij haar thuis. Zij is voorzitter van de actieve Dorpsvereniging. De familie van haar man en van haarzelf zijn al generaties lang woonachtig in Nieuwland.

Hoe is de Dorpsvereniging ontstaan en is er animo voor?

De Dorpsvereniging is zeer actief in het bewaken van de dorpsbelangen. Toen Middelburg een vuilstortplaats wilde inrichten in de Zaagmolenpolder bij de Veerdam, heeft de voorloper van De Dorpsvereniging, de wijkvereniging, zich daar tegen verzet. Deze cultuurhistorisch betekenisvolle plek bleef daardoor behouden. Dat betekende start van de Vereniging in 1969.

Van de polderbevolking is 85% lid. En ca. 30% is actief lid.

Hoe is het dorp betrokken bij de aanleg en wijziging van de N57?

De bevolking is vanaf het begin betrokken bij de discussie en voorgestelde wijzigingen. Groenvoorzieningen zijn teruggebracht en uitgebreid. De bestrating van het dorp wordt vernieuwd, evenals van de Veerdam en de Zaagmolenpolderweg. De uitbater van Wegrestaurant De Roode Leeuw ziet voordelen in de geluidswal tegen zijn gebouw. Hij ziet kansen te switchen van restaurant voor vrachtwagenchauffeurs naar rustplek voor dagjesmensen en dorpingen, met een terras met zicht over de polders.

De Dorpsvereniging heeft vele mensen kunnen activeren om deel te nemen aan de discussies. Dat heeft de onderlinge band versterkt en kansen geboden voor nieuwe initiatieven, waaronder het plan 'Dorp van de Toekomst'.

Blijvende problemen zijn:

- de bereikbaarheid van de begraafplaats is ernstig aangetast. Rouwstoet kan niet meer lopend de begraafplaats bereiken, een aloude gebruik van de dorpingen. Voorgesteld was een veilige onderdoorgang van het wegtraject, dat is niet gerealiseerd.
- dat deel van het dorp, de woningen langs de Veerdam, Oude Dijk en Zaagmolenpolderweg, is blijvend geïsoleerd geraakt. Het zijn actieve en betrokken medebewoners, die zich nu opgesloten voelen in een afgesloten enclave.
- het fraaie binnenhaventje, favoriet wandelplekje is afgesneden.
- Molen Buiten Verwachting staat niet meer centraal in beeld door de geluidswallen rond de wegen en rotondes van de N57. Voorheen van verre zichtbaar; nu pas van dichtbij. Het dorp functioneert niet meer als markant punt bij de toegang tot Walcheren.

Wat ziet het dorp als bedreiging en kansen?

Krimp is een bedreiging. Winkels en scholen dreigen te verdwijnen en de ouderenzorg heeft te weinig personeel en ongeschikte huisvesting. Er is onvoldoende geschikte werkgelegenheid. Boerenbedrijven zijn recent herverkaveld en nog grootschaliger geworden, echter niet met behoud of toename van werkgelegenheid.

Industrie in het Sloegebied stinkt, vervuult en heeft de horizon verpest. Er zijn plannen, die tot nu toe steeds stranden, om een Container zeehaven aan te leggen.

De extra atoomcentrale bij Borssele baart het dorp ook zorgen. Dergelijke projecten leveren nauwelijks meer geschikte werkgelegenheid, maar vergroten wel de risico's voor de gezondheid.

De windmolens langs het Sloegebied rukken op en worden niet door iedereen noodzakelijk gevonden. Een Nieuwlander plaatste er zes op z'n land en hield daarmee zijn hoofd weer een tijd boven water.

Brabantse varkensboeren en glastuinbouwers wensten megastallen en kassencomplexen te plaatsen in de Nieuwlandse polders. Daar is stevig actie tegen gevoerd door de Dorpsvereniging met gunstig resultaat.

Het polderlandschap 'verpaard'. De paardenfokkerij en maneges nemen toe. De wegen over de dijken worden zwaar belast en zijn minder veilig te gebruiken.

Keuterboeren redden het niet meer. Vele emigreerden naar Canada, waar vele Zeeuwen al heen trokken de laatste eeuwen.

Grote landbouwbedrijven redden het net, maar voeren ook nevenactiviteiten uit; zorgboerderij, kleinschalige kaasmakerijen, landbouwwinkels, minicampings en maneges.

De seizoensgebonden werkzaamheden worden veelal door Polen gedaan. Er zijn geen biologische agrarische bedrijven in de polder.

De verstedelijking van de Middelburgse polders neemt toe en driegt ook uit te breiden in de Nieuwlandse polders.

Door de herverkavelingen zijn vele oorspronkelijke landschapselementen op de schop genomen; sloten, watergangen, kavelgrenzen.

Positief wordt gevonden de 'poldermentaliteit'. De landbouwers zijn al generaties lang eigenaar van hun bedrijven. Ze zijn op zichzelf, weinig geneigd 'vreemden' toe te staan. Er zijn nauwelijks allochtonen of forensen in de polders woonachtig. Het theater is zeer actief. Driemaal per week zijn voorstellingen, die goed bezocht worden. Het is ontstaan in en voormalige lagere school, gelegen onder de molendijk, op loopafstand langs de Visserie naar d De Roode Leeuw. Dit trekt publiek en dorpelingen zijn actief betrokken.

Het dorpshuis is recent opgeknapt en trekt vele oudere bezoekers die daar gezamenlijke activiteiten uitvoeren.

Wat behelst het plan 'Dorp van de Toekomst' (Conceptnota 'Dorp van de Toekomst', Dorpsvereniging Nieuwland 2008)

Vier thema's zijn ontwikkeld, betrekking hebbend op woon- en leefomgeving.

De Boemdijk is getransformeerd tot Bloemendijk.

Binnen het thema Verkeer en Natuur wordt extensief toerisme gepromoot door de aanleg van bloemendijken, plukranden langs akkers en fiets- en wandelroutes,¹ in overleg met Stichting Landschapsbeheer Zeeland. Picknick tafels zijn geplaatst. De wens 'het dorpse karakter' te behouden krijgt invulling door suggesties om cultuurhistorisch erfgoed 'terug op de kaart' te zetten. Genoemd worden de galg aan de dijk langs de Welzinpolder, de oude kades met de veerhuizen. Ook de wens om 'de polder de polders' te laten valt daaronder.²

Kent u de herkomst en de betekenis van het gemeentewapen van Nieuw- en Sint Joosland.

¹ Andere thema's zijn: wonen, activiteiten en voorzieningen.

² Conceptnota 'Dorp van de Toekomst', Dorpsvereniging Nieuwland 2008, 11.

Dat is onbekend. Misschien staat het symbool voor land gewonnen uit zee. De uit zee opkomende maan zou de hoop op een nieuwe dageraad kunnen symboliseren.

Handtekening:

K. L. Van³

Bijlage 8

De heer P. Voets te Oudedorp, medewerker Stichting
Landschapsbeheer Zeeland

Interview d.d. 20 november 2010.

Stichting Landschapsbeheer Zeeland heeft geen eigen terreinen. Het Zeeuws Landschap daarentegen is wel een terreinbeherende organisatie.

Kunt u aangeven of en zo ja hoe het landschap van de polders verandert. (beheer, verstedelijking, verkaveling, infrastructuur, toerisme, industrie)

Beheer;

Organisaties die zich met het landschap bezig houden zijn soms uit op korte termijn successen. Staatsbosbeheer heeft de dijktaaluds beplant, echter met niet duurzame populieren. Dat is een gemiste kans.

Er zijn windmolens gebouwd in het Nationaal Landschap, waar de polders deel van uitmaken. Dat is niet passend in een beschermd gebied.

Verstedelijking;

Binnen het Nationaal Landschap is extra ruimte gereserveerd voor stadsuitbreidingen. Dat kan een risico zijn, omdat steden die ruimte zullen gebruiken, ongeacht de vraag of 'inbreien' in steden geen betere oplossing is. Bovendien is er sprake van krimp.

De Middelburgse uitbreidingswijk ligt al vlak tegen de Nieuwlandse polders aan. Het hoge ROC- gebouw in de Mortierepolder is zichtbaar en verpest het wijdse uitzicht.

De zichtassen raken verstopt door de verstedelijking; horizonvervuiling.

De Noordijk van Vrouwenpolder zal haar zeeverende functie verliezen. Dat kan de weg vrijmaken voor toename van (toeristen-)verkeer en bebouwing op en naast de dijk.

Verkaveling

Schaalvergroting van de agrarische bedrijven schijnt niets meer op te leveren, maar tast wel het landschap aan. Meer investeren in 'groene' landbouw creëert misschien meer draagvlak.

Infrastructuur

De N57 was noodzakelijk, maar zal meer verkeerstromen opleveren. Zowel Nieuwen Sint Joosland als Vrouwenpolder zullen meer geluidshinder ondervinden en luchtvervuiling, naast aantasting van het landschap.

Toerisme

Samen met de Dorpsvereniging Nieuwland zijn fiets- en wandelroutes ontwikkeld. Deze worden nu geïmplementeerd.

In Vrouwenpolder vormt de toename van toerisme een bedreiging. Naast de agrarische functie mogen boeren maximaal 25 sta-plekken exploiteren, mits zij deze locatie landschappelijk inpassen en het landschap een 'oppepper' geven; oude boerenschuur opknappen of de hekkenstructuur aanleggen. Minicampings worden meer aanvaard dan grote campings en recreatieparken.

Industrie

Het autobedrijf in het industriecomplex Sloegebied is 's nachts verlicht door schijnwerpers. Dat schijnsel is storend. Het Sloegebied zal uitbreiden.

Hoe is het wonen in de polder /Oudedorp?

Er wonen hier vooral forensen; jonge gezinnen. E% woont en werkt een hooftsmid.
Het dorp van twaalf huizen wordt zo behouden voor verpaupering en afbraak. De
huizen, allemaal particulier bezit, worden en zijn al gedeeltelijk gemoderniseerd.

Handtekening:

Bijlage 9

Monumenten in Vrouwenpolder⁹⁴⁷

De **Herv. kerk** (Fort den Haakweg 2) is een recht gesloten eenbeukige kerk met steunberen, dakruiter en consistoriekamer. De kerk werd in 1624 gebouwd met gebruik van muurwerk van een in 1572 grotendeels verwoeste middeleeuwse kerk, gewijd aan O.L. Vrouwe. De westgevel heeft een ingang met korfboog en daarboven een spitsboogvenster met bakstenen tracteringen. De in 1955 ingrijpend gerestaureerde kerk bevat onder meer een preekstoel uit 1624 met doophek en voorlezerbank en een orgel (circa 1850) met beelden uit de tweede helft van de 18de eeuw.

De **Geref. kerk Vrijgemaakt** (Schoolstraat 9), voorheen Geref. kerk, is een zaalkerk uit circa 1903 met spitsboogvensters en een mansardedak. De voorgevel wordt geleed door pilasters met Jugendstil-achtige natuurstenen bekroningen en heeft een omlijste ingangspartij. De pastorie (Schoolstraat 11) is een herenhuis uit circa 1900 met gepleisterde hoeklisenen en kroonlijst; de vensters zijn vernieuwd.

De **Geref. kerk** (Fort den Haakweg 16), een zaalkerk in traditionalistische vormen met achzijdige ingangstoren, is in 1953 tot stand gekomen naar ontwerp van A. Rothuizen en P.J. 't Hooft.

Woonhuizen. Een van de oudste nog bestaande woonhuizen is het wit gepleisterde huis *Dorpsdijk 40* met tuitgevel, schuiframen en de jaartalsteen '1620'.

Een mogelijk 18de-eeuwse kern heeft het pand *Dorpsdijk 42-44*, met een voormalige werkplaats aan de Schoolstraatzijde aansluitend op een topgevel met een later toegevoegde winkelpui. De villa *Fort den Haakweg 7* uit circa 1910 was oorspronkelijk een hervormde pastorie.

Van de **uitspanning** 'Oranjezon' (Koningin Emmaweg 26), oorspronkelijk een boerderij, is het L-vormige woonhuis gedateerd '1726' (jaartalankers en jaartal in dakpannen ingelegd). Verder zijn er een stenen schuur met houten top en rieten dak, een lagere stenen bijschuur met gedeeltelijk rieten dak en een vrijstaande houten schuur.

De **boerderij** 't hof Christina' (Liebertsweg 1) heeft een gepleisterd L-vormig woonhuisgedeelte uit circa 1870 met geblokte hoeklisenen en een grote, deels houten, schuur.

Het **pompstation** 'Oranjezon' (Koningin Emmaweg 24) in het gelijknamige duingebied dateert van 1892 en bestaat uit een pompgebouw in sobere neoclassicistische vormen en een dubbel woonhuis in chaletstijl (Kon. Emmaweg 20-22).

Fort Den Haak (Vrouwenpolderseweg), gelegen ten noordoosten van Vrouwenpolder, werd in 1588 aangelegd ter bescherming van het Veerse Gat. De wallen zijn nog gedeeltelijk herkenbaar in het landschap.

⁹⁴⁷ Stenvert 2003.

Vier in maart 2010 gewaardeerde boerderijen door de provincie Zeeland:
Een hoog gewaardeerde ongeschonden langgevel boerderij is gelegen aan de Emmaweg 4. Hier zijn huis en schuur ook losstaand en voorzien van de noklijn evenwijdig aan de dijk. Het complex is begin 1900 aangelegd en ligt te midden van een landschapstuin, door een sloot omgeven met toegangspalen, leilindes en een windsingel.

Op de Fort den Haakweg 11 ligt de nog redelijk authentieke boerderij *Het Zwaluwnest*. De rechthoekige hoeve stamt uit 1920 en heeft een eigentijds erf. De deur bevindt zich in de langgevel. De aangebouwde schuur, onder dezelfde noklijn als het huis, heeft houten zwart gepotdekselde wanden.

't Hof Dijzicht ziet er authentiek uit, maar is van recente datum met eigentijdse kunststofmaterialen opgebouwd. In het rapport staat dat de Provincie 'een vermoeden heeft van een oude kern'.

Een wel hooggewaardeerde boerderij ligt op de Koningin Emmaweg 12. De woning dateert uit de eerste helft van de negentiende eeuw en heeft een langgevel met de toegangsdeur en houten zwartgeteerde gepotdekselde schuur, een landschapstuin en schapenweide. De groenwitte luiken en schuiframen zijn authentiek en de aangebouwde, dwarsbeukige schuur heeft schuurdeuren voorzien van de karakteristieke witte omlijstingen. Ook hoog gewaardeerd, mede dankzij de ongeschonden beplanting en erfindeling is het redelijk authentieke boerderijtje aan de Koningin Emmaweg 14 van rond 1850. De schuur heeft een iets hoger dak dan het aangebouwde huis.

Bijlage 10

Inventarisatie cultuurhistorische monumenten in Nieuwland door de Provincie Zeeland Directie Ruimte, Milieu en Water in maart 2010

In maart 2010 worden als cultuurhistorische monumenten in Nieuwland de volgende boerderijen van een hoge (A-status)waardebepaling voor zien door de Provincie Zeeland Directie Ruimte, Milieu en Water:⁹⁴⁸

-Binnendijk 3 uit 1676 heeft een nog redelijk authentiek vrijstaand woonhuis met deur in de lange gevel, een ongeschonden erfindeling en enkele bijgebouwen. Het is een Rijksmonument.

- Hoeve aan de derde Weg 2 in onbewoond en vrijstaand. Op de voorgevel van de door mos groen uitgeslagen woning staat 'anno 1794.' De voorgevel heeft de klassieke indeling met twee vensters links, een voordeur en twee vensters rechts; de schuifvensters hebben zes ruiten, met gekruiste roeden. De nog authentieke schuur dateert van omstreeks 1910 en heeft een langsdeel waarvan de mendeuren in het midden van de kopgevel zijn geplaatst. De boerderij ligt onderaan een polderdijk omringd door paardenweiden.

-Hoeve Nieuw Molenzicht is gebouwd rond 1945 en is een grotendeels authentieke wederopbouwboerderij.

- Hoeve Nieuwlandse weg 13 dateert uit de zeventiende eeuw en ligt in de Zaagmolenpolder. Het rechthoekige woonhuis, opgetrokken uit IJsselsteentjes, heeft schuifvensters met daarin twaalf kruisruitjes. Huis en schuur liggen onder een dak met doorlopende noklijn en de ingang van de woning in de zijgevel. De schuur van zwarte houten delen is vermoedelijk authentiek. Aan de achterzijde bevindt zich een poldertje met weilanden.

- Hof Nieuwlandsrust, Oudedijk 14, is een zeventiende-eeuwse kop-romp boerderij met een woning en schuur, varkenshok annex bakkeet en een moderne schuur onderaan een polderdijk. Het ligt onder een dijkje, met rondom bouwland en weilanden. Aan de voorzijde is er zicht op het dorp Arnemuiden en achteren op ongeveer dezelfde afstand passeert de A58. De entree wordt geflankeerd door oude lindebomen en twee kastanjabomen van zeker driehonderd jaar oud. Aan de rechterzijde hiervan bevindt zich de ingang naar de formeel ingedeelde moestuin en de boerentuin. In deze tuin zijn onder andere oude knotwilgen en meekrap te vinden, eeuwenoude taxusbomen, een vijgenboom en een moerbeï. In de paardenweide daarnaast staan twee, op last van Napoleon geplaatste notenbomen. Achter de schuur staat de originele drinkput. Links van de oprit staat het woonhuis met de kop naar de dijk. Zowel zij- als kopgevel hebben een deuringang en groene schuif-kruisvensters met groen/witte blinden. In de gevel zijn de jaartalankers '1787' aangebracht. Aan de linkerzijde is het huis in 1850 uitgebreid. Alleen de gebinten van de schuur dateren nog uit de zeventiende eeuw. De bakkeet maakt onderdeel uit van het varkenskot dat loodrecht op het begin van de schuur staat. Aan het andere eind bevinden zich de poepdoos en de mestvaalt, zoals op oorspronkelijke boerenerven.

⁹⁴⁸ Provincie Zeeland, Directie Ruimte, Milieu en Water, *Cultuurhistorische Monumenten Nieuwland*.

Monumenten in Nieuw- en Sint Joosland⁹⁴⁹ (gemeente Middelburg)

De **Herv. kerk** (Kerkplein 1) is een brede zaalkerk met driezijdige sluiting, aangebouwde consistoriekamer en een ranke geveltoren met naaldspits. Deze kerk met neogotische details en slanke steunberen werd in 1882 gebouwd ter vervanging van een 17de-eeuwse voorganger. De toegang tot het terrein wordt geflankeerd door bakstenen hekpijlers voorzien van schilddragende leeuwen (18de eeuw).

Nieuw- en Sint Joosland, Trafhuisje

Het voorm. **raadhuys** (Korteweg 2-4), een fors wit geschilderd pand uit 1927, deed tevens dienst als onderwijzerswoning.

Het **woonhuys** 't Veerschip' (Veerstraat 1) is een tweelaags gepleisterd pand met omlijste ingang, muurankers en een gevelsteen gedateerd '1705'.

De **windmolen** 'Buiten Verwachting' (Molenweg 35), een grondzeiler met een ronde gepleisterde romp en een met dakleer beklede kap, werd in 1874 gebouwd voor P. de Groot ter vervanging van een noordoostelijker staande (afgebrande) voorganger en is in 1981-'83 gerestaureerd.

De **weegbrug met weeghuisje** (Oude Dijk ong.) dateert uit circa 1915. Het **trafhuysje** (Veerstraat ong.) is een klein blokvormig gebouw met tentdak, gebouwd rond 1925 voor de P.Z.E.M.

De **timmermanswerkplaats** Molendijk 57 dateert uit 1930-'31 en bestaat uit een woonhuys in traditionalistische vormen, met erker en mansardedak, en twee gekoppelde houten schuren, eveneens met mansardedak.

De **muziektent** (Kerkplein ong.) is rond 1960 gebouwd volgens het 'bühnemodel' met gesloten achterwand.

Begraafplaatsen. De in 1862 gestichte *Oude Alg. begraafplaats* (bij Oude Rijksweg 34) heeft een aparte grafkelder met zerk voor H.P. den Bouwmeester († 1913). De *Nieuwe Alg. begraafplaats* (Oude Dijk ong.) werd gezien het baarhuysje rond 1920 gesticht. Er is een oorlogsmonument in de vorm van een vredesduif op een achtkantige kolom (circa 1960).

Boerderijen. Ten zuiden in de Oud-Sint Jooslandpolder bevinden zich twee fraai gelegen boerderijen. De hoeve *Binnendijk 1* heeft een dwars geplaatst eenlaags woonhuys uit 1676 met een afluiving aan de achterzijde en een gelijktijdig gebouwde lagere aanbouw aan de oostzijde. De forse houten schuur met twee wit omrande mendeuren en een wagendeur is in opzet 18de-eeuws. De uit 1705 daterende boerderij *Binnendijk 5* heeft eveneens een dwars geplaatst eenlaags woonhuys met een lagere aanbouw. De vrijstaande schuur is modern.

⁹⁴⁹ Stenvert 2003.

Bibliografie

Tekens van Toestanden in de Polders

- Ashworth, G.J. Heritage and the consumption of Places. In : *Bezeten van Vroeger, Erfgoed, identiteit en musealisering*, Amsterdam, 2005.
- Beek, A., *Aan de dijk gezet. Dijkwoningen vroeger en nu en in de toekomst*, Rotterdam, 1996.
- Beenhakker, Henderikx e.a. *Duizend jaar Walcheren. Over gelanden, heren en geschot, over binnen- en buitenbeheer*, Middelburg, 1996.
- Belvedere, Beleidsnota over de relatie cultuurhistorie en ruimtelijke inrichting*, Den Haag, 1999
- Belvedereproject N57 Walcheren, Einddocument*, Middelburg, 2006.
- Belvedere N57, De Weg op Dorpse Schaal, Landschappelijke inpassing van dorpen en oude wegtracés langs de Walcherse N57*, Middelburg, 2008.
- Blom, P., Macht van Markiezen, in: *De Wete, gedaan aan de leden van de Heemkundige kring Walcheren*; vol. 3, Middelburg, 2005, pg. 48-50.
- Blom, P., Henderikx, P., e.a. *Historische atlas van Walcheren*, Nijmegen, 2009.
- Boer, P. den, Geschonden herinnering, Lieux de mémoire, in: *Bezeten van vroeger. Erfgoed en identiteit en musealisering*, Amsterdam, 2005. pg. 40-55.
- Blom, A., De Kwaliteit van het gewone. De architectuur van de naoorlogse wijken, in: *Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed*, nummer 4, herfst 2010, Amersfoort, 2010. pg. 5-7.
- Bos, K., Bosch, J.W., *Landschapsatlas van Walcheren. Inspirerende sporen van de tijd*, Koudekerke, 2008.
- Bosma, K., Mekking, A., Ottenheym, K., e.a., *Bouwen in Nederland 600-2000*, Zwolle, 2007.
- Bosma, K., Atelier Rijksbouwmeester, *Het post-Belvederetijdperk: Cultuurhistorisch beleid verankerd in de ruimtelijke ordening en in de ontwerpogave*, Den Haag, 2008.
- Bosma, K., Kolen, J. e.a. *Geschiedenis en ontwerp. Handboek voor de omgang met cultureel erfgoed*, Nijmegen, 2010.
- Broeke, M., van der, Rust en Werk, bedrijfsgebouwen met buitenverblijven op Walcheren. In: *De Wete, gedaan aan de leden van de Heemkundige kring Walcheren*; vol. 4, Middelburg, 2007, pg. 31-35.
- Broeksma, F.A., Uitwateringsduiker in Nieuwland, in: *De wete, gedaan aan de leden van de Heemkundige kring Walcheren*; vol. 4, Middelburg, 1978, pg. 13-15.
- Broeksma, F.A., Graf Deense matroos, in: *De wete, gedaan aan de leden van de Heemkundige kring Walcheren*; vol. 1, Middelburg, 1979, pg. 10-12. tevens :vol. 2, Middelburg, 1984, pg. 21, 22.

- Bruntink, H., Betaal de boer maar voor zijn werk aan het landschap, *De Stentor/Nieuw Kamper Dagblad*, 28 November 2008, p. 34.
- Bijleveld, M. van, Claassen, T., Curré, C., *M.F. Duintjer, 1908-1983. Strak, helder, open- architectuur als drager van een nieuwe samenleving*, Rotterdam, 2007.
- Coalitieaccord tussen de Tweede Kamerfracties van CDA, PvdA en ChristenUnie*, Den Haag, 2007, pg. 20-22.
- COV notulen*; Christelijke Oranje Vereniging, Vrouwenpolder, 1938-1960. Eigendom van het COV te Vrouwenpolder.
- Cruyningen, Piet van, *Boerderijbouw in Zeeland van de tiende tot de twintigste eeuw : 'schone welbetimmerde hofsteden'*, Utrecht, 2002.
- Dellebeke, P., Geertse-van Poepele, A.A., *De geschiedenis van Nieuw- en St Joosland en directe omgeving*, uitgegeven door Dorpsvereniging Nieuw- en SintJoosland, 1994.
- Dellebeke, P., *De geschiedenis van Nieuw- en St Joosland en directe omgeving*, herziene tweede druk, uitgegeven door Dorpsvereniging Nieuw- en SintJoosland, 2010.
- Dekker, C., *Zuid-Beveland. De historische geografie en de instellingen van een Zeeuws eiland in de Middeleeuwen*, Krabbendijke, 1982.
- Dekker, J., Heyning, K., Broeke, H. van den, e.a., *De Zeeuwse streekdrachten 1800-2000*, Zwolle, 2005.
- Derks, K.J., *Onze Lieve Vrouw van den Polder*, Utrecht, 1947.
- Eeden, H. van den, *Leve de Koning. Lodewijk Napoleon op reis door Brabant en Zeeland*, Tilburg, 2009.
- Een Blik op de Ruilverkaveling Walcheren, 1982-2008*, Provincie Zeeland, Goes, 2008.
- Een uniek Park*, Uitgave van de Onderhouds- en Belangenvereniging Breezand, 2002.
- Eerden, M. e.a., *Op Historische Gronden. Erfgoed in een context van ruimtelijk ontwerp, planning en democratie*, Rotterdam, 2008.
- Enthoven, V., *Een haven te ver. De Britse expeditie naar de Schelde van 1809*, Nijmegen, 2009.
- Frijhoff, W., *Dynamisch Erfgoed*, Amsterdam, 2007.
- Gargon, M., *Walchersche Arkadia*, Leiden, 1715-1717. [2 delen]
- Gittenberger, F., Weiss, H., *Zeeland in oude kaarten*, Londen, 1983. pg.40, 41.
- Groot, R. e.a., *Speculatieve cultuurhistorie. Een onderzoek naar de mechanismen van waardering*, Wageningen, 2005.
- Heer, A.M., Kipkarren in de duinen, in: *De Wete, gedaan aan de leden van de Heemkundige kring Walcheren*; vol. 2, Middelburg, 2009, pg. 25-27.

Hekhuis, J., van Vrouwepolder naar Vrouwenpolder. Een impressie van een badplaats in opkomst. In : *De Wete, gedaan aan de leden van de Heemkundige kring Walcheren*; vol. 1, Middelburg, 1999, pg.12-14.

Henderikx, P.A., 'Walcheren van de 6e tot de 12e eeuw. Nederzettingsgeschiedenis in fragmenten', in: *Archief Koninklijk Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen*, Middelburg, 1993.

Henderikx, Lantsheer, J.A., Meijer, A.C., e.a. *Duizend jaar Walcheren. Over gelanden, heren en geschot, over binnen- en buitenbeheer*, Middelburg, 1996.

Henderikx, P. Bewoning en nederzettingen op Walcheren in de middeleeuwen. *Duizend jaar Walcheren. Over gelanden, heren en geschot, over binnen- en buitenbeheer*, Middelburg, 1996.

Heyning, K., *De Tapijten van Zeeland*, Middelburg, 2007.

Hollestelle, L., Landwacht en Rode Roede, *Duizend jaar Walcheren. Over gelanden, heren en geschot, over binnen- en buitenbeheer*, Middelburg, 1996.

Hollestelle, L., Eiland met de Gouden Rand, *Duizend jaar Walcheren. Over gelanden, heren en geschot, over binnen- en buitenbeheer*. Middelburg, 1996.

Hollestelle, L., Metamorfose. De zorg voor de zeekering van Walcheren tussen 1795 en 1995, *Duizend jaar Walcheren. Over gelanden, heren en geschot, over binnen- en buitenbeheer*. Middelburg, 1996.

Hollestelle, L.M., Herdenken en gedenken. Zestig jaar inundatie en bevrijding van Walcheren, in : *De wete : gedaan aan de leden van de Heemkundige Kring Walcheren*, Middelburg, nr. 4, 2004.

Holtorf, C., Williams, H., *Landscapes and memories*, 2006.

Hoogstraten, M.,van, *De Molens van Zeeland*, Middelburg, 1964.

Kadastrale Atlas van Zeeland 1832. Serie Walcheren. Deel I: Veere, Vrouwenpolder, Serooskerken, Gapinge, Middelburg, 1993. pg. 19-25.

Klerk, A.P. de, *Het Nederlandse landschap, de dorpen in Zeeland en het water op Walcheren*, Utrecht, 2003.

Koldewij, E., Cruyningen, P. van, Gaillard, K., Reinstra, A., Leeuwen, W.van, Zuylen, J. van, *Binnen bij boeren, wonen en werken in historische boerderijen*, Zwolle, 2003.

Kolen, J., *De biografie van het Landschap. Drie essays over Landschap, geschiedenis en Erfgoed*, Amsterdam, 2005.

Kopytoff, The Cultural Biography of Things: commodization as proces, *The social life of things*, Cambridge, 1986.

Kuijper, C.D., de, Winkelen, C. van, *Vrouwenpolder in oude Ansichten*, Zaltbommel, 1981.

Laarse, R. van der, *De dynamiek van de herinnering, Kunst, Kampen en Landschap. De blinde vlek van het daderserfgoed*, Amsterdam, 2009.

Laarse, R. van der, Panorama's op vroeger, in: *Levend Erfgoed*, jaargang 5, nummer 2, 2008.

- Maljaars, A., Beekshoekspolder bedreigd, *De Wete, gedaan aan de leden van de Heemkundige kring Walcheren*; vol. 4, Middelburg, 2002, pg. 37,38.
- Marsman, H., *Verzamelde gedichten*, Amsterdam, 2002.
- Minderhoud, P., Voorbij, in: *De Wete, gedaan aan de leden van de Heemkundige kring Walcheren*; vol. 2, Middelburg, 2009, pg. 33.
- O'Keeffe, T., Concepts of Castle and the Construction of Identity in medieval and post-medieval Ireland, *Irish Biography*, Volume 34 (1), Dublin, 2001.
- Ottenheim, K., *Schoonheid op maat, Vincenzo Scamotti en de architectuur van de Gouden Eeuw*, Stichting Koninklijk Paleis Amsterdam, 2010.
- Plaatsen en aantallen beschermde Rijksmonumenten in de Provincie Zeeland*, Den Haag, 1994.
- Polderdijk, F.P., Walraven, A., *Geschiedenis en plaatsbeschrijving van de gemeente Nieuw- en Sint Joosland*, Middelburg, 1896.
- Polderdijk, F.P., Het eiland Sint-Joosland, *Archief Zeeuwsch Genootschap der wetenschappen 1931*, Middelburg, 1931.
- Polderdijk, F.P., De houtzaagmolens bij Nieuwland, (1632) 1722-1902 : bijdrage tot de geschiedenis der houtzaagindustrie in Zeeland, *Archief Zeeuwsch Genootschap der wetenschappen*, Middelburg, 1936.
- Polderdijk, F.P., W.S. Unger, De Middelburgsche Polder 1644-1944, *Archief Zeeuwsch Genootschap der wetenschappen 1943*, Middelburg, 1-23.
- Polderdijk, F.P. "Het genoegelijke landmansleven": het leven van den Nieuw- en Sint Jooslandschen Landbouwer gedurende de tweede helft der negentiende eeuw, In: *De wete, gedaan aan de leden van de Heemkundige kring Walcheren*; vol. 37, Middelburg, 2008.
- Priester, P., Zeeuwse tarweteelt, *Zeeuws landschap*, nr. 3, Middelburg, 2010.
- Prinsen, A., Begraafplaatsen te Vrouwenpolder, *De Wete, gedaan aan de leden van de Heemkundige kring Walcheren*; vol. 1, Middelburg, 1987, pg. 13-15.
- Rauwe, R., Veldnamen van Vrouwenpolder, in: *De wete, gedaan aan de leden van de Heemkundige kring Walcheren*; vol. 3, Middelburg, 1989, pg. 3, 4.
- Reh, W., Steenberg, C., Aten, D., *Zee van Land, Droogmakerijen als atlas van de Hollandse landschapsarchitectuur*, Wormer, Middelburg, 2005. pg. 1-11, 20-32, 251-277.
- Reijnoudt, P.J., *Een kerk in de Middelburgse Polder, 1650-1983. Historisch overzicht naar aanleiding van de herdenking van het 100-jarig bestaan van de Eben Haezer kerk*, Nieuw en SintJoosland, 1983.
- Ru, G. de, Vroegere begraafplaats te Vrouwenpolder, *De Wete, gedaan aan de leden van de Heemkundige kring Walcheren*; vol. 3, Middelburg, 1983, pg. 7-12, 27,28.
- Rutte, R., Nieuw land- nieuwe samenleving- knappe nederzetting. Dorpen in vijftiende- en zestiende- eeuwse bedijkingen in de zuidwestelijke delta, *Historisch Cultuurlandschap in Nederland*, Utrecht, 2010. pg. 71-96.

- Sakkes, H., *Atlantikwall in Zeeland en Vlaanderen gedurende opbouw en strijd, 1942-1944*, Middelburg, 2000.
- Samuels, M., *The Biography of Landscape, Cause and Culpability, The Interpretation of ordinary Landscapes*, New York, 1979.
- Sandberg, G.F., *Overzetveren in Zeeland. Zevenhonderd jaar vervoer te water*, Middelburg, 1970.
- Schutijser, A.J., Het miraculeuze schilderij van O.L. Vrouw van de Polder, in : in: *De Wete, gedaan aan de leden van de Heemkundige kring Walcheren*; vol. 2, Middelburg, 1978, pg. 13-15.
- Sens, B., Oudheusden, van, J.A., *Architectuur en stedenbouw in Zeeland; 1850-1945.*, Zwolle, 1993.
- Slager, K., *De Ramp: een reconstructie van de watersnood van 1953*, Amsterdam, 1992.
- Smallegange, G.W., Zeeuwse Boerderijen: bakens in het landschap (bijeenkomst), *De Wete, gedaan aan de leden van de Heemkundige kring Walcheren*; vol.1, Middelburg, 2004.
- Steenbergen, C., *De polderatlas van Nederland : pantheon der Lage Landen*, Bussum, 2009.
- Stenvert, R., Ginkel-Meester, S. van, Stades-Vischer, E., e.a., *Monumenten in Nederland, Zeeland*, Zwolle, 2003.
- Sijnke, P.W., iets over de bevolking van een kleine plattelandsgemeente in 't begin van de negentiende eeuw (Nieuwland -1810), in: *De wete, gedaan aan de leden van de Heemkundige kring Walcheren*; vol. 16, Middelburg, 1975, pg. 16-19.
- Sijnke, P.W., De Bevolking van Sint Joosland in 1810, in: *De wete, gedaan aan de leden van de Heemkundige kring Walcheren*; vol. 21, Middelburg, 1976, pg. 6.
- Sijnke, P., *Het Zeelandboek*, Zwolle, 2009.
- De Veldnamen van Serooskerke, Veere, Vrouwenpolder, in: De serie *Veldnamen van Walcheren*, uitgegeven door de Heemkundige Kring Walcheren. Jaartal onbekend.
- Vereniging Nederlands Cultuurlandschap, *Nederland weer mooi. Deltaplan voor het landschap*, Beek-Ubbergen 2005.
- Vereniging Nederlands Cultuurlandschap, *Nederland weer mooi. Deltaplan Uitvoeringscahier*. Beek-Ubbergen 2008.
- A. Walraven en F.P. Polderdijk, *Geschiedenis en plaatsbeschrijving van de gemeente Nieuw- en Sint Joosland*, Middelburg, 1896.
- De Wete, gedaan aan de leden van de Heemkundige kring Walcheren*; vol. 13, Middelburg, 1974, pg. 10-16.
- Variaties op het thema monument. *De Wete, gedaan aan de leden van de Heemkundige kring Walcheren*; vol. 13, Middelburg, 1974, pg. 7-10.

De Wete, gedaan aan de leden van de Heemkundige kring Walcheren; vol. 1, Middelburg, 1977, pg. 27-30.

De Wete, gedaan aan de leden van de Heemkundige kring Walcheren; vol. 1, Middelburg, 1981, pg. 14-17.

De Wete, gedaan aan de leden van de Heemkundige kring Walcheren; vol. 4, Middelburg, 1981, pg. 4.

De Wete, gedaan aan de leden van de Heemkundige kring Walcheren; vol. 3, Middelburg, 1983, pg. 7-12, 27,28.

Nieuw en Sint Joosland, een deel van Walcheren!?, *De Wete, gedaan aan de leden van de Heemkundige kring Walcheren*; vol. 2, Middelburg, 1984, pg. 8-10.

Herkomst namen Oranjezon en Oranjebosch, *De Wete, gedaan aan de leden van de Heemkundige kring Walcheren*; vol. 2, Middelburg, 1986, pg. 17.

Vrouwepolderse Begraafplaats, *De Wete, gedaan aan de leden van de Heemkundige kring Walcheren*; vol. 2, Middelburg, 1987, pg. 5,6.

De Wete, gedaan aan de leden van de Heemkundige kring Walcheren; vol. 1, Middelburg, 1988, pg. 23-25.

De Wete, gedaan aan de leden van de Heemkundige kring Walcheren; vol. 3, Middelburg, 1988, pg. 7-13.

De Wete, gedaan aan de leden van de Heemkundige kring Walcheren; vol. 4, Middelburg, 1990, pg. 24.

De Wete, gedaan aan de leden van de Heemkundige kring Walcheren; vol. 2, Middelburg, 1992, pg. 16.

De Wete, gedaan aan de leden van de Heemkundige kring Walcheren; vol. 2, Middelburg, 1993, pg. 35.

De Wete, gedaan aan de leden van de Heemkundige kring Walcheren; vol. 1, Middelburg, 1995, pg. 14,15.

De Wete, gedaan aan de leden van de Heemkundige kring Walcheren; vol. 1, Middelburg, 1996, pg. 20.

De Wete, gedaan aan de leden van de Heemkundige kring Walcheren; vol. 2, Middelburg, 1998, pg. 2-11, 27,28.

De Wete, gedaan aan de leden van de Heemkundige kring Walcheren; vol. 1, Middelburg, 1999, pg. 40-43, 12-14.

De Wete, gedaan aan de leden van de Heemkundige kring Walcheren; vol. 4, Middelburg, 1999, pg. 30.

De Wete, gedaan aan de leden van de Heemkundige kring Walcheren; vol. 4, Middelburg, 2000, pg. 44-47.

De Wete, gedaan aan de leden van de Heemkundige kring Walcheren; vol. 2, Middelburg, 2001, pg. 40, 41.

De Wete, gedaan aan de leden van de Heemkundige kring Walcheren; vol. 4, Middelburg, 2004, pg. 39-42.

De Wete, gedaan aan de leden van de Heemkundige kring Walcheren; vol. 4, Middelburg, 2007, pg. 12-23.

De Wete, gedaan aan de leden van de Heemkundige kring Walcheren; vol. 4, Middelburg, 2008, pg. 16-22.

De Wete, gedaan aan de leden van de Heemkundige kring Walcheren; vol. 1, Middelburg, 2009, pg. 18-25.

De Wete, gedaan aan de leden van de Heemkundige kring Walcheren; vol. 2, Middelburg, 2009, pg. 25-27.

De Wete, gedaan aan de leden van de Heemkundige kring Walcheren; vol. 1, Middelburg, 2010, pg. 44-46.

Wilderom, M., H., *Tussen afsluitdammen en Deltadijken, Deel II, Midden-Zeeland (Walcheren en Zuid-Beveland)*, Middelburg, 1968.

Winkelen C. van, *Nieuw- en Sint Joostland in oude ansichten*, Zaltbommel, 1976/86.

Wyck, H.W.M. van der, *Het Arkadisch Walcheren, getekend door Jan Arends 1770-1790*, Alphen aan den Rijn, 2001. pg. 66-70

Wijk, E., van, *Molens in soorten in Zeeland en daar buiten: molen-historische opstellen*, Middelburg, 1999.

Ypma, T., *Landschap of Landbouw?*; Geen plaats voor puur productielandschap, *Boerderij*, Ondernemen, Ed. 93, nr. 49, 2 september 2008, pg. 6.

Zande, Van der, *During, Ons erfgoed en Ruimtelijke Planning*, 2009 nog in druk bij SDU, hoofdstuk 2.

Zeeuws Erfgoed, 8^e jaargang, nr.14, 2009,

Zeeuws Landschap, 18^e jaargang, nr. 4, 2002.

Zeeuws Landschap, 19^e jaargang, nr. 3, 2003.

Zeeuws Landschap, 19^e jaargang, nr. 4, 2003.

Zeeuws Landschap, 20^e jaargang, nr. 4, 2004.

Zeeuws Landschap, 21^e jaargang, nr. 1, 2005.

Zeeuws Landschap, 21^e jaargang, nr. 3, 2005.

Zeeuws Landschap, 21^e jaargang, nr. 4, 2005.

Zeeuws Landschap, 22^e jaargang, nr. 4, 2006/2007.

Zeeuws Landschap, 24^e jaargang, nr. 1, 2008.

Zeeuws Landschap, 26^e jaargang, nr. 1, 2010.

Zeeuws Landschap, 26^e jaargang, nr. 3, 2010.

Zeeuwsch genootschap der wetenschappen, Archief, *Vroegere en latere mededeelingen, voornamelijk in betrekking tot Zeeland*, Middelburg, 1931, 1936, 1943.

Zwemer, J., *De Bataafse en Franse tijd, Duizend jaar Walcheren. Over gelanden, heren en geschoot, over binnen- en buitenbeheer*, Middelburg, 1996.

Zwemer, J., *Ontwikkelingen in de duingebieden, Duizend jaar Walcheren. Over gelanden, heren en geschoot, over binnen- en buitenbeheer*, Middelburg, 1996.

Websites

ww. Belvedere.nu

www.beschermersamstelland.nl

www.boerderijenzeeland.nl

www.bunkerbehoud.com

www.cultureelerfgoed.nl

www.dvnieuwland.nl

www.inpoldering-noordwalcheren.nl

www.kich.nl

www.kreeft.zeeland.nl

www.logistiek.nl

www.natuurmonumenten.nl

www.provincie.zeeland.nl

www.stlaurens.nl/belvedere.htm

www.vrouwenpolder.nu

www.wikipedia.nl

www.zeeuwsarchief.nl

www.zldims.zeeland.nl

DVD *Vrouwenpolder 65 jaar vrij*, Commissie herdenkingen Vrouwenpolder, 2010. In bezit auteur.

Illustraties Verantwoording

Foto's Auteur: Afb.: 2.4, 2.5, 2.6, 2.7, 2.8, 2.12, 2.14, 2.16, 2.17, 2.18, 2.19, 2.20, 2.21, 2.22, 2.23, 3 II.1, 3 II.2, 3 II.3, 3 II.4, 3 III.10, 4.2, 4 III.4, 4 III.7, 4 III.9, 5 I.2, 5 III.5, 5 III.26, 6I.6, 6 II.10, 7.3, 7.5, 7.6, 7.7, 8.1.

Beek, A., *Aan de dijk gezet. Dijkwoningen vroeger en nu en in de toekomst*, Rotterdam 1996.
Afb.: 4 III.6.

Beenhakker, A., *De Herverkaveling van Walcheren, Duizend jaar Walcheren. Over gelanden, heren en geschot, over binnen- en buitenbeheer*. Middelburg, 1996.
Afb.: 1, 2, 3 I.2, 3 I.3, 3 I.7, 3 I.8, 3 IV.4, 4 IV.3, 6 II.9.

Belvedere N57, De Weg op Dorpse Schaal, Landschappelijke inpassing van dorpen en oude wegtracés langs de Walcherse N57, Middelburg, 2008. Afb.: 2.15, 4 IV.4.

Beeldbank Bibliotheek Middelburg. Afb.: 3 II.11, 3 IV.6, 3 IV.8, 4 III.8, 4 III.14, 4 III.15, 6 I.13. 7.2, 7.8.

Belvedere N57 Nieuwsbrief 2009. Afb.: 1.2, 5 III.16.a.

Blom, P., Henderikx, P., e.a. *Historische atlas van Walcheren*, Nijmegen, 2009.
Afb.: 3 I.4, 3 III.3, 5 III.15.

Bos, K., Bosch, J.W., *Landschapsatlas van Walcheren. Inspirerende sporen van de tijd*, Koudekerke, 2008.
Afb: 2.10, 2.11, 3 I.1, 3 I.6, 3 III.5, 3 IV.3, 3 IV.5, 3 IV.7, 3 IV.9, 4 III.3, 4 IV.2, 4 IV.1, 5 I.7, 5 I.8, 5 II.1, 5 III.8, 5 III.11, 5 III.12, 5 III.16, 5 III.19, 6 I.12.

Bosma, K., Mekking, A., Ottenheym, K., e.a., *Bouwen in Nederland 600-2000*, Zwolle, 2007.
Afb.: 3 III.11.

Broeksma, F.A., Graf Deense matroos, in: *De wete, gedaan aan de leden van de Heemkundige kring Walcheren*; vol. 1, Middelburg, 1979. Afb.: 7.1.

Cruyningen, Piet van, *Boerderijbouw in Zeeland van de tiende tot de twintigste eeuw : 'schone welbetimmerde hofsteden'*, Utrecht, 2002. Afb.: 4 III.1, 5 III.24, 5 III.25.

Dekker, C., *Zuid-Beveland. De historische geografie en de instellingen van een Zeeuws eiland in de Middeleeuwen*, Krabbendijke, 1982. Afb.: 3 III.1.

Dellebeke, P., *De geschiedenis van Nieuw- en St Joosland en directe omgeving*, herziene tweede druk, uitgegeven door Dorpsvereniging Nieuw- en SintJoosland, 2010. Afb.: 1.1, 3 II.5, 3 II.7, 3 II.8, 3 III.8, 4.2, 5 III.10.

Derks, K.J., *Onze Lieve vrouw van den Polder*, Utrecht, 1947. Afb.: 3 IV.1, 5 I.3.

Eeden, H. van den, *Leve de Koning. Lodewijk Napoleon op reis door Brabant en Zeeland*, Tilburg, 2009. Afb.: 5 III.28.

Een uniek Park, Uitgave van de Onderhouds- en Belangenvereniging Breezand, 2002. Afb.: 4 II.3.

Eindrapport Dentank Vrouwenpolder *Kust-Rust*, 2009. Afb.: 2.3.

Enthoven, V., *Een haven te ver. De Britse expeditie naar de Schelde van 1809*, Nijmegen, 2009. Afb.: 3 I.5, 5 I.6, 5 III.17, 6.1, 6 I.1, 6 I.2, 6 II.4.

Grote Historische Topografische Atlas van Zeeland, Tilburg, 2006. Afb.: 3 II.12, 4 III.5, 6 I.5, 6 I.14.

- Grote Historische provinciale Atlas Zeeland 1856-1858*. Afb.: 3 II.12.
- Grote Provinciale Atlas Zeeland*, Groningen, 1990. Afb.: 4 I.3, 4 I.4.
- Grote Topografische Atlas van Nederland*, Deel 4, Zuid-Nederland, Groningen, 1986. Afb: 2.1.
- Heyning, K., *De tapijten van Zeeland*, Middelburg, 2007. Afb.: 5 II.2.
- Hoogstraten, M., van, *De Molens van Zeeland*, Middelburg, 1964. Afb.: 4 III.1.
- Kadastrale Atlas van Zeeland 1832*, Veere, Vrouwenpolder, Serooskerken, Gapinge. serie *Walcheren deel 1*, Middelburg, 1993. Afb. 1.3, 4 III.2, 6 I.3.A, 6 I.3.B.
- Kuijper, C.D., de, Winkelen, C. van, *Vrouwenpolder in oude Ansichten*, Zaltbommel, 1981. Afb.: 6I.7.
- Militaire kaart. Verkend in 1856*. gegraveerd Top Bureau, 1884, Zeeuws Archief, Middelburg, 2010. Afb.: 3 II.10, 6 I.7.
- Plattegrond Vrouwenpolder. Afb.: 10.1
- Plattegrond Nieuwland. Afb.: 10.2.
- Polderdijk, F.P., Het eiland Sint-Joosland, *Archief Zeeuwsch Genootschap der wetenschappen 1931*, Middelburg 1931. Afb.: 5 I.4, 5 III.14.
- Polderdijk, F.P., De houtzaagmolens bij Nieuwland, (1632) 1722-1902 : bijdrage tot de geschiedenis der houtzaagindustrie in Zeeland, *Archief Zeeuwsch Genootschap der wetenschappen*, Middelburg, 1936. Afb.: 4 III.12, 5 III.27, 6 I.11.
- Polderdijk, F.P., , W.S. Unger, De Middelburgsche Polder 1644-1944, *Archief Zeeuwsch Genootschap der wetenschappen 1943*, Middelburg, Afb.: 3 II.9. 5 III.9.
- Reijnoudt, P.J., *Een kerk in de Middelburgse Polder, 1650-1983. Historisch overzicht naar aanleiding van de herdenking van het 100-jarig bestaan van de Eben Haezer kerk*, Nieuw en SintJoosland, 1983. Afb.: 5 III.18.
- Rutte, R., Nieuw land- nieuwe samenleving- knappe nederzetting. Dorpen in vijftiende- en zestiende- eeuwse bedijkingen in de zuidwestelijke delta, *Historisch Cultuurlandschap in Nederland*, Utrecht, 2010. Afb.: 4 II.2.
- Sakkes, H., *Atlantikwall in Zeeland en Vlaanderen gedurende opbouw en strijd, 1942-1944* , Middelburg, 2000. Afb. 6 II.5.
- Steenbergen, C., *De polderatlas van Nederland : pantheon der Lage Landen* , Bussum, 2009. Afb. 3 III.12.
- De Veldnamen van Serooskerke, Veere, Vrouwenpolder*. afb. 2.1.1, 2.1.2, 2.1.3, 2.3, 2.4, 2.5.
- De Wete, gedaan aan de leden van de Heemkundige kring Walcheren*; vol. 2, Middelburg, 1993. Afb. 6 I.8
- De Wete, gedaan aan de leden van de Heemkundige kring Walcheren*; vol.42, Middelburg, 2007. Afb. 6 II.6,
- De Wete, gedaan aan de leden van de Heemkundige kring Walcheren*; vol. 2, Middelburg, 2009. Afb.: 2.9, 4 III.13.
- Wilderom, M., H., *Tussen afsluitdammen en Deltadijken, Deel II, Midden-Zeeland (Walcheren en Zuid-Beveland)*, Middelburg, 1968. Afb.: 3 II.6, 3 III.7, 4 II.1, 5 I.5, 5 III.6, 6 II.3, 6 II.8.

Wyck, H.W.M. van der, *Het Arkadisch Walcheren, getekend door Jan Arends 1770-1790*, Alphen aan den Rijn, 2001. Afb.: 3 III.9, 3 IV.2, 5 III.3, 5 III.4.

Zeeuws Archief. Afb.: 1.4, 2.4, 3.3, 4 III.10, 4 III.10.a, 5 III.15, 6 I.10, 6 II.7.

Zeelandia Illustrata I en I, Koninklijk Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen, Zeeuws Archief, Middelburg.

Afb.: 4.1, 4 I.1, 4 I.2, 5 III.1, 5 III.1.1.a, 5 III.2, 5 III.7, 5 III.20, 5 III.21, 5 III.22, 5 III.23, 6 I.4, 6 I.9.

Zeeuws Landschap, 20^e jaargang, nr. 4, 2004. Afb.: 3 III.2, 5 III.7.

Zuiderzeemuseum: Afb.; 3 III.4.

www.bunkerbehoud.com. Afb. 7.4.

www.googleearth.nl. Afb. 3.1, 3.2.

www.inpoldering-noordwalcheren.nl. Afb.: 5 I.1.

www.scez.nl: Afb.2.17.

www.xs4all.nl/~pcvdkiis/zonnehove/archief'44/archief'44-'45+.htm. Afb. 6 II.1, 6 II.2.